

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Vooronderzoek koloniale en slavernijgeschiedenis van de stad Leiden

Ramackers, S.J.; Sow, K.; Schmidt, A.; Schrikker, A.F.

Citation

Ramackers, S. J., Sow, K., Schmidt, A., & Schrikker, A. F. (2025). *Vooronderzoek koloniale en slavernijgeschiedenis van de stad Leiden*. Leiden: Universiteit Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4262537>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4262537>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Vooronderzoek Koloniale en slavernijgeschiedenis van de stad Leiden

**Universiteit
Leiden**

Geesteswetenschappen

Sjoerd Ramackers, Emma Sow,
Ariadne Schmidt en Alicia Schrikker

Inhoud

Inleiding	4
1. Stadsbestuur, slavernij en kolonialisme	7
1.1 <i>Het Leidse stadsbestuur en de WIC en de VOC (1621-1795)</i>	7
1.1.1 Leiden en de WIC	8
1.1.2 Leiden en de VOC	9
1.1.3 Private belangen van stadsbestuurders	11
Uitgelicht: De plantage Vredenburg	12
1.2 <i>Na 1795</i>	15
1.2.1 Betrokkenheid van het stadsbestuur en stadsbestuurders	15
Uitgelicht: De koloniale belangen van de familie Hubrecht	16
1.2.2 Private banden en belangen	20
Uitgelicht: Adriaan van Hamel en de Vereeniging Oost en West	21
Uitgelicht: Paul du Rieu	23
1.3 <i>Conclusie</i>	25
2. Handelaren en economie	26
2.1 <i>Verdiene aan slavernij</i>	26
2.1.1 Plantages en slavernij	26
2.1.2 Aandelen en leningen	28
2.2 <i>Textielhandel</i>	31
2.2.1 Indigo en cochenille voor Leidse lakens	31
2.2.2 Textielexport	31
Uitgelicht: Gustaaf Lodewijk Driessen	39
Uitgelicht: Onderzoek Evi van Stiphout	39
2.3 <i>Voedsel uit Leiden</i>	40
2.4 <i>Koninklijke Grofsmederij</i>	41
2.5 <i>Koloniale waren in Leiden</i>	44
2.6 <i>Conclusie</i>	45
3. De 'gewone' Leidenaar en de koloniën	47
3.1 <i>Leidenaren naar de koloniën</i>	47
3.1.1 Kolonisatie van Noord-Amerika: Pilgrims en Walen	47
3.1.2 Individuele kolonisten en migranten	48
Uitgelicht: De familie Boerhaave en de koloniën	50
3.2 <i>Leidenaren betrokken bij koloniaal geweld</i>	52
3.2.1 Aanvallen op Spaanse en Portugese koloniën	52
3.2.2 Soldaten voor de VOC	54
3.2.3 Leidse soldaten in dienst van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger	54
3.3 <i>Leidse armoede en de koloniën</i>	58
3.3.1 Jongens uit het weeshuis in dienst van de Compagnieën	58
3.3.2 Arme arbeiders	61
3.3.3 Werklieden vertrekken naar Zuid-Afrika	61
3.4 <i>Liefdadigheidsinstellingen en armoedezorg</i>	63
3.4.1 Armenzorg door Jacob Brouhoven en Emerantia Banning	63
3.4.2 Leidse hofjes	64
3.4.3 Leidsche Maatschappij van Weldadigheid	64
3.4.4 Kweekschool voor Zeevaart	67
3.4.5 De Leidse instrumentenmakersschool en het Janssenfonds	69
Uitgelicht: Harm Kamerlingh Onnes	70
3.4.6 De Leidse buskruitram van 1807	70
3.5 <i>Conclusie</i>	70
4. Tot slaafgemaakte mensen en studenten uit de koloniën	72

4.1	<i>Mensen van kleur in Leiden</i>	73
4.1.1	Geschilderd in de zeventiende eeuw.....	77
4.1.2	Mensen van kleur in Leiden in de achttiende eeuw.....	80
4.2	<i>Studenten in Leiden</i>	82
4.2.1	Uit Suriname.....	84
4.2.2	Uit Nederlands-Indië.....	85
4.3	<i>Conclusie</i>	90
5.	De koloniën zichtbaar in de stad	91
5.1	<i>Verzamelingen uit de koloniën</i>	91
5.1.1	Universitaire collecties.....	91
5.1.2	De kunstkamer van Christiaan Porret.....	96
5.1.3	Het Leidse chirurgijns-gilde.....	97
	Uitgelicht: Handelaren en verzamelaars – de familie De la Court van der Voort.....	97
5.1.4	Een collectie oudheden uit Indië in de negentiende eeuw.....	101
5.2	<i>Koloniën in het straatbeeld</i>	103
5.2.1	Kampong bij de Leidse Sterrenwacht.....	103
5.2.2	Zuid-Afrika.....	104
	Uitgelicht: Monument voor Herman Coster.....	106
5.2.3	3 October(optochten).....	107
	Uitgelicht: 3 October-vieringen in het buitenland.....	109
5.3	<i>Conclusie</i>	110
6.	Leiden boekenstad	111
6.1	<i>Boeken uit de zeventiende en achttiende eeuw</i>	111
6.1.1	Wonderlike avontuer van twee goelieven (1624).....	111
6.1.2	Geestige en Vermaeckelike Reys-beschryvinge Van den Heer Aernout van Overbeke naar Oost-Indiën gevaren (1671).....	112
6.1.3	Amerikaansche voyagien (...) (1695).....	113
6.1.4	Gedrukt door Pieter van der Aa.....	115
6.2	<i>Boekhandel Van der Hoek</i>	117
6.3	<i>Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V.</i>	118
6.4	<i>Krantenberichten</i>	120
6.5	<i>Conclusie</i>	129
7.	Discussies	130
7.1	<i>Slavernij (niet) ter discussie</i>	130
7.1.1	Bidden voor iedereen die 'onder dat Jok in slaverny zyn'.....	131
7.1.2	'Mensche en slaven': legitimering van slavernij in de achttiende eeuw.....	132
7.1.3	Camera Obscura.....	135
7.2	<i>Leidse Abolitionisten</i>	135
7.2.1	Pieter Vreede.....	135
7.2.2	Dirk van Hogendorp.....	136
7.2.3	Nicolaas Beets.....	137
7.2.4	Toneelstukken.....	138
	Uitgelicht: Ira Aldridge.....	141
7.3	<i>Aktie 'Leiden tegen Apartheid'</i>	142
7.4	<i>Koloniale eerbetonen in de openbare ruimte</i>	143
7.4.1	Straatnamen Leidse Transvaalbuurt.....	143
7.4.2	Monument Indiëgangsters.....	144
7.4.3	Monumenten voor de Pilgrims.....	145
7.5	<i>Conclusie</i>	146
	Conclusies & aanbevelingen	147
	Conclusies.....	147
	Onderzoeksaanbevelingen.....	149
	Bijlagen	151
	<i>Bijlage 1. Overzicht gesprekspartners en feedbacksessies</i>	151

<i>Bijlage 2. Leidse investeerders bij de oprichting van de WIC .....</i>	<i>153</i>
<i>Bijlage 3. Leidse bewindhebbers in de WIC.....</i>	<i>157</i>
<i>Bijlage 4. Leidse bewindhebbers in de VOC .....</i>	<i>157</i>
<i>Bijlage 5. Lijst van Leidse plantage-eigenaren.....</i>	<i>159</i>
<i>Bijlage 6. Lijst van commissarissen van de Nederlandsche Handel-Maatschappij van het kiesdistrict Leiden 1824-1921.....</i>	<i>160</i>
<i>Bijlage 7. Lijst van plaatsvervanger-commissarissen van de Nederlandsche Handel-Maatschappij van het kiesdistrict Leiden 1839-1921 .....</i>	<i>161</i>
<i>Bijlage 8. Namenlijst van stemgerechtigde aandeelhouders in de Nederlandsche Handel-Maatschappij op 7 juli 1914 .....</i>	<i>162</i>
<i>Bijlage 9. Gemeenteverslagen 1851-1895 .....</i>	<i>164</i>
<i>Bijlage 10. Lijst van gemeenteraadsleden met een (in)directe link met de koloniën in de periode 1803-2002, op chronologische volgorde.....</i>	<i>166</i>
<i>Bijlage 11. Lijst van Indonesische studenten die tussen 1937-1949 ingeschreven stonden bij Universiteit Leiden.....</i>	<i>169</i>
<i>Bijlage 12. Lijst van bestellingen van het ministerie van Marine en ministerie van Koloniën 1900-1907 bij Firma Jacob & Abraham Le Poole .....</i>	<i>171</i>
<i>Bijlage 13. Prenten over koloniale onderwerpen uitgegeven door Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V. ....</i>	<i>172</i>
<i>Bijlage 14. Mensen van kleur in Leidse kunst.....</i>	<i>177</i>
<i>Bijlage 15. Leidse aandeelhouders in Abraham ter Borch & Zoonen .....</i>	<i>179</i>
<i>Bijlage 16. Namenlijst van het VOC-aandeel op de naam van Leiden .....</i>	<i>180</i>
<i>Bijlage 17. Opbrengsten van de VOC-aandelen op de naam van de stad Leiden .....</i>	<i>181</i>
Bibliografie.....	184
<i>Geraadpleegde archieven .....</i>	<i>184</i>
<i>Gedrukte bronnen .....</i>	<i>185</i>
<i>Literatuurlijst.....</i>	<i>186</i>
<i>Websites.....</i>	<i>191</i>
Eindnoten.....	193

Inleiding

In de zomer van 2023 heeft de gemeente Leiden opdracht gegeven voor een vooronderzoek naar het Leidse koloniale en slavernij verleden van de stad. Anders dan voor grote havensteden als Rotterdam en Amsterdam lijkt nauwe betrokkenheid van de industrie- en universiteitsstad Leiden bij de koloniale en slavernijgeschiedenis op het eerste gezicht misschien niet evident. Er voeren geen slavenschepen uit, er was geen kamer van de VOC of WIC gevestigd, geen Ministerie van Koloniën. Eerder onderzoek had al sporen van slavernij in de stad zichtbaar gemaakt aan de hand van voorbeelden van stadsbestuurders die investeerden in mensenhandel en slavenarbeid, geleerden die hun carrière bouwden op kennis verzameld in de koloniën en van slaafgemaakte mensen en hun nazaten die woonden in de stad.¹ In navolging van de onderzoeken naar andere steden stelden Leidenaars vragen over de mate van betrokkenheid van Leiden in het koloniale en slavernijverleden, om zo het hele verhaal van Leiden te kunnen vertellen:

“Waarom vind je het belangrijk dat dit verhaal verteld wordt? Omdat, mensen weten het wel, maar voor een grote groep mensen is het – niet echt een taboe, maar, weet je wel, je hebt het er niet dagelijks over, dus vind ik het goed dat het af en toe onder de aandacht wordt gebracht, omdat het bewustwording creëert.” – Aflevering 1 (26 januari 2024), Een Leidse erfenis: reactie van iemand die aanwezig was bij de Leidse 1 juli viering van 2022.

“Wij zoeken het koloniale verleden van Leiden.”. “Ik denk dat het heel veel is, het koloniale verleden van Leiden, maar het wordt weggestopt en vele mensen weten het niet.” – Aflevering 7 (9 maart 2024), Een Leidse erfenis: reactie van iemand die aanwezig was bij de Leidse 1 juli viering van 2023.

Dit onderzoek strekt zich daarom uit van het begin van de Nederlandse koloniale ondernemingen en slavenhandel rond 1600 in het Atlantisch gebied, Zuid-Afrika en Azië, tot de periode van dekolonisatie na 1945. Slavernij en kolonialisme zijn twee losstaande begrippen, die in de context van de Nederlandse geschiedenis sterk met elkaar verweven waren: Nederlands kolonialisme, dat geïnitieerd was door handelscompagnies, was gestoeld op ongelijke handelsrelaties, politieke overheersing en de sociale en economische uitbuiting van de lokale bevolking. Slavernij was de meest extreme vorm van uitbuiting die de handelscompagnieën daarbij hanteerden, in West en Oost.² Met name de grootschalige Atlantische handel in mensen uit West-Afrika had een vormende impact op het racistisch wereldbeeld dat zich diep wortelde in Europa en dat onder meer gevoed en gelegitimeerd werd door westerse wetenschap. Omdat het racisme, de uitsluiting, uitbuiting en ongelijke machtsverhoudingen ver voorbij de formele periode van slavernij doorwerkten, neemt dit onderzoek de koloniale periode in zijn geheel als uitgangspunt. Daarbij wordt er ook ruimte gemaakt voor de geschiedenis van verzet tegen en kritiek op slavernij en kolonialisme in Leiden. Om straks een volledig verhaal van de Leidse geschiedenis te kunnen vertellen, kijken we in dit vooronderzoek met een brede blik naar de verknoping van de Leidse geschiedenis met het koloniale verleden en komen allerhande aspecten van het Leidse stadsleven aan de orde: van de politieke en economische betrokkenheid van het Leidse stadsbestuur bij kolonialisme en slavernij tot kleur in de stad, en van de in Leiden gedrukte geschriften die slavernij legitimeerden tot arme textielarbeiders die een zakcentje verdienden door uniformen te maken voor de soldaten in het Koninklijk Nederlands Indisch Leger.

Dit onderzoek is uitgevoerd in een bijzonder tijdsgewricht, waarin verschillende instellingen, steden, provincies en de staat onderzoek naar hun slavernijverleden uitzetten. De opdracht voor dit vooronderzoek werd gegeven in een jaar waarin premier en koning hun excuses aanboden en er door gemeenschappen van nazaten tal van activiteiten ontplooid konden worden, landelijk, regionaal en internationaal, gericht op heling door het zichtbaar en bespreekbaar maken van deze geschiedenis. Omdat de opdracht gericht is op de rol van Leiden in de geschiedenis van slavernij en kolonialisme, ligt de nadruk in dit onderzoek op Leidse instellingen en personen, en niet zozeer op de ervaringen in de koloniën zelf, al zijn die wel bepalend voor de uitgangspunten van het onderzoek. We stellen kritische vragen over de Leidse betrokkenheid bij kolonialisme en slavernij, maar daardoor ligt de lens van dit

onderzoek paradoxaal genoeg vooral op de ‘witte Leidenaar’. Waar mogelijk proberen we de ervaringen van slaafgemaakten en andere mensen uit de koloniën centraal te stellen, bijvoorbeeld als zij meegenomen worden naar de stad, of als zij hier als student hun kritiek uiten op het kolonialisme.³

Bij aanvang van dit vooronderzoek waren er al verschillende publicaties over andere steden verschenen. Het onderzoek naar Walcheren, de drie boeken over Rotterdam en een dikke bundel over Amsterdam uit 2021⁴ legden bloot hoezeer de regionale en stedelijke economieën en samenleving gevormd waren door slavernij. Dit vormde aanleiding van onderzoek naar andere steden, zoals Utrecht, Haarlem, Den Haag, Delft, Tilburg, Eindhoven, Nijmegen, Vlissingen en Gouda.⁵ Wat uit al deze onderzoeken naar voren komt is dat elke stad haar eigen koloniale verleden heeft, dat steeds diep verankerd is in centrale aspecten uit de lokale geschiedenis. Denk bij Tilburg aan de katholieke missie en textielindustrie, bij Utrecht aan de universiteit en regenten, bij Den Haag aan bestuurders en bij Gouda aan de maakindustrie zoals de tabakspijpen. De Leidse geschiedenis is veelzijdig en strekt zich uit van universiteit tot textielindustrie, en van uitgeverijen tot voedselverwerkingsfabrieken. Het was een stad van intellectuele en bestuurlijke elites, en van arme arbeiders. De vele dimensies die in de andere stedelijke geschiedenissen afzonderlijk aan bod komen, zien we daarom juist in Leiden samenkomen. Leiden lijkt op Utrecht vanwege de universiteit, op Tilburg, Eindhoven, Haarlem vanwege textielindustrie, en op Gouda vanwege de maak- en voedselindustrie. Net als in Delft en Amsterdam staat Leiden bekend om haar zeventiende-eeuwse schilderkunst. Net als Amsterdam is Leiden een stad van migratie. En net als in Delft was de nabijheid van Den Haag van invloed op de bestuurlijke netwerken waar Leiden en Leidenaren onderdeel van waren.

Een belangrijk punt om hier te benoemen is dat dit vooronderzoek in opdracht van de gemeente Leiden parallel liep met een verkennend onderzoek naar het koloniale en slavernijverleden van de Universiteit Leiden, uitgevoerd werd door Ligia Giay. Stad en universiteit zijn echter altijd zo met elkaar verweven geweest dat het onvermijdelijk is dat ook in dit stedelijke vooronderzoek de universiteit aan bod komt, maar dan gaat het voornamelijk om stadsbewoners die iets met de universiteit van doen hadden, zoals studenten en bestuurders. De specifieke vragen over de rol van het wetenschappelijk onderzoek aan de universiteit in bijvoorbeeld het legitimeren van slavernij en kolonialisme en over de manier waarop de universiteit baat heeft gehad bij kolonialisme, komen in het rapport van Giay aan bod en laten we hier buiten beschouwing.

Dit onderzoek richt zich op de betrokkenheid van stad, stadsbewoners en stedelijke economie bij het koloniale en slavernij verleden. In navolging van de onderzoeken naar het koloniale en slavernijverleden van andere Nederlandse steden, is de betrokkenheid van Leiden onderzocht in werkpakketten over de volgende thema's en vragen:

1. *Leidse stadsbestuur: politieke en economische betrokkenheid*

- Was het Leidse stadsbestuur op een formele manier betrokken bij bestuur, koloniale activiteiten en slavernij en zo ja, hoe?
- Waren Leidse stadsbestuurders op persoonlijke manier betrokken bij koloniale activiteiten, en zo ja hoe? Hadden zij persoonlijke belangen in handelscompagnieën, in plantages, koloniale ambten?

2. *Leidse bedrijven, ondernemers en economie*

- Waren Leidse bedrijven en Leidse ondernemers actief in economische activiteiten in de koloniën, bij slavenhandel, op slavernij gebaseerde productie, handel in koloniale goederen?
- Deden Leidse bedrijven leveranties aan koloniale ondernemingen? Werd er door Leidse bedrijven naar de koloniën geëxporteerd?
- Hadden Leidse inwoners persoonlijke economische belangen in koloniale activiteiten?

3. Leidse samenleving: instituties & individuen

- Kleur in stad
- Leidse schilders en koloniale geschiedenis
- Betrokkenheid van kerkgemeenschappen, weeshuizen, de universiteit bij koloniale activiteiten en slavernij.
- Betrokkenheid van 'gewone Leidenaren': wat wisten ze? Wat deden ze?

4. Slavernij en kolonialisme ter discussie

- Het debat over slavernij in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw
- Abolitionisme
- Postkoloniaal activisme

De koloniale dimensie van de Leidse stadsgeschiedenis is nooit eerder op deze schaal onderzocht, al hebben sommige historici en stadsbewoners in de afgelopen decennia al wel een en ander verzameld. Dit vooronderzoek is opgezet en begeleid door Ariadne Schmidt en Alicia Schrikker, respectievelijk experts op het gebied van de Leidse stadsgeschiedenis en van koloniale en slavernij geschiedenis, in samenspraak met een adviesraad (zie bijlage 1). Het grootste deel van het onderzoek zelf is uitgevoerd door Emma Sow en Sjoerd Ramackers. Zij waren met dit doel aangesteld als junioronderzoekers bij de universiteit Leiden. Het vooronderzoek heeft zich in vier fases ontwikkeld:

- 1.) gesprekken met verschillende betrokkenen uit de stad, waaronder nazaten, amateurhistorici, erfgoed specialisten en wetenschappers.
- 2.) verzamelen van bestaande kennis in literatuuronderzoek
- 3.) archiefonderzoek in de archieven en collecties van Erfgoed Leiden en Omstreken.
- 4.) selecteren, organiseren en interpreteren van de data.

Gaandeweg dit proces hebben de onderzoekers op verschillende momenten feedback en input gezocht bij maatschappelijke groepen, via *Songs of Freedom* en de discussie-sessies van Lakenhal Laat, via de begeleidende expertgroep en in gesprekken met ervaren onderzoekers op dit terrein (zie bijlage 1).

Dit eindrapport doet verslag van het vooronderzoek en is verdeeld in zeven hoofdstukken. De eerste twee hoofdstukken draaien om de financiële betrokkenheid bij slavernij en kolonialisme van stadbestuur, Leidse instellingen en particuliere ondernemers. Hoofdstukken drie en vier gaan over migratie van mensen tussen Leiden en de koloniën, al dan niet gedwongen. De laatste drie hoofdstukken gaan over beeldvorming en kennis over kolonialisme en slavernij die in Leiden aanwezig was. Sommige Leidenaren waren betrokken bij de creatie van deze beeldvorming, en anderen namen die tot zich. Soms leidde het tot debat. Het rapport besluit met een samenvatting met conclusies en een aantal aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

1. Stadsbestuur, slavernij en kolonialisme

In 1621 konden Leidenaren in het Leidse stadhuis geld inleggen voor de oprichting van de West Indische Compagnie, de WIC. Een groot aantal inwoners van de stad meldde zich. Onder hen bevonden zich hoogleraren, ondernemers en ook een aantal stadsbestuurders. Omdat de Leidenaren een grote som geld bijeenbrachten, kreeg de stad Leiden het recht om niet één, maar twee bewindhebbers af te vaardigen naar de Amsterdamse Kamer van de WIC. Dit is een van de manieren waarop het Leidse stadsbestuur en Leidse stadsbestuurders betrokken raakten bij kolonialisme, slavenhandel en slavernij.

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal in hoeverre het stadsbestuur en individuele stadsbestuurders direct dan wel indirect betrokken waren bij slavernij en koloniale activiteiten.

Wanneer we spreken over de betrokkenheid bij slavernij en koloniale activiteiten is het belangrijk te noemen dat het in de onderzochte periode niet altijd mogelijk is duidelijk onderscheid te maken tussen het instituut 'stadsbestuur' en individuele stadsbestuurders. Tussen het handelen namens het stadsbestuur enerzijds en handelen op eigen titel anderzijds lag een grijs gebied waarin functies en belangen door elkaar liepen en waarbij, al dan niet uit naam van het stadsbestuur, gelobbyd werd voor de belangen van de stad of voor Leidse inwoners. Publieke functies en private activiteiten waren in de vroegmoderne tijd door de geringe mate van bureaucratisering niet (altijd) duidelijk van elkaar gescheiden. Ook in formele zin liepen handelingen vanuit ambt en privépersoon door elkaar. Dat zien we bijvoorbeeld terug in de regel dat de Leidse bewindhebbers bij de WIC, die namens het stadsbestuur werden afgevaardigd, geacht werden ook zelf stevig in de WIC te hebben geïnvesteerd.

De organisatie van het stadsbestuur veranderde in de negentiende eeuw, zoals we later zullen toelichten. Maar ook voor die periode is niet altijd duidelijk of er gehandeld werd op persoonlijke titel of namens het stadsbestuur. Zo werden de commissarissen van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, waaronder zich geregeld stadsbestuurders bevonden, niet afgevaardigd namens het stadsbestuur, maar ze werden wel gekozen via regionale kiescolleges opdat lokale belangen behartigd konden worden. Tot slot wordt het onderscheid tussen het handelen namens het stadsbestuur dan wel op individuele titel bemoeilijkt door het gebrek aan bronnen en weten we soms simpelweg niet of een stadsbestuurder optrad namens het stadsbestuur, of niet.

Verstrengeling van publieke en private belangen van stadsbestuurders was aan de orde van de dag. Het is daarbij van belang te realiseren dat de stadsbestuurders ook maatschappelijk en economisch actief waren of konden zijn. In het onderstaande is geprobeerd het onderscheid tussen publieke en private belangen zo goed mogelijk aan te geven door eerst de banden van het *stadsbestuur* met koloniën te bespreken en vervolgens in te gaan op de particuliere belangen van (individuele) *stadsbestuurders*. Met het aanbreken van de Franse tijd in 1795 veranderde de samenstelling van het Leidse stadsbestuur regelmatig in korte tijd. Voor de overzichtelijkheid bestaat dit hoofdstuk daarom uit twee delen: vóór 1795 en ná 1795. Aan het begin van elk deel wordt kort uitleg gegeven over de organisatie van het Leidse stadsbestuur.

1.1 Het Leidse stadsbestuur en de WIC en de VOC (1621-1795)

Tot het einde van de achttiende eeuw lag het bestuur van de stad Leiden in handen van de Vroedschap, ook wel Veertigraad genoemd. Het formele verschil tussen deze twee benamingen was dat de vroedschappen eerder burgermeester of schepen waren geweest en veertigraden niet, maar in de praktijk was er nauwelijks onderscheid en werd de gehele veertigraad ook wel 'grote vroedschap' genoemd. In de meeste gevallen koos de raad zelf een opvolger als een lid was afgetreden of overleden. Hierdoor kon de macht binnen een beperkt aantal regentenfamilies blijven. Leden moesten minstens zeven jaar burger van Leiden zijn en lid zijn van de gereformeerde kerk. Gedurende de zeventiende eeuw werd het ook steeds gebruikelijker om een universitaire opleiding gevolgd te hebben.

De Veertigraad verkoos de belangrijkste functies van het stadsbestuur: zij benoemden de vier burgemeesters, en droegen de schout en acht schepenen voor, die tezamen het gerecht vormden. Dit gerecht vaardigde keuren uit en hield zich bezig met allerhande administratieve zaken. Schout en schepenen hielden zich bezig met juridische kwesties. De schout was openbaar aanklager en hoogste

politiefunctionaris. De schepenen vormden samen de rechtbank en wezen vonnissen uit. De burgemeesters hadden de dagelijkse leiding over de stad en droegen de eindverantwoordelijkheid voor de stadsfinanciën. Van een scheiding van de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht was dus nog geen sprake.⁶ De bestuurders werden ondersteund door vier *ministers* die de fungeerden als de hoogste ambtenaren in de stad: de pensionaris als juridisch adviseur en politiek raadsman, de secretaris, en de tweede secretaris en ten slotte de griffier van de rechtbank. Vanuit de vroedschap liep, zoals Maarten Prak karakteriseerde, 'een netwerk van lijnen naar vrijwel alles naar wat er binnen de stad te regelen viel en naar gewestelijke en landelijke colleges waarin Leiden was vertegenwoordigd'.⁷ Voor het ambt zelf kregen veertiggraden alleen een klein presentiegeld. Maar het lidmaatschap van de raad bood de weg naar ambten die, oplopend in hiërarchie, steeds beter werden beloond.⁸ Leden van de veertigraad vervulden verschillende bestuurlijke functies, en wezen uit hun midden de functionarissen aan in de *ambten van ere*. Ze dienden bijvoorbeeld als weesmeesters, gasthuismeesters, zaten als kerkmeesters in het kerkbestuur en hielden als superintendents toezicht op de productie van textielstoffen in de stad.⁹ Daarnaast waren er nog de *buitenambten*. Deze posten werden vergeven door de vroedschap en het waren de meest aanzienlijke regenten die ervoor in aanmerking kwamen. Vanaf de zeventiende eeuw kwamen daar twee lucratieve functies bij. De stad kreeg toen een vaste positie in de Amsterdamse Kamer van de WIC en de VOC. Deze functie werd door de Leidse regenten uit het stadsbestuur bekleed.

1.1.1 Leiden en de WIC

Investerings tijdens de oprichting

In 1621, na het aflopen van het Twaalfjarig Bestand, richtten de Staten-Generaal de West-Indische Compagnie (WIC) op. Hiervoor was veel geld nodig, dat in verschillende Nederlandse steden is ingezameld. Leidenaren konden hiervoor tussen 1 juli en 30 november 1621 terecht in de kapiteinskamer van het stadhuis. Daar zaten de geleerden Johannes de Laet (1581-1649), hoogleraar natuurkunde en rector magnificus van de Leidse universiteit Alius Everhard Vorstius (1565-1624), schepenen Willem Claesz. Warmond (1582-1631) en Gillis Panhuysen (1574-1626). In totaal investeerden 153 Leidenaren in de oprichting van de WIC. Van een groot aantal intekenaren is de achtergrond bekend. Onder hen bevond zich een aantal stadsbestuurders. Zo investeerden de (latere) Leidse burgemeesters Daniel Simonsz. van Alphen (1585-1642), Jacob van Brouhoven (1577-1642), Claes van der Meer (1594-1654), stadssecretaris Simon van Baesdorp (1593-1658) en schepen Simon Willemsz. van Kerchem (1586-?) in de oprichting. Ook Leidse hoogleraren, zoals theoloog Joannes Polyander (1568-1646), jurist Cornelius Swanenburgerus (1574-1630) en de geneeskundigen Otto Heurnius (1577-1652) en Regnerius Bontius (1576-1623) investeerden. Daarnaast kwamen er investeringen van bijvoorbeeld de boekendrukkers Bonaventura Elsevier (1583-1652) en Gillis Elsevier (c. 1570-1651). Vijf investeerders waren vrouwen. De meeste investeerders verdienden hun geld in de textielindustrie. In totaal brachten de investeerders 219.575 gulden op.¹⁰ (Zie de lijst van de investeerders in bijlage 2).

De grootste investeerder, Johannes de Laet, was op veel manieren betrokken bij de koloniale wereld. Vanaf 1597 studeerde hij in Leiden en tien jaar later vestigde hij zich definitief in de stad. In 1607 had hij al een achtste part aandeel in een schip dat naar West-Indië voer. Hij bezat ook aandelen in de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), die hij erfde van zijn vader. Tien jaar na de oprichting van de VOC had hij de aandelen uitgebreid en bezat hij meer dan 31.000 gulden aan aandelen in de VOC. Samen met een ander investeerde hij het grootste bedrag voor de oprichting van de WIC in Leiden: 54.000 gulden. De Laet had twee redenen voor zijn investeringen. Allereerst kwam dit voort uit zijn strenge, calvinistische geloofsovertuiging. Hij maakte bijvoorbeeld deel uit van de Leidse en Hollandse delegatie bij de Synode van Dordrecht (1618-1619). Ten tweede was hij fel anti-Spaans gezind, mogelijk omdat zijn familie na de Spaanse overwinning van Antwerpen (1585) genoodzaakt was om naar de Noordelijke Nederlanden te vluchten. Met de WIC kon hij beide doelen realiseren: een streng christelijke kolonie stichten in Amerika en de Spanjaarden in Amerika bevechten. Na de

investering in de WIC nam hij als bewindhebber namens Leiden in de Amsterdamse Kamer plaats. In die functie kwam hij op voor de kolonisatie van Noord-Amerika en toonde hij aan dat de WIC belangrijk was voor de Nederlandse onafhankelijkheidsstrijd tegen de Spanjaarden.¹¹

Leidse bewindhebbers bij de WIC

Omdat de Leidse inwoners zoveel investeerden, mocht de stad twee bewindhebbers afvaardigen naar de Amsterdamse Kamer van de WIC. Dit is meer dan bijvoorbeeld Haarlem of de provincies Gelderland en Overijssel, die minder geld investeerden en daarom maar één bewindhebber hadden. Na bezuinigingen binnen de WIC in 1651 behield Leiden het recht op één bewindhebber. Het stadsbestuur droeg vier kandidaten voor, waaruit de Amsterdamse Kamer een keuze maakte. Deze kandidaten moesten minstens een bedrag van 6.000 gulden hebben geïnvesteerd.¹² Hoewel ze officieel een termijn van zes jaar hadden, zetelden de meesten tot het einde van hun leven. (Zie lijst met Leidse bewindhebbers, bijlage 3)

De bewindhebbers behartigden zowel de belangen van de WIC als van de stad Leiden. Ze speelden nuttige informatie over de textielhandel door aan het Leidse stadsbestuur. Bewindhebber Johan Panhuysen stuurde kopieën van brieven uit Guinea (West-Afrika) die hij als bewindhebber in Amsterdam onder ogen kreeg naar het Leidse stadsbestuur waardoor Leidenaren op de hoogte waren dat Leidse stoffen zeer gewild waren, welke kleuren de Afrikanen het liefst zagen en hoe belangrijk de stoffen waren voor de handel in Afrika.¹³ De textielhandel was ook een belangrijke reden waarom de Leidse bewindhebbers van de WIC in Leiden bleven wonen, in tegenstelling tot de Leidse bewindhebbers bij de VOC die naar Amsterdam moesten verhuizen. Zij konden hierdoor namelijk beter zicht houden op de textielhandel en waren in staat “om het vallen en[de] steijgher[en] vande marcten bequamer te kunnen waarnemen, als wanneer ijmant van Amsterdam kome[n]”. Daarnaast waren zij het aanspreekpunt voor Leidenaren die vragen hadden over hun investeringen.¹⁴ Wel waren de bewindhebbers vaak in Amsterdam. Zo zwaaiden ze schepen uit die naar Afrika en Amerika voeren en namen ze deel aan vergaderingen in Amsterdam.¹⁵

1.1.2 Leiden en de VOC

Oprichting van de VOC

Anders dan bij de WIC, was Leiden niet direct betrokken bij de oprichting van de VOC in 1602. Rond het einde van de zestiende eeuw waren er verschillende bedrijven in Nederlandse steden actief in de vaart op Oost-Azië, waarbij ze vooral elkaars concurrenten waren. De Staten-Generaal maakte hier een eind aan door een octrooi te verlenen aan de VOC. Vanaf dat moment mocht de VOC namens de Staten-Generaal verdragen sluiten en oorlogen voeren. In de steden waar de zogenaamde voorcompagnies gevestigd waren, kwamen Kamers van de VOC. De belangrijkste Kamer was gevestigd in Amsterdam. Daarnaast waren er Kamers in Middelburg, Delft, Rotterdam en Hoorn en Enkhuizen.¹⁶ Vanaf het midden van de zeventiende eeuw was Leiden vertegenwoordigd in de Amsterdamse Kamer.

Leidse bewindhebbers bij de VOC

Vanaf 1647 had Leiden een vaste bewindhebberspositie in de Kamer van Amsterdam. Dit kwam tot stand na jaren van onderhandelingen over een nieuw octrooi. Het Leidse stadsbestuur weigerde daar aanvankelijk mee in te stemmen, maar ging toch akkoord nadat de Amsterdamse burgemeesters beloofden dat Leiden een vaste bewindhebber in de Amsterdamse Kamer van de VOC kreeg.¹⁷ Het Leidse stadsbestuur droeg kandidaten voor waar de Amsterdamse stadsbestuurders één bewindhebber uit verkozen. De Leidse bewindhebbers zetelden maximaal voor een periode van zes jaar en waren volwaardige bewindhebbers. Dit hield in dat ze tweemaal in de week vergaderden, meewerkten in verschillende commissies, op Texel Indiëvaarders uitzwaaiden en ontvingen, andere VOC-kamers bezochten en deel konden uitmaken van de Amsterdamse delegatie in de Heren XVII, de hoogste bestuursvergadering van de VOC. De Leidse bewindhebbers verhuisden voor al deze taken

naar Amsterdam, in tegenstelling tot hun collega's bij de WIC. Jaarlijks kregen de bewindhebbers hiervoor een riant vergoeding. In 1647 bedroeg deze 3.100 gulden.¹⁸ (Zie de lijst met Leidse bewindhebbers, bijlage 4)

Net als bij de WIC werden de Leidse bewindhebbers verkozen uit de bestuurlijke elite van Leiden. Een aantal Leidse bewindhebbers bleef na de termijn van zes jaar langer in Amsterdam voor Leiden werkzaam. Zij kwamen bijvoorbeeld in aanmerking voor een functie bij de Admiraliteitskamer van Amsterdam, waar Leiden vanaf 1597 in vertegenwoordigd was. De familie Van Gerwen leverde driemaal een bewindhebber: Abraham van Gerwen sr. (1663-1727), diens zoon Simon van Gerwen (1696-1760) en diens zoon Abraham van Gerwen jr. (1735-1812). Deze positie had de familie waarschijnlijk te danken aan het voor Leidse begrippen uitzonderlijk hoge bedrag dat Abraham sr. in de VOC had geïnvesteerd: 76.800 gulden.¹⁹

Leidse onderhandelingen met de VOC

Tegen de tweede verlenging van het octrooi voor de VOC, in 1642, kwamen Leidse textielhandelaren in verzet. Samen met hun Amsterdamse en Haarlemse collega's wilden zij de VOC verbieden om zijden stoffen uit Azië in te voeren.²⁰ Zij stelden namelijk dat door deze invoer de armoede onder Nederlandse arbeiders toenam:

(...) met de invoeringh der sijde stoffen het Arbeidsloon in plaets van aen opregte Hollanders gegeven wierdt, in O[ost] I[ndien} aen Barbaren den Werkman hier de kost benomen, aen den Armen gebragt (...).²¹

Leiden besloot uiteindelijk, zoals hierboven bleek, met een octrooiverlenging in te stemmen als het een bewindhebber mocht afvaardigen. Het was echter het startpunt van een langdurige strijd tussen de VOC en Leiden, waarbij het Leidse stadsbestuur opkwam voor de belangen van de eigen lakenhandelaren en -arbeiders. Zeker vanaf de achttiende eeuw, toen het erg slecht ging met de Leidse textielindustrie, gebruikte het stadsbestuur de octrooivernieuwingen om met de VOC te onderhandelen. Het stadsbestuur maakte daarbij handig gebruik van de Leidse bewindhebbers.

De Leidse bewindhebber Dirck de Raet (1691-1759) probeerde in 1731 al om de VOC te bewegen meer Leidse stoffen te kopen. De VOC ging ermee akkoord en beloofde Leidse stoffen naar Perzië te verschepen. De compagnie hield zich echter niet aan de belofte en een paar jaar later klaagden Leidse handelaren dat "(...) het eene Generale Compagnie is, soo is het teegen alle billikhijd, dat Amsterdam die laakens voor Persien voor sig alleen behoud, en niemand daar van meede deelt".²² De Leidse stadssecretaris David van Royen (1699-1764) kreeg in 1740 de opdracht van de Leidse burgemeesters om een rapport op te stellen over de verhoudingen tussen Leiden en de VOC. Van Royen beschreef de geschiedenis van die verhoudingen en kaartte verschillende problemen aan: de VOC zou te goedkoop stoffen importeren uit Azië en Engelse, Deense en Zweedse compagnies toestaan om hun lakens naar de Nederlandse koloniën te verhandelen. Voor Leidse handelaren was het verboden om buiten de VOC op Azië te handelen. Daarom concludeerde Van Royen dat het stadsbestuur moest inzetten op onderhandelingen, waarbij er minder stoffen uit Azië zouden komen en de VOC meer stoffen uit Leiden moest verhandelen.²³

Twee jaar lang onderhandelde het stadsbestuur met de VOC. De Leidse bewindhebber Simon van Gerwen diende eerst als contactpersoon, maar al snel namen andere Amsterdamse bewindhebbers die taak van hem over. Uiteindelijk kwamen de VOC en Leiden overeen dat de VOC de helft van alle lakens die naar Azië werden verhandeld in Leiden moest bestellen. De Leidse lakenfabrikant Jan Boekweijt ging lakens leveren, en weduwe Marcus zorgde voor de greinen.²⁴

De eerste jaren kreeg het Leidse stadsbestuur brieven van de VOC over bestelde stoffen en wie deze moest produceren. Over de jaren heen lijken de afspraken verwaterd, want bij de nieuwe octrooivernieuwing in de jaren 1770 klaagden de Leidenaren opnieuw over de slechte handel en afname van stoffen door de VOC. Vanaf 1771 ontving de Leidse bewindhebber, Jan van Royen Adriaansz. (1704-1779) verschillende brieven waarin duidelijk beschreven stond hoe de armoede in

Leiden toesloeg, en dat de prijzen die de VOC wilde betalen voor de lakens veel te laag waren.²⁵ Jan van Royen Davidsz. (1726-1780), die zijn vader als stadssecretaris had opgevolgd, schreef aan zijn neef dat de economische situatie in de stad steeds meer verslechterde. Het stadsbestuur hoopte dat de VOC het tij kon keren voor Leiden: “(...) zoo veele duizenden behoeftige Menschen, die om arbeit schreeuwen (...) het water is tot de Lippen gekomen: Leijden, zoo ze niet geholpen werd, verzinkt in een Jammerpoel van Elenden”.²⁶ De stadssecretaris was niet te spreken over de opstelling van de Amsterdamse bewindhebbers, die “voorneemens is geweest ons met schone woorden om den tuijn te leijden”.²⁷ Met deze opstelling lukte het uiteindelijk om in 1776 nieuwe afspraken met de VOC te maken, waar het stadsbestuur strenger op controleerde dat de compagnie deze daadwerkelijk nakwam. Ieder jaar moesten Leidse lakenfabrikanten aan het stadsbestuur laten weten wat zij voor de VOC produceerden.²⁸ In hoofdstuk 2 wordt er meer aandacht besteed aan de handel van de Leidse textiel in de koloniale wereld.

Aandelen op naam van Leiden

Vanaf 1670 stonden er vijf aandelen in de Middelburgse Kamer van de VOC op naam van de stad Leiden. In tegenstelling tot private aandelen, waarbij de aandelen op naam stonden van een persoon, ging het hier om meerdere personen die gezamenlijk geld inlegden. Hoewel de aandelen op naam stonden van Leiden, hield het Leidse stadsbestuur hier geen geld aan over en zo was het ook expliciet in het contract verwoord: “[dat] de Stadt nooyt eenig recht ofte pretensie verstaen te hebben [op de aandelen]”. De Leidse thesaurier, die verantwoordelijk was voor de financiën van de stad, inde het bedrag in Middelburg en deelde de winsten uit aan de belanghebbenden.²⁹

De rol van het stadsbestuur – en daarmee hun betrokkenheid – nam in dit geval een bijzondere vorm aan en toont het grijze gebied tussen publieke en private belangen: het waren hier dus niet de individuele stadsbestuurders die verantwoordelijk waren, noch werd er gehandeld namens of vanuit de belangen van de stad. Het stadsbestuur had in dit geval een faciliterende functie voor haar inwoners.

Over de totstandkoming van één van de vijf aandelen is meer bekend. Het gaat hier om een 3 oktobercadeau voor verschillende Leidse kinderen. Op 2 en 4 oktober 1671 besloot een groep van twintig mannen en vrouwen, allen uit zeer vooraanstaande families in de stad, om gezamenlijk een aandeel in de VOC te kopen ter waarde van 3.000 gulden. Dit aandeel kwam op naam van hun kinderen te staan en zij kregen de rest van hun leven de winst uitgekeerd (zie bijlage 16). Iedere keer wanneer iemand uit de groep overleed, werd de groep kleiner en daardoor het bedrag per persoon hoger. De inschrijvers gaven 450 gulden per kind aan Jacob van der Maes, die het geld vervolgens gaf aan de Leidse bewindhebber Hendrick Brouwer (1624-1683), tevens oudste zoon van de voormalig Gouverneur-Generaal van Batavia. Brouwer koos er overigens voor om niet in zijn eigen Amsterdamse kamer, maar in de Middelburgse Kamer te investeren.³⁰

De Leidse bewindhebber bij de WIC, Diederick van Leyden van Leeuwen (1628-1682), liet namens hemzelf en enkele andere mensen nog twee actiën van de VOC op naam van de stad zetten. Daarnaast zijn er nog actiën op de naam van Leiden waar minder bekend over is. Wel is het duidelijk dat het aantal Leidenaren dat ervan profiteerde in de loop der tijd afnam. In 1765 ontving een Leidenaar voor het laatst geld uit het aandeel, dat bijna honderd jaar eerder was afgesloten (zie bijlage 17).³¹

1.1.3 Private belangen van stadsbestuurders

Naast de belangen die de stadsbestuurders behartigden namens de stad Leiden, of - zoals we zagen, in een faciliterende rol voor haar inwoners - hadden zij ook individueel belangen bij slavernij en kolonialisme. Zo bezaten stadsbestuurders aandelen in de WIC of VOC, of waren zij eigenaar van plantages. Hieronder staan enkele voorbeelden hiervan. Verder onderzoek is nodig om een completer overzicht te krijgen van de private belangen van de stadsbestuurders.

Private aandelen

Naast de aandelen op naam van Leiden, waren er ook aandelen die individuele stadsbestuurders op eigen naam afsloten. Daaronder bevonden zich stadssecretaris en geschiedschrijver Jan Orlers (1570-1646) en stadsbestuurders Jacob van Brouckhoven en Willem I Paedts (1569-1669). Orlers en Brouckhoven hadden aandelen in de WIC, Paedts in de WIC en de VOC. In de achttiende eeuw investeerde Abraham van Gerwen 76.800 gulden in de VOC. Veel andere Leidenaren kozen juist voor aandelen in de Engelse tegenhangers van de WIC en de VOC, of voor plantageleningen. Over het algemeen maakten de belangen van Leidse stadsbestuurders in de WIC en VOC een relatief klein deel uit van hun portefeuilles.³² Desalniettemin profiteerden zij wel van de winsten die de WIC en de VOC maakten door slavernij en kolonialisme. Meer informatie aandelen en plantageleningen van andere Leidenaren is in hoofdstuk 2 te lezen.

Plantages van Leidse stadsbestuurders

Enkele Leidse stadsbestuurders bezaten plantages. Soms waren zij zelf actief geweest op deze plantages, zoals het geval was bij burgemeester Johan van der Maersche. Zijn vader had het familiekapitaal opgemaakt, waarna Van der Maersche zelf naar Suriname ging en decennialang de scepter zwaaide op de suikerplantage Crawassibo, gelegen aan de Commewijne.³³ Op deze manier was hij direct betrokken bij slavenhandel en slavernij. Van der Maersche diende in 1697 een klacht in bij de WIC over de geleverde slaafgemaakten. Hij had twintig mensen 'besteld', maar kreeg er slechts tien van de WIC. Het jaar daarna kreeg hij van de WIC:

(...) ses stucx oude grijse, sieke magere en geheel onleverbare slaven, dewelcke hij door sijne geburen hebbende laten examineren, eene half dood ende de andere seer miserabel gestelt hebben bevonden.³⁴

Jarenlang bleef de plantage in handen van Johan van der Maersche, ook toen hij in 1719 terugkeerde naar Leiden en meteen tot de Veertigraad werd benoemd. In Leiden is hij uiteindelijk burgemeester geworden, terwijl in Suriname slaafgemaakte mensen voor zijn gewin suiker produceerden. Tot aan zijn overlijden in 1743 bleef de plantage op zijn naam staan en kwam er ieder jaar een lading suiker over vanuit Suriname.³⁵ Andere Leidse stadsbestuurders bezaten ook plantages, of hadden aandelen daarin, zonder fysiek in de kolonie aanwezig te zijn. Zoals Frans van Kerchem II (zie Plantage Vredenburg) en Jean Gijsberto de Meij (1754-1844). De Meij was in het einde van de achttiende eeuw lid van de Veertigraad en bezat 1/5 aandelen in de Surinaamse plantages Souburg en Marselje.³⁶ We hebben binnen het bestek van dit onderzoek niet alle stadsbestuurders kunnen onderzoeken, maar deze geschiedenissen schetsen wellicht wel een goed beeld. Verder onderzoek zou moeten uitwijzen in hoeverre betrokkenheid van Leidse stadsbestuurders bij de slavernij op de plantages hun besluitvorming in Leiden beïnvloedde. Hier lichten we wel een interessant verzoek uit: namelijk het verzoek dat het Leidse stadsbestuur in 1774 ontving voor meer geld om militaire troepen naar Suriname te sturen om te strijden tegen de marron-gemeenschappen.³⁷ Volgens de brief aan het Leidse stadsbestuur vreesde men dat de marrons nieuwe aanvallen zouden uitvoeren.³⁸ Dit zou directe gevolgen kunnen hebben voor de private belangen van Leidse stadsbestuurders die in Suriname plantages bezaten. Het is voornamelijk onduidelijk op welke manier het Leidse stadsbestuur heeft gereageerd op het verzoek. Verder onderzoek zou kunnen uitwijzen wat het Leidse antwoord hierop was en welke rol private belangen hierin speelden. In hoofdstuk twee komt het plantagebezit van particuliere Leidenaren nog uitgebreider aan bod.

Uitgelicht: De plantage Vredenburg

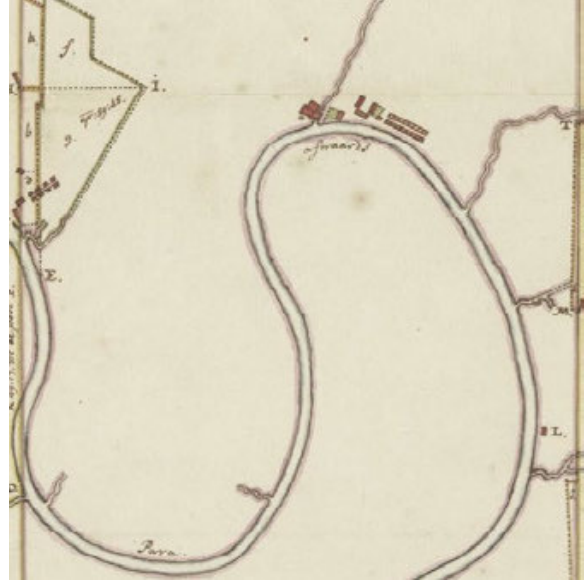
Op 1713 trouwde Frans van Kerchem jr. (1686 – voor 1735) met de toen zeventienjarige Anna Clara Theophila van Vredenburg (1696 - 1769). Van Kerchem was kapitein van de Leidse schutterij en zoon van stadsbestuurder en burgemeester Frans van Kerchem sr. (1649-1734). Van

Vredenburg stamde af van een regentenfamilie die in Delft zijn oorsprong had en in de achttiende eeuw verschillende VOC-bewindhebbers afvaardigde.³⁹ Beide families versterkten met het huwelijk hun banden. Daarnaast profiteerde Van Kerchem van een bijzondere bruidsschat: de Surinaamse plantage Vredenburg. Deze plantage lag vlakbij Paramaribo en strekte zich uit tot aan de Suriname-rivier en werd door de Parakreek doorkruist. Aan de bocht die de Parakreek door de plantage maakte lagen de huizen en gebouwen van Vredenburg. De plantage kent vele verhalen, van een jong meisje dat haar moeder moest missen om de plantage in handen te krijgen, een Leidse stadsbestuurder die zijn aandeel in de plantage verloor door zijn homoseksuele contacten en ten slotte de strijd tegen de marrons.

Anna was op een bijzondere manier eigenaresse van de plantage geworden. Haar vader was in 1683 naar Suriname vertrokken "tot voorstand van sijne familie". Zijn vrouw, met wie hij in 1677 was getrouwd, bleef achter in Nederland. In Suriname bekleedde hij verschillende functies en richtte hij de plantage Vredenburg op, waar de vrije vrouw Barbara van den Broeck verantwoordelijk was voor het huishouden. Hoewel het nergens omschreven staat is het duidelijk dat bij die 'huishoudelijke verantwoordelijkheid' ook seksuele diensten inbegrepen waren. We weten verder niets over de omstandigheden van deze relatie en in hoeverre dwang een rol speelde hier. Wat we wel weten is dat ze in 1696 beviel Barbara van hun dochter, Anna. Zij groeide op aan de Parakreek tot haar vader in 1702 besloot haar mee te nemen naar Nederland om haar daar wettig te laten verklaren. Barbara bleef achter op de plantage en moest de rest van haar leven haar kind missen.⁴⁰ Voordat Barbara toestemming gaf om haar kind naar Nederland mee te nemen, liet ze Abraham de helft van de plantage afstaan aan Anna. De zesjarige Anna bezat op dat moment niet alleen een lap grond, maar ook de helft van de mensen die er in slavernij leefden. Daarnaast bleven "drie neeger jongens, een neeger meijssje, ende indiaenen, als meede de indianinnen" in bezit van Anna.⁴¹ Na het overlijden van haar vader, in 1706, erfde ze de andere helft, tot ongenoegen van haar tante die beweerde dat Anna als bastaardkind geen recht kon hebben op de erfenis.⁴² Barbara bleef op de plantage werken. De twee onderhielden innig contact en stuurden elkaar van alles op. Barbara stuurde bijvoorbeeld potten met vruchten naar haar dochter en Anna stuurde zelfgemaakte tekeningen en briefjes naar haar moeder. In de brieven van Barbara las Anna dat haar moeder in eenzaamheid op de plantage leefde. Ze omschreef haar leven als "soo droevigh eensaem in een leegh huijs" en kon "met de pen niet uijtten hoe seer mijn wens is om U[w] E[dele] hier te mogen omhelse".⁴³ Over Vredenburg, dat nu volledig in het bezit van Anna was, schreef ze dat de "plantage en negors en indeaansse meijssjes nogh alle wel is" en dat indien haar gezondheid het zou toelaten, ze voor de plantage zou zorgen.⁴⁴ Toen Anna zeventien jaar was geworden, was de plantage definitief in haar handen gekomen, zoals bepaald was in het testament van haar vader.

Anna had zo een bijzondere erfenis gekregen, al was het tegen een pijnlijk offer, want haar moeder zou ze nooit meer weerzien. De erfenis maakte haar een interessante huwelijkspartner voor de Leidse Frans van Kerchem Jr.. Frans van Kerchem jr. kreeg door het huwelijk eigendom over de plantage. Dit zorgde ervoor dat de kapitein van de Leidse schutterij zich onder andere inzette voor de verbetering van de kolonie. In 1716 ondertekende hij, samen met de Leidse burgemeester en plantage-eigenaar Johan van der Maersche en zeventien andere belanghebbenden, een verzoekschrift aan de Sociëteit van Suriname. Daarin stelden zij oplossingen te hebben om Suriname "uit haare jegenwoordige droevige gesteltheit te redden". Allereerst wilden zij een "ruimen aanvoer van Slaaven" en de verkoop door de WIC gemakkelijker maken, omdat de plantages zonder slaafgemaakten nooit succesvol zouden zijn. Daarnaast wilden ze investeren in defensie en meer mensen van buiten Nederland aantrekken om de handel te bevorderen.⁴⁵ Frans kon zich echter niet lang bezighouden met de plantages. Al in 1717 kwam er een scheiding van tafel en bed, waarbij de plantage weer volledig in eigendom kwam van Anna.⁴⁶ Mogelijk wist zij toen al van de homoseksuele contacten die haar man onderhield. Ze was bijvoorbeeld al bezig met inlichtingen verzamelen over het seksleven van haar man. In 1730 kwam zijn geheim uit, toen door het hele land homoseksuelen werden opgespoord en berecht. De naam van Frans kwam in verschillende verhoren naar voren. Eén van de mannen waarmee hij verschillende keren seks had, de kruidenier Hendrik Dame, kreeg hiervoor de doodstraf. Frans vluchtte het land uit. Uiteindelijk veroordeelde de Academische Vierschaar hem bij verstek tot een eeuwige verbanning en mocht hij ooit toch terugkeren naar Leiden, dan zou hij de doodstraf krijgen.⁴⁷

Door de scheiding was de plantage weer volledig in handen gekomen van Anna, die na het overlijden van haar moeder onder toezicht stond van Jaques Duche. Hij kreeg meermaals te maken met de vrijheidsstrijd die slaafgemaakte mensen voerden. Zo meldde hij in 1728 dat tien slaafgemaakten van de plantage waren gevlucht.⁴⁸ Enkele maanden later zouden de marrons nieuwe bedreigingen hebben geuit. Daarop besloot de gouverneur een officier met twaalf soldaten naar de plantage te sturen. Zij hadden na twee uur lopen in het bos een schuilplaats gevonden waar “naar gissing vijftig a zestig wegloopers” hun vuren hadden gemaakt. Na het verkrijgen van dit nieuws besloot de gouverneur om twintig soldaten het bos in te sturen om “de quaedaerdige wegloopers te betrappen en uijt te roeijen”.⁴⁹ Het behartigen van de belangen en winsten van Anna hield dus onder meer het uitmoorden van de marrons in.

Afb. 1.1 De ligging van de plantage Vredenburg in Suriname en de gebouwen op de plantage Vredenburg. Details van Alexander de Lavaux, 'Generale Caart van de Provintie Suriname', 1737 (links) en J.M. van der Eyden, 'Kaart van de Plantagie Vreedenburg', 1730 (rechts). Nationaal Archief, Den Haag. 4 VEL Inventaris van de verzameling buitelandse kaarten Leupe.

1.2 Na 1795

Het stadsbestuur veranderde na 1795. In dat jaar brak de Bataafs-Franse tijd aan in Nederland. In de tumultueuze periode die hierop volgde, wisselden verschillende bestuursvormen elkaar in korte tijd af. De Republiek mocht zijn eigen bestuur houden, maar moest wel militaire en financiële steun geven aan Frankrijk. Dit duurde tot 1806 toen de Bataafse Republiek veranderde in een koninkrijk en Lodewijk Napoleon, de broer van Napoleon Bonaparte, koning werd. Deze snel opeenvolgende veranderingen hadden hun weerslag op het Leidse stadsbestuur.⁵⁰ In korte tijd veranderde de samenstelling van het stadsbestuur verschillende keren. In de eerste jaren bestond de 'administratieve municipaliteit' uit vijftien mannen. Later, in 1808, bestond het stadsbestuur uit negentien bestuurders, waaronder één burgemeester en vier wethouders.

Nadat Napoleon in 1815 was verslagen en het Koninkrijk der Nederlanden onder koning Willem I was ontstaan, veranderde het Leidse stadsbestuur wederom: vanaf 1816 bestond het stadsbestuur uit een college van vier burgemeesters en een gemeenteraad. Ieder jaar was een andere burgemeester voorzitter. Stemgerechtigde Leidenaren kozen een kiescollege van 22 kiezers, dat vervolgens weer de gemeenteraadsleden koos. Raadsleden werden voor het leven aangesteld. De invoering van de Gemeentewet van Thorbecke in 1851 bracht grote veranderingen te weeg.⁵¹ De gemeenteraad werd voortaan rechtstreeks gekozen en er werd een zittingstermijn geïntroduceerd. Waar bestuurders in eerdere perioden een functie (levens)lang konden bekleden, hadden raadsleden nu een zittingstermijn van zes jaar en trad elke twee jaar een derde van de gemeenteraad af. Wethouders werden door de raad gekozen, de burgemeester door de koning. De burgemeester was ook na 1851 voorzitter van het college en van de raad, maar kreeg nu ook wettelijke taken.⁵²

1.2.1 Betrokkenheid van het stadsbestuur en stadsbestuurders

Na de opheffing van de WIC in 1791 en de VOC in 1799 veranderde de aard van de inmenging van de Leidse stadsbestuurders in de koloniën. Zij waren niet langer betrokken via de afvaardiging van bewindhebbers, aandelen op naam van de stad, dan wel private aandelen in deze compagnieën, maar de koloniën bleven wel degelijk interessant. Het is opvallend dat verschillende leden van het stadsbestuur, burgemeesters, wethouders en gemeenteraadsleden – nauw betrokken raakten bij het oprichten van en vervolgens ook toezicht houden op verschillende Leidse instituties die om uiteenlopende redenen hun bestaansrecht ontleenden aan de koloniën. Soms deden zij dat namens het stadsbestuur, zoals bij de oprichting van de Gemeentelijke instelling tot opleiding van Oost-Indische Ambtenaren, waartoe het college van burgemeester en wethouders een raadsvoorstel indiende. In andere gevallen handelden zij op persoonlijke titel. Het is daarbij niet uitgesloten dat zij vanwege hun functie als stadsbestuurder bij dergelijke initiatieven betrokken raakten.

Leiden kampte met armoede in de negentiende eeuw. Waar het Leidse laken in de zeventiende eeuw zelfs buiten de landsgrenzen een begrip was, moesten de producenten met lede ogen aanzien hoe de textielindustrie zich geleidelijk aan naar Engeland en naar lage lonen-gebieden, zoals Brabant, verplaatste.⁵³ In 1795 was het inwonersaantal van Leiden met de helft afgenomen, ten opzichte aan het begin van die eeuw. Leiden verpauperde en armoede, verkrotting, verloedering en ziekten hoorde bij de orde van de dag.⁵⁴ In 1815 werd die armoede nog versterkt door misoogsten en hoge voedselprijzen. Sommige historici wijzen op een verband met een rampzalige vulkaanuitbarsting in Nederlands-Indië, die wereldwijd effect gehad heeft op het weer.⁵⁵

Leidse stadsbestuurders probeerden oplossingen te bedenken om te voorkomen dat inwoners verder zouden afglijden. Armoede werd als dreiging gezien, waar misdaad, rebellie en 'sociale besmetting' uit voort zou komen.⁵⁶ Het is opmerkelijk dat voor oplossingen ook naar de koloniën gekeken werd. Zo werd de Kweekschool voor Zeevaart in 1855 opgericht om kansarme jongens, die niet naar school gingen, op te leiden voor een leven bij de marine. Later werd ook de Gemeentelijke instelling tot opleiding van Oost-Indische Ambtenaren opgericht. Dit instituut moest welgestelde gezinnen naar de stad trekken om hun zonen op te leiden voor een carrière in de koloniën. Stadsbestuurders waren betrokken bij deze Leidse koloniale instituties, die in een volgend hoofdstuk

uitgebreider aan bod zullen komen. In deze paragraaf gaan we dieper in op de verscheidene manieren waarop de Leidse stadsbestuurders in de periode na 1795 betrokken waren bij koloniale en slavernijgerelateerde activiteiten.

Leidsche Maatschappij van Weldadigheid

De armoede die na het ineensinken van de Leidse textielindustrie was ontstaan, inspireerde een groepje welgestelde Leidenaren om in 1817 de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid tot voorkoming van verval tot armoede (LMW), op te richten.⁵⁷ Eén van deze mannen was Cornelis Leembruggen. Hij zou later van 1851 tot 1857 raadslid van Leiden worden. Werkverschaffing, onderwijs en volksoptvang zag de gegoede burgerij namelijk als belangrijke middelen om “het gevaar van pauperisme” te bestrijden.⁵⁸ De Leidsche Maatschappij van Weldadigheid richtte zich niet op de onderste lagen van de samenleving, maar focuste zich op kleine ambachtslieden en vakarbeiders door het uitdelen van voedsel en turf, het gedeeltelijk betalen van de huur of verschillende werkverschaffingsprojecten.⁵⁹ Eén van deze projecten was het produceren van textielproducten voor het Ministerie van Koloniën.⁶⁰ Het begon met de vraag of er hemden geproduceerd konden worden. Uiteindelijk zouden de bestellingen van het Ministerie zich uitbreiden tot ook sokken, halsdassen, ziekenbroeken en -jassen en kussenslopen. Zo kon de situatie ontstaan dat arme Leidse textielarbeiders thuis uniformen maakten voor de soldaten in de koloniën. De producten werden verzameld in de Lakenhal, die haar oorspronkelijke en aanzienlijke functie binnen de textielproductie inmiddels verloren had, en daarna ter controle naar het Ministerie van Koloniën in Amsterdam gestuurd. Het geld dat de Maatschappij hiermee verdiende, was voor de meeste medewerk(st)ers niet genoeg om van rond te komen, maar het leverde wel een zakcentje op boven op hun inkomen. In het archief van ingekomen brieven van de Leidsche Maatschappij valt te lezen dat de brieven van het Ministerie van Koloniën waarin onder andere bestellingen en klachten werden doorgegeven, gericht waren aan Pieter Glaudius Hubrecht. Hij was lid van de Hoofdcommissie van de Maatschappij en zou later in 1845 voor vijf jaar raadslid worden, precies in de tijd dat hij betrokken was bij de samenwerking met het Ministerie van Koloniën. De verknoping tussen het stadsbestuur en het bestuur van de LMW was sterk, zoals Cor Smit liet zien. De bestuursleden kwamen uit alle hoeken van de Leidse samenleving, en waren vrijwel allemaal lid van de gemeenteraad, of waren dat geweest. Tot 1894 zat er bovendien altijd een zittend wethouder of burgemeester in het bestuur van de Maatschappij.⁶¹

Uitgelicht: De koloniale belangen van de familie Hubrecht

De invloedrijke familie van Pieter Glaudius Hubrecht, commissielid van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid, had verschillende generaties lang belangen in de koloniën. Christinus Wijnand Hubrecht, de broer van Pieter Glaudius, zat van 1856 tot 1872 als raadslid en later ook wethouder in de gemeenteraad, en vervulde bovendien de rol van penningmeester in de commissie van toezicht van de Kweekschool van Zeevaart.⁶² Ambrosius Hubrecht, de zoon van Pieter Glaudius werd hoogleraar aan de medische faculteit van de Rijksuniversiteit Utrecht waar hij zich bezighield met zoölogie en anatomie. Voor zijn onderzoek heeft Ambrosius een grote collectie embryonaal materiaal van zoogdieren aangelegd, dat grotendeels afkomstig was uit Nederlands-Indië. Zijn zoon, Paul François, werd in 1880 in Leiden geboren en werd begin twintigste eeuw bekend door zijn deelname aan twee wetenschappelijke expedities naar het tot dan toe onbekende Nederlands Nieuw-Guinea. Nederland en Duitsland ondernamen deze expedities gezamenlijk om een natuurlijke grens tussen de bezittingen van beide landen op Nieuw-Guinea vast te stellen.⁶³ Later werd Paul François directeur van de Maatschappij tot Exploitatie der Suikerondernemingen en Cultuurondernemingen te Nederlands-Indië. Een andere zoon van de zoöloog Ambrosius, was Jan Bastiaan, die later buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister van Nederland in Brazilië werd. De familie Hubrecht bezat bovendien twee suikerfabrieken op Oost-Java: Kremboong en Toelangan. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was Jan Bastiaan administrateur van één van deze ondernemingen. In deze periode hield hij dagboeken bij, waarin te lezen is over zijn ervaringen tijdens de oorlog.⁶⁴ Bij Erfgoed Leiden en

Kweekschool voor Zeevaart

Verschillende Leidse stadsbestuurders waren ook betrokken bij de Kweekschool voor Zeevaart, die van 1855 tot 1914 in Leiden gevestigd was. De enorme armoede in de stad was voor dominee Abraham Rutgers van der Loeff, Joan Frederik Sandifort en gemeenteraadslid Adrien Kluit aanleiding geweest om de Kweekschool voor Zeevaart op te richten.⁶⁶ Het doel was om jongens zonder toekomstperspectief een toekomst bij de Koninklijke Marine bieden.⁶⁷ De Kweekschool die van 1855 tot 1914 in Leiden gevestigd was, werd een groot succes. In de zestig jaar dat het instituut heeft bestaan, zijn er ruim dertien duizend jongens voor de marine en koopvaardij opgeleid.⁶⁸ Ruim de helft hiervan was uit Leiden afkomstig. De Kweekschool leerde de jongens discipline, als ook lezen, schrijven, rekenen en bovendien de kennis die nodig was voor het leven als matroos. Een deel van deze jongens voer naar de koloniën. Zo werden in de zomer van 1856 de negen beste scheepjongens aan boord van het schip de *Merapi* naar 'de Oost' gestuurd om 'de rust op de eilanden van de Nederlands-Indische archipel te bewaken'. In 1914 kwam er een einde aan de opleiding en werd de vooropleiding voor officieren bij de Koninklijke Marine in het gebouw ondergebracht.

De zoon van hoogleraar in de Oosterse Letteren en raadslid Michael Jan de Goeje, Claudius Henricus de Goeje, werd in 1878 benoemd tot directeur van de instelling.⁶⁹ Het bestuur werd bijgestaan door een commissie van toezicht, waar tal van Leidse stadsbestuurders in zaten, waaronder fabrikant Christinus Wijnand Hubrecht, die in de periode 1860-1872 ook wethouder was; textielfabrikant Samuel le Poole - die zelf ook belangen had in de koloniën, zoals hieronder aan bod zal komen; commissionair in wol en tevens ook wethouder financiën en voorzitter van de stedelijke gasfabriek Herman Cornelis Juta; en advocaat François Was, die tussen 1894 en 1903 burgemeester van Leiden was.⁷⁰

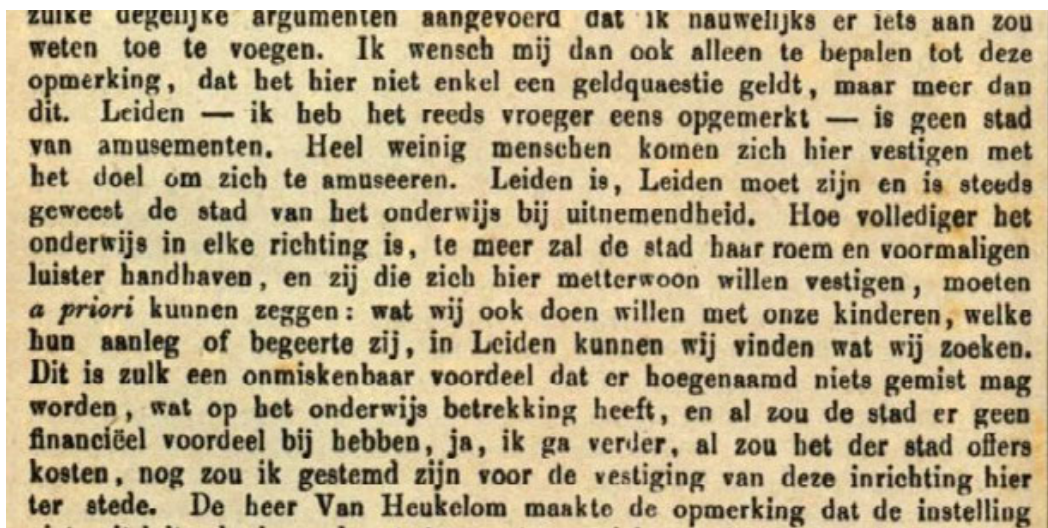
Gemeentelijke instelling tot opleiding van Oost-Indische Ambtenaren

In het voorjaar van 1877 bereidde het college van burgemeester en wethouders een raadsvoorstel voor over de oprichting van een Gemeentelijke instelling waar jongens opgeleid konden worden voor een carrière in Nederlands-Indië. Voor het toetreden tot de Indische bestuursdienst moest men vanaf 1864 het 'grootambtenaarsexamen' afleggen in Indische taal-, land- en volkenkunde. Dit nieuwe examen was vergelijkbaar met de toelating die eerder al bestond, in die zin dat degenen met de hoogste cijfers, ook eerder voor uitzending naar Indië in aanmerking kwamen.⁷¹ Voordat het college van Burgemeester en Wethouders (B&W) in 1877 over de oprichting van een gemeentelijke opleiding sprak, bestond er in Leiden al een Rijksinstelling voor Indische taal-, land en volkenkunde, maar dat was op een fiasco uitgelopen.⁷² Door nauwe samenwerking tussen de rijksinstelling en de universiteit had de opleiding een wetenschappelijk karakter gekregen en daar was eigenlijk geen behoefte aan. Leerlingen wilden zich vooral zo snel en goed mogelijk voorbereiden op het examen.⁷³ Mogelijk ook doordat het onderwijs minder praktisch was, verloor de Leidse rijksinstelling de competitie met de zusterinstelling in Delft. In 1877 werd de rijksinstelling opgeheven. Daarna werd er gekeken of de gemeente een meer praktische opleiding kon faciliteren.

Tijdens de raadsvergadering van 1 maart bespraken de gemeenteraadsliden het voorstel voor een Gemeentelijke instelling.⁷⁴ Hoogleraar Romeins recht Joël Emanuel Goudsmit was voorstander van een dergelijke instelling in Leiden omdat het paste bij de unieke positie van Leiden als onderwijsstad.⁷⁵ Gezinnen verhuisden niet naar Leiden omdat de stad zo fraai of aangenaam was, "immers wat de wandelwegen, concerten of andere gemakkelikheden aangaat kan Leiden zich niet met andere groote gemeenten meten". Maar "als vele families zich hier vestigen, dan is het omdat zij hare kinderen hier volkomen onderwijs kunnen doen geven. In het belang van de stad dus moeten wij trachten die inrichting vooral te behouden".⁷⁶ Goudsmit zag de instelling als een manier om "(...) de banden tusschen de koloniën en het moederland nauwer toe te halen."⁷⁷ Pieter Antonie van der Lith sloot zich hierbij aan. Als student had hij aan de Rijksinstelling vakken gevolgd en later had hij zich als hoogleraar ook aan dat instituut verbonden, waar hij les gaf in de geschiedenis van Nederlands-Indië en de Indische

Staatsinstellingen. Volgens hem bood de instelling de praktische opleiding die “toekomstigen Indischen ambtenaren noodig” hadden. Al was niet iedereen was voor de oprichting. Sommige raadsleden waren bang voor de hoge kosten. Anderen vreesden wederom de concurrentie vanuit Delft waar een vergelijkbaar instituut werd opgericht. Uiteindelijk werd de voordracht van B&W met 13 tegen 5 stemmen aangenomen en werd de uitvoerbaarheid van het plan verder uitgezocht.

Uit de discussies over het de uitwerking van het plan, blijkt waarom men zoveel belang hechtte aan de vestiging van de Instelling in Leiden. Het college van burgemeester en wethouders stelde dat de universiteit geen “kweekschool” was voor ambtenaren, terwijl daar wel behoefte aan was.⁷⁸ Bovendien oordeelde het college dat het behoud van Indische families in de gemeente zeer gunstig zou zijn. In het curatorium zouden Leidse raadsleden zitting moeten nemen.⁷⁹ Van der Lith benadrukte opnieuw de positie van Leiden als onderwijsstad en stelde dat “wij (...) genoodzaakt zijn alles te doen, wat in ons vermogen is om het onderwijs te verbeteren.”⁸⁰ Volgens hem was het financieel gewin als Indische families in de gemeente zouden blijven wonen en niet bijvoorbeeld naar Delft zouden verhuizen voor onderwijs van hun zonen omdat zij “ook in de belastingen medegerekend mogen worden.” Andere raadsleden trokken deze verwachting in twijfel.

zuike oegelijke argumenten aangevoerd dat ik nauwelijks er iets aan zou weten toe te voegen. Ik wensch mij dan ook alleen te bepalen tot deze opmerking, dat het hier niet enkel een geldquaestie geldt, maar meer dan dit. Leiden — ik heb het reeds vroeger eens opgemerkt — is geen stad van amusements. Heel weinig menschen komen zich hier vestigen met het doel om zich te amuseeren. Leiden is, Leiden moet zijn en is steeds geweest de stad van het onderwijs bij uitnemendheid. Hoe vollediger het onderwijs in elke richting is, te meer zal de stad haar roem en voormaligen luister handhaven, en zij die zich hier metterwoon willen vestigen, moeten *a priori* kunnen zeggen: wat wij ook doen willen met onze kinderen, welke hun aanleg of begeerte zij, in Leiden kunnen wij vinden wat wij zoeken. Dit is zulk een onmiskenbaar voordeel dat er hoegenaamd niets gemist mag worden, wat op het onderwijs betrekking heeft, en al zou de stad er geen financieel voordeel bij hebben, ja, ik ga verder, al zou het der stad anders kosten, nog zou ik gestemd zijn voor de vestiging van deze inrichting hier ter stede. De heer Van Heukelom maakte de opmerking dat de instelling

Afb. 1.2 Handelingen van de raad, 6 september 1877. Raadslid Joël Emanuel Goudsmit betoogt in dit citaat waarom er een gemeentelijke instelling moet komen.

Goudsmit deelde het argument Van der Lith over de Indische families: “Ontegenzeggelijk toch zijn de families, die zich met het oog daarop hier komen vestigen, geen familiën van vagebonden of bedelaars, maar veeleer de zoodanige, die door hogere zedelijke ontwikkeling de krachten der stad verhoogen en het hare bijdragen om de banden tusschen de kolonien en het moederland nauwer toe te halen. (...) een aantal respectabele lieden, die en zedelijk en financieel zouden hebben bijgedragen tot bevordering van de welvaart en den bloei van onze Leidsche gemeente.”⁸¹ De voordracht van B&W werd aangenomen met 16 tegen 2 stemmen: de kogel was door de kerk, de Gemeentelijke instelling tot opleiding van Oost-Indische Ambtenaren werd opgericht. Tijdens dezelfde vergadering koos men de leden van het curatorium. Joël Emanuel Goudsmit, die zich meerdere malen had uitgesproken voor de oprichting van het instituut, werd verkozen samen met de raadsleden Conraad Cock, Johannes Groll, en Louis Marie de Laat de Kanter, die toen net was geïnstalleerd als wethouder Fabricage en in 1890 burgemeester van Leiden zou worden.⁸² Het vijfde lid van het curatorium was J. de Wal, maar wie deze persoon precies was, is onduidelijk. Volgens het Leids Pluche zat er op dat moment namelijk niemand in de gemeenteraad met deze naam. Pieter Anthonie Van der Lith, die zich net zoals Goudsmit hard had gemaakt voor de opleiding, werd de hoogleraar-directeur van de Gemeentelijke instelling.⁸³

Tijdens de opleiding, die leerlingen in twee jaar klaarstoomde voor het ambtenaarsexamen, kregen de pupillen les over de geschiedenis, land- en volkenkunde en volksgebruiken van Nederlands-Indië, leerden ze verschillende talen, zoals Javaans, Balinees, Maleis en Soedanees.⁸⁴ De lessen vonden

plaats in het vroegere gymnasium in de Lokhorststraat, waar de Gemeentelijke-instelling in was ondergebracht. Professor Vreede en Mr. G.I. Grashuis gaven les aan huis.⁸⁵

Het instituut heeft tot 1891 bestaan, maar in 1885 kwam de levensvatbaarheid van de opleiding al eens ter discussie te staan in de gemeenteraad nadat de raadsleden Joan Theodorus Buys, Elie Francois van Dissel en Herman Cornelis Jutta een voorstel indienden om de Gemeentelijke-instelling op te heffen. Op 29 augustus 1883 was namelijk een Koninklijk Besluit uitgevaardigd, waarin stond dat het staatsexamen niet langer een vereiste was om in Nederlands-Indië aan de slag te gaan. Buys meldde er het volgende over: "De Universiteit is nu compleet [zonder O.I. instelling] en acht zich zelve genoeg, omdat de examens door hare studenten bij de vereenigde literarische en juridische faculteiten afgelegd, bij gunstigen uitslag aan die studenten juist dezelfde voordelen waarborgt als vroeger enkel door het staats-examen te verkrijgen waren."⁸⁶ Doordat het afronden van een universitaire studie voldoende was, had de opleiding volgens Buys en medestanders haar bestaansrecht verloren. Bovendien meende Buys dat de hoge verwachtingen van 1877 niet waren waargemaakt. In 1885 had de "school" elf leerlingen waarvan er slechts één dat jaar zich had ingeschreven. Tien leerlingen daarvan waren dus tweedejaarsstudenten. Ook de verwachting dat de opleiding Indische gezinnen naar Leiden zou trekken was niet ingelost. Van de elf leerlingen die in 1885 ingeschreven stonden, behoorden slechts vier "in deze gemeente te huis en alle anderen wonen elders, te 's-Hage, Haarlem, Lisse, Oegstgeest enz."⁸⁷ Aangezien het grootste deel van de leerlingen niet in Leiden woonde, concludeerde hij dat de gemeente Leiden het onderwijs bekostigde voor inwoners van andere gemeenten.

1885 was voor de Gemeentelijke-Instelling een "exceptioneel ongunstig jaar ten gevolge van de tegenwoordige Indische toestanden".⁸⁸ Voor Buys was het een reden om de opleiding te sluiten. Dat het niet goed ging met de opleiding kwam volgens raadslid Pieter Alma door enkele gebeurtenissen in de koloniën. Door de veepest en "door den veranderden toestand op Atjeh, is er een overcompleet van ambtenaren ontstaan, het welk natuurlijk eerst voor eene plaatsing in aanmerking moet komen, voor er een nieuwe aanvoer uit Nederland nodig is".⁸⁹ Alma sloot hoopvol af door te zeggen: "Maar wanneer eenmaal dat overcompleet is opgeruimd geworden, zal de vraag naar ambtenaren weer even groot worden als vroeger."⁹⁰ Ook de instelling in Delft was het aantal leerlingen aanzienlijk gedaald, van gemiddeld zo'n 60 à 70 nieuwe studenten tot slechts dertien in 1885. 1884 was overigens het gunstigste jaar van de Leidse Gemeentelijke-Instelling geweest sinds de oprichting. Toen stonden er 20 leerlingen ingeschreven, waarvan zes Leidenaren.

Een eerste stemming over opheffing van de opleiding toont de verdeeldheid van de raadsleden: 12 stemmen voor, 12 stemmen tegen. Bij een volgende raadsvergadering pleitte Johannes Hendricus Donner, die eerder niet aanwezig was, voor het behoud van de instelling. Hij zag de opleiding als onmisbaar voor jonge mannen die "in de Indiën werkzaam kunnen zijn en bijdragen kunnen leveren tot vermeerdering van de kennis onzer koloniën, waarvan wij nog altijd groote behoefte hebben. Had men toch in '72, Groot Atjeh, beter gekend, men zou of die roekeloze oorlog niet zijn begonnen of deze anders hebben aangepakt. Die daad was mede ook een gevolg van onze geringe bekendheid met dat gedeelte van Sumatra en mogen wij, als Academie-stad, nu niet iets bijdragen, om de kennis van onze koloniën te vermeerderen."⁹¹ Met Donner's uitgebrachte stem werd het voorstel van Buys c.s. met 13 tegen 12 stemmen verworpen.

Op 12 februari 1891 kwam de sluiting van de instelling toch echt in zicht. Het college van burgemeester en wethouders diende een voorstel in tot opheffing van de Gemeentelijke instelling tot opleiding van Oost-Indische Ambtenaren. De bestuurders droegen verschillende argumenten aan voor de opheffing. Allereerst het onverwachts wegvallen van vier lectoren. Christiaan Snouck Hurgronje besloot niet terug te keren uit Oost-Indië, Hillebrandus Cornelius Klinkert moest zich terugtrekken wegens persoonlijke omstandigheden, Dirk Frederik van der Pant was plotseling hevig "zielsziek" geworden en George Alexander Wilken ging een wetenschappelijke reis naar Nederlands-Indië ondernemen, die "geruimen tijd" zou duren.⁹² De curatoren kwamen tot de conclusie dat er twee mogelijkheden waren: reorganiseren of het opheffen van de instelling. Een reorganisatie bleek niet haalbaar te zijn, enerzijds door de financiële bezwaren en anderzijds omdat het moeilijk was om "den Lector Snouck Hurgronje te vervangen".⁹³ Ook viel het aantal studenten erg tegen. Het aantal van zes

aspiranten in het laatste jaar was hoger dan anders, maar veel lager dan in Delft, dat 49 aanmeldingen telde. De gemeenteraad kon niet anders dan instemmen met het voorstel van B&W. Hendrik Johannes Bool verklaart: “In het college van Curatoren heb ik mij zoolang mogelijk tegen het voorstel tot opheffing verzet, maar ik heb ten laatste ook moeten toegeven. De bezwaren voor de Inrichting hoopten zich zóó op, dat er inderdaad ten laatste niet meer tegen te worstelen viel.”⁹⁴

Na de opheffing van de instelling, ging het opleiden van geschikte Indische bestuurders door in een andere vorm, namelijk aan de universiteit. Van 1902 tot na de Tweede Wereldoorlog zijn daar de zogeheten ‘Indologen’ opgeleid. Tot 1925 had Leiden zelfs het monopolie op de opleiding in Nederland.⁹⁵

Maatschappij ter Bevordering van het Godsdienstig Onderwijs onder de Slaven en Kleurlingen in de Kolonie Suriname

In 1828 werd in Suriname de Maatschappij ter Bevordering van het Godsdienstig Onderwijs onder de Slaven en Kleurlingen in de Kolonie Suriname opgericht, waarna er ook een afdeling in Den Haag volgde. De oprichting van Maatschappij hing samen met het nieuwe slavenreglement dat in 1828 werd ingevoerd, waarin bepaald werd dat het christelijk geloof verspreid moest worden.

Burgemeesterszoon Diderik van Leyden Gael, die later hetzelfde ambt als zijn vader zou vervullen, stadssecretaris Evert Hendrik Jacob Cunaeus en raadslid Abraham van Gerwen zijn drie van de betrokkenen bij de oprichting van de Leidse afdeling van de Maatschappij. In de bibliotheek van Erfgoed Leiden en Omstreken ligt een pamflet uit 1830 waarin zij, met andere Leidse notabelen, hun “Geachte stadgenooten” oproepen om lid te worden.⁹⁶ Het doel was om zendelingen te ondersteunen die “Godsdienstige beschaving en verlichting” gaven aan tot slaafgemaakten op de plantages. Om geldschieters over te halen, werd in de oproep bericht over het positieve effect dat het werk zou hebben op de plichtsetrouwheid van de nieuwe bekeerlingen: de “(...) tot belijders van het Christendom gevormde Slaven, betere mensen werden, die met meerdere getrouwheid kunnen pligt betrachtten, en aan hunne Heeren hogere achting toedroegen (...)”.⁹⁷

Behalve Van Leyden Gael, Cunaeus en Van Gerwen, maakten ook andere hooggeplaatste Leidenaren deel uit van het bestuur van de Leidse afdeling van de maatschappij. Hieronder bevonden zich hoogleraar rechten en oud-rector Hendrik Willem Tydeman, hoogleraar kerkgeschiedenis en theologie Nicolaas C. Kist, en hoogleraar Nederlandse taal en welsprekendheid Matthijs Siegenbeek. Het is opvallend dat bovengenoemde hooggeplaatste Leidenaren zich bezighielden met de bekering van tot slaafgemaakte personen, maar zich over het algemeen niet uitspraken voor de afschaffing van de slavernij. Het is een voorbeeld van dat men in Nederland tot ver in de negentiende eeuw weinig actie ondernam om de slavernij af te schaffen, anders dan bijvoorbeeld Engeland en Frankrijk, waar slavernij in respectievelijk 1833 en 1848 werd afgeschaft. Afgezien van het financiële voordeel, waren bestuurders, dominees en hoogleraren vooral bezig met de bekering tot het christendom.⁹⁸ In hoofdstuk 6 zal blijken dat Leiden hier geen uitzondering op was. Het tegenovergestelde gebeurde zelfs, zoals uit het bovenstaande citaat op te maken is.

1.2.2 Private banden en belangen

Leidse stadsbestuurders hadden niet alleen professionele maar ook private banden en belangen in de koloniën. Die belangen namen verschillende vormen aan. Een groep stadsbestuurders was in hun privéleven om verschillende redenen verbonden geweest met de koloniën: sommigen waren er geboren, anderen waren er werkzaam geweest of hebben er carrière gemaakt. Dan waren er ook nog stadsbestuurders die financiële belangen hadden in de koloniën. Die belangen konden lopen via investeringen, via productie voor, en of handel met de koloniën.

Een voorbeeld hiervan is Peter Ludwig Carl “Louis” Driessen, die van 1855 tot 1903 raadslid was. Louis Driessen werd directeur van de Leidse Katoenmaatschappij, de grootste fabriek in Leiden waar ruim duizend mensen werkten.⁹⁹ De firma specialiseerde zich in het namaken van originele

batikstoffen, die vervolgens ook naar de koloniën werden geëxporteerd. Er waren ook stadsbestuurders die tijdens (en soms na) hun termijn in de gemeenteraad, zitting hadden in de Raad van Commissarissen van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM). Naast deze personen met een bestuurlijke functie binnen de NHM, waren er ook Leidse stadsbestuurders die aandelen hadden in de maatschappij, zoals Jean Corneille Bucaille, die vanaf 1838 in de raad zat en van 1851 tot 1860 wethouder was. Stadsbestuurder Joost Adriaan van Hamel was voorzitter van de Vereeniging Oost en West, die probeerde om, onder meer door het organiseren van lezingen en besprekingen, de belangstelling voor en de kennis over de Nederlandse koloniën in “Oost en West-Indië” te vergroten.

Uitgelicht: Adriaan van Hamel en de Vereeniging Oost en West

In 1899 werd de Koninklijke Vereeniging Oost en West opgericht met als doel de banden tussen Nederland en zijn koloniën te versterken.¹⁰⁰ De aanleiding was de Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid die het jaar ervoor in Den Haag plaats had gevonden, waarop Indonesische kunstnijverheid ruim vertegenwoordigd was.¹⁰¹ De vereniging had als doel op te komen voor de belangen van diegenen die in Nederlands-Indië gingen werken of er hadden gewoond. In Leiden werd zowel een studentenafdeling als een afdeling voor ‘volwassenen’ opgericht.

Net zoals de Koninklijke Vereeniging Oost en West in Den Haag had de Leidse studentenafdeling het doel om “den band tussen Nederland en zijne bezittingen en koloniën in Oost- en West-Indië voortdurend te versterken en het bevorderen, zoowel van ieder gemeenschappelijke belangen, als die van Oost- en West-Indië in het bijzonder.”¹⁰² De afdeling wilde ook “(...) de belangstelling in en de kennis van de Koloniën en Bezittingen in Oost en West-Indië zooveel mogelijk te bevorderen” door onder meer het organiseren van lezingen, voordrachten en besprekingen over koloniale onderwerpen. Net zoals bij India Orientalis, kon niet iedereen zich aanmelden voor deze vereniging: “Leden kunnen alleen zyn, die de studiën aan de Universiteit te Leiden volgen.” Alleen mannen die aan de universiteit studeerden konden zich dus aanmelden, maar men hoefde niet lid te zijn van het Leidsch Studenten Corps.

De ‘volwassen’ Leidse afdeling van de vereniging organiseerde ook lezingen om de leden meer kennis bij te brengen over de koloniën. Zo werd op 5 maart 1951 de Leidse student Peter Creutzberg uitgenodigd om te vertellen over Suriname en de natuurwetenschappelijke expeditie van 1948-1949 in dit gebied.¹⁰³ Creutzberg stelde dat “De meeste Nederlanders (...) vrijwel niets van Suriname af [weten].” In zijn lezing vertelde hij dat er voor de komst van de Nederlanders al talrijke culturen bestonden in het Surinaamse kustgebied, maar dat deze inheemse bevolking er niets voor voelde om agrarische arbeid te verrichten voor de Nederlandse kolonisten. Hij legde uit hoe de Nederlanders dit gebrek aan arbeid probeerden op te lossen middels de slavenhandel, en hoe slaafgemaakte mensen zich vervolgens verzetten door weg te vluchten van de plantages en zich in het binnenland vestigden.¹⁰⁴ De afschaffing van de slavernij en daarbij het verlies van ‘arbeidskrachten’ bracht de plantages een doodsteek toe. Hij vervolgde dat het arbeidsprobleem gedeeltelijk wel was opgelost door immigranten uit Java en Brits-Indië te halen. Als gevolg van het ‘arbeidsprobleem’ had Suriname de monopolistische positie, die het land had op bepaalde producten zoals koffie en suiker, wel moeten prijsgeven. Toch was er volgens de spreker weer hoop, door de export van rijst, kokospalmen, aardnoten en bauxiet. Creutzberg sloot af door te vertellen over een expeditie die ondernomen werd naar de kuststreken van Suriname. In dat oerwoud en in de moerassen leefden talrijke vogels en diersoorten. Ook werden er honderden monsterzakjes gevuld met bodemmateriaal, waardoor men weer een stap dichterbij de openlegging van “het nog onbekende Suriname” was.¹⁰⁵

Leidse Katoenmaatschappij

In 1846 vestigde Louis Driessen zich in Leiden, waar hij van 1855 tot 1903 in gemeenteraad zou zitten. Zoals eerder genoemd was hij ook betrokken bij de Kweekschool voor Zeevaart, maar hij heeft vooral een stempel op Leiden gedrukt door de verlieslijdende katoenfabriek Heyder en Co over te nemen. Veertig jaar later zou deze onderneming de Leidse Katoenmaatschappij gaan heten. Driessen moderniseerde de fabriek, waardoor deze eind negentiende eeuw kon uitgroeien tot de grootste fabriek in Leiden waar ruim duizend mensen werkten. De fabriek stond overigens wel bekend om zijn

slechte werkomstandigheden, wat zich uitte in stakingen die regelmatig plaatsvonden. Voor de inkomsten was de Katoenmaatschappij afhankelijk van de afzetmarkt in de koloniën. Door batikstoffen niet op de traditionele wijze te maken, maar door de kleurrijke patronen machinaal op de stof te drukken, kon de Katoenmaatschappij deze stoffen goedkoper produceren.

In het memoriam van zijn vader beschrijft zoon Felix Driessen het belang van de koloniale afzetmarkt voor het voortbestaan van het bedrijf. In 1869 leed de maatschappij grote verliezen, omdat de voorraden van hun katoen zich had opgehoopt in de Nederlandse havens in Nederlands-Indië en nieuwe bestellingen bovendien uitbleven. Als gevolg van de kleine vraag konden niet alle fabrieksarbeiders in Leiden aan het werk blijven. De oplossing was om het afzetgebied uit te breiden, Felix schreef hier het volgende over: “Toch begreep men, dat het niet aanging voortaal alleen op de Nederl. Koloniën te drijven en er werd, door reizen te ondernemen naar andere landen, getracht den omzet zooveel mogelijk uit te breiden en in andere markten vasten voet te krijgen (...)”.¹⁰⁶

Vanaf 1887 namen de zonen Felix H.A. Driessen en Carl Theodoor Driessen het roer geleidelijk over. Waar de Katoenmaatschappij rond 1900 de grootste fabriek in Leiden was, ontstond er door de Eerste Wereldoorlog een gebrek aan grondstoffen en viel er een deel van de export weg waardoor het bedrijf in de problemen kwam.

Tabak en sigaren

Niet alleen de textielproductie en -handel verbond raadsleden aan de koloniën. Van verschillende raadsleden is bekend dat zij hun geld verdienden met de verbouw en handel in tabak.¹⁰⁷ Raadslid Jan Huges bijvoorbeeld, die rond 1919 kort in de raad zat, was tabaksplanter op Sumatra.¹⁰⁸ Waar zijn plantage(s) lag, hoe groot deze was en wat Huges' rol hierin is geweest is niet bekend en dient nog uitgezocht te worden. Ook de raadsleden Johannes Philippus de la Rie, Hendrik van Welzen en Siebren Boer verdienden geld met de handel in koloniale producten aangezien zij respectievelijk, grossier in sigaren en sigaretten, sigarenmaker en firmant in koloniale goederen waren.¹⁰⁹ Ook voor hen geldt dat er weinig te vinden is bij Erfgoed Leiden en Omstreken. Er zou verder onderzoek nodig zijn om in kaart te brengen hoe diepgaand hun betrokkenheid was, welke contacten zij in de koloniën hadden en in hoeverre hun economische betrekkingen invloed hebben gehad op hun bestuurlijke activiteiten.

Raadslid Gerrit Wilhelmy Damsté profiteerde ook van de handel in tabak.¹¹⁰ Hij zat van 1876 tot 1885 in de gemeenteraad en in zijn trouwakte is te lezen dat hij toen van beroep ‘tabakverkoper’ was. In zijn overlijdensakte staat dat hij ‘tabaks- en sigarenfabrikant’ was, dus wellicht dat hij zich op een gegeven moment niet alleen bezighield met de verkoop, maar ook met de productie. Damstés onderneming komt meerdere malen voor in Leidse kranten. Volgens het Leidsch Dagblad uit 1949 maakte hij zelfs onderdeel uit van de 3 October-optocht van 1874. De praalwagen moest de “sigaaren-fabricatie” laten zien en werklieden van de firma Wilhelmy Damsté liepen hierin mee. Damsté runde een redelijk groot bedrijf met 83 werknemers, daarnaast was hij beschermheer van de tabakswerkvereniging Hulp door Vriendschap.¹¹¹

Nederlandsche Handel-Maatschappij

De Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) werd in 1824 op initiatief van koopman-koning Willem I opgericht om de Nederlandse overzeese handel met de koloniën te bevorderen.¹¹² De NHM wordt gezien als de negentiende-eeuwse opvolger van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, die in 1798 was opgeheven. Anders dan ten tijde van de VOC, moest de Handel-Maatschappij een wederzijdse handel bewerkstelligen om de Nederlandse economie uit een dal te halen: goederen werden uit Nederlands-Indië geïmporteerd, maar tegelijkertijd diende de kolonie ook als afzetmarkt van Nederlandse landbouw- en nijverheidsproducten. De NHM profiteerde enorm van het Cultuurstelsel dat in 1830 werd ingevoerd, dat de lokale bewoners verplichtte een vijfde van hun land te gebruiken voor het verbouwen van producten – koffie, thee, suiker, verschillende specerijen en indigo – die vervolgens door de Maatschappij in Europa voor een hoge prijs verkocht werden. Enkele Leidse stadsbestuurders waren op verschillende manieren betrokken bij deze uitbuitingspraktijken die de Nederlandse schatkist vulden.

De directie van de NHM werd bijgestaan door de Raad van Commissarissen. De Commissarissen werden benoemd door aandeelhouders, die verenigd waren in regionale kiescolleges, waaronder een college uit Leiden. De bedoeling van deze regionale kiescolleges was dat het commissariaat van de NHM ook een vertegenwoordiging de lokale belangen kon zijn. Als extra waarborg werd er ook een plaatsvervangend commissaris benoemd.¹¹³ Het valt op dat er tot 1891 een overlap bestaat met personen die (tegelijktijd) ook deel uitmaakten van het Leidse stadsbestuur. Bijlage 6 en 7 bieden een overzicht van de commissarissen en plaatsvervangend commissarissen uit het kiesdistrict Leiden. Daniel François van Alphen, Paul du Rieu, Otto Ernst graaf van Limburg Stirum, Samuel Jacob le Poole en Petrus Isaacus de Fremery, werden niet namens de stad of het stadsbestuur aangesteld (zoals bij de WIC) maar vervulden allen een rol binnen het Leidse stadsbestuur terwijl ze ook NHM-commissaris waren. Du Rieu en Van Limburg Stirum waren zelfs tegelijkertijd burgemeester. Een vereiste om als commissaris verkozen te kunnen worden, was dat men zelf in de Maatschappij had geïnvesteerd. In 1875 ging het om een minimum van vierduizend gulden. De carrière van Paul du Rieu toont hoezeer de verschillende werkzaamheden en functies van Leidse stadsbestuurders in aan de koloniën gerelateerde organisaties en verenigingen verweven konden zijn tot een groot web.

Uitgelicht: Paul du Rieu

Paul du Rieu, die in Leiden gemeenteraadslid, wethouder en burgemeester was, en zijn zus Sara Cornelia Petronelle du Rieu, erfden een obligatie op hypotheek van plantages in Suriname toen hun vader Paulus du Rieu in 1810 overleed.¹¹⁴ De obligatie werd uitgegeven door de Rotterdamse firma Coopstad en Rochussen. De firma was in 1747 opgericht en verscheept handelsproducten uit Rotterdam, waaronder textiel, vuurwapens en sterke drank naar West- en Centraal-Afrika. Daar werden de goederen geruild voor Afrikaanse mensen die vervolgens naar Suriname en de Antillen vervoerd werden. Als laatste stap van deze driehoekshandel werden de mensen tot slaafgemaakt en geruild voor koffie en suiker, die dan weer naar Nederland verscheept werden. De firma hield zich vanaf 1750 ook bezig met slavenhandel en dreef rechtstreeks handel met Suriname. Gedurende drie decennia heeft de firma tot 1777 met drie schepen ongeveer 65 slaventransporten gedaan van West-Afrika naar de Antillen. Per reis had een schip gemiddeld 310 mensen aan boord.¹¹⁵

Paul du Rieu was een maatschappelijk betrokken man.¹¹⁶ Na het overlijden van zijn vader volgde hij zijn vader op in de familiefirma Weduwe Paulus du Rieu & Zoonen. Daarnaast was hij lid van verschillende instellingen. Het is indrukwekkend waar du Rieu allemaal bij betrokken was, maar hier volgt een korte opsomming. Tussen 1820 en 1834 was hij gemeenteraadslid, waarna hij wethouder werd en tot 1851 zelfs als burgemeester werd aangesteld. In de periode 1835-1856 was hij bovendien vicepresident van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid, wat ongeveer samenvalt met de tijd die hij ook als commissaris van de Nederlandsche Handel-Maatschappij diende. Naast al zijn functies was hij ook van 1840 tot 1849 lid van de Provinciale Staten en regent van diverse hofjes.¹¹⁷

Carrière in of dankzij de koloniën

Een andere groep die aandacht verdient zijn de stadsbestuurders die carrière maakten in of dankzij de koloniën. Johann Seelig, bijvoorbeeld, die in de periode 1872 tot 1876 in de gemeenteraad zat, en Hendrik Johannes Bool, die in 1876 in de raad kwam en ook een periode burgemeester was, waren beiden Oost-Indisch Hoofdbambtenaar.¹¹⁸

Pieter Anthonie van der Lith zat 1875 tot 1881 in de Leidse gemeenteraad, maar werd oorspronkelijk in Utrecht geboren. Hij vertrok naar Leiden om daar het Groot-Ambtenaarsexamen af te leggen. Na afronding hiervan kreeg hij onverwachts het aanbod om hoogleraar te worden aan de Rijksinstelling voor onderwijs in Indische Taal-, Land-, en Volkenkunde, waar hij zelf enkele jaren daarvoor nog student was geweest. Van der Lith deed onderzoek naar de geschiedenis en staatsinstelling van Nederlands-Indië en schreef samen met collega Jacques Spanjaard meerdere handboeken over dit onderwerp. Toen de Rijksinstelling in 1877 werd opgeheven, was hij betrokken bij

de opvolger van deze instelling: de al eerdergenoemde gemeentelijke opleiding waar studenten opgeleid werden voor een carrière in de koloniën.

Van 1909 tot 1915 zat ook hoogleraar Nederlands-Indisch Strafrecht en president van het hooggerechtshof in Nederlands-Indië Johannes Hendrik Carpentier Alting in de gemeenteraad. Het is waarschijnlijk dat Carpentier Alting student is geweest aan de Leidse Gemeentelijke instelling. In de studie jaren 1884-1885 en 1885-1886 stond er namelijk ene "H. Carpentier Alting" op de lijst van ingeschrevenen. Wellicht heeft hij daar ter voorbereiding op zijn vertrek naar Nederlands-Indië nog enkele praktische vakken gevolgd.¹¹⁹ Na zijn promotie ging hij aan de slag als advocaat bij de raad van justitie in Padang. Daarna vervulde hij verschillende functies totdat hij in 1907 aan Universiteit Leiden aangesteld als hoogleraar Nederlands-Indisch Strafrecht en kort daarna zou hij ook zitting nemen in de gemeenteraad. In 1917 werd hij in Nederlands-Indië benoemd tot president van zowel het burgerlijke als het militaire gerechtshof en van 1919-1921 was hij lid van de Raad van Nederlands-Indië. Na zijn pensioen in 1921 bleef hij betrokken bij de Universiteit.

Ook raadslid en wethouder Hendrik Willem Fischer had zijn carrière aan Nederlands-Indië te danken.¹²⁰ In 1879 slaagde hij voor het toelatingsexamen van de Koninklijke Militaire Academie in Breda, waarna hij in 1883 naar Nederlands-Indië vertrok om in het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger te dienen. Hij verbleef daar met een korte onderbreking tot 1904, toen hij door ziekte genooddaakt was om naar Nederland terug te keren. Bij het KNIL bereikte hij de majoorrang en gedurende zijn diensttijd stelde hij de instructie voor de Telegraaf-afdeling van zijn troepenmacht samen. Voor zijn inzet werd hij benoemd tot ridder in de orde van Oranje-Nassau. Tijdens zijn lange verblijf in Batavia legde hij zich toe op het bestuderen van het Javaans en Maleis. Na zijn terugkeer vestigde hij zich in Leiden waar hij colleges van hoogleraren in de Indische talen volgde. Vooral de studie van het Bataks interesseerde hem zodanig dat hij in 1908 betrokken was bij de oprichting van het Batak(s) Instituut. Die instelling wilde Nederland bekendmaken met de Bataklanden.

Pieter Jan Kaiser was de zoon van de bekende eerste Leidse hoogleraar sterrenkunde en stichter van de Leidse Sterrenwacht, Frederik Kaiser.¹²¹ Frederik was verificateur van rijkszeinstrumenten van beroep en stond internationaal bekend om zijn nauwkeurige positiebepalingen.¹²² Tijdens zijn professoraat bedacht hij een instrument waarmee, veel nauwkeuriger dan voorheen, metingen aan boord van schepen uitgevoerd konden worden. In zijn geschriften benoemde hij dat hij de sterrenkunde gebruikte om meer geografische kennis over de overzeese koloniale bezittingen te verwerven. In 1849 werd hem verzocht een voorstel te bedenken voor een manier om nauwkeurige sterrenkundige plaatsbepalingen in de Indische archipel te berekenen om zeekaarten van de Oost-Indische vaarwateren te verbeteren.¹²³ Frederiks' zoon Pieter Jan, hoogleraar astronomie aan Universiteit Leiden, trad in zijn vaders voetsporen en volgde hem op als verificateur van rijkszeinstrumenten wat hij tot 1903 heeft gedaan. In 1884 werd hij gekozen tot gemeenteraadslid, wat hij tot 1903 is geweest.¹²⁴

Wieg in de koloniën

Verschiedende stadsbestuurders waren in de koloniën geboren. De eerdergenoemde oud-Hoofdbambtenaar Johann Seelig werd in 1825 in Batavia geboren, trouwde met Johanna Gey van Pittius, die zelf in Samarang op Java was geboren. In Nederlands-Indië kregen ze vervolgens ook hun dochter. Johan Winsemius, die tussen 1958 en 1963 raadslid was, werd in 1910 in Soerabaja geboren als zoon van de gezagvoerder van de Koninklijke Pakket-Maatschappij, opgericht om de verbindingen in het achterland van Nederlands-Indië te verzorgen.¹²⁵ Ook Johannes "Job" Drijber werd in de kolonie geboren, zijn wieg stond namelijk in Malang op het eiland Java. Hij was de zoon van de toenmalige hoofdvertegenwoordiger in Nederlands-Indië.¹²⁶ Raden Mas Hadiono Koesoemo Oetoyo zat kort na de Tweede Wereldoorlog in de gemeenteraad.¹²⁷ Hij werd in Japara op Java geboren als zoon van een Javaans regentengeslacht. Hij studeerde kort aan Universiteit Leiden en was actief bij de Indonesische onafhankelijkheidsbeweging in Nederland, die in hoofdstuk 4 aan bod komt. Nog twee interessante raadsleden zijn George Philibert Hewitt en Rubia Marieta Louise Zschuchen, die respectievelijk in de periode 1967-1970 en 1998-2002 in de gemeenteraad hebben gezeten.¹²⁸ In tegenstelling tot de

andere raadsleden die tot nu toe zijn genoemd, hebben zij op het eerste oog geen directe persoonlijke dan wel professionele banden met Nederland-Indië, maar juist met Suriname. Hewitt werd in Nickerie geboren en Zschuschen in Paramaribo. Zschuschens vader was bovendien “planter, plantagedirecteur”.

1.3 Conclusie

Het Leidse stadsbestuur was via de grote handelscompagnieën verbonden aan slavenhandel, slavernij en kolonialisme. Dankzij grote investeringen van Leidenaren was de stad vertegenwoordigd in de belangrijkste Kamer van de WIC. Later volgde een vertegenwoordiging in de Amsterdamse Kamer van de VOC. De Leidse bewindhebbers kwamen op voor Leidse belangen, dienden als contactpersoon voor Leidse investeerders en draaiden volledig mee in het functioneren van de Amsterdamse Kamers. Daarmee dienden zij de belangen van de stad. De Leidse belangen hadden voornamelijk te maken met de textielindustrie van Leiden, waarbij het Leidse stadsbestuur succesvol lobbyde bij de VOC om steeds meer lakense stoffen af te nemen.

Enkele Leidse stadsbestuurders hadden private belangen en verdienden aan slavernij en kolonialisme. Er waren stadsbestuurders met aandelen in de WIC of de VOC, sommige stadsbestuurders bezaten een plantage. Verder onderzoek is nodig om te bepalen wat hiervan precies de impact was en hoe deze private belangen zich verhielden tot de belangen van de stad.

Na de opheffing van de WIC in 1791 en de VOC in 1792 bleven Leidse stadsbestuurders op verschillende manieren verbonden aan de koloniën. Verschillende stadsbestuurders waren betrokken bij de oprichting van maatschappelijke instituten zoals de Gemeentelijke instelling tot Opleiding van Oost-Indische Ambtenaren, die jongens opleidde voor een carrière in de koloniën, de Kweekschool voor Zeevaart, waar de allerarmsten klaar werden gestoomd voor een toekomst bij de Marine en de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid, die werk verschaftte aan textielwerkers door ze uniformen voor het koloniale leger te laten maken. Deze instellingen waren elk op hun eigen manier afhankelijk van de koloniën.

Ook na 1795 waren er Leidse stadsbestuurders die zelf financieel van de koloniën profiteerden. Louis Driessen drukte in zijn Leidse Katoenmaatschappij stoffen die zowel naar “Oost-” als “West-Indië” werden geëxporteerd. Raadslid Gerrit Wilhelmy importeerde juist goederen uit de koloniën, die hij in zijn tabakswinkel verkocht. Dan was er ook nog een groep stadsbestuurders die aandelen had in de Nederlandsche Handel-Maatschappij, zoals raadslid Samuel le Poole en burgemeester Du Rieu. Deze Maatschappij kan gezien worden als opvolger van de handelscompagnieën en vulde de Nederlandse staatskas (het zogenaamd batig slot), met geld dat verdiend was over de rug van de lokale bevolking die onderdrukt werd door het Nederlandse koloniale bewind. Weer andere Leidse stadsbestuurders hadden al een koloniale carrière achter de rug of waren er geboren. Voor de Leidse ‘pluche’ waren de koloniën nooit ver weg. Ook hier zien we dat de betrokkenheid van stadsbestuurders bij koloniale activiteiten varieerde. Soms werd gehandeld door, of uit naam van het stadsbestuur, zoals in het geval van de oprichting van de Gemeentelijke instelling, waartoe het college van burgemeester en wethouders het initiatief hadden genomen. In andere gevallen is het onduidelijk of de stadsbestuurders volledig handelden op persoonlijke titel, of dat zij vanwege hun functie als stadsbestuurder in besturen van maatschappelijke instellingen werden gevraagd. Verder onderzoek zou moeten uitwijzen in hoeverre persoonlijke belangen van invloed waren op hun handelen binnen het stadsbestuur.

2. Handelaren en economie

Dit hoofdstuk gaat over de economische belangen van slavernij en kolonialisme voor Leiden. Hierin kijken wij naar plantage-eigenaren, handelaren en verkopers van koloniale producten in de stad. Leidse plantage-eigenaren verdienden hun geld aan producten die in slavernij zijn verbouwd. Zij investeerden in een systeem waarin mensen als productiemiddelen zijn ingezet, zijn mishandeld en ontmenselijkt puur voor het economische gewin van de eigenaren. Daarnaast waren Leidse handelaren actief in de koloniën. Vooral de textielhandel, die eeuwenlang de stad domineerde, was hierin belangrijk. Zowel in het productieproces, waarin grondstoffen uit de koloniën nodig waren, als voor de afzetmarkt, waar de lakens naar verschillende koloniën gingen, was het koloniale systeem belangrijk. In dit hoofdstuk komen verschillende voorbeelden aan bod van handel met Afrika, Amerika en Azië. Daarnaast zijn er andere goederen vanuit Leiden naar de koloniën gebracht. Eeuwenlang zijn er Leidse voedingsmiddelen, zoals kaas, boter en producten uit de conservenfabrieken naar de koloniën verscheept. Ook verdienden de staal- en ijzerfabrieken in Leiden aan de handel met de koloniën. Ten slotte toont dit hoofdstuk dat ook in Leiden koloniale goederen zijn verkocht, zoals thee, koffie, chocolade en tabak. Verder onderzoek moet uitwijzen wat het precieze aandeel van de koloniale handel was voor de Leidse economie.

2.1 Verdienen aan slavernij

2.1.1 Plantages en slavernij

Slavernijplantages in Amerika

Enkele Leidenaren bezaten plantages. Een voorlopig overzicht van Leidse plantage-eigenaren is te vinden in bijlage 5. Zij verdienden hierdoor direct aan slavernij. Een voorbeeld van deze plantagehouders is Jan de Raedt (?-1689). Hij was in Leiden geboren en woonde lange tijd met zijn vrouw Hester van der Bies aan de Uiterstegracht. Over zijn achtergrond is weinig bekend, maar aangezien zijn halfbroer een saaiwerker was, is het aannemelijk dat Jan de Raedt niet tot de elite van de stad behoorde. Samen met hun twee kinderen vertrok het echtpaar in de jaren 1680 naar Suriname, waarschijnlijk net na de oprichting van de Sociëteit van Suriname (1683). Samen met een partner, Frederik Boommeijer, richtte hij een suikerplantage op. De naam van deze plantage, die aan de Commewijne lag, is niet bekend. In 1689 overleden De Raedt en zijn gezin in Suriname. De Leidse Weeskamer keerde hierna nog jarenlang de winsten van de suikerplantage uit aan hun Leidse erfgenamen.¹²⁹

Vanaf de achttiende eeuw groeide het aantal plantages in de Nederlandse koloniën.¹³⁰ Dit is ook terug te zien bij de Leidse investeerders. De meesten van hen waren in de achttiende eeuw actief. Soms hielden de investeringen direct verband met de neergaande economie in Leiden. Daniel van Eijs (1688-1739) bijvoorbeeld, richtte in 1735 samen met drie familieleden vier plantages op in Berbice. Hij stuurde zijn assistent van zijn lakenbedrijf, Gordian Teller, naar Berbice om de plantages te beheren.¹³¹ De economische verslechtering in Leiden zorgde voor een toenemend antisemitisme; Joden kregen de schuld van de economische achteruitgang.¹³² In de tweede helft van de achttiende eeuw besloten daarom onder andere de Leidse Joden Meyer (1725-?), Hartog (1727-?), Hester (1736-?) en Benjamin (1738-?) naar Suriname te gaan. Hartog stichtte de plantages Leydenshoop en Jacobslust, en woonde in Paramaribo. Met de slaafgemaakte vrouw Princes kreeg hij een zoon en een dochter. De plantages bleven tot 1855 in bezit van de familie van Hartog.¹³³

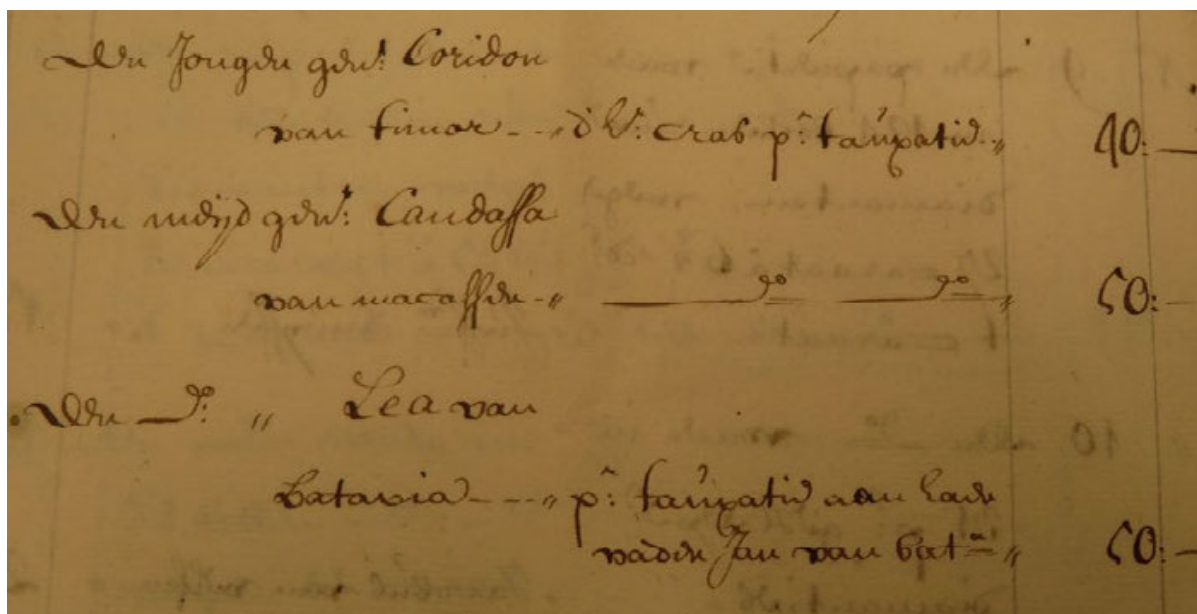
Waarom de Leidse koopman Jan David Cellier naar Suriname vertrok, is moeilijker te achterhalen. Waarschijnlijk speelde zijn huwelijk een grotere rol dan de economische neergang. Hij trouwde in 1736 met Esther de Rayneval, dochter van François Anthonij Grave de Rayneval, voormalig lid van de Raad van Politie in Suriname. Ze woonde, samen met haar moeder, broer en de slaafgemaakte bediende Coridon in de buitenplaats Schoonoord in Warmond. Door het huwelijk kreeg Cellier ook een deel van de Surinaamse plantages Schoonoord en Constantia in handen. In 1747

overleed Esther, waarna Cellier naar Suriname trok. Hij werd benoemd tot de Raad van Politie, hertrouwde er en stichtte nog meer plantages.¹³⁴

De investeringen van Leidenaren in plantages beïnvloedden de levens van vele slaafgemaakten in de koloniën. Informatie over hun persoonlijke ervaring is beperkt en gefragmenteerd. Desalniettemin zijn er enkele verhalen bewaard gebleven van mensen die in slavernij leefden en zich daartegen verzetten. Plantage-eigenaar Daniel van Eijs schreef als instructie weliswaar om de slaafgemaakten “met sachtheid” te behandelen. Op de plantage merkten de mensen daar weinig van. De slaafgemaakte man Pieramus klaagde bijvoorbeeld dat hij zo slecht behandeld werd door de plantagedirecteur dat hij vreesde voor zijn leven. Uiteindelijk vluchtte hij van de plantage. Hoewel hier normaal gesproken de doodstraf op stond, stelde zelfs de gouverneur van Berbice “overtuigt te zijn van de barbaarse behandeling” op de plantage en ontsnapte Pieramus zodoende aan de doodstraf. Daarentegen is hij gebrandmerkt, zijn de oren van zijn gezicht eraf gesneden en is hij aan een Engelse handelaar verkocht.¹³⁵ Ook mensen in slavernij op de plantage van Jan David Cellier kwamen in opstand. In de zomer van 1747 was een groep slaafgemaakten van de plantage weggevlucht. Volgens Cellier hadden zij geen “gefundeerde reeden van klagten” en waren de twintig slaafgemaakten nog altijd niet terug op de plantage. Daarop verzocht Cellier de Surinaamse bestuurders om met een militaire tocht de slaafgemaakten te vinden en “de belhamers te doen straffen”.¹³⁶ De Leidse eigenaren hadden altijd te maken met mensen die uit slavernij wilden ontsnappen en waren dus constant betrokken bij de onderdrukking hiervan.

Slavernij in Azië

Niet alleen Leidenaren in Amerika bezaten mensen in slavernij of verdienden aan slavenhandel. Ook de Leidenaren die zich in Azië vestigden waren slaveneigenaar, zoals de verhalen van Abraham Veken en de familie Cras laten zien. Leidenaar

Afb. 2.1 De verkooplijst van de slaafgemaakten Coridon van Timor, Candassa van Macassar en Lea van Batavia uit de boelhuiscedel van Elisabeth Teding. Erfgoed Leiden en Omstreken.

Abraham Veken bezat in Ambon 23 slaafgemaakten. Hij diende bij de VOC als onderkoopman en fiscaal van Ambon. De slaafgemaakten waren zes mannen, negen vrouwen en acht kinderen, onder meer afkomstig uit het hedendaagse Buton en Makassar.¹³⁷ Het is onduidelijk wat zij precies moesten doen voor Veken en waarom hij hen in bezit had, maar we weten wel dat het in de Aziatische context heel

gewoon was dat koopmannen van de VOC meer dan 20 slaafgemaakten in dienst hadden om hun huishouden te runnen en vaak werden ze ook 'geleased' aan de VOC om draag- en sjouwwerk te verrichten.¹³⁸

De drie zonen van Hendrik Cras, baljuw in Batavia, en Elisabeth Teding groeiden op in Batavia maar gingen allen in Leiden studeren. Hun moeder wilde namelijk dat haar zonen "in alle soo nodige als nutte wetenschappen werden opgebracht".¹³⁹ Na haar overlijden zijn zes slaafgemaakten, waaronder twee kinderen, vrijgemaakt. Haar zonen erfden ieder één slaafgemaakte man: Philander van Padang voor Willem Cras, Cupido van Mallebaar voor Jacobus Cras en October van Bengale voor Constantijn Cras. Mochten de zonen ooit terugkeren naar Batavia, dan hadden zij een slaafgemaakte man tot hun beschikking. Tien slaafgemaakten, vijf mannen en vijf vrouwen, werden na de dood van Teding verkocht. Zij kwamen in handen van verschillende Nederlanders in Batavia. Daarnaast wist de vader van de slaafgemaakte Lea haar vrij te kopen voor 50 gulden (afbeelding 2.1). In totaal brachten de slaafgemaakte mensen 831 gulden op. Dit bedrag is uiteindelijk, samen met de opbrengsten van verkochte goederen, door de Leidse Weeskamer onder de drie zonen verdeeld.

2.1.2 Aandelen en leningen

Verschillende Leidenaren verdienden hun geld aan slavernij en kolonialisme via aandelen en leningen in koloniale compagnieën en plantages. De meeste Leidenaren die bij de rijke elite hoorden, hadden in de achttiende eeuw voornamelijk obligaties van Holland. Slechts 3,5% van hun vermogen was geïnvesteerd in de VOC, en 0,2% in de WIC.¹⁴⁰ Stadsbestuurder Abraham van Gerwen sr. was hier een uitzondering op. Hij investeerde 76.800 gulden in de VOC, meer dan de helft van zijn gehele vermogen. Leidse regenten kochten ook aandelen van de Engelse compagnieën, zoals de *South Sea Company* en de *East India Company*. In de tweede helft van de achttiende eeuw nam ook hun interesse in West-Indische plantageleningen toe. Met deze hypotheeken konden plantage-eigenaren meer geld investeren in hun plantages, en dat resulteerde in meer vraag naar slaafgemaakten. Omdat de plantage-eigenaren zoveel leenden en de plantages te weinig opbrachten, kelderden vanaf 1780 de koersen.¹⁴¹

Via plantageleningen staken Leidenaren ook geld in plantages die in niet-Nederlandse koloniën lagen. Zij investeerden bijvoorbeeld in het Amsterdamse handelshuis Abraham ter Borch en Zoon. Dit handelshuis bracht miljoenen guldens aan leningen uit aan de planters op de drie Deens-Caribische eilanden St. Croix, St. Thomas en St. Jan. Uiteindelijk konden de planters deze schulden niet meer afbetalen, en zijn ze door de Deense Kroon in 1786 overgenomen.¹⁴² Een lijst uit het jaar daarvoor toont de verschillende Leidse aandeelhouders in het handelshuis, en de aantallen aandelen die zij door de jaren heen opbouwden. Zo had Hermanus van Seppenwolde met 55 aandelen de meeste aandelen van alle Leidenaren. In de lijst zijn ook verschillende stadsbestuurders te vinden, zoals Jacob Balthasar Douw (1739-1792), Johan Andreas Cunaeus (1743-1797), Jacob van der Meer, Matthijs Snoek (1737-1788) en Abraham van Gerwen jr. Ook de weesmeesters van Leiden bezaten aandelen, net als Henricus Caan, de predikant van de gereformeerde gemeente in Leiden. Daarnaast staan er verschillende lakenhandelaren op de lijst, zoals Johannes de Poorter, Jacob le Poole (1727-1803) en Abraham Musketier (1747-1799). In totaal waren er 33 Leidenaren die in de periode 1767-1771 geld uitleenden aan de Deense plantages via het Amsterdamse handelshuis.¹⁴³ (Zie voor een compleet overzicht van Leidse aandeelhouders bijlage 15.)

Nederlandsche Handel-Maatschappij

Terwijl bij de VOC vooral producten in Nederlands-Indië voor de Nederlandse markt werden verbouwd, was wederzijdse handel het uitgangspunt voor de in 1824 opgerichte Nederlandsche Handel-Maatschappij. De Maatschappij moest enerzijds goederen uit de koloniën importeren en fungeerde anderzijds als afzetmarkt voor Nederlandse landbouw en nijverheid.¹⁴⁴ De NHM moest de Nederlandse economie uit een dal halen. Of, zoals in de oprichtingsstatuten stond beschreven, de NHM werd opgericht ter "(...) bevordering van handel, scheepvaart, scheepsbouw, visserij, landbouw en het fabriekswezen)."¹⁴⁵ Een Maatschappij "waarin elk, hij zij Nederlander of vreemde, zine bijdragen

storen, en alzoo tot den bloei en welvaart van Nederland mede werken kan” klonk te goed voor woorden en dat bleek ook zo te zijn.¹⁴⁶ Deze ideologische doelstellingen gingen namelijk gepaard met grote uitdrukking en uitbuiting van de onderdanen van het koloniale bewind, in zowel de Indische gebieden als in Suriname.

Net zoals de VOC was de NHM een naamloze vennootschap, wat inhield dat het mogelijk was om aandelen uit te geven aan investeerders. Dit hielp om een startkapitaal bijeen te brengen voor de activiteiten van de Maatschappij. Door het gehele koninkrijk, in de steden Amsterdam, Antwerpen, Brugge, Brussel, Dordrecht, Gent, Leiden, Middelburg, Oostende en Rotterdam lagen bij de Kamers van koophandel en verschillende fabrieken intekenlijsten voor mensen die in de NHM wilden investeren.¹⁴⁷ Zo werd er 37,5 miljoen gulden bijeengebracht, verdeeld in aandelen van duizend gulden per stuk. Ook door Leidenaren werd stevig geïnvesteerd.

De directie, van de NHM werd bijgestaan door de Raad van Commissarissen. De functie en grootte van de Raad veranderde door de jaren heen, maar in de periode 1814-1921 waren er dertien tot twintig commissarissen, die werden gekozen door de aandeelhouders uit de regionale kiescolleges, waaronder ook Leiden. De voorwaarden om als aandeelhouder te mogen stemmen veranderden in de loop der tijd maar op een gegeven moment kwalificeerde iemand als een stemgerechtigde aandeelhouder wanneer hij op ten minste zes maanden aandeelhouder was en minimaal vierduizend gulden geïnvesteerd had in de NHM. De stem van grotere aandeelhouders telde zwaarder: wie achtduizend gulden had geïnvesteerd, mocht twee stemmen uitbrengen.¹⁴⁸ Om commissaris te worden moest men Nederlander zijn, vaste woonplaats in het Rijk hebben, bij verkiezing niet jonger dan dertig en niet ouder dan zestig zijn, over burger- en staatkundige rechten beschikken en aanvankelijk niet minder dan twintig, later vier aandelen hebben. Als laatste moesten de verkozenen ook bekend zijn met de koophandel, scheepvaart en het fabriekswezen.¹⁴⁹ Commissarissen moesten namelijk binnen hun eigen netwerk opzoek naar manieren waarop de Maatschappij bij kon dragen aan de ontwikkeling van plaatselijke industrie.¹⁵⁰

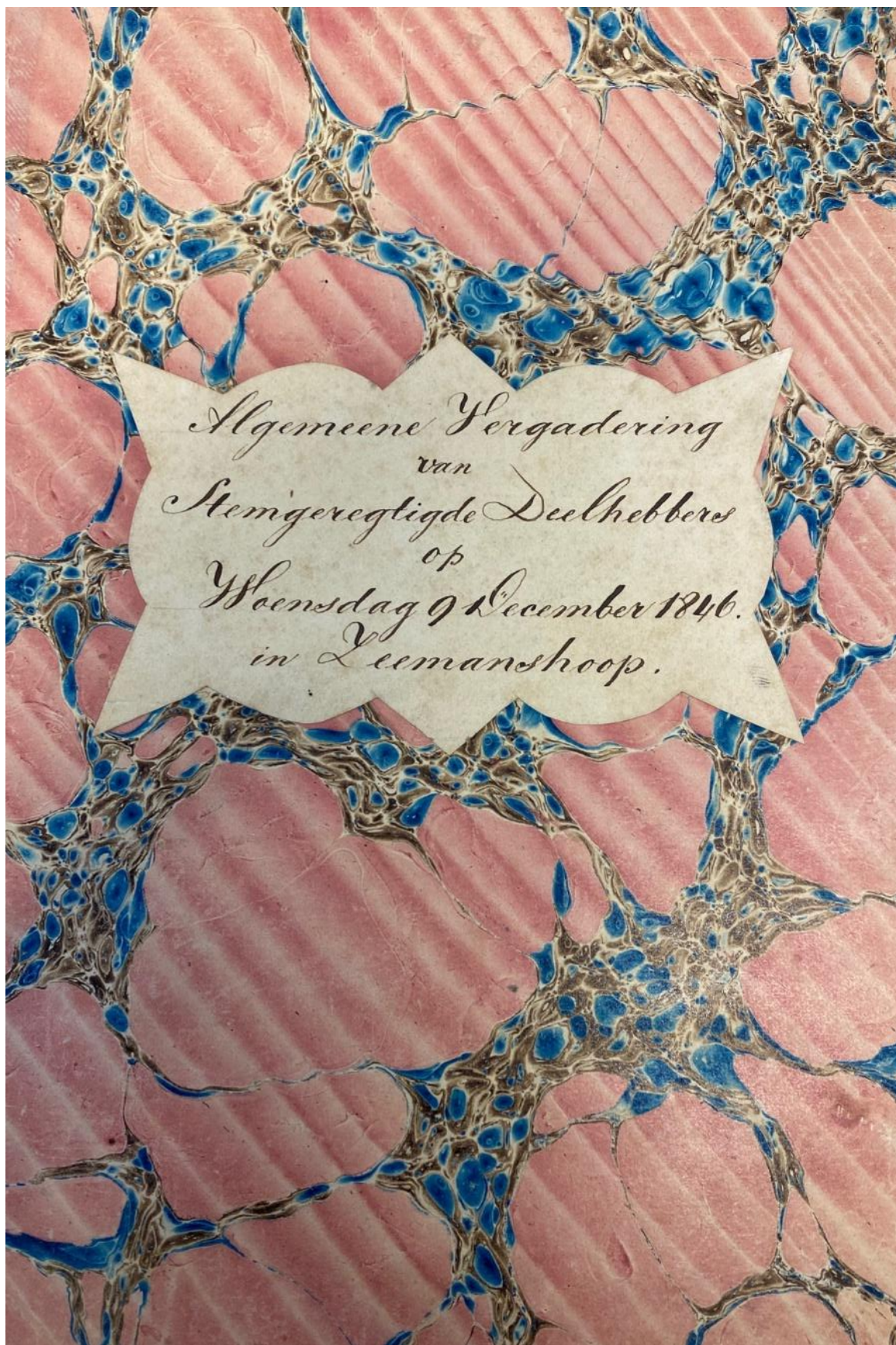
Eerder kwam al ter sprake dat er grote overlap bestond tussen de Raad van Commissarissen, die de Directie van de NHM bijstond, en Leidse stadsbestuurders. Van de zeventien mannen die in de periode 1824-1921 namens kiesdistrict Leiden commissaris of plaatsvervangend commissaris waren bij de NHM, waren er tien die ook zitting in het stadsbestuur hadden (gehad). Paul du Rieu en Albert Otto Ernst graaf van Limburg Stirum waren burgemeester en Boudewijn Franciscus Krantz, Jan Scheltema en Samuel Jacob le Poole waren tijdens hun NHM commissariaat ook gemeenteraadslid.¹⁵¹

Naast de Leidse stadsbestuurders die als commissaris toezicht hielden op de directie van de NHM, waren er ook anderen die enkel aandeelhouder waren en zo financieel profiteerden van de onderdrukking van het Nederlandse koloniale regime. Een aanwijzing hiervoor was de presentielijst van de Algemene vergadering van de stemgerechtigde aandeelhouders van woensdag 9 december 1846 in Amsterdam, waarop ook enkele Leidenaren stonden.

Naam	Aantal aandelen
Paul du Rieu	7
J.L.L. de Waldkirch, J.G. de Waldkirch Syprecht	25
La Lau	10
J.J. le Poole	4
C. Leembruggen	4
J.C. Buaille	6

Dit zijn de namen van de mannen die aanwezig waren bij de vergadering van stemgerechtigde aandeelhouders op 9 december 1846. Grijsgemaakt zijn de personen die ook een rol vervulden in het Leidse stadsbestuur. Nationaal Archief (2.20.01), inv.nr. 12.

Om te bepalen wat de invloed van deze Leidse bestuurders is geweest op de koers van de NHM, is verder onderzoek nodig. Daarbij zal eerst in kaart moeten worden gebracht hoeveel aandelen Leidenaren bezaten en vervolgens zal hun stemgedrag moeten worden geanalyseerd.¹⁵²

Afb. 2.2 Omslag van de notulen van de "Algemeene Vergadering van Stemgerechtigde Deelhebbers" die op woensdag 9 december 1846 plaatsvond, waarbij ook Leidenaren aanwezig waren. NA ((2.20.01), Ivn.nr 12.

2.2 Textielhandel

Zeven eeuwen lang verdienden de meeste Leidenaren hun geld in de textielproductie. De stad zat vol met wevers, spinsters, lakenververs en nopsters. Omdat de industrie zo belangrijk was, stond de textielindustrie onder strenge controle van het Leidse stadsbestuur. De textielindustrie was per stof, in neringen georganiseerd en elke nering had zijn eigen hal. Naast de bekende lakenhal waren er hallen voor stoffen als saai, grein, baai en fustein. De neringen hielden toezicht op het hele productieproces. Twee superintendents hielden namens het stadsbestuur een oogje in het zeil, samen met enkele handelaren en fabrikanten die als gouverneurs van de neringen werkten.¹⁵³ Stoffen die alle keuringen doorstonden kregen een loodje, waarmee Leiden de kwaliteit garandeerde. Vanaf de negentiende eeuw verdwenen de neringen en daarmee kwam er ook een einde aan de stedelijke controle op de kwaliteit. Fabrieken zoals de Leidse Katoenmaatschappij kwamen op en verhandelden hun stoffen naar Nederlandse koloniën. Uit de verschillende handelsstromen, die hieronder worden besproken, blijkt dat de koloniale wereld door de eeuwen heen belangrijke afzetmarkten waren voor de Leidse textielhandel.

2.2.1 Indigo en cochenille voor Leidse lakens

Leidse lakenververs gebruikten onder meer indigo en cochenille om hun lakens te verven. Beide zijn natuurlijke verfmiddelen. Indigo is een plant die blauwe kleurstof geeft. Cochenille is een luis die in Zuid en Midden-Amerika op de vijgcactussen leeft en voor een rode kleurstof zorgt. Beide kleurstoffen waren essentieel om de beste lakens te maken.

De vraag naar indigo en cochenille kwam mede vanuit de WIC. Zeeuwse bewindhebbers van de WIC, die handelden in Leidse lakens, schreven bijvoorbeeld dat ze er verzekerd van wilden zijn dat de Leidse stoffen “met suivere en oprechte goede Indigo is geverft”.¹⁵⁴ Vanuit verschillende gebieden in Amerika, voornamelijk door Spanjaarden gekoloniseerd, kwamen de grondstoffen naar Leiden. Zo vertrok in september 1747 het WIC-schip ‘de Vrouwe Johanna Josina’ van Curaçao naar Amsterdam. Aan boord waren verschillende vaten ‘St. Domingo Indigo’ voor de Leidse koopmannen Jan du Pon & Zoon, Wesselius de Poorter, Johannis van Heeringh, Joost Walraven en Hendrik Vlamingh.¹⁵⁵ Cochenille kwam ook uit Spaanse koloniën. Lakenhandelaar en plantage-eigenaar Daniel van Eijs verhandelde bijvoorbeeld zijn lakens in Spaans-Amerika voor onder meer cochenille, indigo en geld.¹⁵⁶ Met deze door slaafgemaakte mensen en inheemsen geproduceerde verfstoffen waren Leidenaren in staat om de lakens de mooiste kleuren te geven.

2.2.2 Textielexport

De Vlaamse lakenhandelaar Daniël van der Meulen (1554-1600) was een pionier in de Leidse lakenhandel.¹⁵⁷ Hij keek niet alleen naar Europa voor zijn afzetmarkt, maar ook ver daarbuiten. Na de Val van Antwerpen (1585) en een kort verblijf in Bremen kwam hij in 1591 in Leiden aan, samen met zijn vrouw Hester della Faille (c. 1558-1643). Vanuit Leiden onderhield hij contacten met verschillende Vlamingen en Brabanders die ook naar de Noordelijke Nederlanden waren gevlucht, en correspondeerde hij over de vaart op Afrika, Amerika en Azië.¹⁵⁸ Ook verzamelde Van der Meulen informatie over de eerste schepen die vanuit de Noordelijke Nederlanden naar gekoloniseerde gebieden gingen.¹⁵⁹ Het zou het begin vormen van de betrokkenheid van Leidse lakenhandelaren bij de koloniale wereld.

Historici delen de koloniale wereld vaak op tussen ‘Oost’ en ‘West’, gebaseerd op de bestuurlijke verdeling waarmee Europeanen de wereld koloniseerden. Ook het volgende hoofdstuk is opgedeeld in de drie werelddelen – Afrika, Amerika en Azië – waar Leidenaren aan slavernij en kolonialisme verdienden. Desalniettemin is het goed om te beseffen dat deze scheiding in de praktijk van Leidse handelaren niet altijd heel strikt was. Neem bijvoorbeeld Daniel van Eijs. Zijn lakens belandden op een schip van de VOC richting Oost-Azië en zijn in de Spaans-Amerikaanse koloniën verhandeld aan de inheemse bevolking. Op zijn plantages in Berbice leefden inheemse en West-Afrikaanse slaafgemaakten in slavernij. Van Eijs was niet de enige lakenhandelaar die op vele manieren verbonden was met kolonialisme. Lakenhandelaar Abraham Musketier, die in de laatste decennia van

de achttiende eeuw gouverneur van de Lakenhal was, investeerde bijvoorbeeld in het Amsterdamse handelshuis Abraham ter Borch en Zoon, dat leningen verstrekke aan plantages op Deens-Caribische eilanden. Gedurende een lange periode verhandelde hij ook koloniale waren die vanuit Curaçao naar de Republiek kwamen. Tegelijkertijd produceerde hij lakens die de VOC in Azië verhandelde. In de volgende paragrafen staat de handel naar de verschillende werelddelen centraal. Hieruit wordt duidelijk hoe Leids laken in Afrika is gebruikt om mensen in slavernij te kopen, hoe Leidse handelaren hun lakens in Amerika verkochten en hoe de handel kon profiteren van strikte afspraken met de VOC.

Saaien naar Afrika

Na de oprichting van de WIC bleek al snel dat Leidse saaien erg belangrijk waren voor de handel in West-Afrika. In 1639 kreeg Johan Panhuijsen, de Leidse bewindhebber bij de Amsterdamse Kamer van de WIC, verschillende brieven onder ogen waaruit bleek hoe gewild de Leidse azuurblauwe saaien waren. Panhuijsen stuurde de brieven, geschreven door de generaal die namens de WIC in West-Afrika opereerde, door naar het Leidse stadsbestuur. Uit de brieven bleek dat de Leidse saaien veel populairder waren in West-Afrika dan de stoffen uit Engeland en Delft.¹⁶⁰ Zo zouden de bewindhebbers uit Delft saaien uit hun eigen stad naar West-Afrika sturen, maar zij konden niet tegen de Leidse reputatie op. Het bleek “te vergeefs met dat de swarten soo langh weeten dat wij oprechte Leijdtse asuer [azur] blauwe saijen hebben”.¹⁶¹

Dat de vraag naar Leidse stoffen zo lang groot bleef was mede te danken aan de Zeeuwse Kamer van de WIC. De Leidse koopman Lambert Grommé, die in Middelburg was geboren, kreeg bijvoorbeeld jarenlang opdrachten van de bewindhebbers in Middelburg om honderden saaien naar Zeeland te versturen. Een bewindhebber schreef hem in 1679 dat de Zeeuwse Kamer besloot om:

(...) tot Leijden te laeten inkoop en verweven op die minste prijs ende de meeste menage doenden 3 a 400 stucken zaijen dewelcke blauw azuur moeten geverft werden tot gebruijck aan de Custe van Guinee (...).¹⁶²

In 1682 werd Grommé per brief geïnformeerd welke kleuren geliefd waren en tegen welke prijs hij ze moest inkopen, waarbij 14 gulden per stuk de hoogst mogelijke prijs was die de WIC ervoor wilde betalen. In 1689 stond Grommé op de lijst van crediteuren van de Zeeuwse Kamer van de WIC. Hij kreeg namelijk nog 1.236 gulden van de WIC.¹⁶³

Het Leidse stadsbestuur deed er alles aan om de hoogste kwaliteit te garanderen, en alleen de stoffen die alle controles goed waren doorgekomen, kregen het bekende Leidse lakenloodje. In 1639 schreef de ‘Generael van de Cust van Guinea’ dat hij de afbeeldingen van de Leidse lakenloodjes naar alle vestigingen van de WIC in West-Afrika toestuurde, om fraude met “valsche looden” te voorkomen.¹⁶⁴ Toen de Zeeuwse kamer in 1709 een laken zonder loodje ontving, ontstond er bij de bewindhebbers direct twijfel over de kwaliteit van de stof.¹⁶⁵ In 1733 constateerde de Directeur-Generaal van Elmina, Jan Pranger (c. 1700-1773), dat hij minder lakens ontving dan er op de lijst stond. De bewindhebbers stelden echter:

(...) van de Ellen Lakens die ‘er minder zijn bevonden, is de onmogelijkheid nog grooter, vermits die op de Stads halle te Leijden door Menschen daar toe onder Eede gequalificeert gemeten werden; Wij konne ons van die gedagten nog niet geheel ontdoen, off ‘er bij de ontscheeping niet wel eenige onordentelijkheden mogten geschieden die bij UE zelfs niet konnen nagespeurt werden.¹⁶⁶

De WIC hechtte grote waarde aan het nauwkeurige toezicht van de Leidse neringen en het daarbij horende lakenloodje. Omgekeerd was de Afrikaanse handel voor belang voor de Leidse neringen. In 1651 gaven de gouverneurs van de Lakenhal de opdracht aan de Amsterdamse schilder Abraham van den Tempel om in drie schilderijen de geschiedenis van de bloeiende Leidse industrie uit te beelden. Op het laatste schilderij uit de serie staat een zwarte jongen achter het symbool van Leiden, de

stedenmaagd. Waarschijnlijk stelt hij Afrika voor en staat hij symbool voor het belang van de handel met Afrika (afbeelding 2.3).

Afb. 2.3 Abraham van den Tempel, 'De Leidse Stedenmaagd ontvangt de Neringhe', 1651. Museum De Lakenhal, Leiden.

Uit de beschrijving van Afrika door de Amsterdamse cartograaf en schrijver Olfert Dapper (1636-1689) blijkt waarom de stoffen zo belangrijk waren. De Nederlanders konden namelijk onder meer de blauwe saaien verhandelen tegen slaafgemaakte mensen. Mensen in de regio van Benin maakten er onder meer Ambasis van, een klein blauw of blauwwit gestreept kleeid. Verder werden de blauwe stoffen volgens Dapper in Gabon en Angola verhandeld. In Gabon kregen de Nederlanders voor de stoffen onder meer olifantstanden en slaafgemaakten en volgens Dapper bezat Angola een gebied waar 'de beste slaven' te verkrijgen waren.¹⁶⁷ Daarnaast werden saaien gebruikt als belasting die de WIC moest betalen aan lokale Afrikaanse machthebbers om handelscontracten in stand te houden.¹⁶⁸ In 1714-1715 verhandelde de WIC 2.000 Afrikanen in slavernij, waar de helft van is betaald door middel van textiel.¹⁶⁹ Daarbij waren Leidse stoffen dus erg belangrijk.

In 1730 verloor de WIC het alleenrecht op de trans-Atlantische slavenhandel. Voortaan mochten ook andere Nederlanders in mensen handelen. De Middelburgse Commercie Compagnie (MCC) maakte hier gebruik van. De MCC voer op verschillende Europese havens en ging steeds meer handelen in slaafgemaakten. Hoewel het Leidse stadsbestuur belangen had binnen de WIC, en altijd een bewindhebber namens Leiden afvaardigde, zagen Leidse lakenhandelaren kans om te profiteren van de MCC. Zo bood de firma Jan du Pon & Zoon zijn goederen aan bij de Middelburgers in 1736. De meeste lakens zijn door de MCC gekocht en verder verhandeld, maar soms liet Jan du Pon & Zoon de lakens voor eigen rekening aan boord brengen. In 1738 kwamen zijn lakens bijvoorbeeld op het schip van kapitein Dirk Megem, die voer op West-Afrika en onder andere slaafgemaakten verhandelde.¹⁷⁰ Ook in de achttiende eeuw werd het Leidse textiel dus gebruikt om te verhandelen tegen mensen in slavernij.

Leidse stoffen naar Amerika

In verschillende koloniën in Amerika zijn Leidse stoffen verhandeld. In Middlebury, in Vermont, is bijvoorbeeld een zeventiende-eeuws lakenloodje gevonden dat bewijst dat Leidse stoffen naar Noord-

Amerika zijn verscheept (afbeelding 2.4). De textielstoffen kwamen in Noord-Amerika niet alleen aan voor het kleden van de kolonisten, maar werden ook gebruikt om te verhandelen voor bont met de inheemse bevolking.¹⁷¹ Nadat de Nederlandse koloniën in Noord-Amerika in Engelse handen kwamen, richtten de Leidse handelaren hun ogen vooral op de Spaanse koloniën in Zuid en Midden-Amerika voor een afzetmarkt. Het stadsbestuur zag het belang in van de handel op West-Indië. Zo wilde het bijvoorbeeld ook handelaren uit Lille halen, omdat zij op die gebieden handeldreven. Toen in 1708 Nederlandse troepen Lille belegerden, schreef de Leidse burgemeester Johan van den Bergh aan zijn medebestuurders over een plan om:

“koopluijden, fabriqueurs van dat soort van stoffen dewelcke nu der West indien in seer grooter quantijt gedebiteert worden uijt de voorsch[reven] Stadt van Rijssel in de onse te trecken”.¹⁷²

Afb. 2.4 'Lakenlood met het wapen van Leiden, gevonden in Middlebury', 17^e eeuw. Museum De Lakenhal, Leiden.

Verschillende Leidse handelaren hebben in de achttiende eeuw de Spaanse koloniën van hun lakense stoffen voorzien. Zo had Jacques Dozij, toen hij in 1735 zijn schulden niet meer kon betalen, nog voor bijna 50.000 gulden aan lakens in “Nieuw Spanjen off de Westindien” liggen.¹⁷³ Daniel van Eijs wist via Spaanse en Portugese havens de lakens in de koloniën te krijgen. De handelshuizen in deze havens voorzagen hem van informatie uit de koloniën betreffende de markt en verstuurden bijvoorbeeld staaltjes van lakens die “eenige vrinden Indianen” wilden.¹⁷⁴ Overigens was er ook in de Nederlandse koloniën vraag naar Leidse stoffen. Zo lagen in het Surinaamse Sociëteitshospitaal in Paramaribo in 1768 groene, Leidse dekens op de vele “rustbanken” in het ziekenhuis.¹⁷⁵

Van andere Leidse handelaren is het niet duidelijk waar de stoffen precies naartoe gingen. Zo liet de eerdergenoemde Jan du Pon & Zoon voor eigen rekening lakens laden in het schip van Evert Blonkebijle (1696-1769). Blonkebijle voer namens de MCC richting verschillende Nederlandse en Spaanse koloniën in het Caribisch gebied. De Leidse lakenfirma Caauw en Comp. was in 1758 samen met enkele handelaren uit Rotterdam, Amsterdam en Schiedam mede-eigenaar of reder van het schip 'Schieland'. Het schip, vol met Europese handelswaar, was onderweg naar Amerika toen een Engels oorlogsschip het innam bij Jamaica.¹⁷⁶ Hoewel er veel onduidelijk is over de precieze afzetmarkt en de handelsstromen, is het duidelijk dat Leidse handelaren in de achttiende eeuw steeds meer naar Amerikaanse koloniën keken om hun stoffen te verscheppen.

Leidse lakenhandelaren kregen verschillende koloniale goederen uit Amerika terug. Veel van deze goederen waren op Curaçao ingeladen op schepen van de WIC om naar Amsterdam te varen. Op de scheepslijsten, met daarin alle goederen genoteerd, komen de namen van verschillende Leidse

handelaren voor. Bijvoorbeeld de firma Pieter Dozij en Zoon. In 1714 vertrok het schip genaamd ‘t Eijland Curacao’ naar Amsterdam met aan boord 33 ‘seroenen cacao’.¹⁷⁷ Meerdere ladingen volgden voor Dozij. Een enkele keer, in 1716, ontving hij tabak, maar verder bleef hij enkel cacao importeren. Dit was geen incidentele handel. Tussen 1714 en 1724 voeren in totaal 34 schepen van Curaçao naar Amsterdam met cacao voor Dozij aan boord. Daniel van Eijs kreeg, via zijn constructie met handelshuizen in Spanje en Portugal, andere rijkdommen uit de Spaanse koloniën. Hij ontving onder meer goud, zilver, cochenille en indigo.¹⁷⁸ Gedurende de achttiende eeuw bleven lakenhandelaren koloniale goederen importeren. Abraham Musketier, die in de jaren 1780 ook als gouverneur van de Lakenhal werkte, importeerde gedurende meerdere jaren koffie, indigo, cacao, katoen, tabak en huiden vanaf Curaçao.¹⁷⁹

Leids laken in Azië

In 1625 vertrok het VOC-schip ‘Leijden’ van Amsterdam naar Batavia. Aan boord waren onder meer 157 lakens, 30 carsaaien en 15 doeken. De meeste van deze goederen waren bestemd voor de handel op Japan.¹⁸⁰ Hoewel het belang en de omvang van de textielhandel enorm was, is het niet altijd duidelijk waar de stoffen geproduceerd zijn. De scheepsladingen vermelden immers niet de plaats van herkomst. Hierdoor is het moeilijk aan te tonen wat het relatieve belang was van de Leidse stoffen voor de handel van de VOC.

In de achttiende-eeuwse onderhandelingen tussen het stadsbestuur en de VOC over de verplichte afname van lakense stoffen, klaagden Leidse handelaren dat de Aziatische markt voor hen was afgesloten. Desalniettemin hadden zij manieren om alsnog hun lakens in Azië te krijgen. De Leidse lakenhandelaar en staalmeester Gommarus van Craeyenbosch had bijvoorbeeld veel handelscontacten in Lissabon. Hij stuurde enkele lakens naar het handelshuis van Pedro en Jaques Stalpart in deze stad. Stalpart moest ze vervolgens voor de rekening van Van Craeyenbosch naar Oost-Indië verzenden.¹⁸¹

Afb. 2.5 Een staaltje van het laken dat door Gommarus van Craeyenbosch naar Lissabon is verhandeld met als eindbestemming Oost-Indië. Erfgoed Leiden en Omstreken.

Van Craeyenbosch was niet de enige die via tussenhandelaren alsnog de Aziatische markt kon bestieren. In 1735 verhandelde Daniel van Eijs via de Amsterdamse handelaar Johan Georg Reinhardt enkele lakens naar Azië en kreeg daar thee voor terug.¹⁸² Hoewel de VOC de Aziatische markt dus grotendeels afsloot voor private Leidse handelsstromen, wisten Leidenaren deze regels via tussenhandelaren te omzeilen.

Desalniettemin waren de afspraken die het stadsbestuur maakte met de VOC over de verplichte afname van lakens een belangrijke zet voor de Leidse lakenhandelaren. Leidse lakens doken sindsdien vaker op in inventarissen en verkooplijsten van de VOC. Zo waren in 1749 78 stuks Leids laken voor 9.782 gulden ingekocht en voor 10.655 gulden verkocht in Bengalen.¹⁸³ In hetzelfde jaar verkocht de VOC in Coromandel 629 el (ca. 430 meter) 'div[er]se gemeene Leijdse Lakenen' voor 2.787 gulden en 18 stuivers, waarmee ze iets meer dan veertig procent winst behaalden.¹⁸⁴ Tegelijkertijd bleven er ook Leidse lakens onverkocht. Zo trof men in 1752 in de pakhuizen van Coromandel "Leijdse Lakenenen en perpetuanen die met motgaatjes beset waaren".¹⁸⁵

Na nieuwe onderhandelingen en een contract in 1776, waarin stond dat de VOC de helft van de geëxporteerde lakens in Leiden moest afnemen, hield het stadsbestuur toezicht op het nakomen van de afspraken. Ieder jaar verklaarden de Leidse handelaren onder ede voor de burgemeesters dat de stoffen die zij aan de VOC leverden: "van wol tot draad en van draad tot laken alhier gemaakt verwerd en bereid zijn".¹⁸⁶ In 1789 leverden vijf Leidse lakenhandelaren hun stoffen aan de VOC: Sandra, Musketier, Clignet, Bijleveld en Bronhuizen. Daarnaast waren er tien greinhandelaren die greinen leverden: Leemburgh, Le Poole, Douw, Van Heukelom, Lelyveld, de weduwe P. van Peene, de weduwe N. van Peene, Marcus, Van Pool en De Poorter. In totaal bedroeg de waarde van de levering dat jaar 161.090 gulden 8 stuivers en 4 penningen. Hoewel het contract de VOC dwong om lakens af te nemen, lukte het niet om hiermee de neergaande lakenindustrie weer te laten opbloeien. Het belang van de textielhandel nam voor de VOC af gedurende de achttiende eeuw. Op de Leidse stoffen kon de compagnie maar weinig winst maken en in Batavia zijn ze zelfs tegen verliezen verhandeld.¹⁸⁷

Firma Jacob & Abraham Le Poole

De Leidse textielfabrikantenfamilie Le Poole speelde een belangrijke rol in de textielproductie van Leiden.¹⁸⁸ Tegen het einde van de achttiende eeuw was de onderneming J. & A. Le Poole zelfs uitgegroeid tot de belangrijkste fabrikant van grein in Leiden. In 1788 bedroeg hun productie ongeveer een derde van de totale aanvoer in de greinhal, waar de stof gekeurd moest worden.

In 1777 ging de fabriek een nieuw product ontwikkelen: vlaggendoek.¹⁸⁹ De nieuwe stof bleek aan te slaan en werd geëxporteerd naar afnemers in de Oostzeelanden, Oost- en West-Indië, Italië en Zwitserland. De Nederlandsche Handel-Maatschappij, de Koninklijke Marine en 's Rijks Artillerie-Magazijnen namen ook doek bij de fabriek af.¹⁹⁰ Halverwege de negentiende eeuw breidde de afzetmarkt zich uit met China en Japan. Tot aan de liquidatie van Firma Le Poole in 1936, bleef het bekend staan om het vlaggendoek.

Zoals genoemd, leverde de firma Jacob en Abraham le Poole vlaggendoek van verschillende stoffen – saai-, grein- en kardoos – aan onder meer de Nederlandsche Handel-Maatschappij, 's Rijks Marine en aan de 's Rijks Artillerie-Magazijnen. In het archief van de firma zijn talloze contracten terug te vinden van deze transacties.¹⁹¹ De firma leverde ook aan de Artillerie Konstructie Winkel te Bandoeng op Java, die belast was met de taak om het leger en de vloot te voorzien van alle benodigdheden.¹⁹² Een van de orders ging om 25 ellen rood, wit en blauw vlaggendoek en zoals in de overeenkomst stond, moest het vlaggendoek van "(...) zuivere Noord-Hollandsche of inlandsche deugdzame kamwol" en "gelijk en goed geweven" zijn.¹⁹³ De kleuren van de stof moesten bovendien helder zijn. Voor het kleuren van de stof moesten de ververs de uit de koloniën afkomstige verfstoffen indigo en cochenille gebruiken om een goede kleur blauw en rood te krijgen.¹⁹⁴

In 1865 ontving de firma een bestelling voor de levering van het departement van Marine. Het ging om 500 ellen rode en 1000 ellen donkerblauw vlaggendoek. Interessant is dat er op dit leveringscontract ook namen van twee zogeheten "borgen" stonden: ene De Fremery en W.C. Hubrecht.¹⁹⁵

Afb. 2.6 Stalen van negen verschillende kleuren grein van de firma J. en A. Le Poole, tussen 1776-1847. Museum de Lakenhal (ivn.nr 4693.11).

Uit een overeenkomst uit 1852 blijkt dat de Nederlandsche Handel-Maatschappij voor de artillerie 1000 ellen blauw, 500 ellen rood en 1000 ellen wit vlaggenboek bestelde.¹⁹⁶ Een van de andere tienallen orders werd in 1873 geplaatst. Het ging om een indrukwekkende 17.500 meter blauw grein waar de NHM 25.812,50 gulden voor moest betalen. Omgerekend naar vandaag de dag ging het om een bedrag van €290.216,50 euro.¹⁹⁷ Hoe verhieldden deze bedragen zich tot de andere inkomsten van de firma? Verder onderzoek zou nodig om de relatieve betekenis van deze bedragen te bepalen. Uit een (overigens incomplete) lijst van leveringen van de firma aan de ministeries van Marine en Koloniën in de periode 1900-1907, blijkt in elk geval dat de omvang van de productie aanzienlijk was (zie bijlage 12).¹⁹⁸

Het is overigens interessant om te noemen dat Samuel le Poole en Samuel Jacob le Poole beiden zowel aandelen in de Nederlandsche Handel-Maatschappij hadden en later ook verkozen werden om als vertegenwoordiger van het district Leiden de belangen van de regio te behartigen in het bedrijf. Waarschijnlijk is het geen toeval zijn dat de Nederlandsche Handel-Maatschappij orders plaatste bij de Leidse textielfirma.

De Leidsche Katoenmaatschappij

In Lier, een stad die tegenwoordig in België ligt, werd op 1 juni 1757 de weverij De Heyder en Co opgericht die zich toeleegde op de productie van flanellen - een gemengd weefsel van linnen en wol. Later werd hier ook katoen in verwerkt. De fabriek ontwikkelde zich tot een belangrijke producent en werkgever, met zo'n twaalf- tot vijftienhonderd werknemers. In 1777 breidde de fabriek verder uit door ook een katoendrukkerij te openen, waarmee kleurrijke stoffen met patronen uit Azië goedkoper nagemaakt konden worden. Het maken van batiks en wax prints was een arbeidsintensief proces, waarbij de kleuren één voor één aangebracht moesten worden. De Heyder en Co was één van de producenten die zich bezighield met het imiteren en mechaniseren van dit proces. In de katoendrukkerij werd het proces versimpeld en werd het patroon voortaan met een machine op de stof gedrukt. Deze imitatiebatiks konden voor een lagere prijs geëxporteerd worden. De markt voor

deze imitatiebatiks was groot, zowel in binnen- als buitenland. De Nederlandsche Handel-Maatschappij stimuleerde deze handel en plaatste kort na de oprichting al een bestelling bij De Heyder.

Na de afscheiding van België in 1830, stimuleerde de Nederlandse koning Willem I het vertrek van bedrijven en expertise naar het noorden. De nu Belgische katoenfabrikant De Heyder had het zwaar, omdat de handel met de Nederlandse koloniën was weggefallen. In eerste instantie werd het verzoek tot relocatie afgewezen, maar mede-eigenaar François-Jacques van den Berghe maakte gebruik van zijn politieke invloed en nam contact op met de toenmalige gouverneur-generaal van Nederlands-Indië.¹⁹⁹ Deze behartigde het belang van de firma, waarop De Heyder en Co zich in het Noorden mocht vestigen. Vanaf hier wordt het een Leids verhaal.

In 1835 verhuisde het bedrijf samen met een honderdtal Lierenaars naar Leiden. De komst van De Heyder en Co was zeer welkom: "De armoede was in Leiden meer dan verschrikkelijk en de vreugde was groot, toen de heer F. van den Berghe te Antwerpen (...) aanvroeg zijne industrie naar Leiden te verplaatsen".²⁰⁰ In die eerste periode plaatste de Nederlandsche Handel-Maatschappij, die in 1824 was opgericht, onder meer om de Nederlandse industrie een impuls te geven, direct bestellingen bij fabrikanten zelf.²⁰¹ Rond 1840 veranderde deze situatie, toen het mislukken van de oogsten op Java ervoor zorgde dat de schatkist van de overheid langzaam leeg raakte. De koopkracht daalde sterk, het aantal opdrachten nam af en de voorraden stapelden zich op.²⁰² Fabrieken moesten op zoek naar nieuwe markten om de internationale concurrentie te overleven nu de gegarandeerde opdrachten van de overheid waren weggefallen.

Het verliesdraaiende De Heyder en Co werd ongeveer tien jaar na de vestiging in Leiden overgenomen door de ondernemers Heinrich Driessen en zijn Leidse zwager van Wensen.²⁰³ Heinrich Driessen was als textielhandelaar- en fabrikant uit Pruisen al bekend met de textielhandel en stelde zijn zoon Peter Ludwig Carl "Louis" Driessen aan om de directie van de fabriek op zich te nemen. Driessen was hierin succesvol en wist de fabriek in korte tijd te moderniseren. Zijn zoon Felix Driessen schreef hier later over dat de fabriek er "treurig" uitzag toen zijn vader in Leiden begon.²⁰⁴ Hij "(...) wist zeer spoedig het fabricaat dusdanig te verbeteren en de fabriek in een zoodanigen toestand te herscheppen, dat haar fabricaat de aandacht begon te trekken van Indische handelslieden; terwijl ook de Handelsmaatschappij, die tot hiertoe steeds het veel betere fabricaat van de firma Prerinaire (eene ook uit België geïmporteerde firma) en Wilson te Haarlem prefereerde, weer van tijd tot tijd eene bestelling gaf."²⁰⁵

Louis Driessen was bovendien een invloedrijk man in Leiden. In 1855 werd Driessen verkozen tot gemeenteraadslid, wat hij tot 1903 bleef. Ook was hij betrokken bij de oprichting van de Kweekschool voor Zeevaart, het instituut waar hij tot 1872 ook van in het bestuur heeft gezeten. Driessen trok lering uit het verleden om niet grotendeels te afhankelijk te zijn van de bestellingen van de Nederlandsche Handel-Maatschappij. Rond 1840 had dat tot nadelige situatie geleid. Om dit te voorkomen werden er in Nederlands-Indië particuliere handelsfirma's opgericht. Maar ondanks deze eigen, directere afzetkanalen, waren bestellingen nog steeds niet gegarandeerd. Er bleef namelijk bij alle Nederlandse katoendrukkerijen een afhankelijkheid bestaan van de vraag die vanuit Nederlands-Indië kwam. Die kon afnemen, zoals ook rond 1870 gebeurde. In Felix' woorden: "De voorraden in de Nederlands Indische havens hadden zich opgehoopt en de nieuwe bestellingen bleven uit, zoodat gedurende het geheele jaar 1870 zeer weinig werk aan den winkel was en men zelfs onmogelijk alle werklieden aan den gang kon houden. (...) Toch begreep men, dat het niet aanging voortaan alleen op de Nederl. Kolonien te drijven en er werd, door reizen te ondernemen naar andere landen, getracht den omzet zooveel mogelijk uit te breiden en in andere markten vasten voet te krijgen, (...)".²⁰⁶ In 1889 exporteerde de Leidsche Katoenmaatschappij nog 60 procent van de goederen naar landen buiten Europa, in 1900 was dit onder de 50 procent gedaald.²⁰⁷

Nadat de Driessens Van Wensen hadden uitverkocht, veranderde in 1887 de naam van het bedrijf in 'N.V. Leidsche Katoenmaatschappij'.²⁰⁸ Vanaf dat jaar namen Driessens zonen, Felix Driessen en Carl Theodoor Driessen geleidelijk de leiding van hun vader over. Felix Driessen werd in 1855 geboren als de oudste zoon van de dertien kinderen die Louis kreeg met zijn echtgenote Emma von Forchenbeck. Na zijn schooljaren heeft Felix een tijdje in de fabriek van zijn vader en in andere fabrieken in het buitenland gewerkt om kennis op te doen met het weven, bleken, verven en drukken van katoen.

Ook ondernam hij reizen naar Nederlands- en ‘Engels-Indië’ – dat het huidige Pakistan, India, Myanmar en Bangladesh omvatte – om op te hoogte te blijven van de nieuwste ontwikkelingen op het gebied van kleurstoffen en om de concurrentie in de gaten te houden.²⁰⁹ Carl was het tweede kind van Felix en Emma die na de HBS, net als zijn broer, in dienst kwam bij de fabriek. Nadat Carl en Felix het stokje hadden overgenomen, wisselden goede en slechte jaren zich af voor de Leidsche Katoenmaatschappij. In de goede jaren 1926-1929 werd voornamelijk voor de West-Afrikaanse markt geproduceerd.²¹⁰

De Eerste Wereldoorlog zorgde er bovendien voor dat de fabriek met een gebrek aan grondstoffen kampte. Ook verloor het Leidsche Katoenmaatschappij het de Japanse concurrentie, die na de Eerste Wereldoorlog de Nederlandse koloniën overspoelde met “goedkope katoentjes”.²¹¹ Het bedrijf kwam hierdoor in de problemen. Het aantal werknemers daalde naar vijfhonderd en in 1934 stopte de productie volledig. Twee jaar later werden de fabrieksgebouwen gesloopt en het bedrijf geliquideerd. Honderd jaar was de Leidsche Katoenmaatschappij, voorheen De Heyder en Co, gevestigd geweest op het terrein tussen de Herengracht en de Zijlsingel. Op een deel van het voormalige fabrieksterrein aan de Zijlsingel is nu het Katoenpark aangelegd.

Uitgelicht: Gustaaf Lodewijk Driessen

De jongere broer van Carl en Felix, Gustaaf Lodewijk Driessen, hield zich anders dan zijn broers, niet bezig met het familiebedrijf. Na het afronden van de HBS schreef hij zich in als student aan de Polytechnische School in Delft. Als ingenieur vertrok Gustaaf samen met zijn echtgenote naar Nederlands-Indië. In 1890 werd hij daar benoemd tot aspirant-ingenieur bij de Waterstaat. In Tegal, de stad in Midden-Java gelegen, werkte hij mee aan de realisatie van de stuwdam van Soengapan. Een jaar later werd hij overgeplaatst naar Bogor, een stadsgemeente op Java nabij Batavia (Jakarta), die in de koloniale tijd ‘Buitenzorg’ werd genoemd, waar hij zich onder meer bezighield met het aanleggen van wegen en bruggen. Toen hij tien jaar in Nederlands-Indië werkzaam was geweest, keerde hij voor zijn verlof weer terug naar Leiden, waar zijn medewerking voor verschillende opdrachten gevraagd werd. Hij keerde niet meer terug naar Nederlands-Indië en werd in Leiden benoemd tot directeur van Gemeentewerken. Met zijn inzichten werd het Slachthuis in Leiden gebouwd en ook werd de uitvoering van “het gesticht voor zenuwlijders ‘Rijngeest’” in Oegstgeest aan hem vertrouwd.²¹² Ook zijn de openbare scholen aan de Duivenbodestraat, op het Schuttersveld en de Hogere Burgerschool aan de Hoge Rijndijk van zijn hand, de alom bekende Blauwpoortsbrug, maar dit zijn slechts enkele voorbeelden van projecten waar Gustaaf aan heeft gewerkt. In navolging van zijn vader heeft hij ook 25 jaar in de gemeenteraad gezeten.²¹³

Uitgelicht: Onderzoek Evi van Stiphout

Masterstudente Evi van Stiphout liep stage bij het Textielmuseum in Tilburg, dat in bezit is van een rijk archief van de manuscripten van de familie Driessen. Van Stiphout geeft aan dat de focus van de Nederlandse handel meestal ligt op de handel met Indonesië of Afrika, maar dat er niet genoeg naar de handel met Suriname wordt gekeken.²¹⁴ Dit geldt ook in het geval van de familie Driessen en de Leidsche Katoenmaatschappij, waarvan bekend is dat ze met een groot deel van de wereld handelde. Over hun banden met Suriname is maar weinig bekend. Te weinig, vindt Van Stiphout. Tijdens haar stage richtte zij zich op deze onbekendere markt van de Leidsche Katoenmaatschappij: Suriname. Voor haar onderzoek maakte ze onder andere gebruik van gedigitaliseerde manuscripten waarin verschillende staaltjes het label “Suriname doeken” hebben gekregen.²¹⁵ Door in de archieven de bestellingen van de Leidsche Katoenmaatschappij in kaart te brengen, kwam Van Stiphout erachter dat er veel verschillende stoffen verzonden werden, waaronder bijvoorbeeld de eerdergenoemde “Suriname doeken” waarmee angisas worden bedoeld. Die hoofddoeken worden gebruikt om kotomisi’s van te vouwen. Ook werden er drills besteld en verzonden. Dit was een stevige stof, die waarschijnlijk werd gebruikt voor werk- of schoolkleding.

De patronen van de imitatiebatiks werden, geïnspireerd op authentieke voorbeelden, zelf door de werknemers van de Leidsche Katoenmaatschappij ontworpen. Om inspiratie op te doen en om erachter te komen welke ontwerpen op dat moment populair waren, reisde Felix Driessen af naar Nederlands-Indië. Hij verzamelde daar stukjes van de kleurrijke stoffen die hij in zijn stalenboekjes plakte.²¹⁶ De Driessens zijn echter nooit naar Suriname afgereisd, dus Van Stiphout besloot te

onderzoeken hoe de dessins voor die markt gemaakt werden. In de manuscripten vond ze een verklaringen: opdrachtgevers stuurden zelf voorbeelden op. In Leiden werden deze patronen vervolgens nagemaakt. Volgens Van Stiphout is haar stageonderzoek slechts een startpunt. Er zijn nog vele vragen die beantwoord moeten worden: waarom bestelde men specifiek deze textiel bij de Leidse Katoenmaatschappij? Hoeveel angisa's zijn er in Nederland geproduceerd voor de Surinaamse markt? En hoe verhoudt de productie van het Leidse bedrijf zich tegenover andere Nederlandse textielproducenten? Kortom, dit waren slechts de eerste stappen "om dit bijzondere verhaal over Suriname uit de doeken te doen."²¹⁷

2.3 Voedsel uit Leiden

Kaas en boter uit Leiden

In de zeventiende en achttiende eeuw vonden niet alleen textiel, maar ook Leidse kaas en Leidse boter hun weg naar de koloniën. De Sociëteit van Berbice kocht bijvoorbeeld vaak Leidse kaas. In 1753 vroeg de opzichter-generaal, die toezicht hield op de Sociëteitsplantages, om een extra aanmoediging aan de planters. Daarop besloten de Amsterdamse directeuren "aan ieder Planter ½ Leijdse en ½ Stolkwijkse kaas met nog een Edammer dito te senden (...) om het aan ieder Planter uijt te leeveren".²¹⁸ Enkele jaren later bleek de Leidse kaas nog altijd gewild in Berbice. Tussen de voedings- en levensmiddelen die in 1762 naar de kolonie zijn verscheept, stonden onder meer kazen. De meeste daarvan kwamen uit Edam, maar er was ook een kas met 19 ½ kazen waarvan 6 ½ kazen 'Oude Leidse' waren. Deze werden over de elf Sociëteitsplantages en de opzichter-generaal verdeeld.²¹⁹

Leidse boter vond zijn weg naar Azië via de VOC. In 1694 kwamen bijvoorbeeld uit Batavia drie vaten Leids boter aan op Fort Nassau op Banda, samen met Hollands bier en Franse wijn.²²⁰ Ook op Ceylon was Leidse boter te vinden. In 1722 was bijvoorbeeld een kwart vat Leidse boter 'met vuile pekkel vermengt en bedorven', dat twee jaar daarvoor met het schip Schoonenberg was aangekomen, op een lijst gezet met allerlei bedorven en verslechterde voedingsmiddelen.²²¹ Elf jaar later, in 1733, kwamen drie vaten 'Leijdse boter, genoegzaam sterk' aan in Malabar.²²²

Via de WIC bereikte Leidse boter Afrika. Bijvoorbeeld voor Adriaan Schoonheit, die als commies van de WIC in Apam gevestigd was, en in 1702 vroeg: "om met het schip De Carolus Secundus aan hem te mogen senden tot zijn Lichaams behoeften Blaauw Laken met desselfs toebehoren tot een kleet, 6 witte hemden, 6 servetten, 2 Tafel Lakens, een swarte hoet, een vierendeel Leijdse boter en 6 lb coffij".²²³ Aan het eind van de achttiende eeuw was Leidse kaas nog altijd gewild in Afrika. Op een lijst van voedingsmiddelen waar men op Fort Elmina behoefte aan heeft, staan 50 oude Leidse kazen. Ter vergelijking: op dezelfde lijst wordt ook gevraagd om 3.000 Edammer kazen.²²⁴

Conservenfabriek firma Nieuwenhuizen

De koloniën vormden ook een afzetmarkt voor Leidse conserven, waaronder die van Tieleman en Dros en de firma Nieuwenhuizen/ De Sleutels. Vanaf 1878 was de conservenfabriek Nieuwenhuizen/ De Sleutels gevestigd aan de Morsweg. Hier werd blikgroente geproduceerd die naar West-Afrika en het Zuid-Afrikaanse Transvaal werd verscheept, voor werknemers van de Zuid-Afrikaanse Spoorwegmaatschappij, politieagenten, onderwijzers en predikanten, en naar Curaçao en Suriname, inspelend op de vraag naar Hollandse kost. In de crisisjaren van de jaren dertig werd de afzetmarkt in Nederlands-Indië erg belangrijk. Nieuwenhuizen/ de Sleutels caterde onder het merk 'Ooievaar' voor het groeiende aantal Nederlandse gezinnen dat daar als deel van de koloniale elite woonde.²²⁵ Nadat Indonesië de onafhankelijkheid had uitgeroepen vestigde een diverse groep mensen uit de regio zich in Nederland. Door deze ontwikkeling kwamen Indische invloeden de keukens in Nederland binnen. Nieuwenhuizen speelde hier slim op in door nasi goreng of bami speciaal in blik te verkopen. In 1966 bracht de fabriek een jubileumverpakking uit om het honderdjarige bestaan te vieren, met op het etiket een Javaanse bediende die een gerecht opdient.²²⁶ In zijn ene hand heeft hij een dienblad vast, in de andere een gong waarop de Leidse sleutels staan afgebeeld, het symbool van de fabriek. Hoewel het

ontwerp van twintig jaar na de onafhankelijkheid was, maakte het gebruik van herkenbare koloniale beeldtaal. Het was in Nederlands-Indië gebruikelijk dat Europese immigranten lokale bedienden in dienst hadden, de figuur op het etiket was hier een verwijzing naar. Ook de gong was een bekend beeld. Deze was vaak in huizen van Indische Nederlanders te vinden en werd gebruikt om het huispersoneel rond etenstijd op te roepen, zodat zij wisten dat het tijd was om het eten op te dienen.

Het werk rond deze conservenfabriek toont mooi hoe de 'gewone' Leidenaar te maken had met de koloniën, bijvoorbeeld de Leidse vrouwen die aan het nabijgelegen Transvaalhof woonden. Wanneer het mooi weer was zetten zij de stoelen buiten en dopten ze voor de deur samen de boontjes en maakten ze bloemkolen en wortelen schoon. In de fabriek werden deze groenten vervolgens door arbeiders ingeblikt en naar de koloniën geëxporteerd.²²⁷

Afb. 2.7 Etiket van het jubileumblik dat conservenfabriek Nieuwenhuizen uitgaf ter ere van haar honderdjarig bestaan in 1966. Erfgoed Leiden en Omstreken (Foto Cees de Jonge).

2.4 Koninklijke Grofsmederij

De Koninklijke Grofsmederij werd in 1838 in Leiden opgericht door William Archibald Bake en zijn zoon Herman Adriaan, die onderdirecteur werd.²²⁸ Het college van burgemeester en wethouders had de fabriek een stuk grond aan de Zijlsingel ter beschikking gesteld voor een jaarlijkse som geld.²²⁹ Begin januari 1839 was de Grofsmederij in productie en werden de eerste staven ijzer geproduceerd.

Aanvankelijk verging het de Grofsmederij erg moeizaam. Maar de Marine had veel belang bij de Leidse Grofsmederij, omdat het minder afhankelijk van productie uit het buitenland wilde zijn.²³⁰ De Grofsmederij was de enige Nederlandse gieterij met een vast contract bij het ministerie.²³¹ Verder onderzoek op basis van deze contracten zou kunnen uitwijzen hoe groot het aandeel van de productie voor de koloniën was.²³²

Vanaf 1860 kreeg de Koninklijke Grofsmederij naam. Het bedrijf leverde niet alleen tientallen bruggen en spoorbruggen voor diverse gemeenten in Nederland, maar ook voor Nederlands-Indië. In opdracht van de Nederlands Indische Spoorwegen leverde het bijvoorbeeld een spoorbrug voor de lijn Semarang-Vorstenlanden.

Dat de Grofsmederij ook orders uit Nederlands-Indië kreeg, hield waarschijnlijk verband met het feit dat zowel directeur Wolfson als zijn opvolger Pieter van Bleijswijk Ris in Soerabaja directeur van de fabriek voor de Marine en het Stoomwezen waren geweest.²³³ Opvallende bestellingen zijn de vier vuurtorens die de Grofsmederij maakten.

Pas halverwege de negentiende eeuw startte Nederland met het verlichten van de kust, wat dringend nodig was.²³⁴ In 1859 werd besloten om vijftig kust- en havenlichten neer te zetten, die belangrijke plekken van de Oost-Indische archipel moesten verlichten.²³⁵ Voortvarend ging men aan de werk en er werd een reis ondernomen om in kaart te brengen welke locaties geschikt waren.

Tegelijkertijd werd er in Nederland gesproken over het al dan niet 'uitzenden' van de gietijzeren vuurtorens, wat betekende dat de onderdelen in Nederland werden gefabriceerd en per schip vervolgens naar Nederlands-Indië werden verscheept.²³⁶ Aannemers in de kolonie werden aangesteld om zich te ontfemen over het funderingswerk en het in elkaar zetten. In totaal heeft de Grofsmederij vier vuurtorens gefabriceerd voor Nederlands-Indië: Noordwachter (1869), Boompjeseiland (1871), Meinderts Droogte (1878) en Semarang (1893).²³⁷

De bouw van de Noordwachter op het eiland Palau Sebira, voor de kust van Jakarta dat in de koloniale tijd 'Noordwachter' werd genoemd, begon in 1868. Dit was de eerste vuurtoren die de Grofsmederij voor het Nederlandse, koloniale bestuur maakte. De toren werd in de Leidse werkplaats gemaakt en vervolgens onder begeleiding van een deskundige met een schip in stukken vervoerd.²³⁸ Op locatie moest deze persoon de oprichting van de toren begeleiden. De Noordwachter "stelt de zeevaart in staat om een veiligen koers te kiezen langs de gevaren in de nabijheid van dat eiland gelegen", werd er later positief over het bouwwerk geoordeeld.²³⁹ Het vormde de laatste, onverlichte schakel in de verlichting van de zeeweg van Batavia naar Singapore.²⁴⁰ Door de succesvolle uitvoer van het bouwwerk, werd de Grofsmederij gelauwerd in de krant: "(...) de opengewerkte toren op het eiland Noordwachter is eene ijzer konstruktie aan de Koninklijke grofsmederij te Leiden vervaardigd, welke daardoor het bewijs geleverd heeft dat de Nederlandsche industrie in dit opzigt voor de vreemde niet behoeft ondertedoen (...)." ²⁴¹

Afb. 2.8 Dit is een model van de vuurtoren 'Noordwachter' die de Koninklijke Grofsmederij maakten voor het ministerie van Marine. Het was de eerste vuurtoren die het Nederlandse bestuur in Oost-Indië bouwde. Rijksmuseum: inv.nr NG-MC-1269

2.5 Koloniale waren in Leiden

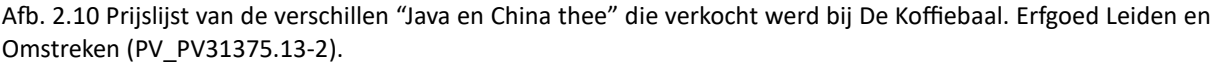
Tabak was al vroeg populair in Leiden. De Delftse medicus Willem van der Meer, die vanaf 1588 in Leiden studeerde, schreef in een brief hoe Leidse studenten in die tijd tabak rookten. Hij verstuurde de brief naar Johann Neander (c. 1596 - c. 1630), een filosoof en geneesheer uit Bremen. Neander schreef over de productie en medicinale werking van tabak. In 1622 publiceerde uitgever Elzevier het werk van Neander, inclusief de brief van Van der Meer.²⁴² Het boek bevatte bovendien de eerste verbeeldingen van inheemse Amerikanen die tabak teelden en verwerkten.²⁴³ Ook Leidse schilders uit de zeventiende eeuw beeldden het gebruik van tabak vaak af. Tabak burgerde zo snel in dat er zelfs speciale tabakspijpen zijn geproduceerd voor de viering van 150 jaar Leidens Ontzet.

Afb. 2.9 Frans van Mieris de Oude, 'A Soldier Smoking a Pipe', (detail) c. 1657-1658. The Lee and Juliet Folger Fund, National Gallery of Art, Washington, DC

Vanaf het einde van de zeventiende eeuw nuttigden Leidenaren steeds vaker chocolade, koffie en thee. De groei van populariteit van de koloniale waren zorgde ook voor nieuwe werkgelegenheid in de stad. Vanaf de achttiende eeuw openden vooral vrouwen winkels waarin zij koffie, thee en chocolade verkochten. Meestal deden de verkopers dit naast een andere baan, bijvoorbeeld in de textielnijverheid. Ook het aantal serviezen dat speciaal gebruikt werd om een drankje te nuttigen, nam toe.²⁴⁴ Vanaf 1717 betaalden Leidenaren belasting over het bezitten van onder andere koffie, thee en chocolade. De hoogte van deze belasting was afhankelijk van de bezittingen en inkomsten.²⁴⁵ Een uitgebreide registratie waarin alle namen van deze mensen staan, is in dit onderzoek niet bestudeerd. Een interessante vraag die nog open staat is hoe populair de koffie, thee en chocolade nu was onder de diverse lagen van de Leidse bevolking.²⁴⁶

Ook voor de moderne tijd is het van belang dat uitgezocht wordt welke rol koloniale producten in het dagelijks leven van Leidenaren speelden. Net zoals voor de eerdere perioden is het in kaart brengen van verkooppunten een interessant beginpunt: hoe kwamen Leidenaren immers aan deze producten? Eén van deze plekken was de tabakswinkel van gemeenteraadslid Gerrit Wilhelmy Damsté. Bij het Klaverblad aan de Hogewoerd, dat vandaag de dag nog steeds in bedrijf is, konden Leidenaren vanaf 1769 terecht om thee en koffie te kopen.²⁴⁷ Bij De Koffiebaal op de Nieuwe Rijn konden ook verschillende soorten "Java en China thee" gekocht worden, zoals in onderstaande prijslijst te zien is.

De Leidse economie was op allerlei manieren verbonden met de koloniale wereld en met slavernij. Allereerst waren er Leidenaren die direct investeerden in plantages en slavernij. Met het geld dat zij investeerden zijn mensen tot slaaf gemaakt, gedwongen aan het werk gezet, mishandeld en ontmenselijkt. Het zou interessant zijn om nader onderzoek te doen naar de levens van de mensen, uit West-Afrika, de Amerika's en Azië, die middels Leidse investeringen tot slaaf gemaakt zijn.

Naast investeringen in slavernij en plantages waren er ook veel handelsstromen afhankelijk van de koloniale wereld. Vier eeuwen lang is er vanuit Leiden gehandeld met gekoloniseerde gebieden. Op deze manier is er bijgedragen aan het in stand houden van het koloniale systeem. Het systeem waarin mensen en gebieden onderdrukt zijn, leverde voor menig Leidenaar dus geld op. Daarnaast zijn grondstoffen en koloniale waren die verbouwd zijn in slavernij naar Leiden verscheept, om in de stad te gebruiken bij het verven van textielstoffen of het consumeren. Verder onderzoek moet zich richten op de duiding van het economisch belang. Daarin zijn twee vragen zeer belangrijk. Allereerst moet er gekeken worden naar het relatieve belang van de koloniale handel in de Leidse economie. Op die manier kunnen we meer te weten komen over de betekenis van hoe belangrijk de koloniale wereld was bij de ontwikkeling van de stad. Daarnaast rijst de vraag wat de betekenis was van het aandeel van de Leidse producten in de gehele koloniale handel, zoals bij de rol van de Leidse textielstoffen in de trans-Atlantische slavenhandel.

3. De 'gewone' Leidenaar en de koloniën

Niet alleen rijke Leidenaren waren verbonden met de koloniën, ook de 'gewone' Leidenaar kreeg ermee te maken. Zo trokken er bijvoorbeeld Leidenaren naar de koloniën. De redenen voor vertrek varieerden. Een belangrijke reden was dat er werk was op zee. De WIC en VOC, bijvoorbeeld, hadden als belangrijke werkgevers Leidenaren in dienst in alle rangen, van koopman of chirurgijn tot soldaat of jongmatroos. Sommige mensen ontvluchtten de armoede en hoopten op een beter bestaan in de koloniën. Anderen hadden religieuze motieven en zagen in de gekoloniseerde gebieden kans om hun christelijke heilstaat op te richten. Kolonisten vertrokken soms in groepen, soms individueel. In de koloniën kregen Leidenaren vervolgens te maken met de inheemse bevolking en met mensen in slavernij. Door de eeuwen heen waren Leidenaren ook betrokken bij koloniaal geweld. Zij vertrokken om als soldaat of officier in de koloniën te vechten tegen andere koloniale heersers, en vooral tegen de inheemse bevolking. Op deze manier droegen Leidenaren bij aan de koloniale onderdrukking en aan het voortbestaan van de ongelijke machtsrelaties.

Rijke Leidenaren investeerden in plantages en koloniale compagnieën. Dat leverde winst op of bood soelaas in tijden van economische neergang. Voor de meeste Leidenaren was dit niet weggelegd. Niettemin boden de koloniën ook hen kansen. Via liefdadigheid en armenzorg waren ook de levens van arme Leidenaren verbonden met de koloniën. Rijke stadsgenoten investeerden een deel van het geld dat zij aan slavernij en kolonialisme verdienden in liefdadigheidsinitiatieven in hun stad. Soms bood ook het werk voor de koloniale onderneming arme Leidenaren de mogelijkheid een zakcentje bij te verdienen.

De Leidse geleerde, kunstschilder en dichter Johannes le Francq van Berkhey (1729-1812) zag dat de koloniën belangrijk waren voor de arme Leidenaar. In 1771 schreef hij *Leidens burger-Traanen*, een lang rouwdicht over de Leidse burgemeesters Johan van der Marck (1694-1770) en Jacob Pla (1693-1770) en de Leidse VOC-bewindhebber Alexander van Lanschot (1728-1771), die allen kort na elkaar overleden. In het gedicht ging hij in op 'het zinkend Schip', de in verval geraakte Leidse industrie, en stelde dat de koloniën de enige redding voor de arme Leidenaren boden:

Die, daar de Handel zwoegt, en d'Arbeidsman om 'Brood
Moet beed'len, nog in hem een uitkomst voor den nood
Kon vinden, om zyn Kost in Indiën te zoeken?
Het eenigst Land, 'daar ons geen Nabuur kan verkloeken,
En d'eenigste uitkomst voor den Leidschen Burgerman,
Als hy in 't Vaderland geen troost verwerven kan.²⁴⁸

Dit hoofdstuk belicht de verschillende manieren waarop 'gewone Leidenaren' met de koloniën waren verbonden.

3.1 Leidenaren naar de koloniën

3.1.1 Kolonisatie van Noord-Amerika: Pilgrims en Walen

De bekendste 'Leidse' kolonisten waren de Pilgrims, de puriteinse geloofsvluchtelingen uit Engeland die zich in 1609 in Leiden vestigden. Tussen 1620 en 1647 vertrok een deel van de groep naar Plymouth Colony, aan de oostkust van Noord-Amerika.²⁴⁹ William Bradford, één van de leiders van de Pilgrims en de latere gouverneur van Plymouth, noemde drie redenen voor het vertrek: De Pilgrims leefden in armoede, vreesden dat hun kinderen hun identiteit verloren in de Leidse samenleving en ze meenden dat de Leidenaren zich niet vroom genoeg gedroegen. In Amerika konden ze volledig vrij hun eigen geloof belijden.²⁵⁰ Ze arriveerden alleen niet in leeg land, maar namen met geweld een plek in van de inheemse Amerikanen. De Pilgrims vermoordden onder meer inheemse Amerikanen omdat ze

vreesden voor een aanval op hun kolonie.²⁵¹ In hun behoefte om in vrijheid hun geloof te belijden, verdrukten de Pilgrims de vrijheid van anderen.

Behalve Pilgrims waren ook Walen uit de Zuidelijke Nederlanden en Noord-Frankrijk als geloofsvluchtelingen naar Leiden gekomen. Enkele van hen voegden zich bij de Pilgrims en vestigden zich in de Engelse kolonie.²⁵² Een grotere groep vertrok naar de Nederlandse kolonie in Noord-Amerika: Nieuw-Nederland. Nieuw-Nederland omvatte het gebied van de hedendaagse stad New York en was van 1614 tot 1674 de eerste vestigingskolonie van het Nederlandse koloniale rijk. Andere voorbeelden van vroege Nederlandse vestigingskoloniën zijn Brazilië (1630-1654) en Kaap de Goede Hoop (1652-1795).²⁵³

Johannes de Laet, Leidse bewindhebber bij de WIC, was een groot voorstander van de kolonisatie van Nieuw-Nederland. Hij vond daarin niet alle bewindhebbers aan zijn zijde. Anderen zagen de WIC liever enkel handelsnederzettingen oprichten. Dit conflict zorgde er in 1629 voor dat de WIC de kolonisatie van Nieuw-Nederland via patroonschappen overliet aan rijke investeerders. Zij waren zelf verantwoordelijk voor de kolonisatie van het gebied. Vier rijke Amsterdamse bewindhebbers kochten deze patroonschappen en in de jaren 1630 nam Johannes de Laet een patroonschap over. Het stuk land dat hij bezat, lag aan de oostkust van de Delaware en noemde hij 'De Laetsburgh'. Uiteindelijk verkocht De Laet zijn patroonschap aan de Leidse lakenkoopman Toussain Muysart.²⁵⁴

In 1624 vertrokken dertig Waalse families naar de kolonie. Waarom zij Leiden verlieten en of zij banden hadden met Johannes de Laet, die binnen de WIC was aangesteld als één van de contactpersonen met de kolonisten, is onbekend.²⁵⁵ De bekendste kolonisten uit Leiden droegen de achternaam De Forest. De Leids-Waalse familie De Forest leverde verschillende investeerders in de WIC en kolonisten. In 1621 vroeg Jessé de Forest toestemming aan de Engelse ambassadeur in Den Haag om met 65 mensen een kolonie op te richten in Virginia. Het verzoek werd afgewezen, waarna Jessé naar de WIC stapte. Hij kreeg toestemming om een kolonie op te richten in Guiana (omstreeks het huidige Guyana, Suriname en Frans-Guyana), waar hij overleed tijdens een verkenningsexpeditie op zoek naar een geschikte plek voor de kolonie. In 1637 vertrok de familie, onder leiding van Hendrick de Forest, de zoon van Jessé, naar Nieuw-Nederland. Daar stichtten zij een boerderij en een brouwerij op het gebied dat nu Central Park is. Hendrick zag erop toe dat het werk door Afrikaanse slaafgemaakten op het land werd uitgevoerd.²⁵⁶ Meer onderzoek naar deze Leidse koloniale familiegeschiedenis wordt momenteel uitgevoerd door Sara Wieman (Universiteit van Amsterdam).

3.1.2 Individuele kolonisten en migranten

De Pilgrims en Walen trokken als groep naar Noord-Amerika. Er waren echter ook veel Leidenaren die individueel, op zichzelf naar de koloniën vertrokken. Sommigen hoopten hier rijkdommen te vinden of een carrière op te bouwen, anderen gingen in dienst van VOC en WIC vanwege de armoede. Enkele waren als straf naar een van de koloniën verbannen. Zo blijkt uit de database van VOC-opvarenden dat vanaf het einde van de zeventiende eeuw tot het eind van de achttiende eeuw ruim 10.000 Leidenaren in dienst traden van de VOC, oftewel zo'n 100 Leidenaren per jaar. De rangen en functies van de Leidenaren varieerden van adelborst, onderkoopman, predikant of chirurgijn tot soldaat of matroos. Het overgrote deel van de Leidenaren in dienst van de VOC behoorde tot de laatste twee categorieën, bij elkaar waren dat zo'n 6.000. Soms begon hun loopbaan al op jonge leeftijd. De ruim 1.400 hooplopers en 1.400 scheepjongens die met name vanaf de jaren 1720 in dienst traden zullen tussen de 12 en 15 jaar geweest zijn. Van de ruim 10.000 jongens en mannen die in dienst traden van de VOC, keerden er slechts zo'n 3.000 weer terug. In dienst treden bij de VOC was risicovol: zo'n 5.000 jongens en mannen overleden binnen enkele jaren, aan boord of aan wal. Anderen raakten vermist of liepen weg, of werden gevangengenomen bijvoorbeeld in de zeeslagen tegen de Engelsen. Een enkeling vestigde zich als vrijburger in Azië.²⁵⁷ Dat Leidenaren in dezelfde periode ook in dienst traden van de WIC is zeker, maar die personeelsadministratie is niet volledig en ook nog niet op dezelfde manier ontsloten, dus is het lastig om iets te zeggen over de omvang. Dat geldt ook voor de latere periode: de koloniën bleven in de negentiende en twintigste eeuw werkgever voor gewone Leidenaren, via het

Ministerie van Koloniën, de marine en koopvaardij en het KNIL. De informatie die we daarover hebben is op dit moment, net als voor de WIC, nog vooral anekdotisch van aard.

Als straf naar de koloniën

Enkele keren werden Leidenaren bij wijze van straf naar de koloniën verbannen. De eerste Leidenaar die naar Suriname werd gestuurd, was Joost van Coevorden. In 1683 was hij veroordeeld tot vijftien jaar tuchthuis, maar drie jaar later werd deze straf omgezet naar een zesjarige verbanning naar Suriname.²⁵⁸ De stad betaalde 36 gulden voor zijn overtocht naar Suriname waar hij gelast werd “aende fortificatien te arbeijden, ende vervolgens te doen ’t geene hem van wegens den Gouverneur sal werden geordonneert”.²⁵⁹ In de jaren daarna zijn nog enkele Leidenaren naar Suriname verbannen. Het valt op dat de Leidse rechtbank op 6 september 1688 deze zeldzame straf drie keer oplegde. Aarnout Brigode, een veertigjarige Leidse greinwerker moest zes jaar naar Suriname vanwege mishandeling. Pieter de Harder, een 24-jarige Leidenaar, kreeg te horen dat hij de rest van zijn leven in Suriname moest verblijven nadat hij eerdere opgelegde verbanningen overtrad, en diefstallen en straatschennis pleegde. Karel Kappel, een vijftigjarige man uit Lille, had zich net als De Harder schuldig gemaakt aan diefstallen en het negeren van opgelegde verbanningen. De rechtbank bepaalde dat Kappel “naer Suriname te werden vervoert, ende aldaer sijn leven langh gedurende verbannen te blijven, ende met sijn handen arbeitj de kost te winnen”.²⁶⁰ Over hun leven in Suriname is niets bekend.

Enkele keren sprak de Leidse rechtbank verbanningen naar Oost-Indië uit. Dit ging vaak in samenspraak met de ouders van de misdadigers. Dit ervaren onder meer Paulus Waraer in 1671. De geboren Amsterdammer had zijn vaders huis verlaten en in Leiden overspel begaan met een vrouw en vijftien gouden ringen bij een zilversmid gestolen. De rechtbank veroordeelde hem tot geseling en opsluiting in het Gravensteen tot zijn vader hem aan boord kon brengen van een schip dat Paulus “na Oost Indien of elders” zou brengen.²⁶¹ Enkele jaren later, in 1679, kreeg de achttienjarige Leidse schrobbelaar Pieter le Suin te horen dat hij voor landloperij, vechterij en diefstallen uit tuinen het tuchthuis in moest tot zijn ouders hem naar Oost-Indië konden zenden.²⁶² Soms stelden ouders zelf voor om hun kind naar het VOC-gebied te sturen, als vervanging van de gevangenisstraf in Leiden. Dit overkwam de broertjes Hendrik en Maarten Riekers die in 1773 veroordeeld waren tot twee jaar tuchthuis en zes jaar verbanning uit Rijnland voor de diefstal van lood. Hun vader verzocht om de straf om te zetten tot een verzending naar Oost-Indië. Maarten was nog te jong en zou een jaar later dan zijn broer uitvaren met het schip ‘Abbekerk’.²⁶³ Twee jaar na zijn afvaart, in 1776, overleed Maarten in Azië “sonder iets na te laten”.²⁶⁴

Vrijwillig naar de koloniën

Van veel Leidenaren is het onduidelijk waarom zij de stad verlieten en naar de koloniën trokken. Waarschijnlijk was de hoop om werk te vinden of snel rijkdommen te vergaren een belangrijke motivatie. Hieronder staan slechts enkele verhalen van Leidenaren die vrijwillig naar de koloniën vertrokken.

De Leidenaar Benjamin Muller verliet de stad in de hoop snel rijk te kunnen worden. Hij probeerde “elders buitenslants sijn fortuijn te zoeken” en besloot in 1696 naar Suriname te reizen.²⁶⁵ Zijn eerste maanden in de kolonie had hij “meest in sieckte” doorgebracht, maar uiteindelijk was hij naar de plantage van de voormalig gouverneur Johan van Scharphuizen gegaan.²⁶⁶ Na een aantal jaren beheerde Muller een eigen suikerplantage, waarschijnlijk voor de Sociëteit van Suriname, aan de Pericakreek.²⁶⁷ Hij bouwde een fortuin op ten koste van de vrijheid van slaafgemaakte Afrikanen en Amerikanen. In 1715, het jaar dat Muller overleed, werkten 31 mensen boven de 12 jaar op de plantage in slavernij, en ook acht kinderen jonger dan 12 jaar.²⁶⁸

Ook enkele kunstenaars vonden hun weg naar koloniën, meestal uit financiële noodzaak. Sommigen vonden nieuwe kansen in de kunsten, anderen stapten over naar geheel ander werk. De Leidse beeldhouwer en graveerder Hillebrand Boudwynsz. van der Aa bijvoorbeeld, had in Nederland als kunstenaar gewerkt, maar ging in 1710 in Batavia aan de slag als soldaat. Zeven jaar later overleed hij in Batavia.²⁶⁹ Anderen wisten zich in de kolonie te handhaven als kunstenaar, zoals schilder Dirck

Lievens en zilversmid Barend Gast. Gast vervaardigde in Leiden in opdracht van het stadsbestuur zilverwerk maar na het overlijden van zijn vrouw vertrok hij naar Batavia. Hier zette hij zijn werk voort en maakte hij voor de plaatselijke kerk een doopschotel.²⁷⁰ De bekendste Leidse kunstenaar in dienst van de VOC was Philips Angel II. Hij maakte carrière in de Leidse kunstwereld en was een belangrijk bestuurder van het Lucasgilde. In 1645 vertrok Angel samen met zijn vrouw naar Batavia. Hij maakte daar carrière in het bestuur en ging in 1651, samen met de latere Leidse VOC-bewindhebber Johan Cunaeus, naar Perzië. In Perzië werkte hij jaren als kunstenaar en was hij de tekenleraar van de Sjah, tot de VOC bepaalde dat Angel terug moest keren naar Batavia.²⁷¹

Hierboven staan slechts enkele voorbeelden beschreven van Leidenaren die zich in de koloniën vestigden. De data uit het VOC-archief geven daarnaast een indicatie van de omvang van de emigratie naar de koloniën, maar om vast te stellen wat de impact hiervan is geweest op de (demografische) ontwikkeling van de stad en de koloniën zou meer specifiek onderzoek nodig zijn.

Uitgelicht: De familie Boerhaave en de koloniën

Herman Boerhaave (1668-1738) was de meest prominente hoogleraar die de Leidse universiteit in de achttiende eeuw kende. Boerhaave studeerde theologie aan de Leidse universiteit, waar hij ook gefascineerd raakte door andere wetenschappen zoals geneeskunde en scheikunde. In 1701 benoemde de universiteit hem tot lector in de theoretische geneeskunde. In de jaren daarna maakte hij carrière aan de universiteit en gaf hij colleges in scheikunde, geneeskunde en plantenkunde, was hij prefect van de Hortus Botanicus en werd hij uiteindelijk rector magnificus.²⁷² In de eeuwen na zijn dood bleef Boerhaave beroemd. In Leiden zijn onder meer een museum en een straat naar hem vernoemd, en zijn er voor hem verschillende monumenten geplaatst. Minder bekend zijn de banden die hij, en zijn familieleden, hadden met de koloniale wereld. De voorbeelden van hoe Boerhaave en zijn familieleden betrokken waren bij kolonialisme tonen op hoeveel verschillende manieren één familie met de koloniale wereld verbonden kon zijn.

Als prefect van de Hortus ontving Boerhaave zaden van over de hele wereld, waaronder ook uit de koloniën. Hij ontving zoveel planten dat de Hortus uiteindelijk te klein werd en hij een veel grotere tuin aanlegde op zijn landgoed Oud Poelgeest, net buiten de Leidse singels.²⁷³ In 1721 kwam er bijvoorbeeld een kist gevuld met “medicinale kruiden, wortelen en zaaden” over uit Ceylon. Deze moest in de handen komen van “den heer professor botanices Herman Boerhaven tot Leiden, als zullende dienen tot verdere perfectie en profijt der medicijnkunde en curieusheid der liefhebbers”.²⁷⁴ Boerhaave gebruikte voor het verzamelen van planten al zijn kennissen. Ook zijn aangehuwde neef Daniel van Eijs, die vanaf 1735 mede-eigenaar was van vier plantages in Berbice, was een nuttig contact.²⁷⁵ Tweemaal verzocht de hoogleraar om planten uit de kolonie te krijgen voor zijn tuin in Oud-Poelgeest en vroeg hij aan de directeur op de plantage van Van Eijs om: “Rijpe Zaeden, off vruchten, van alle slag van bomen of Heesters, zowel wild, als tamme, die maer te krijgen zijn, op eenigewijze versch, rijp geploekt en aenstonde overgezonde.”²⁷⁶ Toen de eerste lading uiteindelijk was binnengekomen bij Boerhaave, bleek dat de zaden “slegt geconditioneerd overgekomen” waren. Boerhaave had echter zijn zinnen gezet op de planten uit Berbice en schreef daarom nog een brief, ditmaal met een uitgebreide instructie over het plukken, drogen en verscheppen van de zaden.²⁷⁷ Dit toont aan hoe belangrijk de koloniën waren voor het de plantenverzameling van Boerhaave.

Boerhaave profiteerde niet alleen van planten uit de koloniën, maar gaf ook advies over plantenkunde in de koloniën. De Sociëteit van Suriname wist de weg naar Boerhaave te vinden toen in 1732 het plan ontstond om een chirurg, botanist en apotheker in de kolonie aan te stellen. Boerhaave had meerdere gesprekken met de directie van de Sociëteit en raadde uiteindelijk Isaac Elesier Augar aan, die vanaf 1729 in Leiden studeerde. Boerhaave pleitte daarnaast voor meer plantenkundig onderzoek in de kolonie. Hij stelde dat botanisch onderzoek kon bijdragen aan de economie:

(...) door het ontdekken van verscheijde profijtelijke culturen, en welk voornaementlijk door het ondersoeken van boom gewassen dewelke geraspt worden, veele desselve sullen gevonden werden seer bequaem voor de verwerijen hier te landen, en een seer groot inkomen aen Haer Wel Ed[ele] Gr[oot] Agtb[aren] souden toebrengen.²⁷⁸

Afb. 3.1 Aert de Gelder, 'Herman Boerhaave met zijn gezin' c. 1720-1725. Rijksmuseum, Amsterdam.

Wetenschappelijk botanisch onderzoek moest dus ten goede komen aan de economie in zowel Suriname als in steden als Leiden, waar lakenververs mogelijk profijt konden hebben van nieuwe verfsoorten. Augar was daar blijkbaar de perfecte man voor en moest een tuin stichtten in de buurt van Paramaribo, maar hij overleed al snel.²⁷⁹ Opnieuw trok de Sociëteit bij Boerhaave aan de bel voor advies. Zij vroegen aan Boerhaave:

(...) omme ten nutte der Colonie die waarlijk in deese bedroefde tijden der slegte rendimenten van de Producten, door nieuwe ontdekkinge moet werden geencourageert (...).²⁸⁰

De verzoeken van de Sociëteit en de antwoorden van Boerhaave tonen dat beiden ervan overtuigd waren dat botanisch onderzoek de kolonie vooruit kon helpen. Dat de economie van Suriname gestoeld was op slavenarbeid, was daarbij geen enkel bezwaar voor Boerhaave.

Herman Boerhaave was niet alleen een hoogleraar, maar ook de oudste zoon van een samengesteld gezin. Na het overlijden van zijn vader, en later van zijn stiefmoeder, nam hij de verantwoordelijkheid op zich om voor zijn broers en zussen te zorgen.²⁸¹ Hij bleef voor hen zorgen, ook toen zijn twee neven Josua Boerhaave en Marcus Boerhaave voor de WIC aan de westkust van Afrika werkten. Josua was al vanaf 1704 betrokken bij de WIC en was werkzaam als ondercommies (administratief medewerker) aan de West-Afrikaanse kust.²⁸² In 1715 stuurde Boerhaave "eenige verversinge", waarschijnlijk kleding, naar zijn neef.²⁸³ Vier jaar later kwam ook Marcus Boerhaave in dienst als ondercommies bij de WIC.²⁸⁴ Herman Boerhaave was voogd over zijn neef en ontving zodoende ieder jaar een deel van het salaris van Marcus.²⁸⁵ Beide neven waren direct betrokken bij de slavenhandel. Josua promoveerde in 1718 tot "koopman ter administratie en verhandeling van alles 's comp[agnies] effecten etc. van gem[eld]e Comptoir Akra" en Marcus was werkzaam op Cormantin.²⁸⁶ Ze stierven allebei in Afrika. Marcus overleed tijdens een duel met een Engelsman en de WIC weigerde daarop zijn laatste salaris uit te betalen, waardoor Herman Boerhaave nog lang procedeerde tegen de WIC om het geld binnen te krijgen.²⁸⁷ Als hoofd van de familie was Herman dus ook betrokken bij de daden van zijn familieleden in Afrika.

Jacobus Boerhaave, een halfbroer van Herman, was predikant in Leiden. Ook hij was verbonden met kolonialisme. Zo doopte hij in 1723 een 23-jarige man "geboren in het heijndendom op de kust Coromandel" (hedendaags India) in de Hooglandse kerk, die de naam Isaack de Bruijn kreeg.²⁸⁸ Een andere Leidse Jacobus Boerhaave zat rond die tijd in Azië. Hoewel Josua hem in zijn testament noemt, is de precieze verbinding met de rest van de familie onduidelijk.²⁸⁹ In 1705 was hij ingescheept met het VOC-schip 'Hof van Ilpendam'. 23 jaar lang bleef hij in Azië, waar hij uiteindelijk in 1728 overleed.²⁹⁰ Het is grotendeels onbekend wat hij daar deed. Alleen een briefje uit 1713 geeft informatie over zijn werkzaamheden voor de VOC. Hij was die zomer met enkele anderen op zoek naar nagelkruid in "de wildernissen" van Banda, maar vond uiteindelijk niets.²⁹¹

De geschiedenis van de familie Boerhaave toont hoe een Leidse familie op allerlei manieren verbonden was met de koloniën. De familie verbleef in Afrika en op Banda, doopte een man uit India in Leiden, adviseerde de Sociëteit van Suriname en kreeg zaden uit Berbice en Ceylon.

3.2 Leidenaren betrokken bij koloniaal geweld

Nederlanders vielen koloniën van andere Europese landen aan, en onderdrukten mensen in de koloniën. In Azië ging er geen jaar voorbij dat de VOC en de latere koloniale staat niet in een oorlog verwickeld waren. Ook veel Leidenaren waren betrokken bij dit koloniaal geweld. Hieronder komen enkele voorbeelden aan bod van Leidenaren die in de koloniën vochten. In sommige gevallen hadden deze acties gevolgen tot in Leiden.

3.2.1 Aanvallen op Spaanse en Portugese koloniën

Na het Leidens Ontzet in 1574 was de oorlog nog lang niet voorbij. De Nederlandse Opstand werd ook uitgevochten in de koloniën van Spanje en Portugal, de oudste kolonisten van Europa. Tussen 1580 en 1640 vielen Portugal en Spanje onder hetzelfde bewind, en zagen de Nederlanders de Portugezen dus ook als vijand.²⁹² Spanje en Portugal hadden al in 1494 de te koloniseren wereld opgedeeld met een lijn die dwars door de Atlantische oceaan liep. De Spanjaarden zouden alleen aan de westelijke kant van de grens koloniale expansies ondernemen, en de Portugezen uitsluitend aan de oostelijke kant van de grens.²⁹³ Gedurende de Nederlandse Opstand gebruikten de Nederlanders de Spaanse en Portugese koloniën om hun onafhankelijkheidsoorlog uit te vechten.

Pieter van der Does was één van de eerste Leidenaren die betrokken was bij militair geweld in de koloniale wereld. Hij was familie van Johan en Jacob van der Does, die bij het Beleg van Leiden een belangrijke rol speelden. Pieter van der Does was onder meer hoofdschout in Leiden en vanaf 1587 baljuw en dijkgraaf van het waterschap Rijnland. In 1586 stelde stadhouder Maurits van Oranje hem aan als superintendent van de vloot, waarmee hij twee jaar later hielp bij de ondergang van de Spaanse Armada.²⁹⁴ In 1599 vatte de Staten-Generaal het plan op om de Spanjaarden aan te vallen. Van der Does kreeg opdracht verschillende koloniën van Portugal en Spanje aan te vallen: de Canarische eilanden, het West-Afrikaanse eiland Sao Tomé en Brazilië. Hij leidde de vloot als admiraal en ontving zesduizend gulden om de vloot gereed te maken. Het doel was niet om de gebieden te koloniseren, maar om de inheemse bevolking op te zetten tegen de kolonisator en om de Spaanse oorlogsvloot naar de koloniën te krijgen, weg van het oorlogsfront in de Nederlanden. Nadat Las Palmas was belegerd (afb. 3.2) en La Gomera was aangevallen, zette Van der Does koers naar Sao Tomé. Op het eiland heerste een dodelijke ziekte waaraan Van der Does en 1.800 andere opvarenden overleden. Slechts een klein deel van de vloot kon verder naar Brazilië. Hoewel de aanval de Nederlanders veel kostte, slaagden ze erin de Spaanse vloot richting de koloniën te krijgen.²⁹⁵ Het is een vroeg voorbeeld van Europese oorlogsvoering in de koloniën. Voortaan zouden Europeanen elkaar niet alleen in Europa bevechten, maar ook steeds vaker in de koloniale wereld.

Afb. 3.2 Bartholomeus Willemsz. Dolendo (toegeschreven aan), 'Verovering van Gran Canaria door de vloot onder admiraal Pieter van der Does, 1599', c. 1610-1649. Rijksmuseum, Amsterdam.

De WIC had vanaf de oprichting in 1621, direct na het aflopen van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) tussen de Nederlandse Republiek en Spanje, als hoofddoel om de Iberische vijanden in het Atlantisch gebied te verslaan. Ook de Leidse WIC-bewindhebber Johannes de Laet benadrukte het belang van de WIC in de strijd tegen de Spanjaarden. In 1644 publiceerde hij bij drukkers Bonaventura en Abraham Elsevier (beiden waren ook investeerders in de WIC) een boek waarin de geschiedenis van de WIC stond beschreven.²⁹⁶ Hij stuurde het boek op naar de bewindhebbers van de Kamer van Amsterdam en naar de Heren XIX, waarbij hij een brief schreef met een toelichting over het boek. Volgens De Laet moest het boek aantonen wat de WIC in de oorlog tegen de Spanjaarden betekende en waarom de compagnie voor de gehele Republiek van belang was:

(...) ten dienste van desen staet, te water en[de] te lande is verricht tegen den algemeijnen Vijandt den Coningh van Hispanien op datt een ieder klaerlijck mochte sien de diensten die bij de welgemelte Compagnie tot voordeel van t Gemeijne Vaderland sijn (...).²⁹⁷

De verovering van Brazilië was een belangrijk onderdeel van de strijd tegen de Spanjaarden.²⁹⁸ Vanaf 1630 tot en met 1654 koloniseerde de WIC delen van Brazilië, al werden ze constant aangevallen door Portugese kolonisten en soldaten, inheemse bewoners en vrije en slaafgemaakte Afrikanen.²⁹⁹ Ook Leidenaren lieten zich continu als soldaten inschepen naar Brazilië.

Verschillende Leidenaren waren betrokken bij de kolonisatie van Brazilië. Een van hen was Pieter Thomassen, die besloot als soldaat in Brazilië te vechten. Thomassen had daarvoor al acht jaar in Oost-Azië gediend en ging in 1635 met zijn vrouw naar Brazilië.³⁰⁰ Ook andere Leidenaren gaven zich op en stierven op het slagveld. Bij de Slag van Guarapes in 1648 sneuvelden bijvoorbeeld de Leidenaren Fredrick Hendricks en Cornelis Aberhamsen.³⁰¹ Na 1654 keerden veel Nederlandse soldaten en kolonisten terug naar de Republiek, soms ook naar Leiden. In een anoniem verzoekschrift verzocht een groep teruggekeerden het Leidse stadsbestuur om steun omdat ze, zo stelden ze, tot armoede waren vervallen en hun schulden niet meer konden afbetalen.³⁰² Het is onbekend wat de reactie van het stadsbestuur hierop was. Drie mannen die in Brazilië hadden gediend en in armoede leefden klopten bij het Jacob van Brouchovenfonds aan.³⁰³ Mogelijk dreef armoede mensen ook de criminaliteit in. Jan Dirksz. van Ceulen, alias Jan de Brasilvaerder, werd bijvoorbeeld op 25 april 1656 veroordeeld voor diefstal met braak.³⁰⁴

3.2.2 Soldaten voor de VOC

De VOC had vanaf 1602 het recht om namens de Staten-Generaal oorlog te voeren. Veel Leidenaren kozen ervoor, soms gedwongen door armoede, om hun geld te verdienen als soldaat in Azië. In totaal vertrokken er in de achttiende eeuw zo'n 3.500 Leidenaren in de laagste rangen van het VOC-leger, als soldaat, jongsoldaat of bosshieter naar Azië. Het overgrote deel van hen kwam niet meer terug. Over hun leven in dienst van de VOC weten we niet veel, maar uit recent onderzoek blijkt dat er geen jaar voorbijging waarin de VOC niet verwickeld was in een oorlog en dat er altijd gebrek was aan soldaten omdat de sterfte hoog was.³⁰⁵ Hoe de mannen die wel terugkeerden hun levens weer oppakten in Leiden, verdient meer aandacht. Hieronder geven we een aantal voorbeelden.

Vanuit de functie van soldaat was het mogelijk om een carrière op te bouwen bij de VOC. Dat ondervond de geboren Leidenaar Pieter Goodschalk. In 1676 trad hij in dienst bij de VOC, als soldaat, en ontving hij 10 gulden per maand voor zijn diensten. In de jaren daarna klom hij op tot provisieel koopman in Indië. In 1694 werd hij benoemd tot opperkoopman en twee jaar later promoveerde hij tot gezaghebber over Japara, aan de noordkust van Java.³⁰⁶ Vanaf 1698 kwamen er klachten over Goodschalk. Zo liet hij Chinezen opsluiten die hun vrijheid pas terugkregen indien zij hem betaalden. Ook fraudeerde hij met opium en verkocht hij 37 vrije inwoners uit Birma als slaafgemaakten.³⁰⁷ De VOC begon een strafzaak tegen Goodschalk, waarin hij tot een gevangenisstraf werd veroordeeld, maar Goodschalk was toen al via een Engels schip naar Europa gevlucht en ontliet zo zijn straf.³⁰⁸ Goodschalk keerde uiteindelijk terug naar zijn geboortestad en schreef zich in 1701 in aan de universiteit. Daarna werkte hij jarenlang als artilleriemeester van Leiden en procedeerde hij tegen de VOC. Zijn zwager, Baltazar van Nieuwelandt, schreef aan Goodschalk dat hij niet zou terugkeren naar Nederland, omdat hij niet het leven voor zich kon zien zonder gediend te worden door slaafgemaakten:

Wij hebben naa een seer langen strijd niet kunnen resolveren om dese gemakkelijke warme landen te verlaten, en daar voor die trouwe te amplexeren voornamentlijk ik, als niet kunde imagineren costij soo wel als ik hier van een Makasaartje [een slaafgemaakte uit Makassar] werde gediend (...).³⁰⁹

Het leven van Pieter Goodschalk toont hoe soldaten op konden klimmen en hoe mannen zoals hij dachten over mensen in slavernij.

3.2.3 Leidse soldaten in dienst van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger

Kanonnier Cornelis Marbus

In 1814 werd het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) opgericht. Cornelis Marbus, kanonnier, was één van de Leidenaren die vochten in dienst van het KNIL.³¹⁰ Hij werd op 1 augustus 1812 in Voorschoten geboren en vertrok op 12 juni 1847 met het schip Barend Willem naar Oost-Indië. Vijf jaar later kwam hij te overlijden op 8 november in Weltevreden, een voorstad van wat toen Batavia heette.

In Leiden liet hij zijn vrouw Elisabeth Bodijn in armoede achter. Bodijn tekende in 1854 een bewijs van onvermogen, waarmee zij verklaarde niet kapitaalkrchtig te zijn genoeg om belasting te betalen. Het document biedt terloops ook achtergrondinformatie over het leven van Cornelis Marbus in Nederlands-Indië.

Jhr. Willem Iman Rammelman Elsevier

Het leven van Willem Iman Cornelis Rammelman, die in 1855 werd aangesteld als eerste stadsarchivaris van Leiden, was op verschillende manieren verbonden met de koloniën. Hij was in 1810 in Amersfoort geboren, verhuisde rond zijn zesde jaar naar Curaçao, waar zijn vader tot gouverneur was benoemd. Zijn broer Isaak Johannes Rammelman Elsevier bekleedde er later verschillende bestuurlijke functies bekleden, trad in de voetsporen van zijn vader en werd ook enige tijd gouverneur van Curaçao en Onderhorigheden.³¹¹ Willem Iman Cornelis keerde terug naar Nederland en werd in Amsterdam “voor

den handel opgeleid”, maar hij gaf de voorkeur aan een militaire carrière en meldde zich aan bij de militaire academie in Breda.³¹² Voordat hij in 1855 in Leiden stadsarchivaris werd, nam hij deel aan verschillende veldtochten, waaronder het Beleg van Antwerpen in 1832, en verbleef hij korte tijd als eerste luitenant in West-Indië.³¹³

In de collectie van de Lakenhal bevinden zich enkele draagtekens die hij kreeg na zijn deelname aan deze veldtochten. In het oog springen ook de kleine en grote medaille, die herinneren aan de oorlog op Borneo (in Zuid- Kalimantan), de zogenaamde ‘Bandjarmassinse krijg’ die tussen 1859-1863 plaatsvond.³¹⁴

Afb. 3.3 Draagteken dat W.I.C. Rammelman kreeg na zijn deelname aan de veldtocht op Borneo. Museum de Lakenhal, inv.nr 3499.

Het is overigens opmerkelijk dat dit draagteken aan Rammelman Elsevier is toegeschreven, aangezien hij in 1846 op eigen verzoek met eervol ontslag ging en in 1855 werd aangesteld als stadsarchivaris van Leiden. De veldtocht op Borneo vond pas enkele jaren later plaats.

Oproep in de Leidsche Courant

Afb. 3.4 Leidsch Dagblad 20 december 1886.

In het Leidsch Dagblad stond in de periode 8 november 1886 tot 16 februari 1887 om de paar weken deze oproep voor de werving van mannen voor militaire dienst in Oost-Indië, Nederland was toen al zo’n 13 jaar verwickeld in de slepende oorlog in Atjeh. Bij interesse kon men zich melden bij een

plaatselijke commandant. Het handgeld van 300 gulden was een voorschot dat verstrekt werd bij het aangaan van een militaire dienst van zes jaar. Deze kon na het aflopen van de termijn ook weer verlengd worden. De aanbrengpremie was een beloning voor degene die een geschikte kandidaat aandroeg.

Koloniaal pensioen

Dat er ook eerder al Leidenaren in dienst van het Koninklijk Nederlandsch Indisch Leger waren blijkt uit bronnen van het Militair Invalidenhuis.³¹⁵ Het Militair Invalidenhuis stond aan de Hoge Rijndijk 25 en werd rond 1815 gebouwd om ex-militairen, die als gevolg van oorlogshandelingen “armlastig” waren geworden, op te vangen.³¹⁶ Het huis ondersteunde weduwen, wezen en verminkte soldaten zodat zij “die lijf en goed voor het Vaderland opgeofferd hadden” niet aan hun lot overlaten werden. Op twee lijsten uit 1851 en 1852 staan elf dezelfde voor- en achternamen van mannen die in het Militair Invalidenhuis verbleven en die zich hadden aangemeld voor een koloniaal pensioen.³¹⁷ Het zou interessant zijn om uit te zoeken wie deze mannen waren en in welke koloniale conflicten zij hun verwondingen opliepen.

Leiderdorpse KNIL-militairen

In de periode 1947-1950 traden er 62 mannen uit Leiderdorp in dienst van het KNIL.³¹⁸ Het is aannemelijk dat zich onder hen ook militairen uit Leiden bevonden. Op twee uitschieters na, zijn de meeste mannen tussen de 20 en 30 jaar oud.

In Leiderdorp werden initiatieven opgezet om contact te houden met “onzer dorpsgenooten in Indië, die ver van huis en haard in de rimboe hun plicht voor het vaderland vervullen”. De Leiderdorpse afdeling van het Nationale Inspanning Welzijnsverzorging Indië, bestond uit een dertigtal vrouwen.³¹⁹ Zij gingen langs huizen, organiseerden bijeenkomsten om geld op te halen en om dorpsgenoten te vertellen over de “plicht jegens het Vaderland” die de mannen in Nederlands-Indië vervulden. Het comité stuurde ook spullen naar de kolonie. J.L. van de Kommer berichtte op 15 juli 1947 bijvoorbeeld over drie boeken die hem waren toegestuurd.³²⁰

De militairen stuurden brieven terug uit Nederlands-Indië, geadresseerd aan het gemeentebestuur van Leiderdorp.³²¹ Het zijn persoonlijke inkijkjes in het leven van dag tot dag in Nederlands-Indië. Ene A.J. Zaagman schrijft bijvoorbeeld op 2 februari 1949 hoe hij in september '48 eigenlijk vanuit Medan naar Batavia had moeten vertrekken om vanuit daar naar Nederland te reizen. Door een communistische opstand van Medan ging de reis niet door. Op 30 juli 1947 had deze Zaagman al eerder geschreven over zijn ervaringen in de kolonie. In de volgende passage benadrukt hij ook het belang van het Nederlandse koloniale bestuur: “Over het algemeen is de Indonesische ‘man-in-the-street’ zeer verwaarloosd wat de sociale verzorging aangaat. Het aantal malaria patiënten voorval is schrikbarend hoog én deze eenvoudige dessa-bewoners weten zeer goed, dat er met de komst van de Nederlandsche troepen een betere tijd voor hen aanbreekt. Onmiddellijk worden in elke bezette kampong, hoe klein ook, een polikliniek en andere sociale inrichting in het leven geroepen.”

Afgaande op de brieven was ook A.J. Zaagmans broer, ene W.A., tegelijkertijd in militaire dienst. Eén van de broers schreef op 2 mei 1948 dat hij “(...) tot nu toe alle aanvallen van bloeddorstige tijgers, slagen en kannibalen (...)” had weten te ontwijken. Hij vervolgt dat alles in het begin “vreemd” was, maar dat Batavia ontzettend taai en vervelend begon te worden nadat hij er een maand had gezeten. Het klimaat was er veel warmer dan in Kalidjati, waar hij eerst zat, was de wacht zwaar, vielen er de nodige slachtoffers aan malaria en was de soldij snel op; “Al met al valt het dus niet mee”, concludeert hij.

Een zekere Kolonel Boot schrijft over wat hij zoal meemaakte in Batavia. Op het moment van schrijven was hij gestationeerd in de kazerne Weltevreden in Batavia. In zijn brief schetste hij een beeld van Batavia eind jaren veertig van de vorige eeuw: “In de stad zelf is weinig ontspanning. Enkele bioscopen en dancings en wat pastime, maar dat is dan ook alles wat het schone Batavia ons biedt. Alleen 's zondagsmorgens zwerf ik graag wat over de passar, wat dan ook drukste punt van de stad is. Er is van alles te koop, als je aankomt kan je het haast niet geloven, maar ja alles is ontzettend duur, zodat je er al niet veel aan hebt.” Boot vervolgde met een beschrijving van de plaatselijke bewoners, waarin hardnekkige stereotyperingen doorklinken: “Wat de verhouding tussen verschillende

volksgroepen betreft (...) De Chinezen, en dat zijn er heel wat, worden, voor het algemeen gekost omdat ze de prijzen te veel opvoeren. De inlanders zelf kan je weinig van zeggen, maar ik persoonlijk vertrouw er geen een, ze doen mij te onderdanig. Ze hebben allemaal van die genieperige manieren.”

In de brieven komt ook de Tweede Wereldoorlog ter sprake. De eerdergenoemde J.L. van de Kommer beschreef in zijn brief van 15 juli 1947 over de ravage die de oorlog en de daaropvolgende Japanse bezetting had achtergelaten. Op het moment van schrijven – midden in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog en kort voor de gewelddadige militaire operatie van Nederland (eerder bekend als ‘eerste politionele actie’) was hij elf maanden gelegerd in Batavia. Afgaande op wat hij om zich heen had gezien, zo schreef hij “(...) ben ik tot de conclusie gekomen dat Indië over ’t algemeen zwaarder door de afgelopen oorlog getroffen is door Nederland. Wat de Japanners uit eigenbelang overeind hielden is nog door de extremisten vernield.” Voor hem maakte dit het des te duidelijker dat de kolonie onder Nederlands bestuur moest blijven: “Alles bij elkaar genomen ben ik tot de conclusie gekomen dat Nederland en Indië één waren en één moeten blijven en wat mij betreft: ik zal m’n uiterste best doen, om dat plan, zo onze Regering dat mocht hebben, te doen slagen.” Niet lang daarna werd duidelijk dat de onafhankelijkheidsstrijd militair niet langer de kop in gedrukt kon worden.

De Leiderdorpers die rond de jaarwisseling van 1948 op 1949 in Nederlands-Indië verbleven, ontvingen een brief vanuit het comité, waarin duidelijk wordt dat de overheid de kolonie niet op wilde geven en bereid was om de onafhankelijkheid gewelddadig de kop in te drukken en het koloniale bewind herstellen:

“Onze regering heeft na ernstig beraad besloten de intertijd begonnen politionele actie voort te zetten. Dit was een zeer moeilijk besluit voor haar. Zij heeft alles geprobeerd de kwestie in Indonesië door onderhandelingen op te lossen. Dit is haar niet mogen gelukken. Er bleef dus niets anders over dan met de wapenen orde en rust te brengen in dat deel van ons koninkrijk wat ons zo na aan het hart ligt. Gij zijt dus mede ingezet, gehoorzaam zijnde aan het gezag, om orde en rust te brengen. Wij hopen, neen wij verwachten van U dat U U zult gedragen zoals het behoort. Dat de Nederlandse militair door zijn optreden in Indonesië ten voorbeeld gesteld kan worden ten opzichte van het optreden van de andere groepen (...).”³²²

In een brief vanuit Leiderdorp, gedateerd 20 januari 1950, werd over de soevereiniteitsoverdracht geschreven. Enkele maanden ervoor, in november 1949, was de soevereiniteit over vrijwel de gehele archipel overgedragen aan Indonesië. Dit had gevolgen voor de Nederlandse militairen die nog in het gebied zaten: “Nu de Indonesië kwestie een zodanige wending heeft genomen is de diensttijd in Indonesië voor veler Uwer wel zeer verkort. Men zou 1950 het jaar van de repatriëring kunnen noemen.” Vanaf 1945 had Nederland ruim 200.000 militairen ingezet, waaronder 95.000 dienstplichtigen en 25.000 vrijwilligers, om Indonesië weer onder Nederlands gezag te krijgen. De militaire acties in deze periode werden door de Nederlandse regering lang ‘politionele acties’ genoemd, maar eigenlijk is dat een eufemisme voor het grootschalig militair ingrijpen. Behorend tot het oude koloniale bestuur, waren de militairen niet langer welkom in de nieuwe republiek.³²³ Dit bronmateriaal gaat over Leiderdorpse mannen die in dienst van het koloniale leger in Nederlands-Indië vochten voor de instandhouding van het Nederlandse gezag. Door de nabijheid van Leiderdorp is het echter aannemelijk dat hier ook banden met Leiden bestonden.

Voor 26 Leidse jongens en mannen die tijdens en na de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog omkwamen, werd op initiatief van nabestaanden een monument opgericht. Op 23 oktober 1999 werd naast Molen de Put, in het plantsoen aan het Galgewater het monument voor deze ‘Indiëgangers’ onthuld. Vanaf die dag stond het beeld geregeld ter discussie, zelfs ook al de dag voor de onthulling. Toen werd het beeld door actiegroep Merdeka in het water werd gegooid.³²⁴ De actiegroep verklaarde dat de honderdduizenden overleden Indonesiërs en miljoenen andere slachtoffers van het Nederlandse kolonialisme herdacht moesten worden in plaats van de Nederlandse militairen. In hoofdstuk 7 wordt de discussie over dit monument verder uiteengezet.

‘Nederland helpt Indië’

In september 1945 werd het comité ‘Nederland helpt Indië’ opgericht om Nederlandse ingezetenen uit voormalig Nederlands-Indië helpen. ‘Repatriëring’ betekent letterlijk ‘terugkeren naar het vaderland’.³²⁵ Voor velen was dit echter een symbolische term, aangezien een groot deel van de repatrianten niet eerder in Nederland was geweest. De organisatie verleende hen hulp door onderdak te regelen en kleding en eten in te zamelen. Ook werd er sociale zorg verleend. De landelijke bureaus in Den Haag, Rotterdam en Amsterdam vormden samen het dagelijks bestuur. Plaatselijke afdelingen werden door deze landelijke bureaus aangestuurd.

Er volgde ook een plaatselijke, Leidse afdeling. In het najaar van 1945 zette deze afdeling een inzamelingsactie op om de eerste repatrianten uit Nederlands-Indië op te vangen. Volgens de brief die hierover uitgestuurd werd, zouden in december de eerste twee schepen aankomen, met daarop 3000 weduwen en wezen. In de loop van het voorjaar zou dit aantal zich uitbreiden tot 40.000 “gasten, die, over ons land gespreid, hun plaats in Hollandse gezinnen moeten innemen.”³²⁶

3.3 Leidse armoede en de koloniën

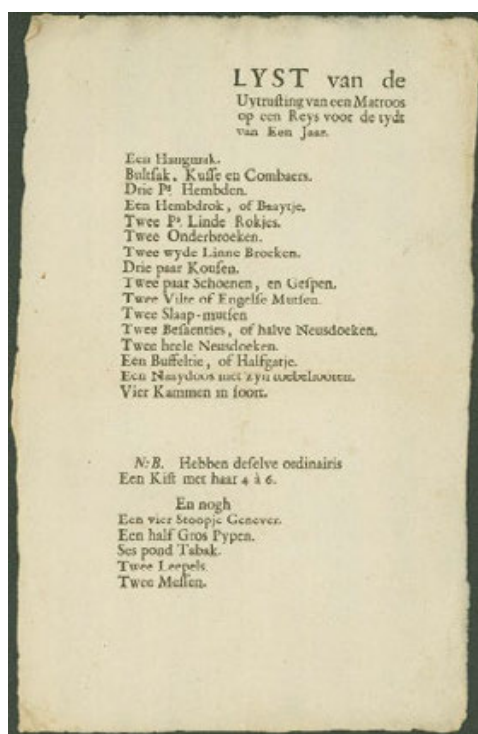
Eind achttiende en begin negentiende eeuw bestond er enorme armoede in Leiden. Er was weinig over van de ooit zo bloeiende textielindustrie. De stad liep bovendien leeg. Waar Leiden in 1670 ruim 60.000 inwoners telde, was dit aantal gehalveerd in 1808. Arbeidsintensieve productiefasen, zoals spinnen en weven, werden uitbesteed aan lage-loongebieden, zoals Brabant. Hier bovenop kwamen hongersnoden ook geregeld voor.³²⁷

Het contrast tussen de armen in sloppen en de stegen en de welgestelde Leidenaren die om de hoek woonden, was groot. Aan het begin van de negentiende eeuw zag de elite armoede als een dreiging. Men zag armen als bron van misdaad, rebellie, besmettelijke ziekten en ‘sociale besmetting’, waarmee verval van waarden en normen werd bedoeld. In de hoofdzaak werd armoede als een persoonlijke tekortkoming gezien en volgens de maatschappelijke elite was armoede grotendeels te wijten aan de mensen zelf. Werkverschaffing, onderwijs en volksoptvang zag men als belangrijke middelen om ‘het gevaar van pauperisme’ te bestrijden. De armen moesten vooral normen en waarden bijgebracht worden. Verschillende liefdadigheidsorganisaties hielden zich hiermee bezig. Vanuit de al eerder opgerichte Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen werd door een groepje welgestelde Leidenaren in 1817 de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid opgericht. Die instelling richtte zich niet op de onderste en armste laag, maar steunde de kleine ambachtslieden en vakarbeiders waar men nog “potentie” in zag.³²⁸ Ook de Kweekschool voor Zeevaart werd vanuit diezelfde motivatie opgericht.

Wat er zich in de koloniën afspeelden, had een directe weerslag op de arme Leidenaren, dat was al zo in de tijd van de VOC, maar werd nog pregnanter in de negentiende eeuw. Wanneer er namelijk door Nederlandse expansiedrang meer vraag is naar militair personeel, worden de toelatingseisen van de Kweekschool voor Zeevaart coulanter en stijgt de vraag naar uniformen.

3.3.1 Jongens uit het weeshuis in dienst van de Compagnieën

Niet alle Leidenaren traden uit vrije wil in dienst van de VOC of WIC. De VOC en de WIC zagen weesjongens als goedkope arbeidskrachten. Uit verschillende Nederlandse steden kwamen wezen aan boord van de compagnieschepen.³²⁹ De kinderen, vaak jongens van tussen de 17 en 21 jaar oud, zagen bij de compagnieën meer kans om geld te verdienen aangezien de lonen hoger lagen. Tegelijkertijd kon het Heilige Geest Weeshuis de kinderen als straf voor hun gedrag naar een schip van de VOC of de WIC sturen. De regenten van het weeshuis hadden daarom een paklijst voor matrozen die een jaar op zee moesten varen.³³⁰ Zij wisten dat er op ieder schip vraag was naar weeskinderen en hoefden maar een paar brieven te sturen naar de Leidse bewindhebber om een jongen aan boord te brengen.³³¹

Afb. 3.5 'Lyst van de Uytusting van een Matroos op een Reys voor de tyd van Een Jaar', 18^e eeuw. Erfgoed Leiden en Omstreken.

Brieven die de weesjongens vanuit de koloniën naar het Leidse weeshuis stuurden, laten zien hoe zij de overtocht ervaren en hoe hun leven was.³³² Sommige weesjongens vertrokken vrijwillig, anderen werden voor straf overzee gestuurd. De Leidse weesjongen Jacob Isaac Domus (1768-1806) was 21 jaar toen hij met het VOC-schip 'Trinconomale' van Texel naar Azië werd gestuurd omdat hij eerder uit het weeshuis was weggelopen.³³³ In zijn brief betuigde hij spijt "dat ik zoo veel kwaad uitgevoerd heb". Het reizen was hem deels goed bevallen, mede vanwege de kans om de wereld te zien:

(...) in het vaaren heb ik mijn Plijzier, ik ondervind al veel in de Wereld, van Wonderlinke Dingen, 10 a 20 derleij zoorte van Mensen zommige die de bladen der boomen Aanbidden, Zommigte de vissen in de Zee zommigten de vogelen des hemels zommigte de zon zommigte de Maan, zommigte de Sterren, en honderderleij zoorten van dingen (...).³³⁴

Er was echter veel dat zijn plezier belette. Hij klaagde over het constante "Vloeken, Zweeren, Razen, Tieren, en Vegten, Dommineeren, Godsclasteringen" aan boord van het schip. Tussen Kaap de Goede Hoop en Ceylon zag hij veel mensen aan boord sterven of ziek worden.³³⁵ Hij concludeerde daarom uiteindelijk "een stuiver te land is beter als een schelling op zee" en keek uit naar zijn terugkomst in Nederland.³³⁶

Domus bleef gezond, legde de complete tocht af en keerde uiteindelijk terug naar Leiden. Een jaar na zijn terugkomst werd hij weer opgenomen in het Weeshuis. Een jaar later werd Domus definitief uit weeshuis gezet toen bleek dat medewees Sara van der Beek zwanger van hem was.³³⁷ Domus trouwde met Sara en ging aan de slag als schoolmeester. In 1804, twee jaar voor zijn overlijden, tekende hij een trompe-l'oeil, met het Leidens Ontzet als thema. De kaart van Afrika neemt daar een opvallende plek in. Mogelijk kwam deze kaart erin vanwege Domus' plezier en interesse waarmee hij vijftien jaar daarvoor rond Afrika voer.

Afb. 3.6 Jacob Isaac Domus, 'Pennekonst op het Beleg en Ontzet van Leiden', met in het midden de kaart van Afrika. 1804. Museum De Lakenhal, Leiden.

Leidse weeskinderen kwamen ook als soldaat in Afrika terecht. Zo voer Passchier van Beek (1755-1779) als zeventienjarige met het WIC-schip 'De Vriendschap' in 1772 naar Guinea. Daar diende hij jarenlang als soldaat op de forten Coenraadsburg en Batenstein. In 1777 werd verzocht om hem tot een administratieve positie te bevorderen omdat hij "zeer bequam in 't schrijven" was, maar dit verzoek werd geweigerd.³³⁸ Hierna schreef Passchier in een brief aan het Leidse weeshuis dat hij spijt had dat hij niet naar de waarschuwingen van zijn broer en zus had geluisterd en toch naar Afrika was afgereisd. Hij schreef "Met Groote Leedweezen dat ik hier op Dese Custe van Ganea & Africa ben gekoomen als soldaat, & dat ik hier alle dagen de dood voor oogen ziet". Hij smeekte om hulp om terug te kunnen keren naar Leiden: "helpt mijn dog, dat ik nog rijs in mijn Lieve Vaderland mogte koomen. Want hier is een bedroeft Leeven onder De Zwarte Menschen".³³⁹ De brief heeft waarschijnlijk zijn familieleden aangespoord om aan de WIC te vragen of hij mocht terugkeren als zijn diensttijd van zes jaar erop zat. De WIC stond dit toe, maar de hulp kwam te laat.³⁴⁰ Van Beek stierf op 26 augustus 1779 in fort Batenstein.³⁴¹

Ook de Leidse wees H. Roosie keerde niet meer terug naar Leiden. Hij was tijdens de Franse bezetting gevangen door de Engelsen in Oost-Indië. Omdat hij niet langer in de gevangenis wilde verblijven, meldde hij zich aan bij het Engelse regiment. In zijn brief, geschreven in 1817, schreef hij niet meer terug te zullen keren, omdat hij nog zoveel jaar moest werken dat hij te oud zou zijn om nog een terugreis te maken. Hij vond dat echter niet erg. Hij leefde immers met "Een Liefen Swarte" vrouw en had de beschikking over "Een Leijfknecht die mijn Schoenne schoonmaakt en mijn eten en mijn beddegoed bij de wacht brengt. Dus verlang ik er niet naar om weer terug te komen."³⁴²

De WIC en de VOC boden arme weesjongens dus de kans om snel geld te verdienen of hun drang naar avontuur te stillen. Dat moesten ze echter soms met hun leven bekopen en velen hadden spijt van hun reis en heimwee naar hun vrienden en familie. Daarnaast zorgden de WIC en de VOC voor een mogelijkheid aan het Weeshuis om weeskinderen te straffen. Nadat bleek dat weeskinderen ook vrijwillig met de VOC meevoeren, gebruikten de regenten van het weeshuis vaker de WIC om kinderen als straf mee te sturen. De reis in het Atlantisch gebied werd als zwaarder beschouwd dan die naar Azië.³⁴³

3.3.2 Arme arbeiders

Niet alleen de weesjongens zagen in de koloniën kans om geld te verdienen. Dit gold ook voor arme arbeiders. De meesten leefden al in armzalige omstandigheden, maar vanaf de achttiende eeuw verloren zij met de ineenstorting van de lakenindustrie ook nog hun werk en inkomensbron. Ondanks afspraken met bijvoorbeeld de VOC over de verplichte afname van Leidse stoffen, slaagde het Leidse stadsbestuur er niet in om het tij te keren. Statistieken die in 1752 zijn opgesteld, tonen aan hoe de armoede en werkloosheid toenam in de achttiende eeuw. Waar de lakenhal in 1725 nog werkgelegenheid voor 20.707 mensen bood, was dat in 1752 nog maar voor 7.000 arbeiders. In die jaren waren meer dan 400 weefgetouwen buiten werking gesteld, van 600 in 1720 tot 197 in 1752. Ook bij de andere keurhallen was het aantal arbeiders en opbrengsten sterk gedaald.³⁴⁴ Het is daarom niet verwonderlijk dat veel arme Leidenaren uit de stad vertrokken. Hieronder staan enkele voorbeelden van Leidenaren die hun redding zochten in de koloniën.

Pieter Bartels, een Leidse lakendrapier, verloor omtrent 1685 zijn vrouw, Maria Pruymer. Met haar had hij één dochter, Anna Bartels, die toen negen of tien jaar oud was. Zij had recht op een deel van de erfenis, maar haar vader kon haar dat niet betalen. Pieter verdween uit Leiden, waarschijnlijk omdat hij de schuld niet kon betalen, en ging op zoek naar werk. In 1687 dook hij op in Utrecht, waar hij het plan had opgevat om naar Frankrijk te reizen en daar als handarbeider te werken. Later kwam hij echter met een nieuw plan, hij wilde “veel liever een reijs naer Oostindien” maken.³⁴⁵ In 1689, na de schuld afbetaald te hebben, vertrok Bartels naar Java. Op 31 januari 1690 ging hij van Makassar met het schip ‘Cronenburgh’ naar Banda, waar hij enkele jaren als soldaat diende. Op 7 augustus 1693 overleed hij in kasteel Nassau op Banda, in het hospitaal van de compagnie. Twee jaar later kwam deze informatie terecht bij de Leidse VOC bewindhebber in de Kamer van Amsterdam, Nicolaas van de Velde, die het op een brief zette en naar de Weeskamer van Leiden stuurde.³⁴⁶ Bartels was niet de enige. Zo stopte Jan Hendrickse Gilles in 1719 met zijn opleiding tot lakenverver. De staalmeesters noteerden achter zijn naam dat hij naar Oost-Indië was gevaren.³⁴⁷ Hetzelfde jaar stapte hij als matroos aan boord van het schip ‘Opperdoes’. Pas in 1728 keerde hij terug naar Nederland.³⁴⁸

De armoede dreef soms families uit elkaar. Leidse mannen lieten hun vrouwen en families achter voor een onzeker bestaan op de schepen van de VOC en de WIC, in de hoop geld te kunnen verdienen. De achtergebleven vrouwen verloren daarmee de belangrijkste kostwinner van het gezin.³⁴⁹ Soms begunstigten mannen familieleden om een deel van het salaris dat zij verdienden in handen te krijgen.³⁵⁰ In enkele gevallen gaven vaders het Leidse weeshuis als begunstigde op, waarmee het weeshuis geld kreeg om voor de kinderen te zorgen. Zo liet in 1739 witmaker Cornelis Alebersberg zijn vier kinderen achter in het Leidse weeshuis omdat hun moeder al was overleden. Hij ging zijn geld verdienen als huistimmerman in Azië. Ieder jaar kreeg het weeshuis een deel van het salaris van Alebersberg. Nog twee jaar na zijn overlijden in 1742 in Azië kreeg het weeshuis nog een beetje geld om de kinderen te verzorgen.³⁵¹ Hoewel veel van deze mannen in de koloniën overleden en hun familie nooit meer terugzagen, was dit voor hen een manier om hun familie te onderhouden. Gedurende de achttiende-eeuw scheepten gemiddeld 78 Leidenaren per jaar zich in, wat gedurende de eeuw steeg naarmate de lakenindustrie steeds verder instortte.³⁵²

3.3.3 Werklieden vertrekken naar Zuid-Afrika

Niet alleen in de vroegmoderne tijd maar ook in latere eeuwen vertrokken er arme Leidenaren naar de koloniën. Het Leidse stadsbestuur speelde daarbij een rol. In de jaren dertig van de twintigste eeuw stond het stadsbestuur borg voor verschillende Leidenaren die naar Zuid-Afrika vertrokken. Zo ontving de wethouder van Sociale Zaken op 23 mei 1935 een verzoek van de directeur van de Gemeentelijke Dienst om garant te staan voor de emigratie van ene Willem Zekveld naar Zuid-Afrika.³⁵³ Zekveld werd op 27 januari 1906 geboren en woonde in 1935 in Leiden, op de Van de Spiegelstraat 4. Hij was van beroep timmerman, gehuwd, zonder kinderen, lid van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Algemene Bouwarbeidersbond. Uit wat er in de brief staat is op te maken, dat het vaker gebeurde dat Nederlandse werklieden naar Zuid-Afrika emigreerden voor werk. In de brief staat namelijk dat “De tot

nu toe uitgezonden waren allen binnen een week geplaatst, velen zelfs binnen eenige dagen. De uitgezonden vinden hoofdzakelijk werk in Johannesburg (...).³⁵⁴

Bij aankomst in Zuid-Afrika was men verplicht een som van £100 (of 720 gulden) te betalen bij wijze van borg voor het geval deze persoon "(...) binnen den tijd van twee jaar, nadat de emigrant zich in Zuid-Afrika had gevestigd en wel voor de onderhoudskosten bij werkloosheid, verpleging in ziekeninrichtingen, terugreis naar Nederland enz., kortom, wanneer de emigrant binnen twee jaar ten laste van de Zuid-Afrikaansche regeering zou komen".³⁵⁵ Zekveld had dit bedrag niet en verzocht de gemeente Leiden om het voor te schieten. Wel had hij de middelen om zelf zijn reiskosten te kunnen betalen. Zijn vrouw zou na zijn vertrek tijdelijk ondergebracht worden bij haar ouders of kennissen. Het was de bedoeling dat zij zich later weer bij hem zou voegen. Op 20 juni werd tijdens de vergadering van het college van burgemeester en wethouders het advies geformuleerd dat in enkele gevallen borgstelling verleend mag worden "in verband met emigratie van Leidenaren naar Zuid-Afrika".³⁵⁶

De verzoeken druppelden langzaam binnen bij het college van B&W.³⁵⁷ In september volgden er nog vier. Johannes Buysen, geboren in 1891, gehuwd, wonende in de Bakkersteeg, timmerman van beroep, wilde net zoals Zekveld naar Zuid-Afrika emigreren. Van zijn vermogen van 600 gulden kon hij de borg niet betalen. Daarom vroeg hij de gemeente om hulp. Ook de timmermannen Willem Hendrik Hasselbach, Cornelis van Vliet en Pieter Tuinhof de Moed wilden graag aanspraak maken op de bijstand van de gemeente. Deze verzoeken werden door de gemeenteraad ingewilligd.³⁵⁸

Meer verzoeken volgden. Nicolaas Weesel werkte in Leiden als lood- en zinkwerker, maar wilde "gezien de slechte omstandigheden hier te lande voor het uitoefenen van een loodgietersbedrijf, naar Zuid-Afrika emigreren".³⁵⁹ Zijn verzoek werd goedgekeurd, evenals dat van Hermanus Noach Geijsman en Cornelis Adrianus Hopstaken. Adrianus Matthijs Johannes Buysen meldde zich ook bij de gemeente.³⁶⁰ Stichting Landverhuizers Nederland schreef een brief over deze Buysen, waarin het volgende opmerkelijke stond: "Uit dit rapport zal kunnen worden opgemaakt, dat Buysen wellicht niet geheel als een volslagen vakman zal zijn aan te merken, hetgeen aanleiding zou kunnen zijn de aanvraag voor een Gemeenteborg af te wijzen, (...) Doch is dit geval anders, aangezien de vader, die een goed vakman is, reeds eenige maanden in Zuid-Afrika werkzaam is en het geld voor overeenkomst van zijn zoon heeft overgestuurd, hetgeen als een bewijs moet worden beschouwd, dat hij het risico voor vertrek van dezen zoon niet groot acht (...)".³⁶¹ Het verslag vervolgde met een positief advies aan de gemeente Leiden omdat hierdoor de kans verviel "dat dit gezin te eeniger tijd in de Gemeente Leiden armlastig zou worden". Buysen werkte gedurende langere tijd bij Buys te Katwijk, maar in het onderzoek dat naar hem is uitgevoerd, stond vermeld dat zij ook naar Zuid-Afrika zijn vertrokken. Ondanks de onzekere factoren, zoals zijn opleiding en het feit dat hij nooit een volwassendenloon heeft gekregen (en hij dus nog niet als volwaardig stukadoor werd gezien), werd zijn verzoek goedgekeurd.

Niet iedereen kreeg hulp. Christiaan Nijhuis was 23 jaar en machinaal houtbewerker van beroep, maar toen hij ontslagen werd, ging hij als strijker aan de slag bij de Leidse wollenfabriek- en spinnerij. Daar werd hij in oktober 1936 ontslagen wegens "slapte". Hij beschikte niet over voldoende financiële middelen om voor onder meer de reis te betalen, dus daarom werd hem geadviseerd dat geld eerst bij elkaar te sparen. Ook de emigratie van J.D. de Vries kon niet doorgaan. Hij was van beroep timmerman, was getrouwd en bovendien vader van twee kinderen. Hij stelde voor om eerst alleen naar Zuid-Afrika te emigreren, waarna zijn vrouw en kinderen later zouden volgen. Zijn verzoek werd afgekeurd, omdat "de man, zelfs niet wanneer hij onder bijzondere gunstige omstandigheden in Zuid-Afrika werk mocht bekomen, zijn gezin binnen den tijd van twee jaren kan laten overkomen, omdat op hem zware financiële verplichtingen rusten tegenover zijn familie en de gemeente Leiden (...) De achtergebleven gezinsleden zouden bij emigratie van het hoofd des gezins onder dergelijke omstandigheden, 1,75 jaar ten laste van Maatschappelijk Hulpbetoon komen". In andere woorden was het dus voor de gemeente een te groot risico om De Vries naar Zuid-Afrika te laten emigreren.

Als laatste werd de borg van timmerman Gerrit Jan Geysman voorgeschoten, waarmee het aantal ondersteunde Leidenaren op elf uitkomt. Op 15 juli 1938 stuurde de directeur van de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken een brief naar burgemeester en wethouders waarin hij liet weten dat hij van de Stichting Landverhuizing Nederland bericht had ontvangen, dat "de aansprakelijkheid der gemeente Leiden, uit hoofde van alle door haar ten behoeve van emigranten

naar Zuid-Afrika aan de Nederlandsche Zuidafrikaansche Vereeniging verschaftte garanties, is afgelopen”.

Om dit verhaal beter te begrijpen is het van belang om uit te zoeken wat er met bovenstaande elf Leidenaren is gebeurd na hun aankomst in Zuid-Afrika: wat voor levens hebben zij daar geleid en was het een verbetering van hun bestaan in Leiden? Hoeveel andere Leidenaren zijn er nog meer naar Zuid-Afrika gemigreerd, want deze verzoeken gaan over de mensen die niet kapitaalkrchtig genoeg waren om de borg te kunnen voorschieten en niet over de mensen die wel daartoe in staat waren, zoals de vader van A.J.M. Buysen en zijn werkgevers uit Katwijk.

3.4 Liefdadigheidsinstellingen en armoedezorg

Naast de ‘gewone Leidenaren’ die met de koloniën in aanraking kwamen doordat zij naar de koloniën vertrokken, waren er ook Leidenaren die betrokken raakten bij het kolonialisme via liefdadigheidsinitiatieven en armenzorg. In de zeventiende en achttiende eeuw gebeurde dit vooral doordat rijke Leidenaren liefdadigheidsinstellingen oprichtten of ondersteunden. Op die manier kwam er geld dat werd verdiend met de profijten van slavernij en kolonialisme terecht bij arme Leidenaren. In de negentiende eeuw werden verschillende aan de koloniën gerelateerde projecten opgezet die ondersteuning of werkgelegenheid boden aan arme Leidenaren.

3.4.1 Armenzorg door Jacob Brouchoven en Emerantia Banning

De streng calvinistische stadsbestuurder Jacob Brouchoven investeerde vanaf de oprichting in de WIC. Gedurende de eerste decennia bouwde hij bij de WIC een vermogen op van 26.666 gulden.³⁶² Hierbij profiteerde hij van de uitkering nadat Piet Heyn (1577-1629) in 1628 de Spaanse Zilvervloot overwon. Een deel van het geld dat hij hiermee verdiende, schonk hij aan instellingen zoals het Heilige Geest Weeshuis en voor de armenzorg in Brazilië.³⁶³ Ook na zijn overlijden, in 1642, profiteerden anderen van de winsten uit de WIC. De helft van dit vermogen, 13.000 gulden, liet hij na aan zijn vrouw.³⁶⁴ Een ander groot deel stak hij in een fonds waarmee de kerk arme vluchtelingen kon helpen. Zodoende profiteerden mensen, via het Brouchovenfonds, het Brouchovenhofje en het Klein Sionshofje, tot ver na zijn dood van de winsten die hij uit de WIC behaalde.

Het Brouchovenfonds ontstond nadat hij bij zijn overlijden 6.400 gulden legateerde aan de kerkenraad van de Leidse gereformeerde kerk. Dit geld was bedoeld voor mensen die, meestal vanwege hun geloofsovertuigingen, naar Leiden waren gevlucht. Aanvragers konden een bedrag tot 6 gulden krijgen. Hoewel de meeste van hen Europese vluchtelingen waren, hadden enkele aanvragers een directe band met de koloniën. Zo kreeg Hans Jörg Melcher uit Heidelberg in 1649 een bedrag nadat hij in Brazilië was gevangen genomen. De voormalige ziekentrooster in Brazilië, Jan Hendriksz., kreeg in 1652 eveneens een bedrag. Ook Anneken Berents, de vrouw van een voormalige soldaat die in 1650 in West-Indië zat, kreeg geld. In 1653 kreeg de voormalig baljuw van Nieuw-Nederland, Nicolaas Cooren, ondersteuning. Ten slotte ontving John Griffith, een Ier die naar Europa was teruggekeerd nadat hij als ziekentrooster in Oost-Indië werkte, een bedrag van enkele gulden.³⁶⁵ Tussen 1644 en 1704 is de beurs meer dan vijfduizend keer gebruikt om mensen te helpen.³⁶⁶

Met onder meer de winsten uit de WIC zijn ook de oprichting van het Brouchovenhofje en het Klein Sionshofje bekostigd. Van Brouchoven bepaalde dat zijn hofje aan de Papengracht toegankelijk was voor hulpbehoevende, gereformeerde Leidenaren. Het stond niet open voor de allerarmsten. Zijn weduwe, de Amsterdamse burgemeestersdochter Emerentia Banning (?-1668), liet achter het Brouchovenhofje het Klein Sionshofje aanleggen met het geld dat zij van haar man erfde.³⁶⁷ Dit hofje was enkel bestemd voor weduwen.³⁶⁸ Zo profiteerden arme Leidenaren, vluchtelingen en weduwen van geld of onderdak uit de opbrengsten die van Jacob van Brouchoven uit de WIC afkomstig waren.

3.4.2 Leidse hofjes

Hofjes kwamen al vanaf de middeleeuwen voor in Leiden en nog altijd karakteriseren de tientallen hofjes het Leidse centrum. De hofjes zorgden ervoor dat de namen van de stichters voort konden leven in de toekomst. De hofjes hadden meestal een speciaal bepaalde bestemming. Alleen mensen die aan bepaalde vereisten voldeden, kwamen in aanmerking om een huisje in een hofje te kunnen bewonen. Er waren bijvoorbeeld hofjes speciaal voor niet-gehuwde vrouwen en weduwen, arme mensen en oude echtparen.³⁶⁹ Naast het hierboven genoemde Brouchovenhofje en Klein Sionshofje is ook van enkele andere hofjes bekend dat ze zijn opgericht met geld dat mede is verdiend aan slavernij en kolonialisme. Hieronder staan het Meermansburghof en het Sint Jacobshof beschreven. Of dit de complete lijst is, is onbekend.

Het grootste hof van Leiden is in 1681 opgericht door Maarten Meerman (1627-1684) en zijn vrouw Helena Verburgh (c. 1625/1630-1683). Hun kinderen waren overleden en met de stichting van het hofje konden zij hun namen alsnog laten voortleven. Het hofje bood onderdak aan alleenstaande vrouwen, voornamelijk weduwen, die boven de veertig jaar oud waren.³⁷⁰ De familie Meerman was al bij de oprichting van de VOC direct betrokken met de compagnie, en leverde verschillende bewindhebbers. Maarten was in Leiden geboren, maar woonde en werkte in Delft. Tussen 1656 en 1684 was hij bewindhebber van de VOC bij de Kamer van Delft.³⁷¹ Het liet het hof bouwen met het geld dat hij hiermee verdiende.

In hetzelfde jaar stichtte lakenhandelaar Gommarus van Craeyenbosch (1647-1681) aan de andere kant van de stad het Sint Jacobshof. Van Craeyenbosch verdiende vooral zijn geld met de lakenhandel, waarin hij onder meer lakens verscheepte naar Oost-Indië, maar ook met andere zaken. Zo bezat hij een stuk land in Zoeterwoude waar ossen graasden.³⁷² Zijn handelscontacten met Lissabon zorgden daarnaast ervoor dat hij goederen zoals vaten suiker en sinaasappelen in Leiden kreeg.³⁷³ Veel over de herkomst hiervan is onduidelijk, maar het is aannemelijk dat een deel ervan uit Brazilië afkomstig was. De firma Stalpart, gevestigd in Lissabon, verhandelde namelijk niet alleen de lakens van Van Craeyenbosch naar Oost-Indië. De in Leiden geboren Pieter Stalpart was gehuwd met een Portugese vrouw en sindsdien in Lissabon actief met onder meer de handel in suiker uit Brazilië.³⁷⁴ Meer onderzoek moet uitwijzen waar de goederen precies vandaan kwamen en op welke schaal deze goederen bijdroegen aan de financiële staat van Van Craeyenbosch en de oprichting van het hofje. Het staat echter vast dat het handelen met de koloniën een onderdeel vormde van zijn financiële staat en bijdroegen aan de stichting van het hofje.

3.4.3 Leidsche Maatschappij van Weldadigheid

De in 1817 opgerichte Leidsche Maatschappij van Weldadigheid (LMW) verstrekke steun aan arme Leidenaren door voedsel, hemden, dekens en turf uit te delen. Soms werd ook de huur gedeeltelijk gedekt of kregen mensen gereedschap van de Maatschappij.³⁷⁵ Als opslag voor de uit te delen goederen kreeg de Maatschappij de beschikking over een ruimte in de Lakenhal, die voor allerlei doeleinden werd gebruikt nadat het de oorspronkelijke, aanzienlijke functie had verloren binnen de textielproductie had verloren.

In 1818 zette het LMW-bestuurslid Cornelis Leembruggen, die tussen 1851 en 1857 overigens ook gemeenteraadslid was, samen met dekenfabrikant J. Zuurdeeg een linnenfabriek op als werkverschaffingsproject. In het voormalig Rooms Katholieke Meisjesweeshuis op de Haarlemmerstraat werden zestien weefgetouwen geplaatst, waar dertig wevers aan het werk konden. De afzet bleek onvoldoende om winstgevend te zijn waardoor de linnenweverij enkele jaren later alweer werd opgeheven.³⁷⁶ In 1838 bood de LMW de mogelijkheid om hemden te produceren voor het koloniale leger in Nederlands-Indië. Deze activiteit was enigszins winstgevend waardoor er loon uitgekeerd kon worden aan de textielwerkers. De bedragen waren klein, en eerder een aanvulling op het inkomen. Op het hoogtepunt was hier een groep van vierhonderd mensen bij betrokken, merendeels vrouwen die werkten vanuit huis.³⁷⁷

De bestellingen voor artikelen voor het koloniale leger waren eind jaren vijftig van de negentiende eeuw structureel geworden, maar dat betekende niet dat men altijd wist wanneer de volgende binnen zou komen.³⁷⁸ Soms bestelde het Ministerie van Koloniën een periode niets, soms was het aan het eind van het jaar niet duidelijk of er nog bestellingen zouden volgen. De Afdeling Arbeid van de LMW was afhankelijk van de expansiepolitiek van Nederland in Nederlands-Indië. Het bestuur constateerde in 1873 bijvoorbeeld dat er weer volop werk was, wat te maken had met de eerste expeditie naar Atjeh die dat jaar plaatsvond. Het bestuur constateerde in 1873 dat er volop werk was, door de eerste expeditie naar Atjeh in dat jaar.³⁷⁹ Al met al kunnen we dus stellen dat Leidse kleermakers dus volop profiteerden van de oorlogen die Nederland voerde om de Indonesiërs te onderwerpen aan het koloniale gezag. Tegen het einde van de negentiende eeuw werd het duidelijk dat er een einde zou komen aan vraag naar uniformen. In 1894 had het Rijk laten weten voortaan in Indië zelf te produceren omdat daar door de veel lagere lonen goedkoper kon worden geproduceerd. Eind 1905 viel definitief het doek, per 1 januari 1906 werd de Afdeling Arbeid opgeheven.³⁸⁰

De eerste brief van de Maatschappij aan het Ministerie van Koloniën dateert van 7 december 1838. In de brief, ondertekend door raadslid Pieter Glaudius Hubrecht, werd het ministerie verzocht om 20.000 hemden af te nemen om "(...) zoveel mogelijk het verval tot geheele armoede voor te komen, bij de werkende klasse, in de wintermaanden, 't zij door ziekte, 't zij door duurte van eerste levensbehoefte, 't zij door stilstande van bedrijf en gebrek aan werk."³⁸¹ Op 26 december 1838 liet het Ministerie weten 20.000 hemden af te nemen tegen een stukprijs van 23 cent.³⁸² De katoen die nodig was voor de productie van de hemden werd vanuit Amsterdam naar Leiden gestuurd. Op 6 februari liet de Maatschappij weten met de productie te zijn begonnen.³⁸³

Als aanvulling op de eerdergenoemde hemden, volgden in latere bestellingen ook onderbroeken, handdoeken, boezeroenen, halsdassen, spreien, pantalons "volgens de Maatschappij bekende modellen" en ook jassen voor de infanterie, calvarie, artillerie en de sappeurs. Uit de brieven die over en weer zijn geschreven blijkt dat voor elk artikel een aparte, geschikte stof werd gebruikt. Voor boezeroenen was dat bijvoorbeeld brugsbont, "kussenslopenkatoen" werd voor witte pantalons gebruikt, zwart grein voor losse halsdassen, maar dan juist weer blauw grein voor jassen van de onderofficieren en circasienne voor de jassen van de infanterie.

Uit de correspondentie is op te maken dat de Leidse handwerkers niet alleen voor Nederlands-Indië produceerde, maar dat er ook met enige regelmaat bestellingen kwamen uit andere Nederlandse koloniën. Op 18 april 1856 plaatste het Ministerie bijvoorbeeld een bestelling van "100 stuks halsdassen gevoerd met katoen in Oost-Indisch model" en "25 regenmantels van grijs keper laken, Oost-Indisch model" om naar de Kust van Guinea te laten sturen. Later dat jaar, op 24 november, en nog eens begin 1857, werd de Maatschappij verzocht om "2000 stuks katoenen hemden voor Suriname" te produceren. Ook wordt Curaçao in enkele brieven genoemd. Op 24 januari 1863 werd er door de Maatschappij in ieder geval een rekening gestuurd aan het Ministerie van Koloniën voor de kledingstukken die gemaakt zijn voor het koloniale leger op Curaçao.

Afb. 3.7 Een attila die mogelijk in Leiden is gemaakt in opdracht van het Ministerie van Koloniën. Marc Lohstein, Collectie Museum Bronbeek, NL-AhKTOMMBB_1966/11/25-2-11.

In de collectie van het Bronbeek in Arnhem, een tehuis voor veteranen en museum over het koloniaal-militair verleden van Nederland, zitten enkele *attila's* die mogelijk door de Maatschappij van Weldadigheid te Leiden of die te Delft zijn gemaakt.³⁸⁴ Het afgebeelde exemplaar is er hier één van. Zo hebben de jassen er die door Leidse textielwerkers werden gemaakt er dus mogelijk uitgezien.

3.4.4 Kweekschool voor Zeevaart

Afb. 3.8 Uitsnede van een foto van de Kweekschool voor Zeevaart aan het Rembrandtpark. Links voor het gebouw liggen de oefenmasten. Erfgoed Leiden en Omstreken (PV_GN005035).

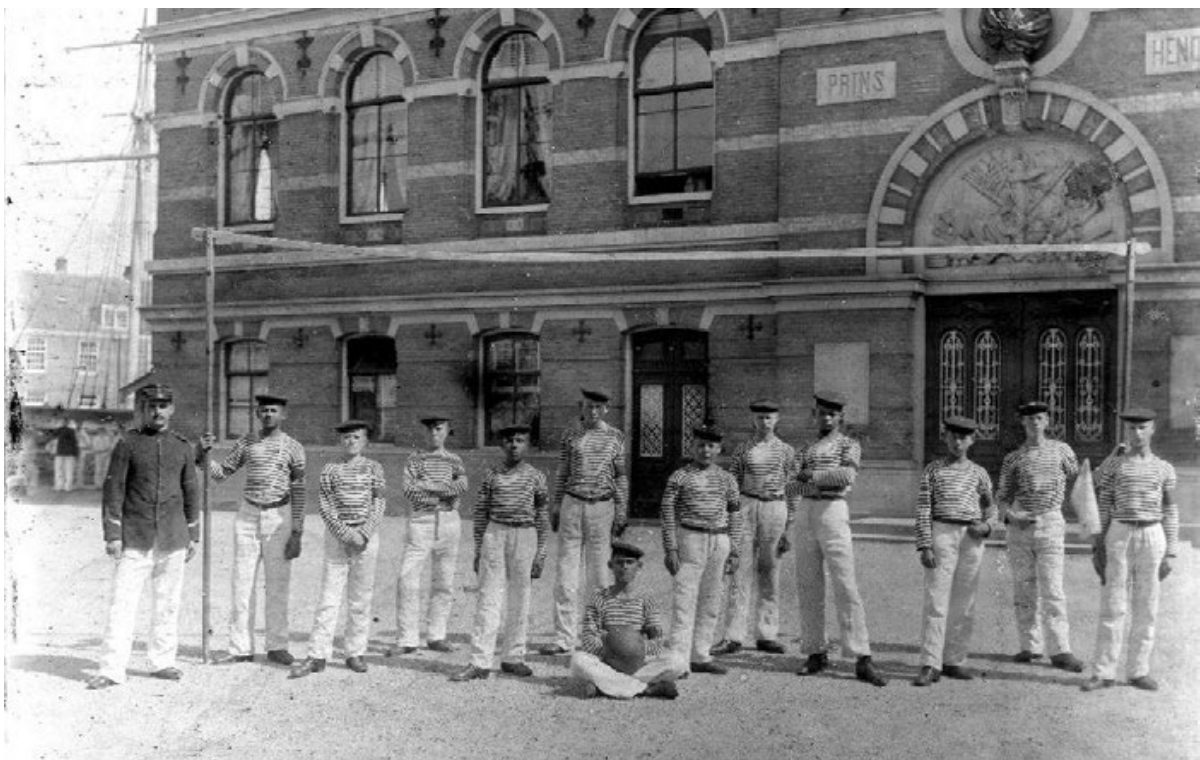
Een ander initiatief om de arme Leidenaar te ondersteunen kwam van dominee Abraham Rutgers van der Loeff. Verschrikt door de ingrijpende gevolgen van de cholera-epidemie van 1855, waarbij veel kinderen hun ouders hadden verloren, richtte hij samen met Joan Frederik Sandifort en gemeenteraadslid Adrien Kluit de Kweekschool voor Zeevaart op.³⁸⁵ De instelling had als doel jonge jongens met weinig toekomstperspectief een kans in de maatschappij te geven door ze op te leiden voor de laagste rangen van de Koninklijke Marine.³⁸⁶ Voor de Marine was dit ook een uitkomst, want die kampte met een grote vraag naar manschappen. De Leidse Kweekschool was daarmee significant anders dan de Amsterdamse Kweekschool voor de Zeevaart waar juist jongens voor het middelbare en hogere kader van de Marine werden opgeleid.

Aanvankelijk reageerden de inwoners van Leiden sceptisch op het plan. Er werd spottend gesproken over een "Leiden aan Zee" en grappen gemaakt dat het Galgewater in de toekomst het toneel zou worden van zeeslagen. Deze terughoudendheid verdween echter toen men besepte dat het project een waardevol "voorbehoedmiddel tegen maatschappelijke inzinking" was. Slechts een half jaar na de eerste vergadering schreef dominee Rutgers van der Loeff in zijn dagboek dat ze die week met 24 jongens waren begonnen.³⁸⁷ Het jaar erop meldden zich 124 jongens aan, waarvan het merendeel werd afgekeurd om uiteenlopende redenen, zoals lichamelijke ongeschiktheid, slecht gedrag, gebrek aan aanleg of andere toekomstplannen.

De meeste jongens die naar de Kweekschool gingen, waren analfabeet. Op de school kregen ze niet alleen onderwijs, maar er zou hen ook discipline en goede manieren bijgebracht worden. De leerlingen, die "kwekelingen" werden genoemd, kregen een breed scala aan lessen. Ze leerden onder andere over het gebruik van gereedschappen aan boord, het onderhouden van een schip, het knopen en splitsen van touwen, enteren van andere schepen, roeien, kompaslezen en knopen leggen. Daarnaast kregen ze ook kennis van de verschillende rangen op de oorlogsschepen van de marine. Voor de praktijklessen had de school twee oefenmasten en een kanonneerboot, die beschikbaar was gesteld door de Minister van Marine.

Op verschillende manieren had de Kweekschool te maken met de koloniën. Het meest direct was dat het instituut manschappen opleidde voor op de schepen naar de koloniën. Ook voor het

afronden van de opleiding vertrokken kwekelingen soms al naar 'de Oost', zo ook in 1856. In dat jaar gingen negen van de beste scheepsjongens mee op een schip naar 'de Oost' dat de opdracht had gekregen om de rust te handhaven op de eilanden van de Indische archipel. Ook heeft de Nederlandse expansiedrang in de koloniën zijn weerslag op het instituut. Hoe groot de vraag van de Marine was naar matrozen is terug te zien aan de veranderende minimumleeftijd- en lengte.³⁸⁸ Ze werden versoepeld wanneer er tekorten waren en aangescherpt wanneer een overschot dreigde. In 1874 waren de toelatingseisen versoepeld omdat de Marine dringend behoefte had aan extramankracht, de noodzaak van nieuwe rekruten vergrootte. Waarschijnlijk had dit onder meer te maken met de Atjehoorlog, toen Nederland het sultanaat Atjeh in probeerde te nemen. Enkele jaren later verhoogde het Ministerie van Koloniën de minimumleeftijd weer van veertien naar vijftien en werd de minimumlengte 1.45.

Afb. 3.9 Groepsportret van leerlingen aan de Kweekschool voor Zeevaart, met vijf jongens van kleur die mogelijkwerwijs uit de koloniën afkomstig waren. Erfgoed Leiden en Omstreken PV_GN005030.

Ook zijn er jongens uit de koloniën bij de Zeevaartschool in Leiden opgeleid. Waarschijnlijk staan vijf van hen op bovenstaande foto (afb. 3.9).³⁸⁹ Eind jaren tachtig van de vorige eeuw is er een lijst gemaakt van leerlingen die op de Kweekschool gezeten hebben.³⁹⁰ Hieruit valt op te maken dat er een zestal kwekelingen in de koloniën geboren zijn. Jan Willem Cornelis d'Artillact Brill en Louis Henri Burger werden in Batavia geboren, Maurits Boshart werd aan boord van het schip de *Staatsraad van Ewijck* tussen Amsterdam en Batavia geboren. Dirk Adrianus van Hien heeft als geboorteplaats St. George d'Elusia, wat nu het huidige Ghana is, Carel Casper Kleian werd in Baä geboren op het eiland Roti en Franciscus Theodore W. Voorstad komt volgens de lijst uit Padang, Sumatra. Anders dan de welgestelde families die vanuit Nederlands-Indië naar Leiden verhuisden voor de educatie van hun zonen, was de Kweekschool bedoeld voor de laagste sociaaleconomische klassen. Het is nog niet bekend hoe en waarom Jan, Louis, Maurits, Dirk, Carel en Franciscus in Leiden terecht zijn gekomen.

In de ogen van de bestuurders was de Kweekschool een groot succes. Koning Willem III werd beschermheer en Prins Hendrik erevoorzitter. De steun van de Koninklijke familie gaf de school aanzien, en binnen drie maanden droegen maar liefst 780 leden bij aan het fonds dat de oprichting van een

internaatsopleiding mogelijk maakte. In de beginperiode gingen de jongens namelijk aan het einde van de dag weer naar huis. Vanuit het hele land kwamen verzoeken binnen om jongens op de Leidse Kweekvaart op te leiden, waardoor de school al snel haar oorspronkelijke, lokale karakter verloor. In 1859 schreven zich 336 leerlingen in, waarvan 192 uit Leiden. De Kweekschool verwierf zelfs internationale bekendheid: in 1863 kwam een groep Japanse marineofficieren naar Nederland om aan de Leidse school hun vaardigheden in de zeemanskunst te verbeteren. In 1884 bracht de Paul Kruger, president van de Zuid-Afrikaanse Republiek, ook een bezoek aan de school.

Vanaf de twintigste eeuw daalde het aantal aanmeldingen voor de Kweekschool jaarlijks, en in 1913 besloot de Minister van Marine een reorganisatie door te voeren. De opleiding tot lichtmatroos werd verplaatst naar Hellevoetsluis, terwijl de voormalige Kweekschool in Leiden voortaan de opleiding tot leerling-onderofficier van de Koninklijke Marine huisvestte. Dit betekende een volledige breuk met de oorspronkelijke doelstelling van de school: het bieden van een betere toekomst aan de armste jongens uit Leiden. Naast de praktische vakken werden nu ook Maleis, de geschiedenis van het Nederlandse zeewezen en EHBO onderwezen. In de zestig jaar van haar bestaan had de Kweekschool 13.284 jongens opgeleid voor de marine en de koopvaardij, waarvan meer dan de helft uit Leiden en omstreken kwam.³⁹¹

3.4.5 De Leidse instrumentmakersschool en het Janssenfonds³⁹²

Eind negentiende eeuw stuurde Heike Kamerling Onnes een brief aan C.W. Janssen, de zoon van de Amsterdamse tabakshandelaar en filantroop Pieter Wilhelm Janssen.³⁹³ Wilhelm was in 1821 geboren en verhuisde naar Amsterdam, waar hij naam maakte in de graanhandel. In 1867 kwam hij in contact met Jacob Niehuys, die had ontdekt dat op Deli, Noord-Sumatra, tabak van uitzonderlijke kwaliteit verbouwd kon worden. Samen investeerden ze in een plantage, waarvan de oogst direct een groot succes was. Twee jaar later richtten Janssen en Niehuys de Deli Maatschappij op, waarbij Janssen vanuit Amsterdam verantwoordelijk was voor de verkoop en Niehuys de plantages op Sumatra beheerde.

Janssen geloofde dat hij het fortuin dat hij met de Deli Maatschappij had vergaard deels aan geluk te danken had en vond het zijn plicht om iets terug te doen voor de minderbedeelden.³⁹⁴ Hij ondersteunde tal van initiatieven door het hele land, waaronder de financiering van het eerste Leidse wijkgebouw, genaamd 'Geloof, Hoop en Liefde', aan de Oranjepracht. Na de dood van zijn vader zette C.W. Janssen zijn weldadigheid voort.

Kamerling Onnes was op de hoogte van de filantropische inspanningen van Janssen, mogelijk door de band die tussen de families bestond. Dolf Kamerling Onnes, de jongste broer van Heike, werkte op Sumatra, dus het is mogelijk dat hij daar op het spoor van Janssen is gekomen.³⁹⁵ In zijn brief vraagt Kamerling Onnes om financiële steun voor een fonds dat hem in staat zou stellen beter personeel aan te trekken en te behouden voor zijn laboratorium. Janssen stemde in met een beurzenstelsel voor minder vermogende, maar talentvolle jonge mensen, om hen op te leiden tot goed getrainde vaklieden. Het fonds bood ondersteuning bij schoolgeld, leermiddelen, reiskosten en er werd een wekelijkse toelage verstrekt.

Het initiatief bleek een groot succes.³⁹⁶ In 1903, zes jaar na de oprichting van het Janssenfonds, hadden 66 leerlingen ervan kunnen profiteren. Twintig van hen waren uit Leiden afkomstig, de rest uit andere delen van Nederland. Het Janssenfonds droeg aanzienlijk bij aan de aantrekkingskracht van de instrumentmakersopleiding, die nauw verbonden was met het Leidse Natuurkundig Laboratorium, en was van grote waarde voor het wetenschappelijke werk dat daar werd verricht. Dankzij het geld dat Janssen in Nederlands-Indië had verdiend en de ontwikkelingen die daardoor plaats konden vinden, slaagde Kamerling Onnes erin om in 1908 helium vloeibaar te maken en in 1911 supergeleiding te ontdekken.³⁹⁷

In de decennia na de oprichting van het Janssenfonds hebben rond de 350 leerlingen ervan gebruik kunnen maken. Door de opleiding, die nog steeds bestaat als de Leidse instrumentmakers School, kregen talloze vakmensen een uitstekende positie in de samenleving en leverden zij een belangrijke bijdrage aan de maatschappij.

Uitgelicht: Harm Kamerlingh Onnes

Harm Kamerlingh Onnes werd in 1893 geboren in een intellectueel en creatief milieu als zoon van de succesvolle kunstschilder Menso Kamerlingh Onnes en Catharina Augusta Nolthenius, die pianiste was.³⁹⁸ Hij was bovendien het neefje van Heike Kamerling Onnes, de hoogleraar en directeur van het Natuurkundig Laboratorium in Leiden, die later ook de Nobelprijs zou winnen voor zijn ontdekkingen. In 1911 besloot hij zich toe te leggen op de beeldende kunsten, maar in plaats van zich aan te melden bij een kunstacademie, koos hij ervoor zich aan te sluiten bij het Leids tekengenootschap De Kunst. Hier kwam hij in aanraking met andere kunstenaars, waaronder Jacobus Johannes Pieter Oud, de architect van de kunstenaarsbeweging De Stijl.³⁹⁹

In 1922 vertrok hij aan boord van het schip 'De Vondel' naar Nederlands-Indië, China en Japan, samen met zijn oom Dolf, de jongste broer van eerdergenoemde Harm Kamerlingh Onnes, die het belangrijk vond dat de kunstenaar zijn blik zou verruimen. Dolf was onder meer eigenaar van het administratiekantoor Kamerlingh Onnes in Medan, Noord-Sumatra. Tijdens zijn reis van zeven maanden, schreef Harm brieven aan zijn familieleden in Oegstgeest over wat hij meemaakte.⁴⁰⁰ Zijn inspiratie is ook terug te zien in zijn kunstwerken, waarvan er zich enkele in de collectie van de Lakenhal bevinden. Zijn werk Het Chineezers asyl te Medan is een voorbeeld van hoe hij de lokale bevolking probeerde vast te leggen.⁴⁰¹

Tijdens zijn carrière heeft Harm ook verschillende postzegels ontworpen, waaronder één die hij ontwierp ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Caraïbische Commissie.⁴⁰² In de digitale collectie van de Lakenhal zijn verschillende ontwerpen te bewonderen.⁴⁰³ Hij speelt in verschillende versies met vormen en kleuren, maar een gestileerde weergave van de St. Annabaai in Curaçao tegen een blauwe of zwarte achtergrond is het uitgangspunt. Op de postzegels komen ook de vlaggen van Nederland, Groot-Brittannië, Frankrijk en de Verenigde Staten voor en de jaartallen "1946" en "1956", die verwijzen naar het oprichtingsjaar van de commissie en de landen die daarbij betrokken waren.

3.4.6 De Leidse buskruitramp van 1807

Op 12 januari ontplofte in Leiden een vrachtschip met aan boord 37.000 kilo buskruit. Het schip was vanuit Haarlem onderweg naar Delft, maar kwam niet verder dan Leiden. Wat de ontploffing heeft veroorzaakt is niet duidelijk, maar de gevolgen waren rampzalig. Er vielen ongeveer 160 doden, ruim 2000 mensen raakten gewond, 220 woningen werden onbewoonbaar verklaard en de schade was enorm. Een gehele woonwijk werd weggevaagd en zelfs in wijken ver weg van waar de ramp zich had voltrokken waren ramen gesprongen of dakpannen van huizen geblazen.

Begin negentiende eeuw heerste er grote armoede in Leiden en de stad was te arm om spoedig stadsherstel te realiseren. Om toch enig herstel te kunnen bekostigen werden er (landelijke) geldinzamelingacties opgezet. Er werd ook ingespeeld op het vaderlandslievende gevoel van personen die in Nederlands-Indië woonden door een oproep rond te sturen waarin om een financiële bijdrage werd gevraagd.⁴⁰⁴ Het was een uitnodiging aan "(...) Op-en Ingezetenen van de Bezittingen van het Koninkrijk Holland, beëosten de Kaap de Goede Hoop, om iets van het hunne by te dragen, tot verzagting van den noodlottigen slag, welke de Ingezetenen der Stad Leiden op den 12 January dezers Jaars is overgekomen (...)"⁴⁰⁵ De intekenlijst kwam op openbare plekken te liggen, zoals bijvoorbeeld in kerken. Men hoopte zo niet alleen hogergeplaatsten te bereiken, maar ook de 'gewone' man. In het document wordt de verbondenheid tussen de Leidenaren en de Nederlandse inwoners van de koloniën benadrukt. Een bijdrage, hoe gering ook, zou hun "menschlievendheid en verkleefdheid aan het Moederland" laten zien.⁴⁰⁶

3.5 Conclusie

Leidenaren trokken vanaf het begin van de zeventiende eeuw naar de koloniën als kolonisten. Aldaar kregen zij te maken met inheemse mensen en slaafgemaakten. Leidenaren vergaarden fortuin over de rug van gekoloniseerde en slaafgemaakte mensen. Daarnaast waren Leidenaren actief betrokken

bij koloniaal geweld. Leidse soldaten en militairen vertrokken naar de koloniën om daar voor de koloniale machthebbers te vechten tegen andere kolonisten en tegen de inheemse bevolking.

Veel is nog onbekend en meer onderzoek is nodig om de totale omvang van de Leidse emigratie naar de koloniën te reconstrueren, daarbij zou ook aandacht kunnen worden besteed aan de rol van Leidenaren in de koloniale oorlogen. Op welke manier droegen zij precies bij aan de constante gewelddadigheden waarmee het koloniale systeem in stand bleef? Op welke manier bouwden de uit de koloniën teruggekeerde Leidenaren hun leven weer op in de stad?

Het is een misvatting te denken dat alleen de Leidse elite, de plantage-eigenaren en andere belanghebbenden te maken hadden met kolonialisme en slavernij of ervan profiteerden. Zo werden jongens uit het Leidse weeshuis door de VOC en WIC ingezet als goedkope arbeidskrachten en voeren zij aan boord van compagnieschepen mee naar de koloniën. Voor sommigen was het een straf en het begin van een miserabel bestaan, anderen bood het nieuw perspectief. Sommige textielarbeiders, die na het ineensinken van de lakenindustrie hun werk en inkomstenbron verloren, zagen de koloniën als hun redding. Ook later, trokken Leidenaren naar de koloniën in de hoop daar een beter bestaan op te bouwen. Rond 1935, bijvoorbeeld, verruilden elf mannen de Sleutelstad voor Zuid-Afrika, waarbij ze financieel gesteund werden door het stadsbestuur.

Niet alleen degenen die de stad verlieten, kregen te maken met kolonialisme. In de stad werden bijvoorbeeld verschillende liefdadigheidsinstellingen opgericht om arme Leidenaren te ondersteunen. Vermogende inwoners van de stad, die hun geld deels hadden verdiend met de profijten uit slavernij en kolonialisme, richtten hofjes en fondsen op. Eén van deze instellingen was de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid die in 1817 werd opgericht, waar textielwerkers op een gegeven moment een zakcentje bij konden verdienen door uniformen voor het koloniale leger te produceren. Door uiteenlopende voorbeelden is in dit hoofdstuk duidelijk geworden dat ook de levens van arme Leidenaren op verschillende manieren verbonden waren met de koloniën.

4. Tot slaafgemaakte mensen en studenten uit de koloniën

De Leidse schilder Pieter van Slingelandt portretteerde in 1668 de Leidse staatssecretaris Frans Meerman en zijn gezin. Het voormalige dienstmeisje van Frans Meerman omschreef het schilderij als een afbeelding van Meerman, zijn vrouw en twee kinderen. De schilder noemde het zelf ook een portret van Meerman “beneffens desselfs huijsvrouw, mitsgaders sijne twee kinderen op 't beste na het leven”.⁴⁰⁷ Het is opmerkelijk dat de persoon van kleur, die op het schilderij een dienende rol vervult, niet in één van de omschrijvingen werd genoemd, net zoals het hondje en de papagaaï.

Dit hoofdstuk gaat over personen die om verschillende redenen vanuit de koloniën naar Leiden kwamen. Sommigen werden als (voormalig) slaafgemaakte door hun eigenaar meegenomen. Anderen, veelal zonen uit de koloniale elite, verhuisden naar Leiden om aan de universiteit een studie te volgen. In eerste instantie ging het niet om zonen van de lokale bevolking, maar begin twintigste eeuw kwam daar verandering in. Vandaag de dag bestaan er in Leiden talloze studentenverenigingen, maar ook in de negentiende eeuw waren die er al. Voor studenten die de grote stap hadden gewaagd om naar Leiden te verhuizen was het fijn om zich te omringen met gelijkgestemden. Zo werd er onder meer een streekgezelschap opgericht voor jongens die in Nederlands-Indië waren geboren en later ook de Surinaamse Studenten Unie, voor studenten uit Suriname.

4.1 Mensen van kleur in Leiden

A

C

B

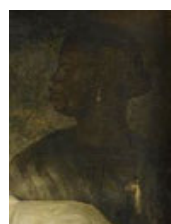
E

D

F

G

H

I

J

K

L

M

N

O

P

Q

R

S

T

U

V

W

Afb. 4.1 A t/m X

- A. Pseudo Jan Wellens de Cock (toegeschreven aan), 'Drieluik met de kruisiging van Christus' (detail) c. 1525. Rijksmuseum, Amsterdam.
- B. Cornelis Engebrechtsz., 'Drieluik met de kruisiging van Christus' (detail) 1515-1517. Museum De Lakenhal, Leiden – fotografie Rik Klein Gotink.
- C. Anoniem, 'Aanbidding van de koningen' (detail) 1510-1540. Museum De Lakenhal, Leiden – bruikleen Jeruzalemschhofje, Leiden.
- D. Rembrandt van Rijn, 'Dooop van de Kamerling' (detail) 1626. Museum Catharijneconvent, Utrecht.
- E. Monogramist IS, 'Dooop van de man uit Ethiopië' (detail) 1644. Museum Catharijneconvent, Utrecht.
- F. Jan Steen, 'Mozes en de kroon van de farao' (detail) 1670. Mauritshuis, Den Haag.
- G. Jan Lievens, 'Die Wahrsagerin' (detail) c. 1630. Staatliche Museen zu Berlin, Gemäldegalerie, Berlijn.
- H. Jan Steen, 'Laban zoekt de door Rachel gestolen Terafim' (detail) c. 1661. Museum De Lakenhal, Leiden.
- I. Cornelis Engebrechtsz. (werkplaats), 'The Adoration of the Magi' (detail) c. 1515-1525. Mr. and Mrs. Martin A. Ryerson Collection, Art Institute Chicago.
- J. Lucas van Leyden (werkplaats), 'The Adoration of the Magi' (detail) c. 1515. The Trustees of the British Museum, Londen.
- K. Batholomeus Maton, 'Zwarte jongen met een vlag, hangend uit een raam', tweede helft zeventiende eeuw. Verblijfplaats onbekend, beeld via RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag.
- L. Jan Lievens (toegeschreven aan), 'Moor met tulband', c. 1627-1629. Particuliere collectie, beeld via RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag.
- M. Rembrandt van Rijn, 'Buste van een Afrikaanse vrouw', c. 1630. Rijksmuseum, Amsterdam.
- N. Gerrit Dou, 'Tronie van een jonge man met een tulband', c. 1630. Landesmuseum, Hannover, (Wikimedia Commons)
- O. Jan van Staveren, 'Eén set tronies van een jonge man van Afrikaanse herkomst in een oriëntaals kostuum en een jonge man van Afrikaanse herkomst met een gele gevederde baret', c. 1640-1643. Collectie Fenix, Rotterdam.
- P. Willem van Mieris, 'The Neglected Lute', (detail) c. 1710. Royal Collection Trust, Londen.
- Q. Jan Steen, 'Fantasy Interior with Jan Steen and the Family of Gerrit Schouten' (detail) c. 1659-1660. Nelson Atkins Museum of Art, Kansas City.
- R. Carel de Moor, 'Allegorie der Liebe mit einem Eleganten Paar in Parklandschaft', (detail) c. 1680-1738. Verblijfplaats onbekend, beeld via RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag
- S. Abraham Delfos, naar een schilderij van Jan Lievens, 'Schoorsteenstuk in het Stadhuis' (detail) 1806. Erfgoed Leiden en Omstreken.
- T. Jacob Toorenvliet, 'Banket in open lucht', (detail) 1690. Verblijfplaats onbekend, beeld via RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag.
- U. Frans van Mieris de Oude, 'Jonge vrouw voor de spiegel' (detail), c. 1665. Staatliche Museen zu Berlin, Gemäldegalerie, Berlijn.
- V. Frans van Mieris de Oude, 'Head of a black woman', c. 1650-1681. The Trustees of the British Museum, Londen.
- W. Frans van Mieris de Oude, 'Femme se peignant, assistée d'un jeune serviteur noir', c. 1678. Musée du Louvre, Parijs.

4.1.1 Geschilderd in de zeventiende eeuw

Mensen van kleur hebben nauwelijks sporen nagelaten in de Leidse archieven. Dat betekent niet dat zij niet in Leiden waren. Van vooral de armste mensen zijn immers weinig bronnen overgeleverd. Hun aanwezigheid op kunstwerken van veel Leidse schilders toont echter dat zij in de stad waren. Uit een eerste inventarisatie blijkt dat minstens negentien Leidse kunstenaars uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw minstens één keer een persoon van kleur hebben afgebeeld. Een selectie daarvan is hier te zien (afbeeldingen A-X). Het aantal kunstwerken met personen van kleur doet vermoeden dat er vanaf de zeventiende eeuw meerdere mensen van kleur in de stad aanwezig waren. Daarnaast tonen de kunstwerken hoe de schilders, in dit geval allemaal witte mannen, naar mensen van kleur keken. In deze representatie zit een ontwikkeling: vanaf het begin van de zestiende eeuw staan mensen van kleur afgebeeld op Bijbelse taferelen en historiestukken. Uit het begin van de zeventiende eeuw zijn er ook portretten en tronies bekend waarop mensen van kleur als individu zijn weergegeven. Vanaf de jaren 1660 komen de mensen van kleur voornamelijk voor in een rol van bediende die de zwarte dienstbaarheid aan de witte mensen toonden.⁴⁰⁸

Religieuze kunst bevatte de eerste verbeeldingen van mensen van kleur in Leiden (afbeeldingen A-J). Deze kunstwerken stamden uit de zestiende eeuw en daarvoor. Dit gebeurde bijvoorbeeld in de Aanbidding der Koningen, waarin koning Balthasar als een zwarte man werd afgebeeld. Schilderijen daarvan zijn overgeleverd uit het Jeruzalemhofje (afbeelding C) en het Sint Anna Aalmoeshofje. Ook op het drieluik met de kruisiging van Christus door Cornelis Engebrechtsz. (ca. 1462-1527), geschilderd voor de Pieterskerk, staat een zwarte man afgebeeld (afbeelding B). Deze traditie zette zich voort in de zeventiende eeuw. Religieuze verbeeldingen door bijvoorbeeld Rembrandt van Rijn (1606-1669), Jan Steen (1626-1679), Monogrammist IS (actief tussen 1632-1658) en Willem van Ingen (1651-1708) tonen zwarte mensen. Ook in historiestukken van Van Rijn, Jan Lievens (1607-1674) en Steen kwamen de zwarte mensen naar voren.⁴⁰⁹ Van de ongeveer 65 historiestukken die Jan Steen schilderde, zijn er 23 schilderijen bekend waarop een zwart persoon staat afgebeeld. In tegenstelling tot andere schilders baseerde hij zich niet op daadwerkelijke modellen maar op prenten, stereotypen en fantasie, en zijn de personen meer als een karikatuur afgebeeld.⁴¹⁰

Van Rijn, Lievens, Gerrit Dou (1613-1675), Jan van Staveren (1614-1669), Bartholomeus Maton (1641 – na 1684) en Willem van Mieris (1662-1747) schilderden zwarte mensen ook als individu (afbeeldingen K-P). Dit deden zij vaak in tronies. Deze zijn vaak naar het leven geschilderd en de Leidse schilders hebben dus met eigen ogen zwarte mensen gezien. Daarna hebben zij de hoofden die zij schilderden aangekleed met kleding, zoals een bepluimde tulband, om hen nog exotischer af te beelden.⁴¹¹

De meeste kunstenaars tonen de zwarte mensen vanaf de jaren 1660 in een dienende rol (afbeeldingen Q-X). Zij staan meestal in de schaduw of in de achtergrond van het schilderij. Een vroeg voorbeeld hiervan is van Pieter van Slingelandt (1640-1691). Hij portretteerde de Leidse stadssecretaris Frans Meerman (1630-1672) met zijn gezin en een zwarte bediende die hem een brief geeft.⁴¹² Gedurende een proces in 1678 tussen de schilder en de erven van Meerman, die weigerden het gevraagde geldbedrag aan Van Slingelandt te betalen, is het schilderij twee keer omschreven. De voormalige dienstmeid van de familie Meerman omschreef het als een voorstelling van Frans Meerman met zijn vrouw en twee kinderen.⁴¹³ Van Slingelandt noemde het zelf ook een portret van Meerman “benedens desselfs huysvrouw, mitsgaders sijne twee kinderen op 't beste na het leven”.⁴¹⁴ In beide beschrijvingen komt de bediende niet voor, net als de papagaai en het hondje, bleef ook hij onbenoemd (afbeelding 4.2).

Afb. 4.2 Pieter van Slingelandt, 'Portrait de Frans Gerritsz. Meerman (1630-1672), greffier de la ville de Leyde, et de sa famille', 1668. Musée du Louvre, Parijs.

Het portret door Pieter van Slingelandt staat niet op zichzelf. Andere Leidse schilders, zoals Steen, Frans van Mieris de Oude (1635-1681), Jacob Toorenvliet (1640-1719), Matthijs Naiveu (1647-1726), Carel de Moor (1655-1738) en Willem van Mieris schilderden zwarte mensen als bedienden. Hiervoor gebruikten ze niet alleen fantasie en prenten, zoals Steen, maar portretteerden ze ook mensen zoals zij hen zagen. Van Mieris de Oude maakte bijvoorbeeld een tekening van een zwarte vrouw die hij met eigen ogen zag. De voorstudie gebruikte hij om de vrouw in twee schilderijen af te beelden.⁴¹⁵ In beide gevallen schilderde Van Mieris de Oude haar als bediende van een witte vrouw).

De meeste schilderijen hingen bij mensen thuis. Sommige kunstwerken die zwarte personen en slaafgemaakten verbeeldden hingen in gebouwen van het Leidse stadsbestuur. In de vroedschapskamer in het stadhuis hing onder andere een schoorsteenstuk van Jan Lievens waar een zwarte bediende op stond. Ook was er een wandtapijt waarop drie witte slaafgemaakten een oorlogsbuit voor de oude Romeinen in een stoet meedragen, terwijl zij achter een olifant aanlopen. Beide kunstwerken zijn door de stadhuisbrand in 1929 verloren gegaan, maar door tekeningen en foto's uit de negentiende eeuw is het mogelijk om een beeld te krijgen van de kunstwerken. In de gouverneurskamer van de Lakenhal, een ander gebouw van het Leidse stadsbestuur in de zeventiende eeuw, hangen nog altijd de drie schilderijen die Abraham van den Tempel (1622-1672) in 1651 voor de kamer maakte (afb. 2.3, hoofdstuk 2 'saaien naar Afrika').⁴¹⁶ De drie schilderijen verbeelden hoe vrede uiteindelijk voor een bloeiende lakenindustrie in Leiden zorgde. Op het laatste schilderij is een zwarte jongen afgebeeld, staande achter de stedenmaagd, mogelijk als aanwijzing op het belang van de West-Afrikaanse kust als afzetmarkt voor de Leidse stoffen.

Vanaf het einde van de achttiende eeuw en begin negentiende eeuw hebben Leidse kunstenaars sporadisch het leven in de gekoloniseerde wereld afgebeeld. Jabes Heenck (1752-1782) bijvoorbeeld. Hij is vooral bekend van de vele vogels en andere dieren die hij zeer precies verbeeldde. Op één van zijn aquarellen plaatste hij de kraagpapegaai en een bruinboegtroepiaal, die allebei afkomstig zijn uit het Caribisch gebied, in een Caribisch of Zuid-Amerikaans landschap. In dit landschap

toonde hij ook de lokale bevolking, inclusief gereedschappen, tent en kano (afbeelding 4.3). Hoewel de personen in de achtergrond staan en zeer klein zijn afgebeeld, heeft Heenck hen bewust getoond. Hij zal daarbij een beeld in zijn hoofd gehad hebben over hoe het leven aan de andere kant van de wereld eruitzag. Hetzelfde geldt voor een werk van Cornelis Bavelaar, waarop de Afrikaanse kust is afgebeeld (afbeeldingen 4.3 en 4.4). Het is onbekend of de vader, Cornelis Bavelaar de Oude (1747-1830) of zoon Cornelis Bavelaar de Jonge (1777-1831) het werk vervaardigde. Daarnaast is er niet bekend wat het werk precies uitbeeldt. Er zijn Europese handelaren en schepen, en schaars geklede Afrikanen en gebouwen te zien.

Bovenstaande informatie is het resultaat van een inventarisatie. Er is meer onderzoek nodig naar de aanwezigheid van personen van kleur in Leiden en de verbeelding daarvan. De verbeelding van mensen van kleur in de Leidse toegepaste kunst is bijvoorbeeld nog nauwelijks onderzocht. Bovendien tonen Leidse kunstwerken nog andere verbindingen met kolonialisme. Kleding, dieren, vruchten en andere etenswaren uit de koloniën kwamen immers ook voor op Leidse kunstwerken.

Afb. 4.3 Jabes Heenck, 'Ein Fächerpapagei und ein Braunschulterstärbling' met in de achtergrond inheemse Amerikanen, 1775. Städel Museum, Frankfurt am Main.

Afb. 4.4 Cornelis Bavelaar, de Oude of de Jonge, 'Moorse kust met gebouwen en schepen' (detail), 1747-1831. Museum De Lakenhal, Leiden.

4.1.2 Mensen van kleur in Leiden in de achttiende eeuw

Personen van kleur en (voormalig) slaafgemaakten waren meestal niet in staat om zelf te schrijven. Zij lieten daarom maar weinig leesbare sporen achter. Vanaf de achttiende eeuw, toen het aantal slaafgemaakte mensen toenam, komen ook personen van kleur voor in Leidse archiefdocumenten. Vaak zijn dit documenten die betrekking hebben op de doop van een persoon. In de meeste gevallen is er weinig informatie over de persoon beschikbaar, soms alleen de naam die diegene vanaf de doop droeg. Sporadisch is er echter iets meer te vinden en is het mogelijk om een deel van een leven in Leiden te reconstrueren. De volgende namen zijn bij een eerste inventarisatie naar boven gekomen:

- Louis Bastiaan, afkomstig uit Elmina, gedoopt in de lutherse kerk in 1705.
- Catharina, afkomstig uit Borneo, gedoopt in de Pieterskerk in 1715.
- Isaak de Bruijn, afkomstig uit Coromandel, gedoopt in de Hooglandse kerk in 1723.
- Jozeph Christiaan van Moorwijk, afkomstig uit Suriname, gedoopt in de Hooglandse kerk in 1750.
- Elisabeth Geerestein, haar man Hendrick Westland en hun zoon Mattheus Westland, afkomstig uit "Indië" gedoopt in de Hooglandse kerk in 1752.⁴¹⁷
- Everhard Ignasio, van onbekende afkomst, gelijktijdig gedoopt met de familie Westland in de Hooglandse kerk in 1752.
- Henderica Westland, dochter van Elisabeth Geerestein en haar man Hendrick Westland, gedoopt in de Pieterskerk in 1753.
- Jacob, afkomstig uit "Afrika", gedoopt in de lutherse kerk in 1760.⁴¹⁸
- Christiaan, afkomstig uit Suriname, gedoopt in de lutherse kerk in 1760.
- Susanna van Cormantin, afkomstig uit West-Afrika, gedoopt in de Vrouwekerk in 1768.
- Albrecht Ernst August Africanus Aethiops, afkomstig uit "Afrika", ingeschreven aan de Universiteit Leiden als bediende van Rechtenstudent Clamerus Wernerus Otto von dem Bussche in 1769.
- Anna Maria, roepnaam Canangan, afkomstig uit Java, gedoopt in de Hooglandse kerk in 1772.
- Christina Amarilla Maridijn, afkomstig uit Batavia, gedoopt in de Pieterskerk in 1792.

Deze lijst van mensen van kleur in Leiden is niet volledig. Het is namelijk niet uitgesloten dat er Leidenaren van kleur waren die niet zijn gedoopt. Daarnaast bevat deze lijst enkel mensen waarvan zeker is dat zij een niet-Europese afkomst hadden. Zo zijn er veel meer mensen in Leiden aanwezig geweest die uit de koloniën kwamen, maar Nederlandse ouders hadden. Ten slotte is het bij sommige mensen onduidelijk wat hun afkomst was. Zo zijn er vanaf 1646 in Leiden mensen met de achternaam 'Neger', of een vervoeging daarvan. In 1775 is in de Hooglandse kerk 'bejaard jongeman' Rembrand Bruin gedoopt. In beide gevallen is het niet mogelijk om iets over hun afkomst te zeggen. Met meer onderzoek, bijvoorbeeld in de notariële archieven van Leiden, zullen er waarschijnlijk meer mensen van kleur in de stad gevonden kunnen worden.⁴¹⁹

Door onduidelijke regelgeving in de zeventiende en achttiende eeuw was er formeel geen sprake van slavernij in Nederland, maar bleven mensen in de praktijk ook in Nederland in slavernij leven. Pas in 1771 bepaalde de Staten-Generaal dat er geen vrijbrieven nodig waren voor mensen die in Nederland uit slavernij wilden, omdat slavernij hier niet was toegestaan. Planters en investeerders vreesden voor hun kapitaalverlies, en vijf jaar later besloten de Staten-Generaal dat slaafgemaakten niet automatisch vrij waren als zij voet op Nederlandse bodem zetten. Zij zouden pas vrij zijn als ze een half jaar lang in Nederland verbleven, al zijn daar ook nog uitzonderingen op gemaakt.⁴²⁰ Het is daarom waarschijnlijk dat veel van de mensen van kleur in Leiden in feite in slavernij leefden, als bedienden van de rijke witte families in de stad.

Naar Leiden

Via de getuigen die genoteerd stonden op de doopakten, is er meestal iets meer informatie te achterhalen over waarom (voormalig) slaafgemaakten naar Leiden kwamen. In sommige gevallen waren zij slaafgemaakten van een familie die in de koloniën tot de elite behoorde. Als een zoon naar

Leiden kwam om te studeren, ging een deel van het huishouden, inclusief slaafgemaakte bediende, mee naar Leiden. Dit was onder meer het geval bij Louis Bastiaan, Susanna van Cormantin en Canangan. Bij aankomst in Leiden waren zij niet verlost uit slavernij, maar bleven ze de familie dienen zoals zij dat waarschijnlijk ook als huisslaven in de koloniën hadden gedaan.

Louis Bastiaan was de slaafgemaakte bediende van de familie Bernagie, die oorspronkelijk uit Breda afkomstig waren. De vader van het gezin, Bastiaan Bernagie, was vanaf 1694 tot aan zijn overlijden in 1700 voor de WIC in dienst als gouverneur van Curaçao. In deze rol was hij onder meer verantwoordelijk voor de slavenhandel, waarin Curaçao een cruciale speelde, en de slavernijplantages die de WIC op het eiland bezat.⁴²¹ In 1702 schreef zijn twintigjarige zoon Sebastiaan zich in als Rechtenstudent aan de Universiteit Leiden. Een jaar later komt ook zijn zus, Anna Emerentia, naar Leiden “om alhier na haar staat en fatsoen geïnstrueert, geëduceerd, en opgevoet te werden”.⁴²² Het is onduidelijk wanneer de slaafgemaakte Louis Bastiaan naar Leiden kwam.

Gedurende de achttiende eeuw zijn op deze manier meer slaafgemaakte bedienden naar Leiden gekomen. In 1769 liet Rechtenstudent Clamerus Wernerus Otto von dem Bussche zijn Afrikaanse bediende inschrijven bij de universiteit.⁴²³ Hij droeg de naam Albrecht Ernst August Africanus, vernoemd naar de vader en broers van Clamer. Albrecht was geen student, maar stond ingeschreven als bediende. De adellijke familie Von dem Bussche kwam uit Osnabrück en liet ook nog een andere lijfknecht, afkomstig uit Osnabrück, en een studiebegeleider inschrijven. Dit deden zij waarschijnlijk zodat de bedienden en begeleider ook konden profiteren van vrijstellingen van tol en belastingen.⁴²⁴ Het is onduidelijk hoe Albrecht in handen kwam van de familie uit Duitsland en hoe lang hij in Leiden was. Alleen zijn inschrijving bij de universiteit is bekend.

De doop

Er zijn verschillende redenen waarom mensen van kleur zijn gedoopt. Waarschijnlijk gaf het hen een vorm van vrijheid, maar dat is niet zeker. Zo zijn er voorbeelden in de koloniën van gedoopte slaafgemaakten die verhandeld zijn en waartegen Nederlandse predikanten, vanwege de doop, bezwaar maakten.⁴²⁵ In sommige gevallen zorgde de doop voor een bevestiging van de vrije status. Daarnaast toont de doop aan dat de personen zich tot het christendom bekeerden, mogelijk vanwege intrinsieke religieuze motieven. Hieronder staan enkele voorbeelden van mensen die in Leiden zijn gedoopt.

Canangan was waarschijnlijk al uit slavernij bevrijd toen ze haar doop ontving. In de doopakte staat vermeld dat zij “gewezene huisslavin” was van Ferdinand Dejean (1731-1797) en diens vrouw Anna Maria Pack.⁴²⁶ Dejean was als stadschirurgijn jarenlang in Batavia werkzaam geweest en wilde in Leiden geneeskunde studeren “in de hoop bevrediging te vinden voor mijn immer brandende liefde voor de Hippocratische studiën”.⁴²⁷ Hij kreeg van de VOC in 1768 toestemming om drie slaafgemaakten mee te nemen op reis van Batavia naar Amsterdam: Jaco van Mallacca, Pangora van Bombasia en Canangan van Cheribon. Het drietal zou het gezin vergezellen in hun reis naar Nederland, en daarna terugkeren naar Batavia.⁴²⁸ Canangan bleef echter langer in Leiden en diende daar nog jaren als huisslavin van de familie. Waarschijnlijk was zij vooral bezig met het verzorgen van de enige zoon, want enkele maanden na diens overlijden werd ze gedoopt en was ze vrij.⁴²⁹

Niet iedereen verkreeg vrijheid met de doop. Jacob en Christiaan stonden bij hun doop in 1760 immers nog geregistreerd als lijfeigenen van respectievelijk Nicolaas Hartingh (1718-1766) en Sigismundus Pallak (1709-1767). Ook de familie Couderc liet mensen dopen die daarna niet vrij waren. Toen Henry Couderc, zoon van de Surinaamse plantagehouder en lid van de Raad van Politie en Justitie, naar Leiden kwam met zijn moeder, namen ze een aantal slaafgemaakten met zich mee.⁴³⁰ Zijn moeder, Johanna Baldina Temming (1726-1774), liet in Leiden haar testament opstellen. Daarin bepaalde ze onder meer dat de slaafgemaakte Isaäcq “welke alhier in Holland in de Christelijke Religie is geoeffend, gedoopt en belijden is van dezelve gedaan, ende aldaar [in Suriname] het ambagt van Timmerman geleert heeft, te schenken de schat der vrijheid”.⁴³¹ Hoewel deze doop in deze eerste inventarisatie niet is gevonden, impliceert het dus dat gedoopt worden niet altijd betekende dat mensen ook uit de slavernij waren bevrijd.

Johanna Temming vroeg in mei 1768 “om eene bij haar woonende swartinne te laten doopen” in de Waalse kerk.⁴³² De vrouw was ziek en verzwakt, waardoor de Waalse predikant besloot om de doop achter gesloten deuren te houden. De doop zou immers veel publiek trekken, en dat kon de vrouw waarschijnlijk niet aan. Uiteindelijk is ze op 24 juni 1768 gedoopt, onder toezicht oog van Johanna Temming, haar zoon en “un petit nombre de spectateurs”.⁴³³ Pas hier kreeg de vrouw, die daarvoor in de kerkstukken altijd enkel naar haar huidskleur werd vernoemd, haar naam: Susanna van Cormantin.

Voor Leidenaren was het bijzonder om een persoon van kleur gedoopt te zien worden. Het trok toeschouwers, zoals uit de doop van Susanna van Cormantin blijkt. Mogelijk was Louis Bastiaan daarom ook achter de gesloten deuren van de lutherse kerk gedoopt. Toen in 1752 in de Hooglandse kerk vier personen van kleur de doop ontvingen, was dat zelfs zo bijzonder dat de *Leydse Courant* erover berichtte.⁴³⁴ Blijkbaar was het voor de meeste Leidenaren opmerkelijk om mensen van kleur in een kerk te zien.

Leven na de doop

Van de meeste mensen is slechts de doopakte overgebleven. Toch is er van sommige mensen iets meer informatie beschikbaar over hun leven nadat zij gedoopt waren. Sommige mensen keerden na hun doop terug naar de kolonie, anderen probeerden in Leiden een leven op te bouwen.

Louis Bastiaan is waarschijnlijk teruggekeerd naar Curaçao. Zijn naam, Louis Bastiaan Bernagie, komt in Curaçao voor op een lijst van “vrije swarten” in 1743, die een belasting moesten betalen als “contributien tot de fortificatien”.⁴³⁵ Ook de familie van Elisabeth Geeresteijn en Hendrik Westman keerde terug naar Batavia. Zij kregen in 1753 van de Leidse kerkbestuurders een attestatie waarmee zij zich konden inschrijven bij de kerkgemeenschap in de kolonie.⁴³⁶

Voor anderen lag er een toekomst in Leiden. Zij kregen hier kinderen. Joseph Christiaan van Moorwijk werkte bijvoorbeeld in de greinindustrie. Hij had in Suriname in slavernij gewerkt en was in 1750 in de Hooglandse kerk gedoopt. Hij huwde met Anna van Claveren en met zijn vrouw kreeg hij een zoon. In 1753 overleed Van Moorwijk, nog voor de doop van zijn zoon.⁴³⁷ Christina Amarilla Maridijn, afkomstig uit Batavia, kreeg ook een kind. Twee maanden voor haar bevalling was ze gehuwd met de vader van haar zoontje. Pas een jaar later, in 1792, ontving Christina de doop. In het doopregister is ze omschreven als een “bejaarde Indische, thans hier gehuwd”.⁴³⁸ Ze zag haar zoon niet opgroeien: vijf jaar na haar doop was ze overleden en hertrouwde haar weduwnaar.⁴³⁹

Niet voor iedereen bestond er een toekomst na de doop. Susanna van Cormantin was bij haar doop al ziek en verzwakt, en zij herstelde niet. Op 6 september 1768 stelde zij haar testament op, waarin de notaris opmerkte dat ze er “bleek” uitzag door de ziekte. In haar testament liet zij al haar bezittingen, die niet gespecificeerd zijn, na aan Johanna Temming, bij wie ze nog altijd woonde. Haar laatste wens had betrekking op haar zus Hester, die in slavernij op de plantage van de familie Couderc werkte. Ze vroeg of Hester uit de slavernij vrijgemaakt mocht worden, maar enkel als Johanna Temming “zulks zal believen en wel gevallen”.⁴⁴⁰ Het is niet duidelijk of de laatste wens van Susanna is uitgekomen. Zij overleed drie weken later en is pro deo op de begraafplaats in Leiderdorp ter aarde gesteld.⁴⁴¹

Het staat dus vast dat er vanaf de zeventiende eeuw mensen van kleur in Leiden waren. Vanaf de achttiende eeuw komen deze mensen ook duidelijk naar voren in archiefbronnen. Veel is echter nog onduidelijk: hoeveel mensen waren er, wat was hun status in de stad en wat is er met hun nazaten gebeurd?

4.2 Studenten in Leiden

De eerste studenten uit de koloniën

De koloniale elite stuurde vaak de zoons naar de Republiek om daar een universitaire opleiding af te ronden. Vooral Rechten en Geneeskunde waren in trek bij deze studenten.⁴⁴² De meeste studenten met een koloniale achtergrond, kwamen vanuit de Nederlandse koloniën in Azië. Enkele keren kwamen er ook studenten uit koloniën van Frankrijk, Engeland en Portugal. Tussen 1650 en 1812 zijn er zo’n 500

studenten ingeschreven geweest die geboren zijn in de koloniën. Daaronder waren bijvoorbeeld 53 studenten afkomstig uit Batavia, en 42 uit Kaap de Goede Hoop.⁴⁴³ In sommige gevallen betaalde de VOC voor de opleiding. Dit was bijvoorbeeld het geval bij Louis de Mey, zoon van een luitenant van de Mardijkers (afstammelingen van gedoopte en vrijgemaakte slaven) in Batavia, die in Leiden theologie ging studeren.⁴⁴⁴ Vanaf de achttiende eeuw kwamen er ook studenten uit Suriname en het Caribisch gebied. Leiden was veruit de populairste universiteit voor Surinaamse studenten, die voornamelijk Rechten studeerden.⁴⁴⁵ In de achttiende en negentiende eeuw kwamen in totaal 36 studenten van de eilanden Curaçao, Sint Eustatius en Sint Maarten naar Leiden. Van Aruba, Bonaire en Saba kwam geen enkele student.⁴⁴⁶ Verschillende studenten kwamen al eerder voorbij. De gebroeders Cras verdienden aan de veiling van slaafgemaakte mensen en Henry Couderc, Ferdinand Dejean en Sebastiaan Bernagie namen slaafgemaakten uit de koloniën mee om in Leiden in de bediening te werk te stellen. Van veel studenten uit de koloniën is echter weinig informatie bekend.

Voor vele mensen die in de kolonie waren geboren, was dit hun eerste ontmoeting met de Republiek. Dit gold bijvoorbeeld voor Johannes Philippus Sipman. De Leidse weeskamer kreeg in 1725 vanuit Batavia het verzoek om hem onder hun toezicht te nemen, omdat Sipman: “nogh jong is, en voornamentlijk in een landt daar hij nooit geweest is”.⁴⁴⁷ Meerdere studenten uit de koloniën kwamen onder toezicht van de Leidse weeskamer. Hieronder staan enkele voorbeelden van studenten uit de koloniën in de achttiende eeuw. In de stad bouwden zij een netwerk op door om te gaan met andere studenten uit de koloniën. Daarnaast onderhielden ze innig contact met hun familie en vrienden in de koloniën.

Een netwerk van studenten uit Batavia

Voor de studenten in de zeventiende en achttiende eeuw was het soms een grote stap om zich in Leiden te vestigen. Daarbij was het handig om een sociaal netwerk te hebben. Hoewel er nog geen studentenverenigingen bestonden zoals die zich vanaf de negentiende eeuw ontwikkelden, waren er in Leiden wel netwerken waarbij studenten die elkaar uit de koloniën kenden, elkaar opzochten.

Dit gold bijvoorbeeld voor Isaac de Visscher, die een uitgebreid netwerk onderhield met studenten uit Batavia. Hij was geboren op Ambon en schreef zich in 1702 in aan de universiteit als Rechtenstudent. Vier jaar later werd hij poorter van Leiden.⁴⁴⁸ In de stad huwde hij en was hij werkzaam als advocaat en ouderling. Bovendien was hij tussen 1714 en 1741 werkzaam als secretaris van Oegstgeest. Gedurende zijn leven heeft hij verschillende studenten uit Batavia onderdak geboden. In 1722 huisvestte hij bijvoorbeeld Samuel Cras, een neef van de eerdergenoemde gebroeders Cras die ook uit Batavia afkomstig was.⁴⁴⁹ Een jaar later kreeg De Visscher vanuit Batavia het verzoek om ook Jacobus Cras, een neef van Samuel, onderdak te bieden.⁴⁵⁰ De contacten bleven waarschijnlijk innig. Zo was De Visscher getuige bij het huwelijk van Samuel Cras in 1734.⁴⁵¹ Naast de familie Cras kon ook de familie Coop a Groen op De Visscher rekenen. Bernardus Coop a Groen was opperkoopman bij de VOC en had toegezien op de handel met Japan. Bij zijn overlijden in 1738 bepaalde hij dat zijn zoon Willem Agidius met de slaafgemaakte April van Bali naar Kaap de Goede Hoop zou varen. Vanaf daar zou Willem Agidius in zijn eentje naar Nederland trekken waar hij welkom was bij Isaac de Visscher. Zijn andere zoon, Johan Everhard (1725-1766), woonde toen al bij Isaac de Visscher.⁴⁵² Ook daar zullen de contacten innig geweest zijn: in het testament dat Johan Everhard opmaakte in 1741 benoemde hij de vrouw van Isaac de Visscher tot zijn erfgenaam.

Hoe belangrijk het sociale netwerk uit de koloniën was, bleek bij de student die dit netwerk verloor. Joan Everhard Coop a Groen was in 1742 weggegaan bij Isaac de Visscher, die drie jaar later zou te komen overlijden, en hij moest ook zijn broer en zussen missen die weer teruggekeerd waren naar Batavia.⁴⁵³ Desondanks bleef hij nog enkele jaren in Leiden, waar hij zijn Rechtenstudie afmaakte. In 1746 promoveerde hij, maar zag hij geen kans om in Leiden aan het werk te gaan. De Leidse weeskamer schreef over Coop a Groen:

(...) den gemelde Pupil, (die althans over de 21 jaren oud was) zijne promotie als nu hebbende bekomen, en geene vrienden nog, occasie hier te lande hebbende, om zijn

fortuijn te pousseren, nog ook genoegzame middelen om van zijne revenuen op een fatsoenelijke wijze te kunnen subsisteren, zeer genegen zoude zijn Oostindien, 't Land zijner geboorte, daar hij ook vrienden, Luiden van pouvoir en aanzien heeft, te gaan bezoeken, in de hope en[de] 't vertrouwen, dat hij in die gewesten, door gemelde zijne vrienden zal werden voortgeholpen, of andersints occasie vinden, om zijn fortuijn aldaar te maken.⁴⁵⁴

Als sergeant op het VOC-schip 'De Batavier' reisde hij terug naar Batavia.⁴⁵⁵ Eenmaal daar aangekomen, in februari 1747, stelde de Gouverneur-Generaal hem aan als geheimschrijver en hoopte hij vanuit deze functie een carrière op te bouwen in Batavia.⁴⁵⁶

Ook Jan Thomas Degenaar onderhield veel contacten met Batavia tijdens zijn studie. Hij kwam in 1725 aan in Leiden en verbleef niet, zoals andere studenten uit Batavia, bij Isaac de Visscher, maar in het huis van de tweede klerk van de Leidse weeskamer. In 1731 promoveerde hij in de Rechten. Vanuit Batavia kreeg hij felicitaties, begeleid met geschenken zoals tabak, een Japans kastje en een gouden oorlepel, tandenstoker en schaper.⁴⁵⁷ Daarnaast zou ook een Japans geweer zijn kant op komen.⁴⁵⁸ Degenaar kon niet lang van deze geschenken genieten, aangezien hij een jaar later overleed. In zijn testament schonk hij geld aan de weeskamers van Leiden, Batavia en Banda. Verschillende contacten in Batavia ontvingen ook een geldbedrag, net zoals de Leidse boekdrukkers Boudewijn en Pieter van der Aa. Al zijn boeken, boekenkasten, zilveren zakhorloge en alle klederen liet hij na aan zijn studiegenoot Edzardus Rotgers, die eveneens uit Batavia afkomstig was.⁴⁵⁹ Ten slotte verklaarde hij de twee slaafgemaakten die hij in Batavia bezat, genaamd Cannis van Arroë en zijn dochter Theodora, vrij en liet hen allebei duizend gulden na.⁴⁶⁰

Het bovenstaande toont aan hoe innig het contact was tussen de studenten die uit de koloniën naar Leiden kwamen. Daarnaast bleven ze ook contact houden met hun vrienden en familie overzee. Sommigen kozen ervoor om terug te keren na het afronden van hun studie, terwijl anderen in Leiden een nieuw leven opbouwden. Er is meer onderzoek nodig om vast te stellen hoe duurzaam deze netwerken waren, of en op welke manier deze contacten de levens van de studenten tijdens en na hun studietijd beïnvloedden en hoe wijdverspreid dit soort netwerken waren.

4.2.1 Uit Suriname

In de periode 1875 tot 1924 waren er minstens veertig jongemannen uit Suriname die in Leiden studeerden. Velen van hen droegen een Joodse, Spaanse of Portugese achternaam.⁴⁶¹ Twee van deze studenten zijn begraven op begraafplaats Groenesteeg, maar alleen de grafsteen van Henry Charles Levy is bewaard gebleven.⁴⁶² Historicus Peter de Leeuw die de grafstenen van de begraafplaats in kaart brengt, heeft onderzoek gedaan naar Henry, wiens moeder waarschijnlijk een vrijgemaakte vrouw was. Ook is achterhaald dat hij lid was van de Leidsche Studenten-IJclub. Helaas is er verder niets over hem bekend.

Op de begraafplaats ligt nog een persoon die volgens haar grafsteen in 1854 Paramaribo is geboren: Cornelia van Lierop-Juta. Zij studeerde volgens Peter de Leeuw in ieder geval niet aan de universiteit. De eerste vrouwelijke studenten schreven zich vanaf 1878 in en zij was niet één van hen.

Surinaamse Studenten Unie

Ook de Surinaamse studenten verenigden zich in Leiden. In 1966 werd de Surinaamse Studenten Unie opgericht, in navolging van de gezelligheidsvereniging Surinaamse Studenten Vereniging. Anders dan de SSV was de Unie onder leiding van Rubin Lie Pauw Sam een linksgeoriënteerde, maatschappelijk betrokken vereniging met een sterke politieke inslag.⁴⁶³ De vereniging hield zich bezig met de politieke vorming en bewustwording van Surinaamse studenten om zo naar een onafhankelijk Suriname toe te werken. Bij de SSU kwamen allerlei verschillende culturen bij elkaar, wat uniek was voor die tijd. Hindostaans, Afro-Surinaams, inheems, Nederlands, Javaans, Chinees - iedereen was welkom om zich aan te sluiten. Tot aan 1969 organiseerde de vereniging verschillende evenementen, waaronder

feesten in de Leidse Stadsgehoorzaal, waar bezoekers vanuit heel Nederland op afkwamen. Ook hier was ruimte voor politiek. Een cultureel gedeelte ging vooraf aan de feestvreugde waar politieke aangelegenheden werden besproken.

Ook organiseerde de SSU regelmatig protestbijeenkomsten. Deze waren niet alleen gericht op Suriname en haar inwoners, de leden hielden zich ook bezig met tal van andere maatschappelijke problemen, zoals de Vietnamoorlog en de kerncentrale bij Borssele. Oud-lid Paul Day legde uit: “We hielden ons bezig met de strijd tegen het kolonialisme. We stonden voor vrijheid en rechtvaardigheid voor alle arbeiders in Suriname en later ook in de hele wereld. We spraken ons bijvoorbeeld uit tegen de Vietnamoorlog, de Amerikaanse bemoeienis in Cambodja en Laos, en kernwapens. We gaven een maandblad uit waarin we onze standpunten in artikelen deelden. We demonstreerden, organiseerden lezingen en discussieavonden en hadden contact met andere vergelijkbare studentenverenigingen in Europa en Amerika.”⁴⁶⁴

SSU-lid en student Rubia Zschuschen vond in de jaren zestig per toeval in de Leidse Universiteitsbibliotheek een aantal ongepubliceerde werken van de schrijver en verzetsstrijder Anton de Kom. Ze vond onder meer het manuscript van zijn dichtbundel *Strijden ga ik* en zijn boek *Wij slaven van Suriname*. Bij het lezen van De Koms teksten over vrijheid en gerechtigheid voor alle Surinamers sloegen de leden van de SSU steil achterover. Tot die tijd had ze alleen over Suriname gelezen vanuit het perspectief van de overwinnaar, dat doordrenkt was van kolonialisme. De Koms teksten daarentegen waren een aanklacht tegen de wrede behandeling van tot slaafgemaakten, racisme, uitbuiting en koloniale overheersing, gezien door de bril van een gekoloniseerde landgenoot. Toen Zschuschen en SSU-lid Paul Day de boeken doorbladerden, voelde het alsof hun ideeën al in boekvorm waren uitgegeven.⁴⁶⁵ Deze ontdekking was één van de redenen waarom de gezelligheidsvereniging zich meer met wereldwijde politieke kwesties bezig ging houden.⁴⁶⁶

De weduwe van De Kom gaf de vereniging toestemming om De Koms werken te publiceren. De SSU opereerde vanuit hun clubhuis op Hooigracht 42. Daar typete SSU-leden dagenlang de documenten woord voor woord over, waarna ze een tweedehands stencilmachine gebruikte om de pagina's te kopiëren. Door de vondst, het kopiëren, uitgeven en het tijdens bijeenkomsten verspreiden van De Koms werken, heeft de SSU ervoor gezorgd dat hij in de Nederlandse canon terecht is gekomen.⁴⁶⁷

Veel van de toenmalige leden hebben later maatschappelijke of politieke functies vervuld, in Nederland, maar ook in Suriname. Een aantal van hen keerden namelijk na een tijd in Leiden terug om het land na de onafhankelijkheid in 1975 verder op te bouwen. Oud-SSU-lid Paul Day kwam in 1964 naar Leiden om aan de universiteit biochemie te studeren. Hij werd lid van de Surinaamse Studenten Vereniging, en was in 1966 de eerste voorzitter van de Surinaamse Studenten Unie.

4.2.2 Uit Nederlands-Indië

In 1913 promoveerde de eerste Indonesiër aan universiteit Leiden: Hoesein Djajadiningrat. Hij werd geboren in 1886 te Kramat Watu, in de provincie Banten in West-Java, als zoon van een Javaanse Regent, die wilde dat zijn zonen een westerse opleiding zouden krijgen.⁴⁶⁸ Na de Europese lagere school in Batavia vertrok hij in 1904 naar Nederland, waar hij in 1905 eindexamen deed aan het Leidse gymnasium, waarna hij zich bij de universiteit inschreef voor de studie taal- en letterkunde van de Oost-Indische archipel. Tot zijn eerste academische leermeesters behoorde ook de arabist Michael Jan de Goeje, die zoals in het eerste hoofdstuk bleek in de Leidse gemeenteraad heeft gezeten en betrokken was bij onder meer de Gemeentelijke Instelling en de Kweekschool voor Zeevaart. Djajadiningrat werd bevorderd tot ‘doctor in de taal- en letterkunde van de Indischen archipel’.⁴⁶⁹

Djajadiningrats promotie werd gezien als een belangrijke gebeurtenis in het kader van de ethische politiek van Nederland in Indonesië. Deze politiek had als doel de ontwikkeling en verheffing van de lokale bevolking te stimuleren, en zijn succes werd gezien als het bewijs dat de inspanningen hun vruchten afwierpen.⁴⁷⁰ Zijn prestatie werd door veel Nederlanders gezien als iets buitengewoons. In die tijd werden Javanen vaak als minder slim en ambitieus gezien, maar zijn proefschrift toonde het

tegendeel. Zijn succes opende de deur voor vele andere Indonesische studenten om naar Leiden te komen.⁴⁷¹ In het Academieggebouw werd een beeld voor hem opgericht.

Mohammed Hatta, geboren als Muhammad Athar, werd op 12 augustus 1902 geboren in Fort de Kock, in het huidige Bukittinggi.⁴⁷² Hatta vertrok op jonge leeftijd naar Nederland om in Rotterdam te studeren, maar in Leiden kwam hij in contact met landgenoten die, net als hij, een groeiend nationalistisch bewustzijn ontwikkelde. Hij sloot zich daar aan bij de Indische Vereening, die later de Perhimpunan Indonesia (PI) genoemd werd. Hier speelde hij een actieve rol in het verspreiden van de Indonesische onafhankelijkheidsgedachte in Europa.

Zijn politieke activisme leidde er in september 1927 toe dat hij in zijn woning in Den Haag werd opgepakt, net als drie andere PI-studenten uit Nederlands-Indië. In 1920 was de anti-revolutiewet in werking getreden en ze werden aangeklaagd wegens opruiing tegen het Nederlands gezag.⁴⁷³ De Nederlandse overheid hield vrijheidsstrijders met arendsogen in de gaten, uit angst om haar kolonie kwijt te raken. Hatta had het jaar ervoor gesproken tijdens het oprichtingscongres van de Internationale Liga tegen Imperialisme en Koloniale Onderdrukking. Waarschijnlijk is hij hierdoor op de radar gekomen.⁴⁷⁴ Tijdens zijn gevangenschap schreef hij zijn beroemde pleidooi, getiteld *Indonesia Merdeka*, waarin hij betoogde dat de Indonesische onafhankelijkheid niet slechts een recht, maar een onvermijdelijkheid was. Deze tekst werd door mensen over de hele wereld gelezen en zou later een basis vormen voor de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring.⁴⁷⁵

Toen Soekarno na de overgave van Japan in 1945 de onafhankelijkheid van Indonesië uitriep, speelde Hatta een cruciale rol. Deze 'staatsgreep' werd niet erkend en om deze de kop in te drukken en het koloniale bestuur te herstellen stuurde de Nederlandse overheid duizenden militairen. Pas na een jarenlange strijd die meer dan 100.000 mensen het leven kostte, vond in 1949 de soevereiniteitsoverdracht plaats. Zittend naast koningin Juliana tekende Hatta toen de soevereiniteitsoverdracht en werd hij de eerste vicepresident van de vrije Republica Indonesia.⁴⁷⁶

Perhimpunan Indonesia

De studenten uit Nederlands-Indië verenigden zich in 1908 toen zij de Indische Vereeniging oprichtten, waar bovengenoemde Hoesein Djajadiningrat ook even voorzitter van is geweest.⁴⁷⁷ Het hoofddoel van de vereniging was het bevorderen van de gemeenschappelijke belangen van de uit Nederlands-Indië afkomstige studenten en om bovendien een band met het land van herkomst levend te houden.⁴⁷⁸ De vereniging moedigde andere studenten aan om ook in Leiden te komen studeren en informeerde nieuwe studenten over alle praktische zaken die hierbij kwamen kijken. Daarnaast werden er lezingen, gezellige bijeenkomsten en herdenkingen georganiseerd om de onderlinge contacten tussen te leden te bevorderen.⁴⁷⁹

Onder leiding van de voorman Mohammed Hatta werd de vereniging echter snel meer politiek geëngageerd en antikoloniaal. Ze streed dus tegen de Nederlandse overheersing en voor de onafhankelijkheid van Indonesië. Deze onafhankelijkheidsstrijd kwam centraal te staan wat zich onder meer uitte in de naamswijziging van de vereniging. Vanaf 1922 ging de vereniging namelijk door onder de naam Perhimpunan Indonesia, wat in het Bahasa 'Indische vereniging' betekent. Vanaf 1925 gaf de vereniging ook het propagandistische tijdschrift *Indonesia Merdeka* uit om Indonesiërs te verenigen tegen de Nederlandse koloniale macht. Het tijdschrift werd niet alleen verspreid in Nederland maar ook Indonesië binnengesmokkeld.

Toen het nationaalsocialisme in de jaren dertig opkwam, werd de eigen strijd voor onafhankelijk even op pauze gezet.⁴⁸⁰ De vereniging riep op samen met de koloniale overheerser hiertegen te vechten. Zelfs nadat de bezetter de vereniging had verboden, gingen leden ondergronds door. Hugo de Grootstraat 12 was hierbij de uitvalsbasis.⁴⁸¹ Op verschillende manieren waren zij actief in het verzet: ze drukten en verspreidden verzetsbladen, namen Joodse onderduikers in bescherming, organiseerden bijeenkomsten en radio-uitzendingen, deelden distributiebonnen en valse papieren uit aan mensen die ondergedoken zaten en verzetten zich ook met geweld tegen de overheerser.

Evi Poetiray was één van de leden van de Perhimpunan Indonesia die zich aansloot bij het verzet. Ze werd in 1918 in Besoeki in Nederlands-Indië geboren, waarna ze uiteindelijk in 1937 naar

Amsterdam reisde om aan een opleiding tot chemisch analist te beginnen. Haar grootvader had de status van "gelijkgestelde", wat inhield dat hij als 'inlander' dezelfde rechten had als Europeanen in de koloniale samenleving—aangezien hij volgens de koloniale regels op gelijke voet stond met Europeanen. Deze status gaf het gezin bepaalde privileges, waardoor Evi en haar zus naar Nederland konden reizen.⁴⁸² Zoals Hatta en Djajadiningrat werd ze warm ontvangen door de Perhimpunan Indonesia. Voor het eerst ging ze haar Indonesische identiteit omarmen. Thuis sprak ze met haar gezinsleden uitsluitend Nederlands, maar geïnspireerd door de andere leden voelde ze eindelijk de vrijheid om haar culturele wortels verder te ontdekken.⁴⁸³ Tijdens de Tweede Wereldoorlog streed ze tegen de nazi's. ze bood onder meer onderdak aan Joden en andere verzetsstrijders en smokkelde illegale kranten – niet om Nederland te helpen, maar simpelweg omdat de Duitsers fascistten waren.⁴⁸⁴ Haar doel bleef altijd *Merdeka* – de onafhankelijkheid van Indonesië.

Tijdens de Duitse bezetting kwamen er in Nederland ten minste 86 Indonesiërs om het leven, waaronder ook drie leden van de Perhimpunan Indonesia: Irawan Soejono, Sidartawan en Moen Soendaroe.⁴⁸⁵ Vlak na het overlijden van Moen Soendaroe in het concentratiekamp Neuengamme, schreef de vereniging het volgende over de drie leden die hun leven hadden gegeven voor de bevrijding van de nationaalsocialisten:

"Sidartawan, Irawan Soejono, Moen Soendaroe, drie Indonesische nationalistten uit de gelederen van de Perhimpunan Indonesia, die ver van hun vaderland zonder aarzelen de strijd hebben opgenomen tegen de fascistische barbarij en die tenslotte het kostbaarste wat ze bezaten opgeofferd voor hun dierbaar land, voor de vooruitgang van de mensheid. Hun strijd en offer zullen voor de Indonesiërs een aansporing zijn om met uiterste verbetenheid de strijd voor de vrijheid van Indonesië voort te zetten."⁴⁸⁶

L.S.C. en India Orientalis

Voor studenten die in Nederlands-Indië geboren waren of er een tijd hadden gewoond, in Leiden studeerden en opzoek waren naar anderen die diezelfde achtergrond deelden, werd in 1860 het streekgezelschap India Orientalis opgericht.⁴⁸⁷ Op 21 oktober van dat jaar vond de eerste bijeenkomst plaats. Over de oprichting van het gezelschap werd het volgende gezegd: "Hen voelt immer groote gehechtheid en sympathie voor hem, die men, in één en dezelfde plaats of in één en dezelfde land geboren, ook al kent men hem niet, in verre streken ontmoet."⁴⁸⁸ In het geval van de leden van dit streekgezelschap betekende dit dat ze allen in Leiden woonden, allemaal aan de universiteit studeerden en lid waren van het Leidsche Studenten Corps. Bij de studentenvereniging bestonden er ook andere streekgezelschappen voor leden die naar elkaar toetrokken door een gedeelde achtergrond. Zo bestonden er onder meer aparte groepen voor mensen die in in Zutphen, Friesland en Arnhem geboren en opgegroeid waren, maar in het geval van India Orientalis, ging het dus "(...) om de liefde voor Oost-Indië bij hen levendig te houden."⁴⁸⁹ Niet iedereen kon dus lid worden van India Orientalis. Een hospitant, iemand die zich bij het gezelschap aan wilde sluiten, moest aan twee voorwaarden voldoen: hij moest lid zijn van het L.S.C, het Leidsche Studenten Corps, en hij moest in Nederlands-Indië geboren zijn of er een periode gewoond hebben.

India Orientalis probeerde op verschillende manieren de liefde voor Oost-Indië levendig te houden. Er werden door leden van het streekgezelschap bijvoorbeeld liederen geschreven, diners georganiseerd op de sociëteit van de vereniging en er werd bovendien contact onderhouden met vergelijkbare streekgezelschappen in andere steden, zoals Poehoen Kelapa van het Utrechtsch Studenten Corps.⁴⁹⁰ Op een zeker moment bracht het bestuur van India Orientalis ook een bezoek aan Poehoen Kelapa. In het verslag hiervan staat iets merkwaardigs.⁴⁹¹ De auteur schrijft dat wanneer de gasten uit Leiden warm verwelkomd zijn en nieuwe leden van het Utrechtse gezelschap zijn geïnaugureerd, de "pokel met het godenbier" rondging en "Jaggar, de Javaansche knecht, moeite [had] de telkens geleedigde glazen weder te vullen." Het lijkt erop dat er een Javaanse bediende aanwezig was toen de bestuursleden van India Orientalis langskwamen. Had India Orientalis net zoals het Utrechtsch gezelschap een bediende 'in dienst'?

In 1883 organiseerde het gezelschap een liefdadigheidsfeest om geld in te zamelen voor een ramp op Java die had plaatsgevonden. In een brief aan de leden verwoordde het bestuur de noodzaak voor de inzamelingsactie als volgt:

“Landstreken grooter dan geheel Nederland zijn in zee veranderd, geheele dorpen en steden zijn verwoest; honderde mensen zijn omgekomen en wat nog door de overstromingen gespaard was hebben geweldige bergstootingen vernield. (...) Op Java echter zijn meer dan zeventienhonderd mensen omgekomen en duizende gezinnen die alles verloren hebben zwerven rond zonder dekking of voedsel. (...) bedenk hoeveel Nederland aan Java verplicht is, hoe het door haar tot rijkdom en magt is gekomen, hoe het zelfs alleen door Java die staat kan blijven die het op dit oogenblik is.”⁴⁹²

Het gaat hier over de vulkaanuitbarsting van de Krakatau van 27 augustus 1883 waarbij ruim 36.000 mensen zijn omgekomen en complete steden en dorpen werden weggevaagd. Een maand na de ramp vond in de Leidse Stadsgehoorzaal het benefietevenement plaats.

Het programma bestond onder meer uit een vertoning van wajangpoppen begeleid door instrumenten uit het Leidsch Etnografisch Museum, toppeng (Javaanse komedie), het bespelen van de angkloeng (een Javaans muziekinstrument) en afsluitend vond er een bal plaats. De instrumenten kwamen volgens het programmaboekje uit het Leidsch Etnografisch Museum en werden bespeeld door zestien Javaanse mensen die afkomstig waren van de “Amsterdam Tentoonstelling”.⁴⁹³ Die avond werd er ruim 1040 gulden opgehaald met de verkoop van toegangskaartjes. Aangezien de toegang voor een “heer en dame” 2 gulden 50 was, hebben er rond de vierhonderd mensen een kaartje gekocht. Minus de kosten die de organisatie heeft gemaakt voor het organiseren van het evenement, werd er omgerekend naar vandaag de dag ruim €22.000 opgehaald.⁴⁹⁴ Een deel van dit bedrag bestond uit donaties van verschillende betrokkenen, waaronder prins Roland Bonaparte.

Indologen Vereeniging

Het verdwijnen van de gemeentelijke opleiding tot Oost-Indisch ambtenaar in 1877 betekende niet dat er in Leiden voortaan geen jongens meer werden opgeleid voor de koloniën. In 1902 kwam er een Indologie-opleiding aan de Leidse universiteit, die tot 1950 heeft bestaan. Het is de opvolger van de opleiding in Delft en van de Rijks- en Gemeentelijke instelling, die beiden ook in Leiden gevestigd waren. Het is een tweejarige cursus om jongens in korte tijd klaar te stomen voor een bestuurlijke functie in Nederlands-Indië, want waar er voorheen een overdaad was aan ambtenaren, was het inmiddels omgeslagen in een “nijpend” tekort.⁴⁹⁵ Voor deze nieuwe opleiding schreven in september 1902 zich 45 kandidaten in en in 1904 behaalden 23 van het getuigschrift in Nederland en 19 in Nederlands-Indië. Alle 42 werden geplaatst.

Na de eerste kennismaking van de nieuwe studenten Indologie, werd er gesproken over de behoefte om een vereniging op te richten voor gelijkgestemden. Geïnteresseerden verzamelden zich en op 2 oktober 1902 vond de eerste vergadering van de Indologen Vereeniging.⁴⁹⁶ Het moest, in navolging van de gelijksoortige vereniging in Delft, een zelfstandige studie-én gezelligheidsvereniging worden. Naast dat de vereniging Indologen met elkaar wilde verbinden, behartigde het ook de studiebelangen van de leden en werden er verschillende activiteiten georganiseerd, zoals lezingen en debatavonden.

De Indologen Vereeniging gaf ook een blad uit: het *Indologenblad*. In 1916 werd een themanummer uitgegeven ter ere van 100 jaar “herstel van ons gezag” in Nederlands-Indië.⁴⁹⁷ In het voorwoord werd verder uitgeweid over de aanleiding van het jubileumnummer, waarin duidelijk wordt dat deze vereniging louter positief was over de Nederlandse kolonie. Dat was niet onlogisch aangezien de vereniging bestond uit Indologen, of degenen die hiervoor opgeleid werden.

“Het Eeuwfeest van het herstel van ons Gezag in Nederlandsch Indië, dat dit jaar gevierd wordt, is van vele zijden reeds, die direct of indirect met Indië betrokken zijn, in woord en schrift

begaan. Ook de Redactie van het Indologenblad meende bij deze gelegenheid niet achter te mogen blijven en geeft derhalve deze feestuitgave in het licht. Immers, naast een nationaal feest is dit ook vooral óns feest, de herdenking van onze honderdjarige gezagsoefening. Bij dezen mijlpaal past het ons een ogenblik te verwijlen en den blik terug te slaan over het tijdperk dat achter ons licht. Daaruit mogen wij leering putten om opnieuw voorwaarts te gaan in onzen arbeid, geslacht op geslacht, weer anderen eeuwen dóór, aan het geluk en de voorspoed van Nederland en Kolonie beide. Zwaar is die taak voorzeker, maar jonge krachten van den Nederlandschen Stam staan klaar om voort te bouwen aan den Tempel der Menschheid die thans in Indië wordt gesticht en met hen werkt de ervaring der vaderen en hen steunt hun wijze raad. Vandaar ook dat het der Redactie gelukken mocht een keur vrienden van Indië bereid te vinden vanaf dit punt de geschiedenis der laatste eeuw te belichten en hun wegwijzingen voor de toekomst te geven. Zij hebben de waarde beseft van den raad, dien zij konden geven, aan hen die zich opmaken om Indië te leiden voor het volgende geslacht. (...) Moge deze uitgave Nederland dus nader brengen tot Indië niet alleen, maar ook alom begrijpende sympathie doen geboren worden en roeping voor een der edelste taken van ons volk, voor de uitvoering waarvoor mannen van bezieling nodig zijn. (...) Wij zenden dus deze uitgave in het licht als een banier, waaronder de aanstaande bestuursambtenaren optrekken en een oproep tot Nederland om hen te volgen.”⁴⁹⁸

In het blad staan verschillende bijdragen van bekende personen uit het Nederlandse koloniale geschiedenis. Zij zijn de “keur vrienden van Indië” die in bovenstaande tekst genoemd worden. Hiertoe behoren onder meer voormalig gouverneur-generaal Jo van Heutsz, journalist en dichter Raden Mas Noto Soeroto, arabist en islamoloog Christiaan Snouck Hurgronje en ook gemeenteraadslid J.H. Carpentier Alting, die zijn opleiding aan de Leidse Gemeentelijke instelling voor opleiding van Oost-Indische ambtenaren had gevolgd.

In zijn bijdragen schrijft Jo van Heutsz over de taken van de bestuursambtenaar in Nederlands-Indië.⁴⁹⁹ Voor de ambtenaren was het belangrijk om “begrijpen dat de bevolking niet bestaat voor *hun* gemak en genoeg, maar daarentegen *zij* er zijn om, terzijde gestaan en waar noodig voorgelicht door het Europeesch bestuur, hun beste krachten voortdurend te wijden aan het welzijn van het volk en het helpen ontwikkelen van het land.”⁵⁰⁰ Er was volgens Van Heutsz grote moed nodig om de lokale bevolking op te voeden tot gelijken, tot een volk dat in staat was om op eigen benen te staan. Van Heutsz spreekt ook zijn hoop uit voor de toekomst: “(...) aan de tegenwoordige en toekomstige Europeesche en inlandsche bestuursambtenaren is het toevertrouwd om het thans ingetreden tweede honderdjarige tijdvak 1916-2016 (...) te maken tot een gouden eeuw van het vereenigde Koninkrijk in Oost en West.”⁵⁰¹

1937 was voor de in 1902 opgerichte Indologen Vereeniging een jubileumjaar, waar ook een speciaal boek voor uit werd gegeven. Vergelijkbaar met het themanummer uit 1916, werd hierin het Nederlandse koloniale bestuur verheerlijkt. In het voorwoord schreef de toenmalige Minister van Koloniën over de periode waarin hij in Nederlands-Indië werkzaam was. Hij noemde het “den schoonsten tijd van mijn leven”.⁵⁰² Volgens hem was er “voor een jonge en energiek man geen mooier werkkring denkbaar dan dien bij het Binnenlandsch Bestuur, omdat dit omvat als bijna dagelijksche taak het werken met en voor de bevolkingen in Indië en haar hoofden, aan haar zedelijke en materieele verheffing.”⁵⁰³

Indologisch Werkgezelschap

Sommige Indologen waren lid van het Leids Studenten Corps, waar zij zich vanaf 1924 verenigden in het Indologisch Werkgezelschap. Het moest de belangen van de Indische ambtenaren in opleiding behartigen door het onderlinge contact te bevorderen, bijvoorbeeld door het houden van lezingen, het uitgeven van een blad en door het onderhouden van contact met andere gelijksoortige verenigingen.⁵⁰⁴ Er bestonden twee soorten leden, de zogeheten “candidaats-Indische ambtenaren”, die de Indologen-opleiding aan de universiteit volgden en de buitengewone leden. Dit konden alle “mannelijke

studeerenden” zijn, die aan de faculteiten rechten, letteren of wijsbegeerte studeerden. Een vereiste was wel dat iemand door vijf leden aangedragen moest worden.

Eén van de activiteiten van het werkgezelschap was het organiseren van filmavonden. Zo werd 3 juni 1939 de kleurenfilm *Kleur en Glorie onze tropen* vertoond. Volgens de flyer was deze film speciaal omdat er tot dan toe geen film bestond, die “(...) ons overzeesch tropisch Rijk weergaf in zijn kleurenpracht (...)”.⁵⁰⁵ De film toonde de toeschouwer verschillende taferelen uit de kolonie: beelden van Sumatra, Java, “Sumatraasche cultures, (...) de pracht van het blauwe Toba-meer, rondom bewoond door Batakstammen” en “het gebied der Minangkabauers met hun kleurige kleederdrachten en woningen”.⁵⁰⁶ Ten slotte waren er ook beelden die op Bali zijn gefilmd van “Pastelkleurige landschappen, bonte tempels, vergulde demonen, vreemde gebruiken en de uitgebreide ceremoniën van een lijkverbranding worden in hun veelheid van kleuren op onze film vastgelegd.”⁵⁰⁷

Na de onafhankelijkheid van Indonesië in 1949, was er voor Nederland geen kolonie meer om onder dwang te houden. Nieuwe Indische ambtenaren hoefden niet meer opgeleid te worden waarmee ook een einde kwam aan het werkgezelschap.

4.3 Conclusie

Om verschillende redenen kwamen personen uit de koloniën naar Leiden. Als universiteitsstad had Leiden een enorme aantrekkingskracht voor zonen uit welgestelde koloniale families. Tussen 1650 en 1812 kwamen 53 studenten uit Batavia en 42 uit Kaap de Goede Hoop, die in de stad een universitaire opleiding volgden. In de achttiende eeuw voegden studenten uit Suriname en het Caribisch gebied zich bij hen. Vanaf de negentiende eeuw namen deze aantallen verder toe. In eerste instantie waren dit uitsluitend zonen van koloniale ambtenaren. Vanaf de twintigste eeuw veranderde dit. Zo was Hoesein Djajadiningrat de eerste Indonesiër die in 1913 aan Universiteit Leiden promoveerde.

Onder studenten was er de behoefte om zich te verenigen. Al in de achttiende eeuw ontstonden er netwerken van studenten die uit Batavia afkomstig waren. Vanaf de negentiende eeuw ontstaan er verschillende clubjes, waar personen met dezelfde achtergrond of studie elkaar weten te vinden. Zo werd in 1860 het streekgezelschap *India Orientalis* opgericht voor jongens die in Nederlands-Indië werden geboren, de *Indologen Vereeniging* voor degenen die tot koloniaal ambtenaar werden opgeleid en Indonesische studenten ontmoetten elkaar tijdens bijeenkomsten van *Perhimpunan Indonesia*.

Om onderzoek te doen naar de aanwezigheid van personen van kleur in de stad, moet er van de gebaande paden afgeweken worden. Dat personen van kleur in de zeventiende eeuw niet in de Leidse archieven voorkwamen, betekende niet dat zij niet in Leiden woonden. Personen van kleur en (voormalig) slaafgemaakten waren meestal niet in staat om zelf te schrijven, waardoor zij weinig geschreven sporen achterlieten. Door schilderijen van Leidse kunstenaars te analyseren werd duidelijk dat ze er wel waren. Bovendien vertelde de dienende rol die deze personen op schilderijen vervulden veel over de sociale positie van personen van kleur in die tijd. Vanaf de achttiende eeuw werden enkele personen van kleur in doopakten genoemd, zoals Susanna van Cormantin. Dit type onderzoek is intensief en tijdrovend en in dit vooronderzoek zijn daarom slechts enkele voorbeelden uitgewerkt. Meer onderzoek zou een vollediger beeld kunnen geven van de ervaringen van mensen van kleur in Leiden en hun nazaten in de vroegmoderne tijd en de negentiende eeuw.

5. De koloniën zichtbaar in de stad

De koloniën waren ver weg voor de Leidse stadsbewoners, maar tegelijkertijd ook heel dichtbijen zichtbaar bijvoorbeeld in de vorm van verzamelingen. Vanaf het prille begin van het kolonialisme haalde men allerhande objecten uit de koloniën naar Leiden. Nieuwsgierigheid naar van alles uit de koloniën kwam voort uit wetenschappelijke interesse, maar werd ook gevoed doordat het verzamelen van zeldzaamheden prestige opleverde. Ook op andere manieren kwamen de koloniën terug in het straatbeeld, en vanaf de negentiende eeuw in toenemende mate: van straatnamen en monumenten tot aan een optocht waarop op 3 oktober de koloniën op wielen door de stad werden rondgereden.

Dit hoofdstuk geeft verschillende voorbeelden van hoe de koloniën zichtbaar waren in Leiden. Allereerst kijken we naar de verschillende verzamelingen van objecten, planten, naturalia en menselijke resten die in Leiden zijn gevormd vanaf het einde van de zestiende eeuw. Vervolgens is er aandacht voor de verschillende manieren waarop Leidenaren in de negentiende en twintigste eeuw een beeld kregen van de koloniën en het leven op, bijvoorbeeld, de plantages. Samen tonen deze teksten op welke manier de koloniën eeuwenlang zichtbaar waren in de stad.

5.1 Verzamelingen uit de koloniën

Al vanaf het eind van de zestiende eeuw zijn er in Leiden veel verzamelingen aangelegd met objecten uit de koloniën. Dit gebeurde in eerste instantie door de jonge universiteit. Gedurende de zeventiende en achttiende eeuw ontstonden ook privéverzamelingen van rijken en geleerden. De collecties geven inzicht in wat de Leidenaren allemaal konden zien. Hieronder geven we een aantal voorbeelden van dit soort collecties die toegankelijk waren voor Leidenaren. De aanwezigheid van deze collecties roept vervolgens de vraag op: hoe dachten Leidenaren over de koloniën en slavernij na het zien van de objecten?

5.1.1 Universitaire collecties

In de jaren 1590 stichtte Universiteit Leiden, met hulp van het stadsbestuur, twee nieuwe instellingen. Vanaf 1590 werd de botanische tuin aangelegd, achter het Academiegebouw. Aan de andere kant van het Rapenburg, in het voormalige Faliende Begijnhof, ontstond vanaf 1591 het Anatomisch Theater. In 1594 openden de Hortus en het Anatomisch Theater hun deuren. Op beide plekken legden wetenschappers van de universiteit belangrijke collecties aan die objecten en planten uit onder andere de koloniale wereld toonden. Deze collecties gingen later op in de rijksmuseum die vanaf de negentiende eeuw in de stad opkwamen: het Wereldmuseum Leiden, het Rijksmuseum van Oudheden, het Rijksmuseum Boerhaave en Naturalis. Tegelijkertijd legden wetenschappers van de universiteit ook privécollecties aan. De collecties vormen zo onderdeel van de geschiedenis van de stad en de universiteit en komen daarom ook aan bod in het rapport over de koloniale en slavernij geschiedenis van de Universiteit Leiden.

De verzamelingen dienden allereerst een wetenschappelijk doel. Informatie over de flora en fauna uit het verre Oosten en Amerika vormde een interessante aanvulling op de traditionele wetenschappelijke kennis die was overgeleverd uit de klassieke oudheid. De planten en opgezette dieren uit de koloniën boden wetenschappers nieuwe inzichten in de natuur.⁵⁰⁸ Maar de verzamelingen objecten uit de koloniën waren ook interessant vanwege het prestige dat ze opleverden. De universiteit ging mee in een Europese traditie van instellingen en vorstenhoven die pronkten met zeldzame voorwerpen. Prestige was belangrijk voor de universiteit die net was opgericht omdat het moest concurreren tegen bekende Europese universiteiten.⁵⁰⁹ Deze trots is onder meer te merken in de *Beschrijvinge der stad Leyden* (1614, herdrukt in 1641) van Jan Orlers. Orlers was een geboren Leidenaar, historicus en boekverkoper en trad later toe tot het stadsbestuur.⁵¹⁰ In zijn bekende *Beschrijvinge* merkte hij een aantal keren trots op dat er in de Hortus zowel “binnen-lantsche / als Indische ende andere uytlantsche Planten ende Cruyden beplantet is”. Daarnaast benoemde Orlers de overdekte galerie in de botanische tuin met “eenige vreemde gedierten ende ghewassen / de welke

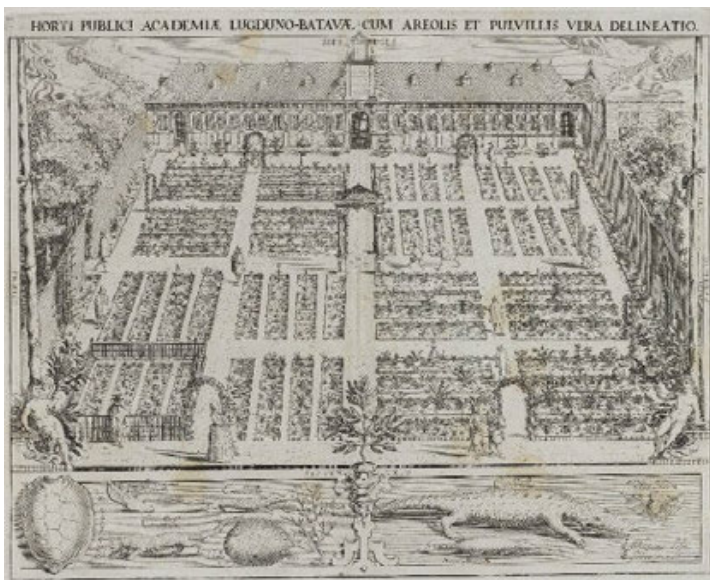
uyt beyde de Indien ende andere plaetsen alhier gebracht zijn".⁵¹¹ Hieronder volgt een beschrijving van de manier waarop de verzamelingen in de Hortus en in het Anatomisch Theater tot stand kwamen en wie de verzamelingen konden zien.

De Hortus Botanicus

Het stadsbestuur speelde een grote rol in de oprichting van Hortus Botanicus in 1590. Het verkocht de universiteit een stuk land achter het Academiegebouw maar stelde wel als voorwaarde dat de tuin voor iedereen toegankelijk zou zijn, en dus niet alleen voor geleerden en studenten.⁵¹² Op deze manier zorgde het Leidse stadsbestuur ervoor dat alle Leidenaren de verzameling objecten en planten die in de daaropvolgende eeuwen ontstond konden zien.

Voor de oprichting van de tuin stelde de universiteit de belangrijkste botanist van zijn tijd aan: Carolus Clusius (1526-1609). Hij en zijn collega botanist Pieter Pauw (1564-1617) namen niet alleen een schat aan kennis, ervaring en veel zeldzame planten mee, maar ook een groot netwerk van andere verzamelaars.⁵¹³ Vanaf het begin wilden zij ook planten uit de koloniën in Leiden krijgen. Daarvoor gebruikten ze de zogenaamde voorcompagnies, die voorafgaand aan de oprichting van de VOC naar Oost-Azië voeren. In 1599 en 1601 gaven zowel Clusius als Pauw instructies aan de scheepsartsen over welke naturalia interessant waren en hoe hij de verzamelde planten moest drogen en bewaren. Vanuit Oost-Azië en Madagaskar kwamen verschillende gedroogde planten en andere naturalia naar de Leidse Hortus.⁵¹⁴

In 1599 opende de tuin een *ambulacrum*. Deze galerie was bedoeld om colleges te geven op regenachtige dagen en om exotische planten te beschermen tegen de koude Hollandse winters. Al snel diende het echter ook als een rariteitenkabinet met gedroogde planten en dieren uit de koloniën. Zo waren de bamboestokken van de reis uit 1599 een pronkstuk voor het *ambulacrum*. Daarnaast waren er opgezette krokodillen en vissen, de veer van een feniks, de huid van een zeemeermin, Chinees papier en een Indische rok te vinden.⁵¹⁵ In 1644 waren deze nog altijd de trots van de Hortus. Verschillende naturalia kregen een prominente plek op een overzichtsprent van de Leidse Hortus (afb. 5.1).

Afb. 5.1 Claes Jansz. Visscher (II), naar een prent uit 1610, 'Gezicht op de Leidse Hortus Botanicus', 1644. Erfgoed Leiden en Omstreken.

Na de oprichting van de VOC zorgde de compagnie voor een toestroom aan planten en zaden uit de koloniën. De meeste raakten na maanden op zee verrot en waren daardoor waardeloos voor de verzameling. In 1652 legde de compagnie een tuin aan in Kaap de Goede Hoop. Deze tuin was bedoeld om levensmiddelen te verbouwen voor de verversing van de schepen naar Azië en Europa. Al snel

groeiden daar zeldzame planten uit Azië, die vervolgens konden doorreizen naar de Leidse botanische tuin. Op die manier bereikten meer planten uit bijvoorbeeld Ceylon en Malabar Leiden en breidde de Hortus zijn collectie van zeldzame en exotische planten uit.⁵¹⁶ Botanist Paul Hermann (1646-1695) speelde hierin een belangrijke rol. Hij had bijna negen jaar voor de VOC gediend als arts en botanicus. In die functie bezat hij ook mensen in slavernij, waar hij niet zachtzinnig mee omging. Zo sloeg hij een slaafgemaakte vrouw dood en begroef hij haar in zijn eigen tuin. In 1680, een jaar nadat hij was teruggekeerd uit Azië, werd hij aangesteld als prefect van de Hortus in Leiden. Hij wist de collectie uit te breiden met veel planten uit Azië, Zuid-Afrika en Noord en Zuid-Amerika. Dat was niet alleen zichtbaar in de tuin, maar ook in de catalogus die hij in 1687 van de botanische collectie maakte.⁵¹⁷ De titelprent, een gravure van Willem van Mieris, toont Minerva, de godin van de wijsheid en het symbool van de Leidse universiteit. Voor haar knielt Afrika, en geven de andere werelddelen haar exotische planten. In de Leidse tuin waren dus planten uit alle gekoloniseerde gebieden te zien.

Afb. 5.2 Frontispice van P. Hermann, *Horti academici Lugduno-Batavi cataalogus* (Leiden 1687). Real Jardín Botánico, Madrid.

Gedurende de achttiende eeuw is de collectie van de Hortus verder uitgebreid, zowel met planten als curiosa. In 1719 moest Herman Boerhaave (1668-1738) de admiraliteit en handelscompagnieën bewegen om de universiteit te voorzien van “rariteiten”.⁵¹⁸ Vanuit Ceylon kwamen structureel planten en zaden naar de botanische tuin.⁵¹⁹ Daarnaast kwamen in 1754 verschillende opgezette dieren, planten en schelpen uit Malakka naar Leiden.⁵²⁰ Daar bleef het niet bij: een jaar later zocht de VOC in Malakka naar diverse “insecten, planten, mineralen of andere Rariteiten (...) ten dienste van de Academie te Leijden”.⁵²¹ Naast de officiële route van handelscompagnieën, waren persoonlijke contacten ook belangrijk voor het verkrijgen van exotische planten. Dit blijkt bijvoorbeeld bij hortulanus Willem de Hertogh, die tussen 1686 en zijn dood in 1723 voor de tuin werkte.⁵²² Zijn broer had als hovenier in Kaap de Goede Hoop gewerkt en enkele maanden nadat hij in 1716 in Suriname was aangekomen, stuurde hij verschillende planten en zaden vanuit de kolonie naar Leiden.⁵²³ Zo bleef de collectie van de Hortus zich aanvullen en uitbreiden met planten en voorwerpen uit de koloniën.

In 1711 verscheen het register van het 'Indiaanse Cabinet', met daarin vermeld alle "vreemde Dieren en Gewassen, swemmende naer natuyrlijke levens gestalt in een balsaemse vocht" die in de Hortus te zien waren. 'Indiaans' betekende in dit geval alles in de koloniale wereld, en kon dus verwijzen naar zowel Azië en Afrika als de Amerika's. Zo was er een Afrikaanse kameleon, een leguaan uit Oost-Indië en "een kleyn Westindise Tweehoofdigh slangetje" te zien. In totaal vermeldde het register 270 dieren en planten die uit de koloniale wereld kwamen en in water zijn bewaard. Daarnaast staat in de inventaris ook "een Kind van seven Maenden" vermeld.⁵²⁴ Het is onbekend waar het kind vandaan kwam, wie het in een pot stopte en hoe het kind in de Leidse Hortus terecht kwam. Het is echter veelzeggend dat dit kind in een lijst vol met 'vreemde dieren en gewassen' genoemd staat. De inventaris begint zelfs met het kind, wat impliceert dat het kind het belangrijkste of bijzonderste "voorwerp" was dat in het kabinet tentoongesteld stond.

De Hortus was dus meer dan een verzameling van exotische planten. Verschillende naturalia en etnografische voorwerpen werden tentoongesteld in de tuin en de bijbehorende *ambulacrum*. Deze zijn via koloniale ondernemingen zoals de VOC naar Leiden gebracht. In Leiden kon iedereen de tuin bezoeken en op deze manier kennisnemen van de koloniale wereld. Het roept de vraag op wat voor beeld mensen over de koloniën kregen. Ze zagen in de tuin namelijk niet alleen planten en dieren, maar ook mythtologiserende objecten in combinatie met kledingstukken en een kind.

Het Anatomisch Theater

Hier siet gy vreemt Gediert, daar Dorre-mensche beenen,
En Ongeboore vrugt uyt 's Moeders lijf gesne'en,
Ook Land en Zee-gedrogt: en wonder vreemde Steenen,
Die in Egypten zyn als Goden aangebe'en,
Daar, wederom yet raars, uyt China afgekomen;
En wat Oost-Indien; en wat Brasil'jen geeft.
Wie werd in sijn gemoet hier door niet opgenomen?
Te roemen sijnen God die 't al geschapen heeft.⁵²⁵

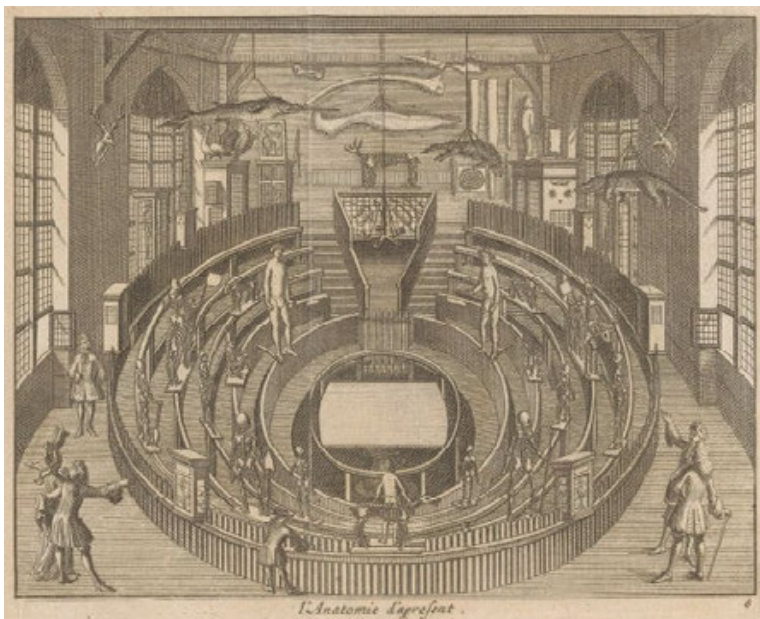
Dit gedicht uit 1670 opende catalogi van het Leidse Anatomisch Theater die in de late zeventiende eeuw en de achttiende eeuw zijn gedrukt. Het toont meteen dat er allerlei voorwerpen van over de hele wereld in Leiden terecht kwamen. Net als de Hortus, diende ook het Anatomisch Theater in de eerste plaats een wetenschappelijk doel.

In de wintermaanden, als er genoeg ijs was om de lijken te koelen, was het theater het decor voor de anatomische lessen. Deze lessen waren openbaar toegankelijk. Op de eerste rijen zaten geneeskundestudenten, daarachter zaten andere studenten en anderen die "lust ende begheerte hebbende om sulx te aenschouwen".⁵²⁶ Daarnaast fungeerde het theater al snel als het rariteitenkabinet van de Leidse universiteit. Vanaf het begin stonden in het theater skeletten en anatomische preparaten.⁵²⁷ Deze waren niet alleen te zien in de wintermaanden, wanneer het theater gebruikt werd voor de anatomische lessen. Het hele jaar door konden bezoekers zich laten rondleiden door de knecht van het anatomisch theater, die veelal sterke verhalen vertelden over al dat wat tentoongesteld stond.⁵²⁸

In het Anatomisch Theater zagen mensen veel voorwerpen uit de koloniën. In 1619 vroeg de hoogleraar Geneeskunde, Otto Heurnius, aan de curatoren van de universiteit en de burgemeesters van Leiden om het Anatomisch Theater op te knappen. Daarbij wilde hij "van alle natien uijt Oost ende West Indien de menschen ghebeenten dienen becoomen, ende bisonder de hoofden, tot cieraet ende instructie der Anatomi plaetse". Ook was hij erg geïnteresseerd in schedels uit "het Reusen landt, ofte Patagonium regione ende uijt het landt der Amasones, daermen segt dat oock personen gehouden werden sonder hooft, de welke het aensicht in de borst hebben". Zijn interesse in de Amerikaanse gebieden was dus groot, wat mogelijk verklaart waarom hij in 1621, bij de oprichting van de WIC, 2.100 gulden investeerde.⁵²⁹ Uit de inventaris die hij in 1628 opmaakte blijkt dat het anatomisch theater ook steeds vaker noten, zaden en opgezette dieren uit Amerika en Azië tentooonstelde.⁵³⁰ Vanaf de tweede

helft van de zeventiende eeuw is de collectie niet verder uitgebreid waarna wetenschappers interesse verloren in de verzameling. Langzaam groeide de collectie uit tot een toeristische attractie in de stad, waarbij juist de voorwerpen uit de koloniale wereld de aandacht trokken.

In de zeventiende en achttiende eeuw zijn er verschillende catalogi gedrukt die bezoekers van het theater na afloop konden kopen. Deze inventarissen tonen niet alleen wat er allemaal in de verzameling te vinden was, maar in sommige gevallen ook hoe het in de collectie terecht was gekomen. De collectie bestond niet alleen uit voorwerpen en naturalia uit de koloniën. Er was ook ruimte voor bijvoorbeeld Europese dierenskeletten en Russische kleding. Maar de vele objecten afkomstig uit de koloniale wereld trokken, getuige het gedicht uit 1670, de meeste aandacht. De voorwerpen waren te zien aan de muur, in kasten en hangend aan het plafond, zoals de ets uit 1712 aantoont (afb.5.3).

Afb. 5.3 Anoniem, 'Het Theatrum Anatomicum te Leiden van binnen gezien', 1712. Rijksmuseum Amsterdam.

Uit de inventarissen blijkt dat de voorwerpen voornamelijk via alumni de universiteit bereikten. Petrus Carpentier (1586-1659), die na zijn studie in Leiden voor de VOC als bewindhebber en Gouverneur-Generaal werkte, schonk bijvoorbeeld "twee Tygers uit Oost Indien" en "een Stoel uit de Wortel van een Boom", afkomstig uit Ambon. Willem Piso (1611-1678), die onder Johan Maurits (1604-1679) naar Brazilië was getrokken, doneerde "de snuyt van een vreemde Vis uit Brasilien". Johan Maurits, die tussen 1636 en 1644 gouverneur was van Nederlands-Brazilië, gaf twaalf naturalia aan de collectie, zoals een miereneter, een luiaard en een krokodil, maar ook voorwerpen die werden aangeduid als "de hand van een Meerminne" en "de Voet van een Zee-Monster". Johannes de Laet, die namens het Leidse stadsbestuur bewindhebber was van de WIC en zich direct bezighield met de kolonisatie van Nieuw-Nederland, schonk een "Corale boomtje dat gewassen is in de Indische Zee". Hermanus Blom, die vanaf 1652 theologie in Leiden studeerde en tussen 1660 en 1667 predikant was in de Nieuw-Nederlandse nederzetting Wiltwijck, bracht "een Zee-Spin uit Nieuw-Nederland" en "een Moord-hamer van de Wilden uit Nieuw Nederland" mee naar Leiden.⁵³¹ Andere naturalia kwamen voornamelijk uit Azië en Zuid-Amerika. Daarnaast kwamen ook verschillende etnografische objecten naar Leiden, zoals "een Hemd en Onderbroek uit Oost-Indien", "een Japanse Hoere-Brief" en "een Pijl, die de Indianen gebruyken".⁵³² De collectie liet dus verschillende kanten van de koloniale wereld zien.

Naast naturalia bezat de collectie menselijke resten. Dit is niet vreemd, aangezien er in het Anatomisch Theater veel aandacht was voor de bestudering van het menselijk lichaam. Drie

verschillende soorten menselijke resten waren in het theater te vinden. Allereerst waren er skeletten van Europeanen. Meestal waren zij veroordeeld, zoals Trijn van Hamburg, die als zeventienjarige haar kind om het leven bracht en zelf de doodstraf kreeg. Ten tweede waren er gemummificeerde personen uit Egypte. Koopman David le Leu de Wilhem (1588-1658) was in 1620-1621 in Egypte en schonk het Anatomisch Theater daarna verschillende Egyptische voorwerpen, waaronder gemummificeerde personen en “een Egyptische Pot, daar een onvoldragen Kind in is gebalsemd, over de 1000 jaar oud”.⁵³³ Ten slotte waren er menselijke resten van mensen van kleur. Zo was er “een Kind ter Wereld gekomen als een Moor” te zien. Het meest opvallende is de beschrijving van een Afrikaanse bediende die bij het Beleg van Haarlem (1573) om het leven zou zijn gekomen: “Het Hoofd van een Moor, sijnde geweest een Domestiek van de Heer van Batenburg, die met een Koevoet voor de Belegering van Haarlem de kop is ingeslagen.” De schedel van de Afrikaanse man is één van de weinige menselijke resten uit het Anatomisch Theater die nog altijd in Leiden is, in de collectie van Rijksmuseum Boerhaave. De schedel toont dat de man door meerdere sabelhouwen om het leven kwam.⁵³⁴ De identiteit van de man is niet bekend, en evenmin weten we hoe zijn schedel in Leiden terecht kwam. Dat geldt ook voor de “Heidinne in haar vel opgeset”. Het is zeer aannemelijk dat het hier gaat om een vrouw uit de koloniale wereld, maar een precieze achtergrond is niet te geven.

In het eind van de achttiende eeuw kwamen in Leiden twaalf foetussen en baby's op sterk water terecht. Verschillende geleerden, zoals de Leidse anatoom Bernhard Siegfried Albinus (1697-1770), vroegen zich af of er fysieke verschillen waren tussen mensen met andere huidskleuren. Het verklaart waarom het Anatomisch Theater verschillende huidpreparaten van Afrikanen en Aziaten bezat. Daarnaast kwamen de foetussen en baby's op sterk water naar de stad, die in het bezit waren van verschillende geleerden. Deze verzameling was uniek: nergens in andere Europese en Noord-Amerikaanse landen zijn dit soort preparaten teruggevonden. Door het hoge alcoholpercentage is het DNA verloren gegaan en is ook de huidskleur niet meer te zien, waardoor het moeilijk is om de precieze afkomst van de foetussen en baby's te achterhalen. Een aantal van de foetussen is versierd met kralen uit Afrika, of juist met VOC-munten uit Azië, die de herkomst moesten aantonen. In de negentiende eeuw zijn de preparaten door de geleerden verkocht en raakten ze verspreid over verschillende Nederlandse collecties, waaronder die van Rijksmuseum Boerhaave, waar ze nog altijd bewaard worden.⁵³⁵

5.1.2 De kunstkamer van Christiaan Porret

Voorafgaand aan de oprichting van de VOC waren voorwerpen en naturalia uit Oost-Azië zeer zeldzaam. Veel naturalia kwamen terecht bij particuliere verzamelaars, zoals apothekers.⁵³⁶ De Leidse apotheker Christiaan Porret (1554-1627) was zo'n verzamelaar. In 1582 was hij vanuit Parijs naar Leiden gekomen en richtte zijn apotheek aan de Maarsmansteeg op.⁵³⁷ Hij bezat twee rollen tabak die in één van de eerste reizen vanuit Azië naar de Republiek waren verscheept. De rollen tabak maakten deel uit van een veel grotere verzameling, die na zijn overlijden in de stad is geveild. De catalogus van de veiling, die op 26 maart 1628 plaatsvond, toont de diversiteit aan voorwerpen die Porret verzamelde. Porret bezat ook een tuin buiten de stad waarin exotische planten groeiden. Hoewel in deze tuin deels ook medicinale planten groeiden die hij als apotheker nodig had, toont de verzameling dat Porret een bredere interesse had en meer verzamelde dan een apotheker voor farmaceutische of medische doelen nodig had.⁵³⁸

Porrets verzameling bestond uit meer dan zevenhonderd voorwerpen die samen de ‘wonderen van de wereld’ toonden. De inventaris betitelde de verzameling als een kunstkamer, wat impliceert dat Porret de verzameling niet aanlegde voor zijn apothekerspraktijk. Met zijn verzameling bestaande uit naturalia, kunstwerken, etnografische voorwerpen en kunstnijverheid, vormde hij in Leiden een microkosmos waarin de koloniale wereld een prominente rol speelde.⁵³⁹ Zijn kunstkamer bestond onder meer uit een ivoren globe van de wereld, munten van Leidens Beleg (1574), een “Indische Munt/aen een snoer gergegen”, eetstokjes, Venetiaans glaswerk, “Twee Indiaensche Schilderijen”,

kokosnoten, opgezette krokodillen, een “Indiaensche heyligheyt”, een gouden tronie van Mercurius, Chinese schoenen, “een Indiaensch Sweert oft Sabel”, een rapier uit Brazilië, een katoenen hangmat, twee kisten uit Malakka en tekeningen van planten, mineralen en dieren. In totaal waren meer dan honderd voorwerpen afkomstig uit de koloniale wereld.⁵⁴⁰ Juist deze combinatie tussen de ‘oude wereld’ (het al voor Europeanen bekende Europa en delen van Azië en Afrika) en de ‘nieuwe wereld’ (het voor Europeanen recentelijk bekend geworden delen van Azië, Afrika en Amerika) toonden de wonderen van de wereld. Porrets verzameling past hiermee in een bredere traditie van Europese hoven die zeldzaamheden van over de hele wereld verzamelden.⁵⁴¹

Porret was slechts één van de vele apothekers in de stad. Het zou interessant zijn te weten of er nog meer van dergelijke verzamelingen bestonden en wie hier toegang toe had. Was de verzameling voorbehouden aan Porret en zijn genodigden, of konden alle Leidenaren binnenlopen?

5.1.3 Het Leidse chirurgijns-gilde

Ook het Leidse chirurgijns-gilde bezat verschillende “rariteiten”. Deze werden bewaard op de zolder van de waag, waar de gildeleden vanaf 1669 hun bijeenkomsten hielden.⁵⁴² Er is weinig bekend over de totstandkoming van de verzameling, die behalve instrumenten voor operaties ook rariteiten bevatte. In 1713 bezat het gilde onder meer een armadil, twee schildpadden en een opgezette aap. Daarnaast waren er kokosnoten, struisvogeleieren, twee hoorns van een neushoorn (die in de inventaris van veertig jaar later als hoorns van een eenhoorn werden betiteld) en een tabaksdoos die verband hielden met de koloniale wereld.⁵⁴³ In tegenstelling tot de verzameling van Porret ging het hier waarschijnlijk niet om een kunstkamer waar de hele wereld door middel van kunst en objecten getoond werd.⁵⁴⁴

Uitgelicht: Handelaren en verzamelaars – de familie De la Court van der Voort

In 1621 investeerde Pierre de la Court (1580-1657) 200 gulden in de oprichting van de WIC. Zijn nakomelingen zouden vervolgens op allerlei manieren betrokken zijn bij kolonialisme en slavernij. Pieter de la Court (1618-1685), zijn zoon Pieter de la Court van der Voort (1664-1739) en diens zoon Allard de la Court (1688-1755) behoorden tot de rijkste en bekendste Leidenaren van de zeventiende en achttiende eeuw. Pieter de la Court vergaarde zijn rijkdom in de textielhandel. Hij is voornamelijk bekend geworden door zijn verzet tegen de groeiende regeldruk en pleidooien voor vrijheid, een democratischer stadsbestuur en vrijhandel.⁵⁴⁵ In 1665 verhuisde hij naar Amsterdam, weg van de vele regels en controles van de Leidse lakennering, naar de stad waar zijn schoonfamilie woonde.⁵⁴⁶ Zijn zoon keerde terug naar Leiden en legde daar een tuin vol met exotische planten aan. De kleinzoon van Pieter de la Court bouwde voort op de kunstcollectie van zijn vader en bezat een rariteitenkabinet vol met voorwerpen uit de koloniale wereld. De drie generaties waren op verschillende manieren betrokken bij de koloniale wereld en profiteerden daarvan als handelaren en verzamelaars.

Afb. 5.4 Drie generaties De la Court. Links Pierre de la Court. Midden Pieter de la Court. Rechts Pieter de la Court van der Voort. Anoniem, 'Album Backer', achttiende eeuw. Stadsarchief Amsterdam.

In 1661 huwde Pieter de la Court met de Amsterdamse Catharina van der Voort (1622-1674), de zus van twee belangrijke zakenpartners van Pieter: de gebroeders Willem (1629-1683) en Jan van der Voort (1626-1678).⁵⁴⁷ Jan liet zich met zijn zus afbeelden door Ferdinand Bol, waarbij een slaafgemaakte bediende haar spiegel vasthoudt (figuur 5.5). Vanaf het huwelijk was het contact met de gebroeders Van der Voort nog intenser en zijn al zijn koloniale ondernemingen verbonden met zijn schoonfamilie. Samen wilden ze een nieuwe handelsroute naar Azië openen, handelden ze op Curaçao en waren ze hoofdpacticipanten van de WIC.

Afb. 5.5 Ferdinand Bol, 'Jan van der Voort en zijn zus Catharina met een bediende', 1661. KMSKA –Vlaamse Gemeenschap.

In 1664 verzocht Pieter de la Court, samen met zijn zwagers en enkele andere handelaren, de Staten-Generaal toestemming om via de Noordpool te handelen met Azië. Hij keerde zich in het verzoekschrift tegen de VOC en de WIC. Volgens hem had de vrijhandel met onder meer "Cabo Verde, Guinea, Oost- en West-Indien" veel goeds opgeleverd, maar belemmerden de compagnieënhandelaren om "nieuwe behandelbare landen aen te doen". Volgens De la Court was dit nodig omdat de "gehele Europeische Handel niet genoegsaem bevonden is, om alle dese ingezetenen te doen sussisteren". Daarom verzocht hij toestemming om "een tot nog toe

onbekende weg en passagie om het Noorden nae China, en anderen daer omtrent gelege, nu door onse ingesetenen ganschelik niet behandeld werdende landen, te zoeken".⁵⁴⁸ Daarbij was de textielhandel de drijvende kracht. Hij ging er namelijk vanuit juist in het noorden waar het koud was grote interesse zou zijn in de Leidse lakens en wollen dekens.⁵⁴⁹ De bewindhebbers van de VOC keerden zich tegen het plan. Zij stelden dat de compagnie niet kon bestaan als het geen handel meer kon voeren op Japan en China en dat het de weg voor andere Europese compagnieën zou openen.⁵⁵⁰ Uiteindelijk werd het verzoek afgewezen en zou zijn zoon, vele decennia later, het plan weer afstoffen.⁵⁵¹

De la Court richtte na de afwijzing zijn ogen op de Caribische eilanden en de WIC. Zijn neef Nicolaes de la Court handelde op Curaçao voor zowel Pieter als zijn zwager Willem van der Voort. Enkele van zijn brieven aan Pieter de la Court zijn overgeleverd. De brieven tonen aan dat er textielstoffen van Pieter de la Court op Curaçao verkocht zijn, en dat de slavenhandel hierin een grote rol speelde. In de beschrijving van de handel op het eiland wordt diverse malen melding gemaakt van de verscheping van slaafgemaakten naar Spaanse koloniën. De handel kreeg echter te maken met Franse en Engelse kapers, die in het zogenaamde 'Rampjaar' 1672 schepen naar de Nederlandse koloniën aanvielen. Nicolaes schreef over een Engelse kaper in de buurt van Bonaire: "Wij zijn daar zeer over beducht, alsoo nog verscheide schepen, zoo uit Guinea als van Angola met slaven worden verwacht."⁵⁵² Dit was slecht nieuws, omdat de handel in mensen cruciaal was voor de Nederlanders op Curaçao. Met het geld dat zij verdienden, kochten ze onder meer stoffen van Pieter de la Court.⁵⁵³

De familie Van der Voort was ook actief bij de WIC. In 1650 was Willem van der Voort al als rekenmeester aangesteld bij de compagnie.⁵⁵⁴ Vanaf 1668 was Pieter de la Court samen met zijn twee schoonbroers aanwezig in de vergadering van de hoofdparticipanten van de WIC. Zij waren de belangrijkste aandeelhouders en overlegden met de bewindhebbers over de koers van de compagnie. Zo vergaderden ze over het bevorderen van de handel op Guinea.⁵⁵⁵ Op zaterdag 23 januari 1672 kwam Suriname ter sprake. De kolonie was vier jaar eerder door de Zeeuwen van de Engelsen overgenomen, maar het lukte hen niet om er een winstgevende kolonie van te maken. Daarom bespraken de hoofdparticipanten een plan om de kolonie voor de hele Republiek open te stellen. Daarvoor zou de WIC per jaar "duisent slaeven" verschepen.⁵⁵⁶ Pieter de la Court, die vandaag de dag geroemd wordt als vrijheidsdenker, hoorde het aan en protesteerde niet tegen het idee om mensen als slaafgemaakten te laten werken in een kolonie.

Nadat zijn oom Willem van der Voort en zijn vader in 1684 en 1685 overleden, ontving Pieter de la Court van der Voort verschillende aandelen in de WIC en de VOC.⁵⁵⁷ Gedurende zijn leven deed hij steeds meer van deze aandelen van de hand en investeerde hij in de Engelse compagnieën. Samen met zijn zoon Allard de la Court investeerde hij bijvoorbeeld bijna 18.000 gulden in de East India Company.⁵⁵⁸ Daarnaast investeerde hij in de Oude en de Nieuwe South Sea Company. Hiermee investeerde hij direct in de trans-Atlantische slavenhandel. De Engelse compagnie had tussen 1713 en 1750 namelijk het alleenrecht om Afrikanen als slaafgemaakten te verhandelen naar de Spaanse koloniën in Amerika. In totaal vervoerden zij ongeveer 34.000 slaafgemaakten over de Atlantische oceaan.⁵⁵⁹ De la Court van der Voort was niet de enige Nederlander die geld in de compagnie stak. Van alle buitenlandse investeringen kwam 60% uit de Nederlandse Republiek. Een gemiddelde investering van een Nederlander bedroeg in 1723 2.661 gulden.⁵⁶⁰ De la Court van der Voort zat daar ver boven: in de Oude Compagnie investeerde hij 9.787 gulden, en in de nieuwe 27.568 gulden.⁵⁶¹ Uit zijn advies, dat hij voor zijn vrouw schreef voor zijn overlijden, blijkt dat hij de investeringen in de Engelse compagnies deed omdat hij niet geloofde dat de VOC nog veel zou opbrengen door de toenemende concurrentie van buitenlandse handelsmaatschappijen.⁵⁶²

De la Court van der Voort probeerde vanaf 1720, net als zijn vader zestig jaar voor hem, om via de Noordpool naar Azië te varen en een handelsroute te openen voor de 'Noordsche Compagnie'. Volgens hem was er veel veranderd in de maritieme kennis en techniek, waardoor het nu mogelijk zou moeten zijn een route over de Noordpool te vinden. Hij betoogde dat de route korter zou zijn dan de route om Afrika, die de VOC aflegde. Daardoor hoefde er ook minder bemanning en voedsel mee aan boord te gaan, wat een kostenbesparing betekende. Ten slotte hoopte hij, net zoals zijn vader, dat in Noordoost-Azië "een land van ons klimaat zal ontdekken daar onse manufactuuren naar alle apparentie zeer zoude gewild zijn."⁵⁶³ Desalniettemin stuitte ook De la Court van der Voort op bezwaren tegen de oprichting van een nieuwe compagnie, ditmaal vooral praktisch van aard. De tocht werd door "vele menschen als dwaas"

aangemerkt omdat er geen bewijs was dat er een zee was tussen Amerika en Azië. Daarnaast stelden de bezwaarmakers dat zij geen hoop hadden “geciviliseerde volkeren” te vinden. Volgens hen waren deze er niet in Amerika: “In America wederom heeft men ongeciviliseerde menschen bejegend daar mede sekerlijk geen handel te drijven is, dierhalve blijft het nog ongeraaden.” Ten slotte stelden de bezwaarmakers dat het andere handelscompagnieën zou helpen en dat als een tocht mogelijk was, de “ontdekkers een Paard gesadelt hebben daar andre op zouwde Reijden”.⁵⁶⁴ Net als zijn vader lukte het De la Court van der Voort niet om op deze manier naar Azië te varen.

Naast lakenhandelaar was De la Court van der Voort ook een zeer actief verzamelaar. Hij had een tuin buiten de stad waarin hij onder andere planten uit de koloniale wereld teelde en was patroon van verschillende Leidse kunstenaars zoals Willem van Mieris.⁵⁶⁵ In zijn verzamelingen kwam de hele wereld samen. Dat bleek al bij de vier plafondstukken die hij door de Delftse schilder Pieter Jansz. van Ruijven liet vervaardigen voor zijn huis aan de Breestraat. Samen toonden ze de vier werelddelen: Afrika, Amerika, Azië en Europa (afb. 5.6).⁵⁶⁶ In zijn bibliotheek had hij boeken met beschrijvingen van de hele wereld, van de hand van bekende schrijvers als Olfert Dapper, Johannes de Laet en Joan Nieuwhof (1618-1672).⁵⁶⁷ Ook in zijn tuin kwamen de verschillende werelden samen. Zijn grootste trots was de ananas, afkomstig uit Zuid-Amerika. Niemand anders in Europa wist de vrucht in zulke grote getalen consequent te kweken als Pieter de la Court van der Voort. Hij kreeg daarop veel bezoeken van buitenlandse staatshoofden en hield er contacten met diverse Europese vorstenhuizen aan over.⁵⁶⁸ In zijn boek over planten en tuinbouw, wijdde De la Court van der Voort een heel hoofdstuk aan de afkomst en cultivatie van de ananas. Daarnaast besprak hij ook andere planten die hij hoogstwaarschijnlijk in zijn tuin had. Zo had hij uit Suriname de pomelmoes en uit Batavia “de groene Zoete geroosde Oranje”.⁵⁶⁹ De planten uit de koloniën waren voor Pieter de la Court van der Voort extra speciaal en daarom gaf hij Jan Mortel opdracht om de planten in zijn tuin die afkomstig waren uit Oost en West-Indië te schilderen.⁵⁷⁰

Allard de la Court nam de kunstverzameling van zijn vader over en breidde deze uit. Hierin zaten ook werken die ‘de Ander’ verbeeldden. Zo erfde hij van zijn vader een ‘Doop van de Kamerling’ door de gebroeders Jan en Andries Both. Ook bezat hij Rembrandts ets die hetzelfde onderwerp voorstelde. In beide werken staan verschillende Afrikaanse mannen afgebeeld. Daarnaast bezat hij twee tekeningen die ‘de Ander’ als studieobject hadden. Allard bezat verschillende anatomische tekeningen, waaronder “t Voorste Lit van een Duijm met de Naagel daar aan vast van een moorin en t vel van een morin gesepareert met Couleuren”. Ook had hij een tekening van Abraham Rademaker, voorstellende “Twee Zuijdländers van Rio de Goa door de Oostindische Comp[agnie] hier te landen gebracht”.⁵⁷¹

Allard bezat in zijn huis aan het Rapenburg ook een kamer vol “rariteiten, gesteentens, en mineraalen”. Er zaten objecten tussen met christelijke voorstellingen en mineralen uit Europese bergen, maar ook veel voorwerpen die uit de koloniale wereld afkomstig waren. Net als andere rariteitenkabinetten bestond het uit naturalia en etnografische voorwerpen. Uit Afrika had hij onder meer een opgezet hertje “met een Takje graan in zijn Beck Leggende in een Rotsje van Coraal” en stukjes goud. Ook had hij “een Krokodille tand sijnde de affgod der Madagaskers die de selve voor haar voorhoofd binden”. Uit Azië bezat hij meerdere koperen godenbeelden, waaiers, eetstokjes en ivoren doosjes waarin specerijen en vruchten zaten opgeborgen.⁵⁷²

De drie generaties De la Court waren dus allemaal betrokken bij de koloniale wereld. Als handelaren en verzamelaars profiteerden zij voor eigen gewin van de koloniale netwerken. Dankzij het geld dat zij (mede) verdienden in de koloniale handel, investeringen in de slavenhandel en koloniale compagnieën konden zij kunstenaars opdrachten geven, planten en voorwerpen uit de koloniën verzamelen. Het illustreert opnieuw hoeveel van de rijkste en belangrijkste Leidenaren uit de zeventiende en achttiende eeuw nauw verbonden waren met kolonialisme en slavernij.

Afb. 5.6. Pieter Jansz. van Ruijven, 'Vier plafondstukken met allegorische voorstellingen van de werelddelen, Azië, Europa, Afrika en Amerika', 1714. Museum De Lakenhal, Leiden.

5.1.4 Een collectie oudheden uit Indië in de negentiende eeuw

De collecties van de Hortus Botanicus en het Anatomisch Theater stonden in de negentiende eeuw aan de basis van verschillende rijksmusea die nog altijd in Leiden zijn gevestigd. Delen van de collecties zijn nu terug te vinden in het huidige Wereldmuseum Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, Naturalis en Rijksmuseum Boerhaave. Waar in de zeventiende en achttiende eeuw de collecties een 'microkosmos' toonden, lieten de musea in de negentiende eeuw slechts een specifiek deel van de wereld zien. Het archeologisch museum liet alleen de 'dode wereld' zien, het etnografisch alles van 'levende culturen', het natuurhistorisch enkel de niet-menselijke natuur van over de hele wereld en het wetenschapsmuseum de geschiedenis van wetenschap. Daardoor raakten de eeuwenoude collecties verspreid over de verschillende instellingen, die gedurende de twee eeuwen die daarop volgden hun verzamelingen verder uitbreidden.

Het Rijksmuseum van Oudheden, het oudste rijksmuseum in Leiden, stond in de negentiende eeuw vol met objecten uit de koloniën. In 1818 benoemde de Universiteit Leiden Caspar Reuvens (1793-1835) als allereerste hoogleraar Archeologie ter wereld. Hij was in deze functie ook

ethnografisch museum (nu Wereldmuseum Leiden). Een deel van deze verzameling is in 2023 en 2024 gerepatriëerd naar Indonesië.⁵⁷⁴

Verschillende mensen bekeken de Indische collectie. Allereerst gebruikte Reuvens de beelden bijvoorbeeld in zijn colleges over de Indische godenleer. Ook stonden de beelden in belangstelling van de Leidse Teekenacademie, wiens studenten de beelden natekenden. Vanaf 1838 aanschouwden enkele duizenden ‘gewone’ bezoekers de collectie.⁵⁷⁵ De kennis van een diverse groep mensen werd dus gevormd door deze verzameling.⁵⁷⁶

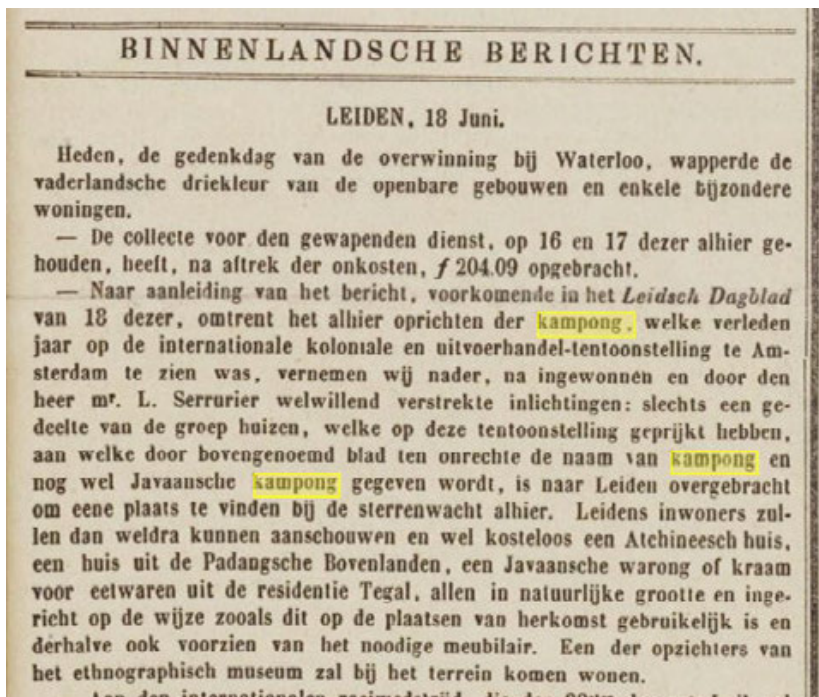
5.2 Koloniën in het straatbeeld

5.2.1 Kampong bij de Leidse Sterrenwacht

In de zomer van 1884 kwam Nederlands-Indië voor de Leidenaar ineens dichterbij toen er langs het laantje van de Sterrenwacht enkele Javaanse huizen te bezichtigen waren.⁵⁷⁷ Een jaar eerder had de ‘Internationale Koloniale Uitvoerhandel Tentoonstelling’ op het huidige Museumplein plaatsgevonden.⁵⁷⁸ De tentoonstelling moest de koloniale handel bevorderen en verschillende landen konden daar tonen wat voor producten en objecten in hun koloniën te vinden waren. In de nagebouwde en authentiek ogende Javaanse en Surinaamse dorpen werd de lokale inwoners getoond in haar ‘natuurlijke habitat’. De 38 bewoners van de Indische kampong moesten het dagelijks leven in de kolonie aan de bezoekers laten zien.

Enkele gebouwen uit het Javaanse dorp werden naar Leiden gehaald door het ‘s Rijks Ethnografisch Museum: een “Atchinesch” huis, een huis uit de “Padangsche Bovenlanden” en een “Javansche warong of kraam voor eetwaren uit de residentie Tegal”.⁵⁷⁹ De huizen werden ingericht en bovendien ook ‘bevolkt’ door gipsen poppen om zo “(...) eene zoo duidelijk mogelijke voorstelling van een Indisch dorp te aanschouwen geven. (...) Het geheel zal bovendien door Indische beelden worden opgesierd.”⁵⁸⁰ Dit kleine openluchtmuseum kon op twee zondagen in de maand bezocht worden.

Ondanks de grote interesse bleek het in de praktijk lastig om de huizen te onderhouden. In 1891 werd daarom het terrein gesloten, waarna de huizen en de eetkraam langzaam de strijd tegen de elementen verloren. In 1895 schreef een Leidenaar een brief naar de krant waarin hij klaagde over de “Rommel” die ervan over was.⁵⁸¹ Een flinke storm betekende in 1903 uiteindelijk het einde voor de Leidse, Javaanse kampong.

Afb. 5.8 Uit de Leydse Courant van 19 juni 1884. Reactie van Lindor Serreurier, de directeur van het 's Rijks Etnografisch Museum, op wat er een dag eerder in de krant stond, namelijk dat er een gehele kampong naar Leiden zou komen.

5.2.2 Zuid-Afrika

In 1652 vestigden Nederlandse kolonisten zich onder leiding van Jan van Riebeeck in Zuid-Afrika.⁵⁸² De handelspost die zij daar vestigden, Fort De Goede Hoop, groeide in de anderhalve eeuw daarna uit tot een kolonie van 40.000 mensen. Deze mensen werden door de Britten 'Boeren' genoemd, omdat deze afstammelingen van de kolonisten zich actief bezighielden met het bewerken van het land. Rond 1830 kwam de kolonie in de handen van de Britten en op zoek naar vrijheid, stichtten groepen van Boeren twee eigen staten: Oranje-Vrijstaat en Transvaal. De situatie was gemoedelijk totdat er in het gebied van de Boeren goud en diamanten werd gevonden, waarop de Britten Transvaal innamen. De Boeren wisten tot ieders verbazing het machtige Britse Rijk te verslaan tijdens de Eerste Boerenoorlog. Er volgde nog een confrontatie die voor de Boeren niet goed afliep. Om niet nog een keer gezichtsverlies te lijden, zetten de Britten deze keer een enorme hoeveelheid in en gingen zij agressiever te werk. In mei 1902 was het overduidelijk dat de Boeren de oorlog deze keer niet zouden winnen.⁵⁸³

De Boerenoorlogen maakten in Nederland grote indruk. De historische band met Zuid-Afrika was in de loop van tijd in de vergetelheid geraakt, maar dat veranderde met de overwinning van de Eerste Boerenoorlog.⁵⁸⁴ In 1881 werd de Nederlandsch Zuid-Afrikaanse Vereeniging opgericht, die door het hele land verschillende plaatselijke afdelingen kreeg.⁵⁸⁵ In verschillende steden werden er massavergaderingen georganiseerd waar mensen het leed van de Boeren met elkaar konden bespreken en op scholen, in winkels, tijdens kerkdiensten en in cafés kon er geld gedoneerd worden voor de slachtoffers in Zuid-Afrika.⁵⁸⁶ Voor generaals die mee hadden gevochten werden standbeelden opgericht en hele wijken werden zelfs naar hen vernoemd.

Ook in Leiden leefde dit sentiment voor de Boeren sterk.⁵⁸⁷ Hoogleraar Fruin zag de Transvalers bijvoorbeeld als de nazaten van de Geuzen, die Leiden tijdens de Tachtigjarige Oorlog van de Spaanse overheersing hadden bevrijd.⁵⁸⁸ Ook in de Leidse samenleving werden verschillende pro-Boer activiteiten opgezet. In 1899 werd in de Kleine Gehoorzaal de Leidse afdeling van de Vereeniging opgericht en net zoals in tientallen andere steden in Nederland, kwam er in Leiden ook een Transvaalbuurt.⁵⁸⁹ Tegenwoordig gelegen tussen station Leiden Centraal en de Doctor Lelylaan werden

in 1902 daar de eerste straten vernoemd naar Paul Kruger, Marthinus Steyn, Petrus Joubert en Piet Cronjé, mannen die in de Boerenoorlogen hadden meegevochten.⁵⁹⁰ Later, in 1920 werd de buurt verder uitgebreid (zie hoofdstuk 7). Ook werden Leidenaren in de kranten op de hoogte gehouden van de Boerenstrijd in Zuid-Afrika, werden er oproepen geplaatst om geld te doneren of op een andere manier steun te betuigen. Zo plaatste het bestuur van de Leidse afdeling van de Nederlands Zuid-Afrikaanse Vereniging op 23 augustus 1900 een oproep om de adhesiebetuiging met het verzet tegen de overheersing door de Engelsen te tekenen:

“Nog steeds woedt de strijd in Zuid-Afrika voort. (...) Het verzet tegen de overheersing zal er voortduren en in de al of niet toekomst kan bij andere politieke omstandigheden de openbare meening meer gewicht in de schaal leggen dan zij thans deed. (...) Adhesie aan deze protestbeweging betuige men door tekenen op een der lijsten daartoe neergelegd bij het Bureel van het Leidsch Dagblad, op de sociteiten Amicitia en Concordia en bij de heeren boekhandelaren Van Doesburgh, Kooyker en Blankenberg.”⁵⁹¹

Het bericht werd ondertekend door het bestuur van de Leidse afdeling: voorzitter J.H. Donner, die van 1879 tot 1886 in de gemeenteraad had gezeten, secretaris J.W. Muller en penningmeester Ch.M. Dozy. Later zou onder meer ook Michael Jan Goeje in het bestuur zitten.⁵⁹² Hij zat van 1879 tot 1908 in de gemeenteraad en is betrokken geweest bij de Gemeentelijke-Instelling tot Oost-Indische ambtenaren en de Kweekschool voor Zeevaart.

De Leidse afdeling van de Nederlands Zuid-Afrikaanse Vereniging telde in 1900 300 leden, afkomstig uit Leiden en omliggende gemeenten.⁵⁹³ Zij zamelden geld in voor de Boeren, en vingen personen op die door de Britten uit Zuid-Afrika waren gezet. De nationale vereniging verspreidde lijsten met namen van deze “Nederlanders” die naartoe op zoek waren naar een baan. De Leidse afdeling verspreidde deze namen als oproep aan alle werkgevers om zich te melden met banen.⁵⁹⁴

In bovenstaande oproep van de Leidse afdeling werden de Boeren gezien als slachtoffers van het Britse imperialisme, terwijl de paradox bestaat dat zij zelf een systeem van exploitatie en overheersing in standhielden ten opzichte van de oorspronkelijke bevolking. Deze geschiedenis begon al toen de eerste Europese kolonisten, de voorouders van de Boeren, in 1652 voet aan land zetten in Zuid-Afrika. Het leefgebied van nomadische stammen die in het gebied leefden, zoals de Khoisan en de Zulu, werd ingenomen en ze werden gedwongen om voor de Europeanen te werken. Bij de Boeren heerste een diepgeworteld superioriteitsgevoel over de lokale bevolking. In de Boerenrepublieken Transvaal en Oranje-Vrijstaat was rassensegregatie de gang van zaken, wat onder andere betekende dat zwarte mensen werden uitgesloten van politieke rechten en geen eigendom mochten bezitten. Het apartheidssysteem dat in 1948 werd ingevoerd was een verlengstuk van de al bestaande hardnekkige rassenopvattingen van de Boeren: zwarte Zuid-Afrikanen en andere minderheden waren op elke manier ondergeschikt aan de witte kolonisten. Er werden strikte wetten ingevoerd die rassenscheiding in alle aspecten van het leven regelden.⁵⁹⁵

In het archief van de Leidse afdeling zit een oproep van de Nationale Zuid-Afrikaanse vereniging waarin wordt gevraagd geld te doneren voor de opbouw van de twee Boeren-republieken Oranje-Vrijstaat en Transvaal:

“(...) nu de worstelstrijd voorbij is, staat het totaal geruineerd. (...) Onze woningen met de meubelen zijn verbrand of vernield, onze boomgaarden neergeveld, alle landbouwgereedschappen stuk geslagen, molens vernietigd, elk levend dier is weggevoerd of gedood – niets bleefs ons, helaas! over – Het land is eene woestijn. Ook heeft de oorlog vele slachtoffers geëischt en het land weergalmt van het geween der hulplooze weduwen en wezen”.⁵⁹⁶

Een hoogtepunt van de Leidse afdeling was ongetwijfeld het bezoek van “staatspresident” Kruger aan Leiden ergens in 1900.⁵⁹⁷ Kruger reisde vanuit Amsterdam naar Den Haag en besloot tijdens zijn doorreis in Leiden een tussenstop te maken. Kruger zou in de ochtend arriveren in Leiden. Voor de

leden van de Leidse afdeling was een aantal toegangskaarten beschikbaar gesteld voor op het perron, die door middel van een loting door het bestuur verdeeld zouden worden. De trein zou langzaam voorbij het Schuttersveld stomen, dat gratis voor het publiek toegankelijk was. De stedelijke schutterij speelde daar muziek voor het heugelijke evenement. Ook kwam de trein langs Zomerzorg, waar 900 leerlingen van de hoogste klassen van de vijf christelijke Leidse scholen stonden. Zij zouden onder begeleiding van een fanfarecorps het laatste gedeelte van het zevende vers van Palm 27 voordragen. De kinderen zouden Nederlandse, Transvaalse en Vrijstaatse vlaggen vasthouden, en strikken dragen in de Transvaalse kleuren. Kruger liet zich volgens een krantenartikel in een glazen treinwagen van de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij vervoeren.

In december 1899 stuurde de Leidse afdeling van de Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereeniging wederom een oproep om geld te doneren, nu om de staten op te bouwen, na afloop van de Tweede Boerenoorlog. Die zou overigens nog tot 1902 duren, dus op het moment van schrijven had men geen idee wat de afloop zou zijn. De brief met de oproep toont de vereenzelviging met de Zuid-Afrikaanse stamverwanten.

“In allen gevalle zal het na den oorlog, naar wij vertrouwen, een zeer gunstig tijdstip zijn om het Nederlandsche element te versterken en terrein te doen winnen. Van die gelegenheid moeten wij gebruik maken, ten einde onzen Zuidafrikaanschen broeders in dien strijd (...) den steun te verleen (...) Want het is niet alleen onze plicht – eene eereschuld tegenover onze te dikwijls vergeten en verwaarloosde stamverwanten, dat wij voor de zelfstandige ontwikkeling van hun land en hun volk doen wat wij kunnen, het is ook ons belang.”⁵⁹⁸

Er was voldoende geld nodig om de potentie van Zuid-Afrika te kunnen benutten, want volgens de auteur van het pamflet gold daar ook wat Coen eens over Indië had gezegd: “Daar kan iets groots verricht worden”.⁵⁹⁹

De brief werd ondertekend door het twaalfkoppige bestuur van de Leidse Afdeling, waaronder ook raadslid Michael Jan de Goeje, die betrokken was bij de Kweekschool voor Zeevaart en de Gemeentelijke-Instelling en Felix Driessen, die samen met zijn broers het bestuur van de Leidse Katoenmaatschappij van hun vader overnam.

Uitgelicht: Monument voor Herman Coster

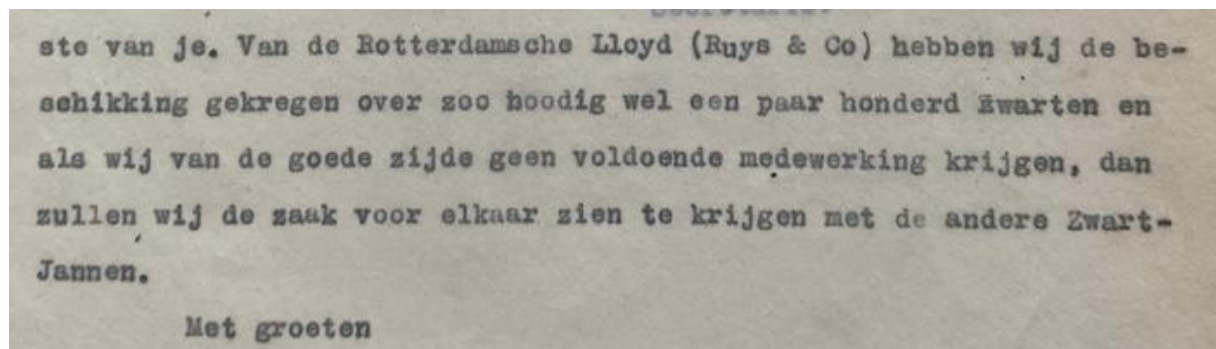
Op 4 november 1901 werd aan de buitenkant van het Academieggebouw van Universiteit Leiden een gedenksteen voor de jurist Herman Coster aangebracht.⁶⁰⁰ Na zijn opleiding in Leiden afgerond te hebben, vertrok Coster naar Zuid-Afrika om daar uiteindelijk staatsprocureur van de Zuid-Afrikaanse Republiek te worden. Coster was bovendien één van de oprichters van de Leidse afdeling van de Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereeniging. Hij stierf in het harnas tijdens de Slag bij Elandslaagte op 21 oktober 1899. Vrienden die hij tijdens zijn studie had gemaakt, besloten geld in te zamelen en in Leiden een gedenksteen voor hem op te richten.⁶⁰¹ Volgens zijn plaque werkte en stierf hij “voor den Hollandschen naam en voor het heil van zijn vaderland.”⁶⁰² Ook richtten zij het Herman CosterFonds op dat verbonden was aan de universiteit en bedoeld was om de banden tussen Zuid-Afrika en Nederland warm te houden door het verstrekken van studiebeurzen die het Zuid-Afrikaanse studenten mogelijk maakten om in Leiden te studeren. De steun van Leidse studenten voor de Boeren was niet altijd even groot geweest, maar dat veranderde met de Tweede Boerenoorlog en met Costers dood.⁶⁰³ Anna Petronella van Heerden was één van de studenten die gebruik maakte van het Costerfonds. Ze werd in Oranje-Vrijstaat geboren, een van de regio's waar de witte Afrikaners in de negentiende eeuw zelfbestuur van de Engelsen hadden opgeëist. Haar vader was daar gerechtelijk ambtenaar. In Zuid Afrika was voor haar geen mogelijkheden waren om geneeskunde te studeren. Dankzij het fonds kon ze in Amsterdam studeren. Ze was de eerste Zuid-Afrikaanse vrouw die tot arts promoveerde. Ze werkte jarenlang als gynaecoloog in Zuid Afrika en zette zich in voor vrouwenrechten.

5.2.3 3 October(optochten)

In januari 1931 deed het Leidsch Dagblad een oproep aan zijn lezers om ideeën in te sturen voor de 3 October-optocht van dat jaar.⁶⁰⁴ Uiteindelijk werden twee thema's overwogen: een historische optocht over de geschiedenis van Leiden of een optocht over de Nederlandse koloniën. De keuze viel op 'Oost en West', met als doel een zo breed mogelijk publiek kennis te laten maken met de culturen, geschiedenis, gebruiken en de koloniale belangen van Oost- en West-Indië.⁶⁰⁵ De belangstelling voor dit onderwerp bleek groot: de optocht trok ruim 66 duizend bezoekers.⁶⁰⁶

De organisatoren van de optocht realiseerden zich dat ze externe hulp moesten inschakelen van personen die bekend waren met het reilen en zeilen in de koloniën.⁶⁰⁷ Er werd een erecomité opgericht, met aan het hoofd de toenmalige minister van Koloniën, Simon de Graaff. Hij werd bijgestaan door een tiental andere prominente figuren uit de koloniale wereld, waaronder voormalig gouverneur-generaals Dirck Fock en Alexander Idenburg. Ook Paul Christiaan Flu sloot zich aan bij de het comité. Hij was hoogleraar Tropische Hygiëne en werd later de eerste Surinaamse rector magnificus van de Universiteit Leiden. De ontwerper van de optocht, de Haagse kunstschilder Dirk van Driest, had banden met Nederlands-Indië. Hij werd namelijk in Palembang op het Indonesische eiland Sumatra geboren en had in het Koninklijk Nederlands Indisch Leger gediend.

Van Driest deelde de optocht op in verschillende groepen, elk met een eigen subthema.⁶⁰⁸ De eerste groep praalwagens stond in het teken van de geschiedenis van het Nederlandse koloniale verleden, met aandacht voor de oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie en de tegenwoordig omstreden figuren, zoals Jan Pieterszoon Coen en Jo van Heutsz. De tweede groep presenteerde culturele gebruiken uit Nederlands-Indië, waaronder een Javaanse bruidstoet en een wagen met wajangpoppen. Daarna werd het koloniale bestuur uitgebeeld, met Nederlandse hoogwaardigheidsbekleders en lokale ambtenaren. Andere wagens toonden verschillende koloniale producten. Twee van deze praalwagens waren ingericht als thee- en koffieplantage, waarop tijdens de optocht mensen aan het oogsten waren. De laatste praalwagen symboliseerde de eenheid van het Nederlandse koloniale rijk. Een wereldbol, omringd door vertegenwoordigers uit de verschillende koloniën, moest deze boodschap uitdragen. Ook in 1931 was er al kritiek op de boodschap die de beelden uit droegen.⁶⁰⁹

Afb. 5.9 Fragment uit de brief aan de heer L.D. Petit over de afspraak met de Rotterdamsche Lloyd. De afzender van de 3 October Vereeniging is onbekend. Erfgoed Leiden en Omstreken, archief 3 October Vereeniging (0539, inv.nr. 147).

Door de onbekende auteur van bovenstaande brief uit het archief van de 3 October Vereeniging werd de regeling met de Rotterdamse Lloyd kort genoemd.⁶¹⁰ Hij schreef over het uitlenen van 'een paar honderd zwarten', alsof het objecten betrof. Of de betrokken personen zelf akkoord gingen, en onder welke voorwaarden, vermeldde hij niet. De brief was gericht aan de heer L.D. Petit in Amsterdam, die daar onder andere secretaris was van de plaatselijke afdeling van de vereniging Oost en West, een organisatie die de banden tussen Nederland en zijn koloniën wilde versterken. De auteur ondertekende zijn brief slechts met 'Met groeten', waardoor het niet duidelijk is wie de brief geschreven heeft.

Het thema van de optocht werd ook in 1931 al bekritiseerd. Op 2 oktober stond er in de krant Het Haagsche Volk een nieuwsbericht over de protestvergadering die de dag ervoor in Leiden had

plaatsgevonden.⁶¹¹ Er is geen foto van, maar de muren van de ruimte waren volgens het bericht versierd met spandoeken met teksten erop zoals 'Leiden ontzet, Indonesia bezet'.⁶¹² Onder de aanwezigen waren veel leden van de Partij Indonesia en andere koloniale nationalistische organisaties. De opkomst was zo groot dat de zaal te klein was voor het aantal aanwezigen. Het protest was niet gericht tegen de viering van 3 October, maar tegen de keuze om Indonesiërs mee te laten lopen in een optocht die een verenigd Nederlands koloniaal rijk verheerlijkte. De voorzitter van de vergadering benadrukte in zijn openingswoord dat hierdoor een vertekend beeld zou ontstaan, dat zij voor hun 'tevreden en gelukkig lot onder de Nederlandse regering' mee zouden lopen. Bovendien miskende het de Indonesische onafhankelijkheidsbewegingen.⁶¹³ De dag erna trokken de Chinese vrijwilligers, die in de optocht met de papieren draak zouden lopen, zich terug. Mogelijk gebeurde dit als gevolg van deze bijeenkomst.

In de kranten verschenen sporadisch kritische geluiden over het meelopen van personen uit de koloniën. Een onbekende auteur vroeg zich na de optocht in Het Haagsche Volk bijvoorbeeld af onder welke omstandigheden de personen uit de koloniën hadden ingestemd met hun deelname. Hij schreef: 'De baboes en djongos [koloniale termen voor "bedienden"] van de Maatschappij "Nederland" en de Rotterdamschen Lloyd waren voor dit doel opgeroepen en zij hadden tegen hun werkgevers geen "neen" durven zeggen'.⁶¹⁴

De 3 October-optocht van 1931 moet met zijn rijkgedecoreerde praalwagens een indrukwekkend schouwspel zijn geweest. De organisatie had als doel bezoekers kennis bij te brengen over de koloniën, en gezien het grote aantal toeschouwers was er duidelijk veel interesse voor dit thema. Tegelijkertijd bestond er ook kritiek, met name vanuit Indonesische en Chinese nationalistische kringen. De correspondentie van de organisatie geeft inzicht in het koloniale denken van die tijd. Zo onthult dit typisch Leidse fenomeen de ongelijke koloniale verhoudingen die in de jaren dertig heersten. Op een dag waarop de viering van vrijheid centraal staat, gold dat niet voor iedereen.

Afb. 5.10 Twee praalwagens tijdens de optocht Oost & West, verbeeldende van boven naar beneden: 'de Rijkseenheid' en 'de Surinaamse bananenplantage', gefotografeerd door Willem Bleuzé jr. (1931). Erfgoed Leiden en Omstreken.

Uitgelicht: 3 October-vieringen in het buitenland

Dankzij koloniale connecties en migratie vond de viering van het Leidens Ontzet zijn weg buiten Leiden, ver buiten de stads- en landsgrenzen.⁶¹⁵ Een interessant voorbeeld is dat de zogenaamde Boeren, afstammelingen van Nederlandse kolonisten die zich in de Kaapkolonie hadden gevestigd halverwege de zeventiende eeuw, in gevangenschap in Portugal in een brief aan de 3 October Vereeniging vroegen of zij ook in aanmerking kwamen voor de hutspotmaaltijd, waarop het bestuur de benodigdheden naar Portugal stuurde. Ook vonden er vieringen plaats op Java, Sumatra en Curaçao.⁶¹⁶ Het is opmerkelijk dat de Leidenaren van het vierde regiment infanterie in Bandung in juli 1947, midden in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, de Leidse 3 October Vereeniging een verzoek stuurden om haring naar West-Java te sturen voor de viering van het Leidens Ontzet later in het jaar.⁶¹⁷

In het jaarboekje van de 3 October Vereeniging van 1946 werd ook verslag gedaan van een groep van vijftien oud-Leidenaren die in 1944 in een Japans gevangenenkamp in Thailand "den historischen dag" hebben herdacht.⁶¹⁸ Het overgrote deel van deze mannen had in Leiden gestudeerd. Bij hun viering ontbraken haring en wittebrood, maar wel hebben ze geprobeerd een soort hutspot bij elkaar te sprokkelen. Het werd een mengelmoes van ingrediënten die ze in het geheim hadden weten te bemachtigen. Ze dronken arak, een sterke drank uit Azië, en zongen "vaderlandsche" liederen. Met hun gedachten waren ze in de Sleutelstad.⁶¹⁹

5.3 Conclusie

Door de eeuwen heen kregen Leidenaren in hun eigen stad een divers beeld van de koloniale wereld voorgeschoteld aan de hand van diverse verzamelingen. In de eerste twee eeuwen kwamen deze verzamelingen tot stand met hulp van de koloniale handelscompagnieën. De VOC en de WIC, die geld verdienden aan koloniale handel, onderdrukking, uitbuiting en slavenhandel, waren cruciaal voor de vorming van deze collecties. Daarnaast waren particulieren, die in de koloniën hadden bijgedragen aan het koloniale systeem, verantwoordelijk voor het leveren van naturalia. Deze voorwerpen hielden direct of indirect verband met kolonialisme en/of slavernij. Met de eerste verzamelingen kregen Leidenaren een mythisch beeld van de koloniën voorgeschoteld, vol met vreemde 'rariteiten'. Extra schrijnend is dat er ook menselijke preparaten te zien waren in een context van koloniale rariteiten, alsof zij objecten waren.

Vanaf de negentiende eeuw werden de koloniën steeds zichtbaarder in de stad. Musea stelden hun verzamelingen open voor het grote publiek en toonden verschillende facetten van de koloniale wereld. Ook kwamen er monumenten, bijvoorbeeld voor Herman Coster, die de daden van Leidenaren in gekoloniseerde gebieden herdachten. De verheerlijking van de koloniën kwam wel erg pregnant tot uiting in de 3 oktoberoptocht van 1931. De stoet met praalwagens waarop verschillende facetten van het koloniale verleden, het leven in de koloniën en de winsten van de plantages op afgebeeld waren, trok langs de ogen van vele tienduizenden bezoekers.

In dit hoofdstuk hebben we laten zien dat objecten en mensen uit de koloniale context deel uitmaakten van Leidse collecties en ook hoe de koloniën in beeld werden gebracht in monumenten en optochten. Het laat zien dat dat Leidenaren via deze objecten en beelden in contact stonden met de koloniale wereld, maar de vraag op welke manier dit hun beeld op de wereld buiten Europa gevormd heeft, hebben we binnen het bestek van dit vooronderzoek niet kunnen beantwoorden. Dit vraagt dus om een diepgravender sociaal-culturele analyse.

6. Leiden boekenstad

Door de aanwezigheid van de universiteit groeide Leiden uit tot één van de belangrijkste steden voor boekdrukkers en -verkopers. Vanuit Leiden werden via deze boeken ideeën verspreid over kolonialisme en slavernij door heel Europa. Maar ook in Leiden kregen mensen een beeld van de koloniën en slavernij aan de hand van boeken en kranten. In dit hoofdstuk staat een aantal van de boeken centraal. Dit is slechts een korte inventarisatie en is zeker geen totaaloverzicht van alles wat er in Leiden is gedrukt met betrekking tot kolonialisme en slavernij.

In het eerste deel van het hoofdstuk is er aandacht voor wat er door Leidenaren is geschreven en gedrukt. Dit zijn slechts voorbeelden van een veel grotere productie van boeken die vanuit Leiden zijn verspreid. Daarnaast is er aandacht voor wat Leidenaren zelf lazen en wat voor beeld er werd gecreëerd van de koloniën. Wat was er bijvoorbeeld te koop in een Leidse boekenhandel in de twintigste eeuw? Ten slotte is er aandacht voor één van de meest gelezen en belangrijkste drukwerken van de stad: de krant. Wat voor berichten over slavernij en de koloniën stonden erin en wat kregen Leidenaren mee over wat er zich in de koloniën afspeelde?

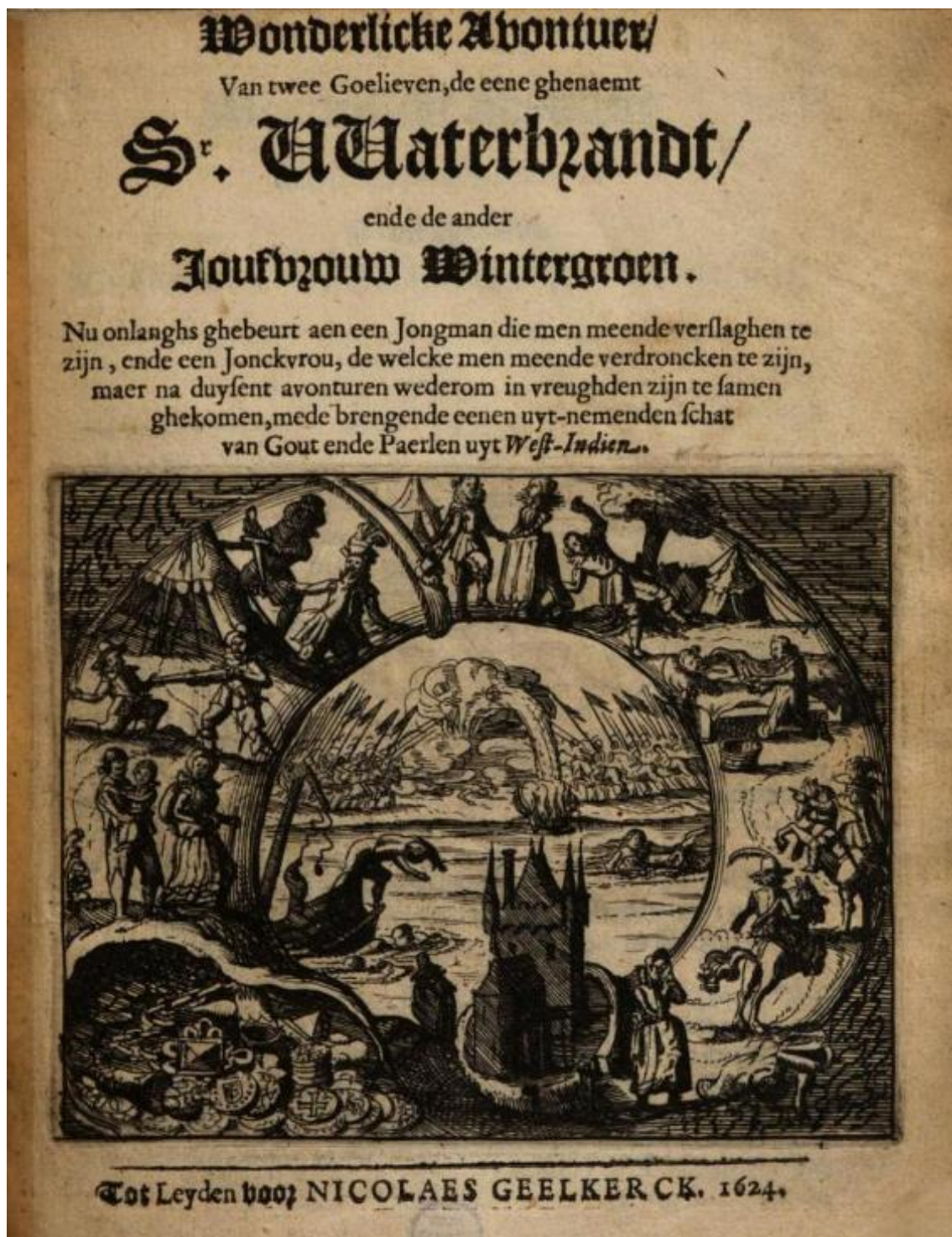
6.1 Boeken uit de zeventiende en achttiende eeuw

6.1.1 Wonderlicke avontuer van twee goelieven (1624)

Het wonderlijke avontuur van twee geliefden is in Leiden gedrukt. De auteur is onbekend. De eenvoudige uitvoering toont dat het werk voor een groot publiek was bestemd. Het verhaal gaat over Waterbrandt en zijn heimelijke liefde Wintergroen die in hun pogingen om bij elkaar te zijn allerlei avonturen beleven. Een aantal van deze avonturen staat ook afgebeeld op de titelpagina, waarbij de uiteindelijk vergaarde rijkdom linksonder te zien is (afb. 6.1) Hij trekt door Europa van veldslag naar veldslag en zij vlucht voor een oude man met wie ze moet trouwen en sterft bijna aan een verdrinkingsdood. Waterbrandt en Wintergroen krijgen samen heimelijk een kind. Uiteindelijk, na allerlei ramspoed, trekt Waterbrandt naar West-Indië en komt hij met een fortuin terug, waarna de twee geliefden voor goed bij elkaar blijven en samen naar het aardse paradijs in West-Indië te gaan.

De aankomst in West-Indië werd door de auteur als volgt omschreven: “de kust van West-Indien, ’t welc voorwaer een landt is als een Aerts Paradijs, wiens natuer ende eyghenschap alle landen van Europa te boven gaet”.⁶²⁰ Een opsomming van alle rijkdommen en voordelen volgt. Waterbrandt dook onder meer parels op uit de zee en vond goud op de stranden: “want hy hadde selfs ter plaetsen gheweest, daer het sant, ’t welck sy uyt de Revieren haelden, een vierde-part fijn Gout was”.⁶²¹ De rijkdommen zorgen er voor dat Waterbrandt en zijn geliefde met hun kind opnieuw naar West-Indië trekken. Het valt op dat er in de tekst geen aandacht wordt besteed aan de inheemse bevolking. Het land wordt weergegeven als een leeg stuk grond vol met rijkdommen die voor de Europeanen slechts op te halen zijn.

Het verhaal eindigt met de passage over West-Indië en fungeert als een soort ‘eind goed, al goed’ na veel ramspoed. Het past daarmee in een bredere traditie van pamfletten en drukwerk die in deze periode over West-Indië verschenen. Met de beschrijving van de de rijkdommen van het gebied probeerde men mensen warm te maken om te investeren in de WIC. Daarnaast trokken verhalen over onbekende landen veel lezers aan. Om die reden stond op de titelpagina al vermeld dat de twee geliefden samen “eenen uyt-nemenden schat van Gout ende Paerlen uyt West-Indien” meenamen.⁶²²

Afb. 6.1 Frontispice van 'Wonderlicke Avontuer van twee Goelieven' (Leiden 1624). Universitaire Bibliotheken Leiden.

6.1.2 Geestige en Vermaeckelicke Reys-beschryvinge Van den Heer Aernout van Overbeke naar Oost-Indiën gevaren (1671)

Deze reisbeschrijving is een gedrukte brief die de Leidenaar Aernout van Overbeke (1632-1674) vanuit Batavia naar enkele vrienden in de Republiek stuurde. Van Overbeke stond bekend als moppentapper

en ook deze reisbeschrijving zit vol met grapjes. De auteur was geboren in een welgestelde Leidse familie en groeide op aan het Rapenburg. Hij studeerde rechten in Leiden en was daarna enkele jaren als advocaat werkzaam in Den Haag. Wegens financiële problemen ging Van Overbeeke in 1668 in dienst bij de VOC, waar hij in de Raad van Indië een hoge bestuurlijke functie bemachtigde. Een jaar later verstuurde hij, vanuit Batavia, een brief naar de Republiek waarin hij zijn vrienden vertelde over de reis. Deze brief is vervolgens verschillende malen rondgestuurd en gekopieerd, waarna zijn vrienden besloten om het in 1671 in Amsterdam te laten drukken.⁶²³

De brief beschrijft op humoristische wijze de belevenissen die Van Overbeke op zijn reis meemaakte. Daarin refereerde hij enkele keren ook aan zijn geboortestad. Aan boord van het schip, dat een maand lang dobberde over de Atlantische Oceaan voordat het Kaap de Goede Hoop bereikte, hielden ze een 'kermis' waarbij alle levensmiddelen te nuttigen waren. Daardoor stonk het volgens Overbeke zo erg dat in vergelijking de Leidse donkersteeg (die kennelijk niet fris rook), een winkel vol met de beste parfums en zeepjes leek.⁶²⁴ In Azië aangekomen concludeerde Van Overbeke dat de reis toch iets heel anders was dan de trekvaart "na den Haegh of Leyden".⁶²⁵

De brief toont het beeld van een geprivilegieerde man die een hoge functie in Batavia bekleedde en verhaalt – vermoedelijk enigszins overdreven – over de ontberingen en vechtpartijen die hij meemaakte. De vele citaten in het Latijn tonen dat het werk niet voor een groot publiek bedoeld was. Maar dat de brief werd gepubliceerd maakt duidelijk dat er een klein, belezen groepje buiten de eigen kring van de auteur van de verhalen over de tocht naar Azië kon genieten.

6.1.3 Amerikaansche voyagien (...) (1695)

Het boek *Amerikaansche voyagien*, uitgegeven in 1695 te Amsterdam, is een van de eerste verhalen over de Nederlandse koloniën aan de rivieren Berbice en Essequibo. Het is daarnaast de enige beschrijving van Berbice aan het eind van de zeventiende eeuw, toen de kolonie in handen was van de Zeeuwse familie Van Pere. Het boek bevat ook een verslag over gebeurtenissen in Suriname, dat een compilatie is van verschillende gepubliceerde werken. De schrijver, Adriaan van Berckel (1647 – na 1708), kwam in 1670 aan in Berbice en was ingehuurd als koopman en secretaris. Daar werkte hij tot 1674 en was hij veel in contact met inheemse volkeren, zoals de Arawak en de Kariben. In 1674 keerde hij terug naar Vlissingen.⁶²⁶

Van Berckel was geboren in Leiden waar hij op 17 november 1647 in de Hooglandse kerk werd gedoopt. Tien jaar na de publicatie van zijn boek diende hij een verzoek in bij de directeuren van de Sociëteit van Suriname in Amsterdam:

Is gelesen de Req[ues]te van Adriaan van Berckel, geboortig van Leijden, te kennen gevende dat den selven voor eenige Jaren was geweest in Rio de Berbice aan de Wilde Cust, en na sijn terug gecomste hier te Lande eenige Journalen doorlesen hebbende, is hij suppl[ian]t hem verbeeldende dat in Suriname en andere Rivieren daar omtrent gelegen, gewassen sijn die tot noch toe aldaar onbekent sijn bij manquement van ondersoek tot nadeel van dese societijt en d'Ingeseetenen daar te Lande, en den suppl[ian]t door ijver ingenomen sijnde, om sijn voornemen aldaar uijt te wercken (...).⁶²⁷

Van Berckel verzocht toestemming in 1705 om samen met zijn vrouw naar Suriname af te reizen zodat hij daar onderzoek kon doen naar de planten. Met het schip 'De America' kwam hij in 1706 aan in Suriname. De gouverneur, Paul van der Veen (c. 1660-1733), hield hem in de gaten aangezien zijn reiskosten voorgeschoten waren door de Sociëteit. Hij schreef op 27 september van dat jaar kritisch over Van Berckel naar de directeuren in Amsterdam:

Adriaen van Berckel met het schip de America ov[er]gekomen en voor de onkosten van sijn Transport volgens de ontfangene notitie op societijts boeken gedebiteert heeft sig verbeeld dat de blaederen van de cassave boom de reghte Thee is en dat de heele konst

maar alleen bestaat int maken van een seekere saus op deselve waar door haar die smaek en geur die in de Thee is bijgeset werde maar soo hij geen ander middel aan de hand heeft om tot verbeteringe te geraken vreesse ick dat hij niet light in staat komen sal. U[w] Ed[ele] G[estrenge] A[chtbaren] de verschoote oncosten te restitueren.⁶²⁸

De directeuren antwoordden hierop dat de gouverneur nog geduld moest hebben, en hij het voorgesloten geld aan Van Berkel nog niet mocht inhouden door geen provisie meer te geven.⁶²⁹ Het lijkt er echter op dat Van Berkel niet lang plantenonderzoeker is geweest. Twee jaar later bleek hij namelijk werkzaam in de secretarie: "Adriaen van Berkel, een bedaegt man, mede uijt den dienst van de secretarij is gescheijden, omdat hij de insolentie van de Hoij niet konde verdragen."⁶³⁰ Of Van Berkel zijn laatste levensjaren in Suriname doorbracht, of terugkeerde naar de Republiek is onbekend.

Berbice was in de zeventiende eeuw voornamelijk een handelskolonie, met veel handelscontacten met de inheemse bevolking, en het had slechts enkele plantages. Pas in de achttiende eeuw ontwikkelde de kolonie zich tot een plantagekolonie waarin duizenden slaafgemaakte Afrikanen leefden. Dat verklaart waarom Van Berkel in zijn *Amerikaansche voyagien* maar weinig over het leven van slaafgemaakten schreef en veel aandacht schonk aan de levens van de inheemsen, aan de natuur en wat daar allemaal in te vinden is. Op de titelprent staan een inheemse man en een jaguar afgebeeld (afb. 6.2). Niet alleen toont het de twee belangrijkste onderwerpen, maar ook roept het de sensatie op bij zijn beoogde publiek. Gelet op zijn beschrijvingen van de natuur en de tradities van de inheemsen, soms met een prent, paste het boek in een breder populair genre: reisbeschrijvingen.⁶³¹ Deze waren bij een groot publiek in trek omdat reisbeschrijvingen de nieuwsgierigheid naar verre landen en andere culturen bevredigde.⁶³²

Afb. 6.2 Frontispiece van *Amerikaansche voyagien* (Amsterdam 1695). Bibliotheek KITLV.

Van Berkel had weinig aandacht voor de slaafgemaakten in Berbice, maar toonde zich zeer kritische in de paar alinea's die hij aan hen besteedde. Zo verhaalde hij over twee slaafgemaakten die met het

roeren in de ketel vol suiker waren gevallen. Hij begaf zich, samen met de chirurgijn, naar de plantage en trof de twee mannen aan:

Zy stierven na het tweede in d' uiterste elende; den een zo raazende, dat men hem handen en voeten moest binden; want hy scheurde en stiet alles 't geen hy kon bereiken, aan de Plantazie niet veel weet van te hebben. Men at en dronk, en was 'er vrolijk. Want dewijl de Negers, volgens alle schijnbaarheden, doch moesten sterven, bekommerde men 'er zich niet mee, of ze veel of weinig pijn leeden. Zo weinig worden die arme menschen by de Christenen, die ene grooter liefdaadigheid en medelyden behoorden te hebben, geacht.⁶³³

De passage toont de verschrikkelikheden waarin de slaafgemaakten omkwamen, en de hypocrisie van christenen die geen liefdadigheid en medelijden met hen toonden. In een andere, net zo gruwelijke beschrijving, schonk Van Berkel aandacht aan de straffen die slaafgemaakten kregen als zij dreigden te vluchten:

De dunste takken hebben een ander gebruik, te weeten omtrent het straffen van de misdaden der Slaaven, en inzonderheid als men verneemt dat ze weg willen loopen; by welke gelegenheid zij 'er deerlijk mee geslagen worden, dat niet alleen het bloed by de swarte huid nederloopt, maar gantsche lappen vel 'er af gerukt worden. En indien ze, niet tegenstaande deze straf meermaalen zulks in de wil krijgen, gelijk bewijzen wel gebeurd, worden hen de zenuwen aan de hielen afgesneden, en aldus het hard loopen belet.⁶³⁴

De kritiek die Van Berkel uitte in deze passages was gericht tegen de gewelddadige onderdrukking en het gebrek aan menselijkheid, niet tegen slavernij.

6.1.4 Gedrukt door Pieter van der Aa

Leiden had, mede door de aanwezigheid van de universiteit, vele boekdrukkers en –verkopers binnen de singels. Vanuit hun drukpersen en winkels werd er informatie verspreid over kolonialisme en slavernij zich in de samenleving. Het is niet mogelijk om alle in Leiden gedrukte werken te bespreken. Hier lichten we er één uit, namelijk het oeuvre van Pieter van der Aa (1659-1733).

Van der Aa was tussen 1681 en 1731 actief als drukker van veel verschillend werk. Hij drukte bijvoorbeeld werken van 'klassieke auteurs', drukte na zijn aanstelling als drukker van de universiteit dissertaties, werken van Boerhaave en catalogi van de bibliotheek en de Hortus, en drukte als officiële stadsdrukker allerlei bepalingen en regels. Vanaf het begin van de achttiende eeuw drukte hij ook reis- en landenbeschrijvingen, waar de koloniën een grote rol in speelden. In *De gedenkwaardige West-Indise voyagien* (1704) bracht hij drie reisbeschrijvingen van Christoffel Columbus, Amerigo Verspucci en Louis Hennepin uit. Een paar jaar later drukte hij 130 verschillende reisverslagen van Spaanse, Portugese, Franse en Engelse "ontdekkingsreizigers" in de serie *Naauwkeurige versameling der gedenkwaardigste zee- en landreysen na Oost en West-Indien* (1706-1707). Enkele jaren later verschenen stads- en reisbeschrijvingen over Groot-Brittannië, Rome, Italië, het Iberisch schiereiland en *Les Delices de Leide* (1712).

Van der Aa begon in de achttiende eeuw ook met het publiceren van cartografisch materiaal en atlassen. Dit was opvallend, aangezien er in Leiden geen traditie was met dit soort werken. Het drukken van cartografisch materiaal was iets wat vooral was weggelegd voor Amsterdam, waar veel meer kennis en een grotere afzetmarkt was. Door kaarten en gegraveerde koperen platen uit de boedels van overleden Amsterdamse drukkers op te kopen, wist Van der Aa een grote voorraad cartografisch materiaal aan te leggen. Met *Le nouveau theatre du monde* (1713) publiceerde hij zijn eerste grote atlas. Het jaar daarna bracht hij een tiendelige mini-atlas uit met daarin 272 kleine kaarten van de over de hele wereld. Ook bracht hij 112 kaarten uit die bij zijn eerder gepubliceerde

Naaauwkeurige verzameling der gedenk-waardigste zee- en landreysen hoorden. Het enige originele aan de kaarten die hij uitbracht, was de begeleidende tekst. Overige informatie was gekopieerd. Desalniettemin zijn de kaarten interessant. In sommige versieringen staan namelijk verbeeldingen van mensen en dieren uit de gebieden, meestal op een raciale wijze weergegeven. Een goed voorbeeld hiervan is te zien in de overzichtskaart van Amerika, waarop inheemse Amerikanen als kannibalen worden afgebeeld (afb. 6.3).

Afb. 6.3 Detail van de overzichtskaart van Amerika, herdrukt in Pieter van der Aa, *La galerie agréable du monde* (...) Cette partie comprend le tome premier d'Amerique v.1 (Leiden 1729). Stanford University. Stanford, Californië, Renaissance Exploration Map Collection.

Aan het einde van zijn carrière bracht Van der Aa *La galerie agréable du monde* (1729) uit. De titelprent van het werk maakt direct duidelijk wat er te zien was. Alle werelddelen staan erop afgebeeld, waarbij Afrika knielend en geketend voor Minerva zit (afb. 6.4).

Afb. 6.4 Frontispice van Pieter van der Aa, *La galerie agréable du Monde* (Leiden 1729). Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

In het werk was de hele wereld verzameld aan de hand van bijna drieduizend geografische kaarten, topografische prenten en afbeeldingen van gebouwen, mensen, tradities en klederdrachten. Van der

Aa had deze allemaal al eerder uitgegeven in verschillende boeken, en nu in een oplage van 100 als een 'collectors item' opnieuw uitgebracht.⁶³⁵ Daarmee verloren de prenten de tekstuele context waarin ze oorspronkelijk waren weergegeven. De uitgave bevat veel verbeeldingen van inheemse mensen die als 'wilden' zijn afgebeeld. Het toont bijvoorbeeld verschillende verbeeldingen van mensenmoorden in Afrika (afb. 6.5-C). Een andere prent toont een strijd tussen Europeanen en Afrikanen bij Fort Elmina, vanwaar de Nederlanders een groot deel van de slaafgemaakten naar Amerika verscheepten (afb. 6.5-B). Ook zijn er afbeeldingen van plantages terug te vinden, zoals een Braziliaanse suikerplantage waarin verschillende stadia van de productie van suiker staan afgebeeld (afb. 6.5-A). Opvallend genoeg ontbreken prenten van de plantages in Suriname of andere Nederlandse koloniën in Amerika, waarschijnlijk omdat van der Aa nooit een boek over dit gebied drukte. Eén van de weinige prenten die betrekking had op Guiana, waarin Nederland verschillende gebieden zoals Suriname koloniseerde, toont de kleding en rituelen van inheemse mensen (afb. 6.5-D).

De prenten zijn geen neutrale weergaven van de mensen, maar tonen vooroordelen en stereotypen over verschillende volkeren. De verbeelding van Afrikanen en Amerikanen als wilden en kannibalen legitimeerden, in de ogen van veel Europeanen, het koloniseren, onderdrukken en het tot slaaf maken van deze mensen. Hoewel Pieter van der Aa deze prenten niet zelf liet maken, maar kopieerde, was hij wel verantwoordelijk voor het verspreiden van dit soort ideeën.

A

B

C

D

Afb. 6.5 (A-D). Verschillende prenten uit verschillende volumes van Pieter van der Aa, *La galerie agréable du monde* (Leiden 1729). Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France.

6.2 Boekhandel Van der Hoek

Om erachter te komen welke kennis Leidenaren tot zich konden nemen, is het ook interessant om te kijken naar het aanbod in boekhandels. Boekhandel Gebroeders Van der Hoek was gevestigd op

Breestraat 113. De catalogus uit het jaar 1924 geeft een inkijkje in het aanbod.⁶³⁶ Naast uitgaven van de sprookjesverhalen van Christiaan Andersen en de gebroeders Grimm staat er in de catalogus ook verscheidene boeken over (Zuidoost-)Azië: *Javaansche Sagen, Mythen en Legendes* met 32 platen van Jos. Meyboom-Italiaander, *De Dierenwereld van Insulinde: in woord en beeld* van J. Hendrik van Balen en *Nederland en de Indiën: gedurende de laatste kwart-eeuw* geschreven door Dr. C. te Lintum. Aan de hand van dit soort publicaties kunnen we zien wat voor geracialiseerde koloniale stereotype beelden een plek kregen in de populaire lectuur en cultuur. Een vervolgvraag die we binnen het bestek van dit onderzoek niet konden beantwoorden is hoe wijdverspreid dergelijke publicaties waren onder de Leidse bevolking.

Afb. 6.6 Advertenties van drie boeken die bij boekhandel Van der Hoek aan de Breestraat in 1924 verkocht werden. Erfgoed Leiden en Omstreken (LB 71253).

6.3 Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V.

Albertus Willem Sijthoff richtte in 1851 in Leiden de A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij op. Na de verhuizing van de Oude Vest naar de Doezastraat groeide het bedrijf uit tot een van de belangrijkste negentiende-eeuwse uitgevers van Nederland. Sijthoff richtte in 1860 het *Leidsch Dagblad* op en was betrokken bij de oprichting van kranten zoals *Het Vaderland* en de *Haagsche Courant*.

Sijthoff gaf allerhande prentenseries uit. Ook de koloniën bleken een bron van interesse. Verschillende prenten gingen bijvoorbeeld over "Nederlandsch Oost-Indië".⁶³⁷ Onderstaande prent was nummer drie van deze serie. Zes illustraties, begeleid door een kort versje, leerden de lezer over het landschap op Java, een tempel, hoe een "Javaan" in de kolonie er uit zag, net zoals een voorname "Javaansche vrouw" en een danseres. Het is interessant om te kijken naar welk verhaal over ver en mythisch Nederlands-Indië door middel van dit soort prenten verspreid werd onder het Nederlandse leespubliek. Linksboven staat een afbeelding van hoe "een Javaan" eruit zou zien, compleet met ontbloot bovenlichaam en wapens. In het bijgaande tekstje werden zijn er ook wapens benoemd: "Uw wapentuig staat ons niet aan; Want wij zijn vrienden van den vrede". Dus in andere woorden, wapens waren niet nodig want "wij", waarmee de Nederlanders werd bedoeld, kwamen in vrede. Dit was slechts één van de verzen, maar dit lijkt illustratief voor de stereotypische denkbeelden die deze prenten verspreidden onder Nederlandse lezers. Javaanse mannen zouden gewapend, half ontbloot de confrontatie opzoeken, terwijl de Nederlandse overheerser juist de vrede wilde bewaren en, zoals de lezer ook linksonder op de prent kon lezen, waren danseressen bovendien 'foei zoo naakt en bloot'.

In de online fotodatabase van Erfgoed Leiden en Omstreken zit een opmerkelijke groepsfoto van het 75-jarig jubileum van de uitgeverij. Wat deze foto zo interessant maakt is dat er naast het enorme aantal personeelsleden een “indiaan” op de eerste rij zit. In traditionele kleding zit hij tussen de hooggeplaatsten van de uitgeverij. Dit roept vragen op: wie is deze persoon en waarom was hij bij deze bijeenkomst aanwezig?⁶³⁸

Afb. 6.7 Eén van Sijthoff's prenten over koloniale onderwerpen. Deze prent gaat over 'Nederlandsch Oost-Indië'. Rijksmuseum, inv.nr: RP-P-OB-206.578.

6.4 Krantenberichten

Veel Leidenaren kregen via kranten te lezen of te horen wat er in de koloniale wereld gebeurde. De *Leydse Courant* was één van de belangrijkste kranten in de stad. Deze was opgericht in 1686 en kwam in 1719 in handen van Felix de Clopper (1683-1738), in wiens familie het tot 1844 zou blijven. De Clopper was koffiehuishouder en had gemerkt dat de krant gretig aftrek vond onder zijn klanten. Leidenaren lazen niet alleen de krant in zijn koffiehuis, maar ook in herbergen en op de trekschuit. Ook mensen die niet konden lezen, kregen mee wat erin stond. Het werd namelijk vaak voor hen voorgelezen. Hoewel de krant vaak bekritiseerd werd om de niet altijd even betrouwbare informatie, genoot het een grote populariteit binnen de stad.⁶³⁹

Via de *Leydse Courant* kregen Leidenaren een divers beeld over wat er allemaal in de koloniën gebeurde en wat de Europese kolonisten deden om de bevolking te onderdrukken. De berichten gingen lang niet alleen over de Nederlandse koloniën, maar over alle koloniën van Europese mogendheden. Verschillende onderwerpen kwamen voorbij. Zo lazen ze over hoe Europeanen in slaafgemaakten handelden, wat hun rol was in de koloniën, hoe zij zich tegen hun situatie verzetten, hoe zij leden onder natuurgeweld en koloniaal geweld en hoe uiteindelijk de discussie in Europa werd gevoerd rondom de afschaffing van de slavenhandel. Daarnaast stonden er regelmatig berichten in de krant over de aankomst en afvaart van schepen van en naar de koloniën, adverteerden makelaars en compagnieën met de verkoop van koloniale waren en plantages en stonden de namen van de hoogste functiedragers van het VOC-gebied genoemd. Hieronder staan enkele voorbeelden van deze berichten om een indruk te geven van wat de Leidenaren lazen.

Tot 1870 verscheen de krant alleen op maandag, woensdag en vrijdag, daarna dagelijks. Lange tijd was Anthony de Klopper & Zoon aan de Breestraat de uitgever van de krant. Vanaf begin twintigste eeuw was het bureau gevestigd aan de Oude Singel 54. Het bestuderen van krantenartikelen is een belangrijke bron om erachter te komen welke informatie onder de lezers verspreid werd. In het navolgende komt de berichtgeving aan bod over de volgende onderwerpen: de afschaffing van de slavernij in Nederlands-Indië en in Suriname, het verkopen van plantages inclusief de tot slaafgemaakte mensen die er als inboedel bij hoorden, de export van koloniale goederen, het verzet op plantages en hoe de koloniale machthebber hiertegen optrad en ten slotte contractarbeid.

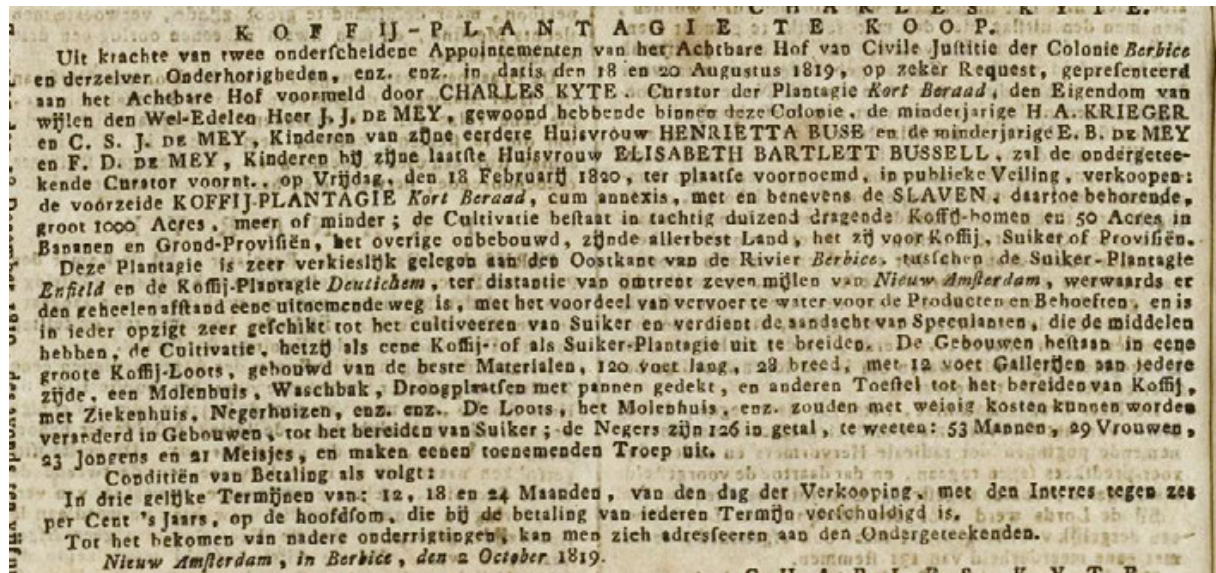
Belang van slavernij voor de handel

Leidenaren lazen over het belang van de slavenhandel voor de Nederlandse plantages en ze lazen over het moedwillig uitmoorden van inheemse volkeren door de kolonisten. Zo lazen zij in 1720 dat de Engelsen "een Kroon van considerabele waarde maken, om tot Present te sturen aan een der Negerse Princen aan de Rivier Gambia, daar zy hunnen Handel gaan opregten".⁶⁴⁰ Dertig jaar later publiceerde de *Leydse Courant* een bericht waaruit blijkt dat de Britten van plan waren "om den Neger-Handel op de Kust van Guinea te herstellen". Zij moesten werken op de suikerplantages van de Engelse koloniën in Amerika. In hetzelfde bericht las men over: "de Indiaanen by Nieuw-Schotland onze Colonisten hoe langer hoe meer ontrusten, is, zoo verzekerd word, een Besluit genomen om nog meer Troupes derwaards te zenden, en dat Volk uit te roejen (...)." ⁶⁴¹ Via dergelijke berichten konden Leidse lezers op de hoogte zijn van het feit dat het uitmoorden van mensen onderdeel was van de Europese kolonisatie.

Plantages en tot slaafgemaakten te koop

De Leidenaren die toegang hadden tot de informatie die in de kranten stond, konden ook lezen over plantages die verkocht werden. Een voorbeeld hiervan is de advertentie die op 8 december 1819 in de *Leydse Courant* staat, waarin de koffieplantage Kort Beraad op Berbice te koop wordt aangeboden. In de omschrijving werd genoemd dat er op de plantage tachtigduizend koffieboomen stonden en 50 hectaren aan bananenboomen en dat het het "allerbest Land" is "hetzij voor Koffij, Suiker of Provisiën". De plantage is bovendien ook gunstig gelegen waardoor het vervoer van producten gemakkelijk is. Op de plantage staan ook enkele gebouwen, waaronder een grote koffieloods, een molenhuis, een

“waschbak”, overdekte droogplaatsen en andere toestellen die nodig zijn voor het bereiden van koffie, een ziekenhuis, “negerhuizen”. Alsof het om objecten gaat, wordt er in de advertentie ook vermeld hoeveel tot slaafgemaakte mensen er bij de plantage horen: “de Negers zijn 126 in getal, te weeten: 53 Mannen, 29 Vrouwen, 23 Jongens en 21 Meisjes, en maken eenen toenemenden Troep uit.”

Afb. 6.8 'Koffij-plantage te koop'. Leydse Courant, 8 december 1819.

Verzet van tot slaafgemaakten op plantages

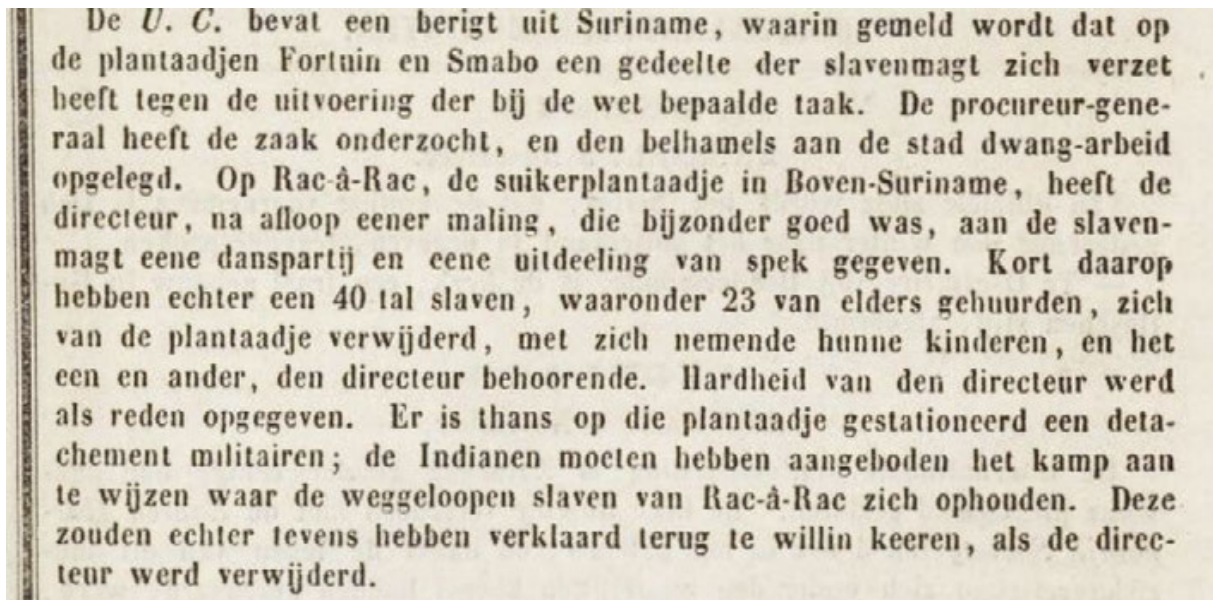
Leidenaren kwamen in de *Leydse Courant* ook geregeld berichten tegen over slaafgemaakte mensen die in opstand kwamen. In 1723 publiceerde de krant een verhaal over een slaafgemaakte vrouw die de gouverneur van Antigua wilde vergiften, waarna zij levend is verbrand.⁶⁴² Twaalf jaar later bracht de krant een verhaal over hoe Afrikanen een Zeeuws slavenschip aanvielen en de slaafgemaakten van boord wisten te bevrijden.⁶⁴³ In 1763 was er aandacht voor de grote opstand in Berbice, waarbij vele doden zouden vallen:

Die OPSTAND nam in 't begin van Maart haaren Oosprong door de zoo-genaamde Crioelen of Negers, die tot het Kasteel behooren, en een samenrotting van drie duizend Man gemaakt hebbende met zulk een Verwoedheid tot het rebelleeren over sloegen, dat zy niemant, het zy Man, Vrouw of Kinderen, ja zelfs de Plantage-Slaaven, die hun maar eenigen tegenstand deden, spaarden.⁶⁴⁴

In 1779 volgde een uitgebreid verhaal over hoe "een party Maccassersche en Boegineesche Slaaven", bedoeld om te verhandelen, aan de ketting zaten in de sloep Sara Carolina. Nadat een groot lek in het schip was gevonden, wisten de slaafgemaakten uit te breken, de Europeanen aan boord te vermoorden en te vluchten.⁶⁴⁵ Leidenaren lazen gedurende de achttiende eeuw dus verschillende verhalen over mensen die in opstand kwamen tegen slavernij.

Op verschillende momenten werd er ook verzet op plantages gemeld, zoals bijvoorbeeld op 7 november 1862 aan de vooravond van de afschaffing op 1 juli 1863. In de *Leidsche Courant* stond op die dag een bericht waarin gesproken werd over de suikerplantage Rac à Rac waar "een gedeelte der slavenmagt", bestaande uit veertig tot slaafgemaakten zich samen met hun kinderen en met spullen van de directeur "van de plantaadje verwijderd" hebben.⁶⁴⁶ De reden voor het ontvluchten van de plantage was de "Hardheid van den directeur". Als reactie hierop werd er op de plantage een

detachement militairen gestationeerd om de situatie in de gaten te houden. Ook werd er een afspraak gemaakt met “de Indianen”, die de verblijfplaats van de weggevluchte mensen zouden doorspelen. Het is interessant om in dit soort bronnen te lezen over het bewustzijn van het koloniale perspectief. Tot slaafgemaakten worden “belhamels” genoemd omdat ze in verzet komen tegen een onmenselijk systeem van onderdrukking. Dergelijke bronnen geven een inkijkje in de ideeën die destijds leefden.

De *U. C.* bevat een berigt uit Suriname, waarin gemeld wordt dat op de plantaadjen Fortuin en Smabo een gedeelte der slavenmagt zich verzet heeft tegen de uitvoering der bij de wet bepaalde taak. De procureur-generaal heeft de zaak onderzocht, en den belhamels aan de stad dwang-arbeid opgelegd. Op Rac-à-Rac, de suikerplantaadje in Boven-Suriname, heeft de directeur, na afloop eener maling, die bijzonder goed was, aan de slavenmagt eene danspartij en eene uitdeeling van spek gegeven. Kort daarop hebben echter een 40 tal slaven, waaronder 23 van elders gehuurd, zich van de plantaadje verwijderd, met zich nemende hunne kinderen, en het een en ander, den directeur behoorende. Hardheid van den directeur werd als reden opgegeven. Er is thans op die plantaadje gestationeerd een detachement militairen; de Indianen moeten hebben aangeboden het kamp aan te wijzen waar de weggelopen slaven van Rac-à-Rac zich ophouden. Deze zouden echter tevens hebben verklaard terug te willin keeren, als de directeur werd verwijderd.

Afb. 6.9 *Leydse Courant*, 7 november 1862.

Op 3 december 1862 volgde een update over de groep tot slaafgemaakten die een maand eerder van de plantage Rac à Rac waren weggevlucht.⁶⁴⁷ Volgens onderstaand krantenbericht hebben zij zich “met verscheidene vroeger weggelopen slaven vereenigd in een kamp” in het bos. Hiermee werd bedoeld dat zij zich hadden aangesloten bij een marrongemeenschap. Vervolgens werd er vermeld hoe er op hardhandige wijze werd gereageerd op dit verzet door het koloniale bestuur. Een patrouille van tachtig man moest de gevluchte tot slaafgemaakten opsporen en terugbrengen naar de plantage. Met de afschaffing van de slavernij in zicht was het voor de plantage-eigenaren een kostbare aangelegenheid om tot slaafgemaakten kwijt te raken. Per vrijgemaakt persoon, per verloren ‘bezit’, werd de eigenaar namelijk gecompenseerd. De jacht werd ingezet.⁶⁴⁸ Zoals in het bericht vermeld werd, was deze niet succesvol. De patrouille had het kamp niet weten te bereiken en keerde terug met een verlies van 3 mannen en 4 die zwaar verwond waren. Maar ze zouden het hier niet bij laten zitten. Een dag later voegden 30 jagers en 35 bemanningsleden van het stoomschip Zoutman zich bij hen om te jagen op de gevluchte tot slaafgemaakte mensen.

— Uit Suriname meldt men, van 4 Nov., aan de *U. C.* het volgende: Zoowat eene maand geleden, liepen van plantaadje *Rac à rac*, in de boven-Suriname, 20 slaven weg, het zilverwerk en de wapenen medenemende. De negers hadden zich met verscheidene vroeger weggelooopen slaven vereenigd in een kamp, natuurlijk in het bosch en omgeving van eenige uren van *Rac à rac* gelegen. Om hen zoo mogelijk in handen te krijgen, daar zij welligt met de negers der omliggende plantaadjes konden heulen en men vreesde dat de weglooperij op grootere schaal uitgevoerd zou worden, ging op den 28sten Oct. eene patrouille van 80 man, onder den kapt. der artillerie Steenberg en den 2de luit. der artillerie Andriessen, derwaarts. Bijzonderheden van dien togt zijn nog onbekend; alleen gisteren avond kwam de koloniale stoomboot van daar terug met de tijding, dat de patrouille het kamp niet heeft kunnen bereiken en terug is moeten trekken met een verlies van 3 dooden en 4 zwaar gekwetsten. De moeilijkheden waren te veelvuldig om verder in de bosschen door te kunnen dringen, zoodat zij op *Rac à rac* terugtrokken, in afwachting van versterking. Heden morgen is dan ook het stoomschip *Amstel* derwaarts gestoomd, aan hoord hebbende 30 jagers met den kapt. der jagers van Eps, alsmede 35 man en den luit. ter zee 2de kl. jhr. F. Meijen, van het stoomschip *Zoutman*.

Afb. 6.10 *Leydse Courant*, 3 december 1862.

Op 18 april 1863 volgde de laatste update van het verzet op de koffieplantage *Rac à Rac*. Het Leidsch Dagblad meldde toen dat “rust en orde allerwege heerschen”.⁶⁴⁹ Eén van de “wegloopers” was volgens het bericht teruggekeerd naar de plantage. De terugkeer zou te maken hebben gehad met de aanstaande afschaffing van de slavernij, drie maanden later: “De slaven schijnen orderlijker te worden, naarmate het oogenblik hunner vrijmaking nadert.”⁶⁵⁰ In het bericht werd verder echter niets gezegd over wat er met de anderen was gebeurd: hadden zij aan de jacht kunnen ontkomen?

Gewelddadige onderdrukking

Met grof geweld onderdrukten de kolonisten het verzet van slaafgemaakten. Ook hierover was uitgebreid in de *Leydse Courant* te lezen. In 1750 plaatste de krant bijvoorbeeld een bericht over slaafgemaakten die van een Surinaamse plantage waren gevlucht. Nederlandse soldaten gingen achter hen aan. Na vier dagen door de moerassen en bossen van Suriname te trekken, vonden de Nederlanders de uit slavernij gevluchte mensen. De Nederlanders vermoordden zestien van de gevluchte mensen en namen 33 anderen gevangen. De krant beschreef daarna hoe de groep terugkeerde naar Paramaribo: “Men heeft de Hoofden en Ledemaaten der gesneuvelde Negers aan de Gevangenen om de hals gehangen, en hen dus in Triomf naar Paramaïbo gebracht”.⁶⁵¹ Drie jaar later publiceerde de *Leydse Courant* een verhaal over hoe de marrons in Suriname een militaire post hadden aangevallen, waarna Zwitserse huursoldaten meer dan dertig aanvallers doodschoten.⁶⁵² Het brute geweld waarmee de Nederlanders in Suriname gevluchte slaafgemaakten en de marrons aanvielen was door deze krantenberichten in heel Leiden bekend.

Natuurrampen

In de *Leydse Courant* was er ook aandacht voor natuurrampen die in de koloniën plaatsvonden. Zo berichtte de krant bijvoorbeeld in 1723 over hoe op het Franse eiland Santo Domingo “zoo Blanken als Negers, nevens zeer veel Vee, waren verdronken en weg gedreeven” nadat een orkaan het eiland

trof.⁶⁵³ Twintig jaar later zorgde zware regenval in Berbice ervoor dat plantages onder water kwamen te staan en "Cacao- en Vrucht-Boomen bedorven" raakten.⁶⁵⁴ Ook publiceerde de *Leydse Courant* verhalen over ziektes, die bijvoorbeeld veel slachtoffers maakten op Sumatra in 1772.⁶⁵⁵ Vier jaar later braken de kinderpokken uit op Sint Eustachius: "Veele Blanken en een menigte Negers zyn daar door uit het leeven gerukt", en met vaccinaties is geprobeerd erger te voorkomen.⁶⁵⁶

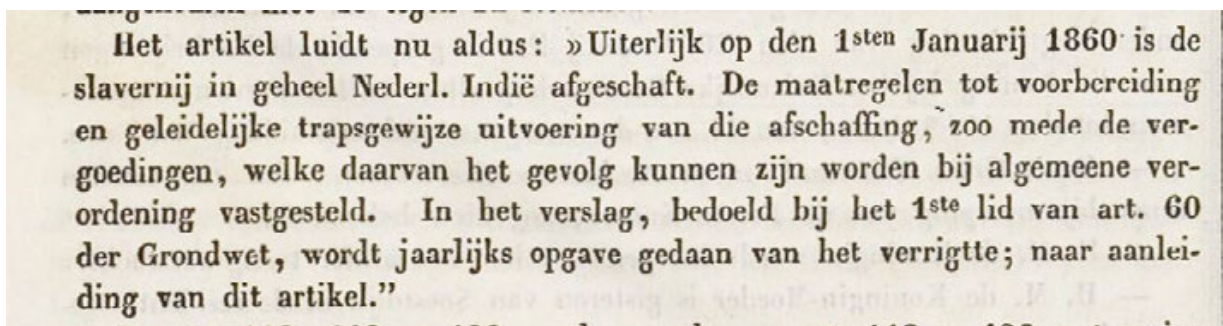
Afschaffing slavenhandel en slavernij

Ten slotte lazen Leidenaren tegen het eind van de achttiende eeuw steeds meer berichten over de afschaffing van de slavenhandel. Discussies of opinies kwamen hier niet in voor, alleen feitelijke relazen over besluiten. Dat begon met een bericht van 16 maart 1792, waarin stond dat door de Deense koning "den Slaafhandel met de Negers gansch en al word afgeschaft". Hiermee kwam het slavernijsysteem nog niet ten einde. De Denen stelden zich dat ze in de toekomst:

(...) verscheide middelen zal aanwenden om de voortplanting der Negers door zich zelfs te bevorderen, en byzonder om eene geregelde evenredigheid tusschen de beide Sexen te maaken, als zynde thans gewoonlyk te veel Mans-Persoonen op de Plantagien.⁶⁵⁷

In de maand daarna brak de discussie rondom de slavernijhandel uit in Groot-Brittannië. Meerdere malen waren zowel de voor- als tegenargumenten uit het Britse parlement hierover te lezen in de *Leydse Courant*.⁶⁵⁸

Formeel werd de slavernij in Nederlands-Indië op 1 januari 1860 afgeschaft. Wat kwamen Leidenaren hierover te weten, gekeken naar wat hierover in de kranten werd bericht?⁶⁵⁹ In de *Leydse Courant* van 9 augustus 1854 werd verslag gedaan van de zitting van de Tweede Kamer van enkele dagen eerder. Tijdens deze bijeenkomst werd overeengekomen dat de slavernij in Nederlands-Indië uiterlijk op 1 januari 1860 afgeschaft moest worden.⁶⁶⁰

Afb. 6.11 *Leydse Courant*, 9 augustus 1854.

Wat er verder in de krant vermeld werd over de slavernij in de Oost is minimaal, helemaal vergeleken met wat er over Suriname is geschreven.⁶⁶¹ Na 1 januari werd er bijvoorbeeld ook niet gemeld hoe de afschaffing was verlopen, of wat de gevolgen hiervan waren voor de kolonie. Een van de weinige dingen waarover gerapporteerd werd, was dat het wetsontwerp ook door de Eerste Kamer was aangenomen. Het gaat hier echter om een klein zinnetje in een langere opsomming: "De eerste kamer heeft in hare zitting van gisteren de volgende wetsontwerpen aangenomen: (...) dat tot afschaffing der slavernij in O.I. (...)." ⁶⁶² Het krantenbericht vermeldde niet wat dit daadwerkelijk betekende.

— Gisteren avond is er een buitengewone ministerraad gehouden.

— De eerste kamer heeft in hare zitting van gisteren de volgende wetsontwerpen aangenomen: dat tot herziening der wet omtrent den waarborg van gouden en zilveren werken; dat tot uitstel van den termijn betreffende de eindbestemming der baten voortspruitende uit de liquidatie der voormalige wees- en momboirkamers; dat tot afschaffing der **slavernij** in O. I.; dat tot regeling van het gebruik van het koloniaal slot van 1856. In de zitting van heden werd bepaald dat de wet op het regt van successie Woensdag aanst. in beraadslaging zal komen. Voorts werden de beraadslagingen aangevangen over het tarief van in- en uitvoer, maar deze werden ten 3 ure op verzoek van den minister van finantiën uitgesteld, en wel, volgens besluit der kamer, tot na de afdoening der successie-wet.

Afb. 6.12 Leydse Courant, 9 mei 1859.

Halverwege de jaren 1850 verscheen er in de Leidse Courant een bericht over de naderende afschaffing van de slavernij in Suriname. Overgenomen uit een ingestuurde brief aan de Groningse Courant stond er dat de planters in Suriname zich “meer dan vroeger tot de afschaffing der slavernij” voorbereidden.⁶⁶³ Ze waren volgens de schrijver van de brief overtuigd dat de vrijverklaring niet langer geweerd kon worden en dat dit in de loop van het jaar plaats zou vinden. Ze geloofden dat alle Surinaamse plantages en tot slaafgemaakte mensen overgenomen zouden worden door de regering, wel tegen een goede betaling natuurlijk. Het optimisme dat uit deze woorden spreekt, werd niet door iedereen gedeeld. Uiteindelijk duurde het nog bijna acht jaar voordat de slavernij in Suriname werd afgeschaft.

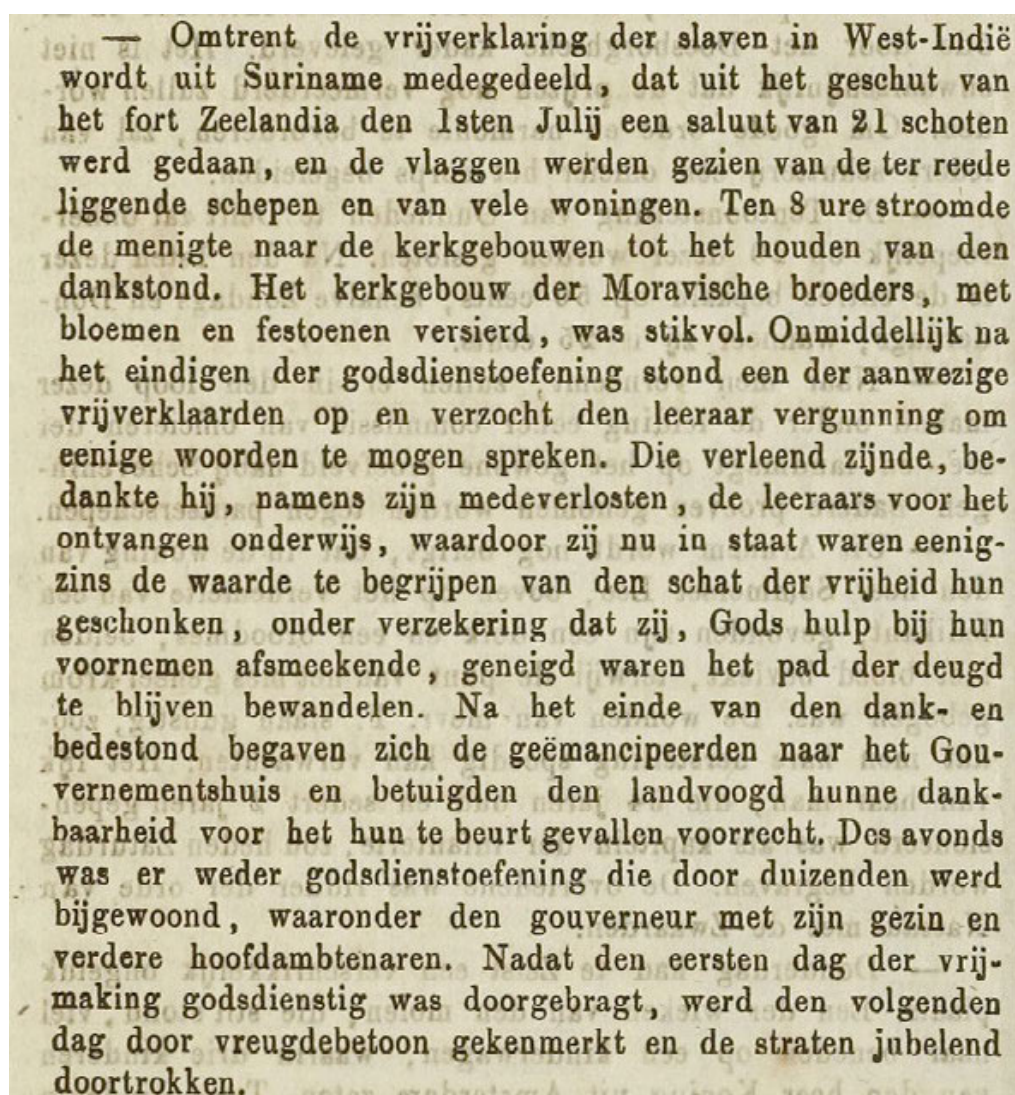
zulks in Noord-Amerika wil beproeven.

— De *Gron. Cour.* deelt uit een bijzonderen brief uit Paramaribo het volgende mede: »De planters in **Suriname** bereiden zich thans meer dan vroeger tot de afschaffing der slavernij voor, daar zij zich overtuigd houden dat de vrijverklaring niet meer kan worden geweerd, en dat die nog in den loop van dit jaar zal plaats hebben. Zij gelooven dat weldra alle Surinaamsche plantaadjen en slaven door de Regering in eigendom en tegen goede betaling zullen worden overgenomen, om de vrijgegevenen verder tot de geheele burgerlijke vrijheid voor te bereiden. Volgens het hier loopende gerucht, zal **Suriname** in 6 districten verdeeld worden, waarvan ieder district eene gemeente zal uitmaken, in ieder van welke eene groote suikerfabriek zal worden gebouwd, als ook een opvoedings-instituut. Dat er iets van dien aard waarheid is, daarvoor pleit vooral de meerdere aanstelling van politiebeambten, de aanvraag daarvoor uitsluitend van blanke burgers, en overigens de geheele reorganisatie van het policiewezen en de versterking van de militaire magt. — Zoo als gij weet, is de kolonisatie op post Groningen aan de Saramacca-rivier opgeheven, en de boeren, vroeger aldaar gevestigd, hebben zich nabij de stad als veehouders nedergezet. Ook ik heb aldaar 50 akkers grond gekocht ten westen van de Wanica-straat nabij Poele-pantje-brug, niet ver van 's lands grond Boniface, welke boerderij ik Nieuw-Groningen genoemd heb.

Afb. 6.13 Leydse Courant, 10 september 1856.

Twee jaar later, op 8 november 1858, werd er verslag gedaan van wat er in de Tweede Kamer was besproken over de precieze invulling van de afschaffing van de slavernij. In het krantenartikel staat dat het hoogste doel waarnaar gestreefd wordt is “dat de vrijgemaakte slaven als vrijwillige arbeiders verblijven op de plantages, waaraan zij door geboorte en gewoonte gehecht zijn”.⁶⁶⁴ Voor Suriname werd geschat dat het ging om 37.169 “te emanciperen slaven” en voor Curaçao en de andere gebieden van het Nederlands koninkrijk om 9.305 mensen.⁶⁶⁵ In het najaar van 1862 werd in de krant de datum voor de afschaffing van de slavernij bekend gemaakt: 1 juli 1863.

Over hoe de Emancipatie op 1 juli geschiedde, kon men een maand later in de Leidse krant lezen.⁶⁶⁶ Om zes uur ‘s ochtends werd bij het fort Zeelandia in Paramaribo een saluut van 21 schoten gelost, waarna de menigte zich naar de kerkgebouwen begaf. Na de dank- en bedestond in de kerk, vertrokken de geëmancipeerden naar het Gouvernementshuis, waar zij de landvoogd hun dank betuigden. Volgens het bericht werd “den volgenden dag door vreugdebetoon gekenmerkt en de straten jubelend doortrokken”, nadat de eerste dag van de vrijmaking godsdienstig was doorgebracht.

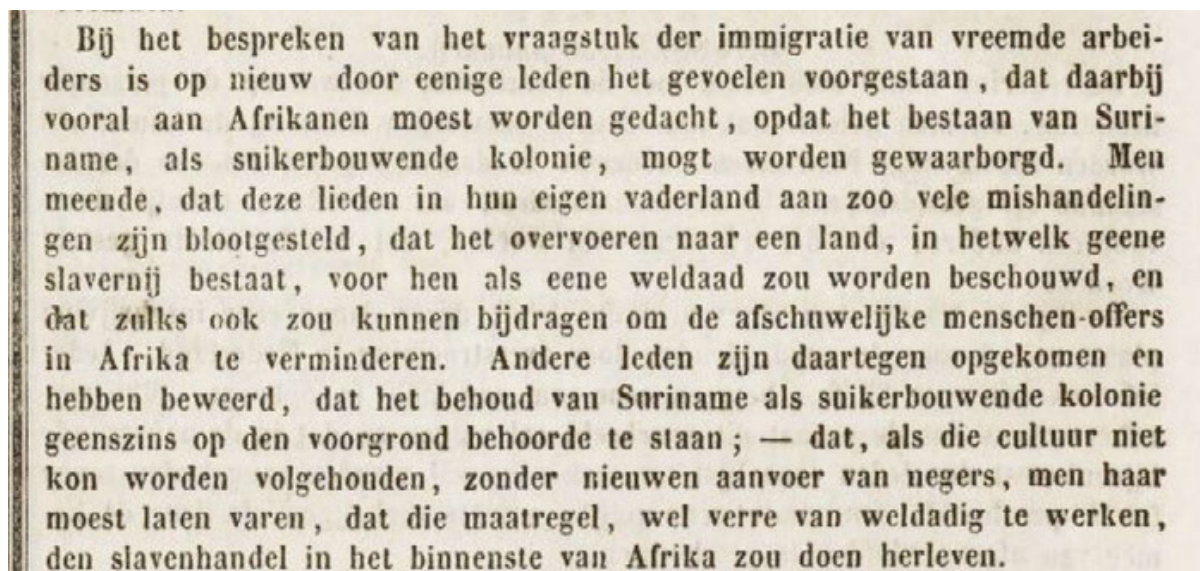
— Omtrent de vrijverklaring der slaven in West-Indië wordt uit Suriname medegedeeld, dat uit het geschut van het fort Zeelandia den 1sten Julij een saluut van 21 schoten werd gedaan, en de vlaggen werden gezien van de ter reede liggende schepen en van vele woningen. Ten 8 ure stroomde de menigte naar de kerkgebouwen tot het houden van den dankstond. Het kerkgebouw der Moravische broeders, met bloemen en festoenen versierd, was stikvol. Onmiddellijk na het eindigen der godsdienstoefening stond een der aanwezige vrijverklaarden op en verzocht den leeraar vergunning om eenige woorden te mogen spreken. Die verleend zijnde, bedankte hij, namens zijn medeverlosten, de leeraars voor het ontvangen onderwijs, waardoor zij nu in staat waren eenigzins de waarde te begrijpen van den schat der vrijheid hun geschonken, onder verzekering dat zij, Gods hulp bij hun voornemen afsmeekende, geneigd waren het pad der deugd te blijven bewandelen. Na het einde van den dank- en bedestond begaven zich de geëmancipeerden naar het Gouvernementshuis en betuigden den landvoogd hunne dankbaarheid voor het hun te beurt gevallen voorrecht. Des avonds was er weder godsdienstoefening die door duizenden werd bijgewoond, waaronder den gouverneur met zijn gezin en verdere hoofdambtenaren. Nadat den eersten dag der vrijmaking godsdienstig was doorgebracht, werd den volgenden dag door vreugdebetoon gekenmerkt en de straten jubelend doortrokken.

Afb. 6.14 Leidsch Dagblad, 3 augustus 1863.

Contractarbeid

Nog voor de afschaffing van de slavernij in Suriname op 1 juli 1863 werd er in de krant gespeculeerd over het naderende ‘arbeidstekort’.⁶⁶⁷ De plantages moesten immers draaiende gehouden worden en “men acht[te] het zeer twijfelachtig, of de plantage-slaven, in een toestand van vrijheid, evenzeer aan

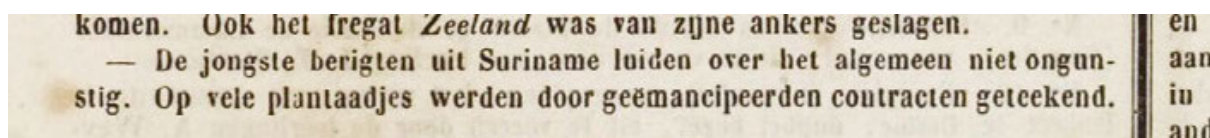
den grond zullen hechten, op welken zij van hunne kindsheid af hebben geleefd".⁶⁶⁸ Op 1 februari 1861 werden in het kort verschillende twee mogelijke oplossingen besproken. Allereerst het bij "bijhouden der slavenmagten", wat inhield dat de tot slaafgemaakten op de plantages bleven werken, maar dan als vrijgemaakten.⁶⁶⁹ Uiteindelijk werden de vrijgemaakte mensen verplicht om nog tien jaar door te werken op de plantages. Dit systeem kwam in wezen neer op verkapte slavernij. Het is Interessant dat er in het bericht ook werd gesproken over de mogelijkheid om "vreemde arbeiders" naar Suriname te brengen. Bij enkele leden was het gevoel ontstaan dat "daarbij vooral aan Afrikanen moest worden gedacht".⁶⁷⁰ Het voorstel om Afrikanen hiervoor in te zetten werd onderbouwd met het argument dat zij in hun eigen vaderland "aan zoo vele mishandelingen zijn blootgesteld, dat het overvoeren naar een land, in hetwelk geene slavernij bestaat, voor hen als eene weldaad zou worden beschouwd, en dat zulks ook zou kunnen bijdragen om de afschuwelijke menschen-offers in Afrika te verminderen". Gelukkig spraken tegenstanders van dit plan zich uit. Zij brachten ertegenin dat het behoud van Suriname als winstgevende suikerverbouwende kolonie geen prioriteit moest zijn. Als de suikerproductie niet kon worden voortgezet zonder nieuwe aanvoer van mensen die op de plantages konden werken dan moest men deze opgeven. Het zou "den slavenhandel in het binnenste van Afrika" doen herleven, maar dan in een nieuw jasje.

Bij het bespreken van het vraagstuk der immigratie van vreemde arbeiders is op nieuw door eenige leden het gevoelen voorgestaan, dat daarbij vooral aan Afrikanen moest worden gedacht, opdat het bestaan van Suriname, als suikerbouwende kolonie, mogt worden gewaarborgd. Men meende, dat deze lieden in hun eigen vaderland aan zoo vele mishandelingen zijn blootgesteld, dat het overvoeren naar een land, in hetwelk geene slavernij bestaat, voor hen als eene weldaad zou worden beschouwd, en dat zulks ook zou kunnen bijdragen om de afschuwelijke menschen-offers in Afrika te verminderen. Andere leden zijn daartegen opgekomen en hebben beweerd, dat het behoud van Suriname als suikerbouwende kolonie geenszins op den voorgrond behoorde te staan; — dat, als die cultuur niet kon worden volgehouden, zonder nieuwen aanvoer van negers, men haar moest laten varen, dat die maatregel, wel verre van weldadig te werken, den slavenhandel in het binnenste van Afrika zou doen herleven.

Afb. 6.15 Leydse Courant, 1 februari 1861

De afschaffing van de slavernij in 1863 betekende voor de tot slaafgemaakten in Suriname niet het einde van onderdrukking. Zoals hierboven kort is genoemd, moest een groot deel van de vrijgemaakten hierna nog tien jaar doorwerken op de plantages om zo de "schade" voor de plantagehouders te beperken.⁶⁷¹ In de Leydse Courant van 4 november 1863 werd positief over deze overgang geschreven, namelijk dat "Op vele plantaadjes werden door geëmancipeerde contracten getekend."⁶⁷²

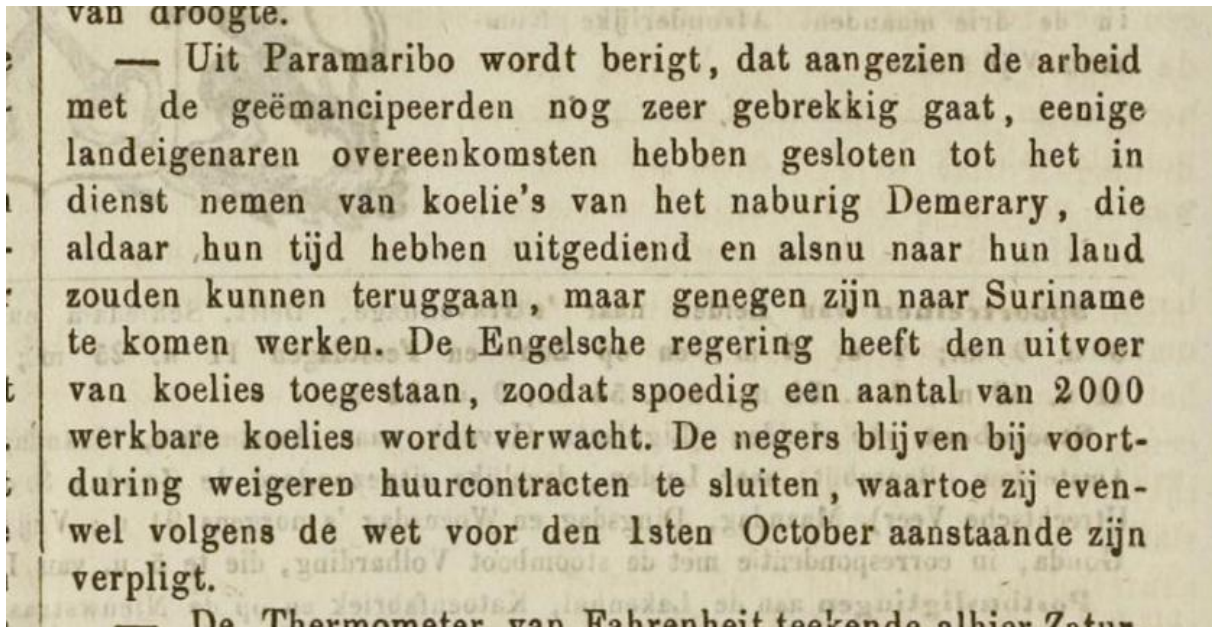

komen. Ook het fregat *Zeeland* was van zijne ankers geslagen. — De jongste berigten uit Suriname luiden over het algemeen niet ongunstig. Op vele plantaadjes werden door geëmancipeerden contracten geteekend.

Afb. 6.16 Leydse Courant van 4 november 1863

In september van dat jaar had er ook een ander geluid geklonken. Uit Paramaribo kwam toen het bericht dat de geëmancipeerden "weigerden huurcontracten te sluiten, waartoe zij evenwel volgens de wet van den 1sten oktober aanstaande verplicht zijn."⁶⁷³ Om dit arbeidstekort op te lossen, werd een nieuwe groep mensen gezocht die onder zware leef- en werkomstandigheden het werk op de plantages

kon voortzetten. Op advies van Groot-Brittannië werd er een tijdelijke oplossing gevonden: in hun nabijgelegen kolonie woonden “koelies”, die op het punt stonden om naar hun land van herkomst terug te keren in wat destijds “Brits-Indië” werden genoemd. De Britse regering gaf toestemming dat deze mensen niet terug zouden keren, maar in plaats daarvan naar Suriname werden gebracht.

Afb. 6.17 Leidsch Dagblad, 22 september 1863.

Lezers van het Leidsch Dagblad werden op de hoogte gehouden van deze nieuwe vorm van gedwongen arbeid: contractarbeid. Op 22 september 1863 stond in de krant dat “spoedig een aantal van 2000 werkbare koelies” in Suriname werd verwacht.⁶⁷⁴ Het was belangrijk dat de regering nieuwe arbeidskrachten zou regelen, omdat de kolonie anders “door gebrek aan werkkraft” steeds minder winstgevend zou zijn.⁶⁷⁵ Vooral de suikerbouw zou hieronder te lijden krijgen. Bij goed bestuur, echter, zou de kolonie “een milde bron van inkomsten voor het moederland” kunnen worden.⁶⁷⁶

Verkoop van koloniale goederen

De lezers in Leiden werd ook verslag gedaan van welke goederen er vanuit Suriname werden geëxporteerd, de hoeveelheid van deze goederen en de toekomstige bestemmingen. Zo ook in dit krantenbericht uit 1867.⁶⁷⁷ Hierin wordt een overzicht gegeven van de verschillende producten die in Suriname voor de export werden verbouwd: suiker, cacao, koffie, katoen, kwassiehout (dat onder meer gebruikt werd als middel tegen malaria), melasse, rum en hout. Ook wordt er vermeld dat deze goederen naar Nederland, Engeland en Noord-Amerika gingen. Nergens werd genoemd wie deze producten verbouwden. Aangezien dit bericht gaat over de export van het derde kwartaal van 1867,

betekent dit dat de producten vermoedelijk verbouwd zullen zijn door de vrijgemaakte mensen die nog tien jaar onder staatstoezicht op de plantages moesten blijven werken.

te bezweek.

— De uitvoer over het geheele jaar 1866 uit Suriname heeft bedragen, aan:

Suiker ..	18,557,326	ƒ	tegen	15,612,805	in 1865.
Kakao ..	911,775	"	"	661,849	"
Koffie ..	28,154	"	"	237,484	"
Katoen .	228,010	"	"	348,353	"
Kwassiehout	32,960	"		(niet opgegeven in 1865).	
Melassie.	435,983	gall.	"	388,033	"
Rum ...	75,594	"	"	35,666	"
Hout ...	1,403	ps.	en	12,497	(niet opgegeven in 1865).

Voorts wordt opgemerkt dat

Afb. 6.18 Leidsch Dagblad, 21 februari 1867.

Het zou interessant zijn om meer onderzoek te doen naar de verhalen die in de Leidse kranten stonden en op welke manier ze verteld werden. Door bijvoorbeeld het taalgebruik over een langere periode te bestuderen, kan worden onderzocht hoe de redacteuren en de samenleving zich verhielden tot kolonialisme en slavernij.

6.5 Conclusie

Vier eeuwen lang schreven, drukten en lazen Leidenaren over kolonialisme en slavernij. Brede lagen van de bevolking kregen informatie over de koloniale wereld. Teksten en afbeeldingen stuurden vaak vooroordelen over de gekoloniseerde gebieden en diens inwoners. Zo zijn deze mensen als “primitief” en als kannibalen afgeschilderd, hetgeen bijdroeg aan de legitimering van kolonialisme.

De gruwelijkheden van slavernij waren ook leesbaar. De passages van Leidenaar Adriaan van Berkel laten niets aan de illusie over. Hij nam zich in zijn beschrijvingen van de zware straffen en het sterven door gevaarlijk werk niet per se een kritische houding in op het gebied van slavernij, maar hij was wel kritisch over het weggijken van de christelijke kolonisten die zich niet bekommerden om hun medemensen. Kranten berichtten verder over uitingen van verzet en over de gewelddadigheden waarmee de Nederlanders het slavernijsysteem in stand hielden. Daarnaast schreven kranten over de afschaffing van slavernij en hoe slavernij direct na de afschaffing vervangen werd door een nieuw systeem van uitbuiting in Suriname, in de vorm van contractarbeid. In de Leidse krant is er zo vaak over bericht dat het duidelijk is dat vele Leidenaren op de hoogte konden zijn van wat er in de koloniën gebeurde en hoe mensen in slavernij leefden.

Het bovenstaande is slechts een eerste inventarisatie van een veel veelzijdigere literatuurgeschiedenis. Leiden, de stad met al zijn boekdrukkers en –verkopers, droeg actief bij aan het verspreiden van koloniaal gedachtegoed en legitimeringen van slavernij. Er is meer onderzoek nodig naar wat er in Leiden is geschreven, gedrukt en gelezen om beter inzicht te kunnen krijgen van de wereldbeelden in de stad en hoe deze door de eeuwen heen veranderden.

7. Discussies

Wat is het dan dat de oogen van sommigen verduistert, dat de harten van Nederlanders vergeten doet te kloppen, waar het de vraag is van de bevrijding van veertigduizend medemenschen, levende onder de Nederlandsche wet?⁶⁷⁸

Zo sprak Nicolaas Beets op een bijeenkomst van de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering van de Afschaffing der Slavernij in 1856. In deze redevoering keurde de in Leiden opgeleide Beets slavernij af. Hij heeft zich echter niet altijd zo openlijk uitgesproken tegen slavernij. Enkele jaren ervoor schreef hij er nog onverschillig over in zijn boek *Camera Obscura*. Hij heeft op dat gebied een interessante ontwikkeling doorgemaakt, passend bij hoe dit debat zich in Nederland heeft ontwikkeld. In dit hoofdstuk staat niet slechts de discussie omtrent het al dan niet afschaffen van slavernij centraal, maar ook de vormen van kritiek die leefden. Zoals zal blijken hebben sommige Leidenaren wel degelijk geprotesteerd tegen de Apartheid in Zuid-Afrika en hebben zij zich uitgelaten over verscheidene koloniale eerbetonen in de openbare ruimte, die volgens hen een te eenzijdig verhaal vertelden. Het ging daarbij bijvoorbeeld over de straatnamen van de Leidse Transvaalbuurt, die verwijzen naar de Boerenoorlogen in Zuid-Afrika, het monument voor de Indiëgangers in het parkje naast Molen de Put en de verering van de Pilgrims.

7.1 Slavernij (niet) ter discussie

De discussie over het afschaffen van slavernij kwam in Nederland langzaam op gang. In de eeuwen voor de afschaffing waren er ook al wel eens kritische geluiden te horen geweest. Predikant Festus Hommius (1567-1642) die aan het begin van de zeventiende eeuw als student naar Leiden was gekomen bijvoorbeeld sprak zich al heel erg vroeg uit tegen slavernij. In zijn bewerkingen van de Heidelbergse catechismus noemde hij slavernij ‘mensendieverij’ die inging tegen de natuurlijke vrijheid van de mens.⁶⁷⁹ Tot het midden van de negentiende eeuw was publieke kritiek op slavernij een zeldzaamheid in Leiden. In 1796, toen de afschaffing van slavernij in het parlement werd besproken, deed de in Leiden opgeleide jurist en lakenfabrikant Pieter Vreede een oproep om slavernij geleidelijk af te schaffen.⁶⁸⁰ Hij kreeg echter geen gehoor bij zijn medebestuurders. In 1816 promoveerde de Leidse student J.T.H. Nedermeijer ridder van Rosenthal op een uitgesproken kritisch proefschrift over slavernij en slavenhandel, met de titel *De servorum Afrorum commercio, eoque recte sublato, nec non de Afrorum servitute penitus tollenda*, over de slavenhandel in Afrikanen en het recht of afschaffing daarvan en ook de complete afschaffing van slavernij van Afrikanen. Dit proefschrift was wel een uitzondering, want andere Leidse proefschriften over slavernij gingen vooral over de regulering daarvan, zoals blijkt uit het rapport van Giay over het onderzoek naar de koloniale en slavernijgeschiedenis van de Universiteit Leiden. Nadat de slavenhandel in 1814 onder druk van Groot-Brittannië werd afgeschaft, zou het nog tot 1860 en 1863 duren voordat Nederland de slavernij in respectievelijk Indonesië en het Caraïbisch gebied wettelijk afschafte. Nederland liep hiermee ver achter op andere landen, zoals Frankrijk en Engeland. Dat het in Nederland zo lang duurde, kwam vooral doordat de bestuurders in de hoogste politieke kringen weinig belang hadden bij de afschaffing. Plantage-eigenaren en aandeelhouders hadden veelal grote politieke invloed en zij waren niet gebaat bij het verliezen van hun ‘eigendom’. Daarnaast gebruikten de bestuurders het argument dat dat de geëmancipeerden de vrijheid niet aan zouden kunnen zonder begeleiding.

De opkomst van de parlementaire democratie vergrootte de politieke invloed van burgers. Particuliere, bottom-up activiteiten leidden echter niet direct tot afschaffing van de slavernij maar theatervoorstellingen, geldinzamelingsacties en voordrachten droegen wel bij aan de maatschappelijke betrokkenheid bij het onderwerp. Vooral de druk van buitenaf, van de landen die de slavernij al hadden

afgeschaft, zorgde voor het gevoel onder politici en burgers dat Nederland niet achter kon blijven. De belanghebbenden hadden een vinger in de pap bij onderhandelingen over de afschaffing, wat erin resulteerde dat de voormalige eigenaren een schadevergoeding kregen om de geleden financiële schade te compenseren. De geëmancipeerden kregen niets. Sterker nog, zij moesten tien jaar lang onder “Staatstoezicht” op de plantages door blijven werken. De afschaffing gaf de voormalige tot slaafgemaakten de mogelijkheid om van plantage te wisselen en loon te onderhandelen, maar echte vrijheid was het zeker niet.⁶⁸¹

7.1.1 Bidden voor iedereen die ‘onder dat Jok in slaverny zyn’

(...) bidden den Al-Opper-Heer voor alle die nog onder dat Jok in slaverny zyn, het zy op de Galeyen of elders, dat Hy haer den weg der verlossinge mag wyzen (...).⁶⁸²

In 1717 werd de bovenstaande oproep uitgesproken in de Pieterskerk door iemand die beweerde dat hij uit de slavernij was ontsnapt. Hij was niet het slachtoffer geweest van de slavernij in de Nederlandse koloniën, maar in het Osmaanse Rijk. De gebeden moesten daarom ook niet gewijd worden aan de Afrikanen, Amerikanen en Aziaten die onder de Nederlanders in slavernij leefden, maar aan de Nederlanders die onder de Turken in slavernij leefden. De gebedsoproep was deel van een groter verhaal dat in de Pieterskerk was uitgesproken over slavernij in het Osmaanse Rijk en waarin de spreker verhaalt over hoe hij, door trouw te blijven aan het christendom, uiteindelijk wist te ontsnappen. Het verhaal zat vol verwijzingen naar het Leidens Ontzet, waarbij de strijd tegen de Spanjaarden synoniem kwam te staan voor de strijd tegen een bestaan in slavernij en voor het aanhangen van het juiste geloof. Het toont de hypocrisie van de veroordeling van de slavernij van Nederlanders in het Osmaanse Rijk, en het stilzwijgen over het tot slaaf maken van miljoenen Afrikanen, Amerikanen en Aziaten door de Nederlanders.

Gedurende de zeventiende en achttiende eeuw raakten verschillende Europeanen in het Osmaanse Rijk in slavernij. Meestal waren zij het slachtoffer van islamieten die in de Middellandse Zee schepen van christenen kaapten, waarna ze de bemanning tot slaven maakten.⁶⁸³ In de zeventiende eeuw raakten in oorlogen tussen de Hongaren en de Osmanen ook veel Hongaren in slavernij.⁶⁸⁴ In Leiden was er voor beide groepen steun, niet alleen in de vorm van gebeden. De Leidse drukker Pieter van der Aa drukte en verspreidde bijvoorbeeld afbeeldingen van de slachtoffers van kapers. De prenten toonden de gruwelijke martelingen en straffen die de Europeanen moesten ondergaan, hoe ze geketend waren en hoe ze te werk werden gesteld op de galeischepen (afb. 7.1)

Afb. 7.1 Twee prenten die tot slaaf gemaakte Europeanen in het Osmaanse Rijk afbeelden, opgenomen in Pieter van der Aa, *‘La galerie agréable du monde’* (Leiden 1729). Source [gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France](http://gallica.bnf.fr/Bibliothèque_nationale_de_France).

Het is treffend dat van der Aa niet soortgelijke afbeeldingen drukte van mensen die onder Europeanen in slavernij leefden. Nederlanders die uit de slavernij wisten te komen en in Leiden terechtkwamen, konden soms rekenen op een financiële bijdrage van het Leidse kerkbestuur. Het geld kwam onder andere uit het Brouckhovenfonds. Hoewel Jacob van Brouckhoven het fonds er niet voor had bedoeld, gaf de kerkenraad diverse malen geld aan mensen die uit de slavernij waren ontsnapt, of om ervoor te zorgen dat ze uit slavernij gekocht konden worden. Ook enkele lutherse Hongaren die uit de handen van de Osmanen waren gekomen, kregen deze steun.⁶⁸⁵

De omgang met de slaafgemaakten uit Europa staat in schril contrast met dat van gekoloniseerde slaafgemaakten uit Afrika en Azië. Terwijl de Europese slaafgemaakten zich konden vrijkopen of werden uitgeruild, was er voor de koloniale slaafgemaakten uit Afrika en Azië geen weg terug.⁶⁸⁶ De paradox tussen de afkeer tegen slavernij in het Osmaanse Rijk en de steun voor de koloniale slavernij in Afrika, Amerika en Azië is typerend voor deze periode. Het illustreert hoe koloniale slavernij en racisme met elkaar verbonden waren.

7.1.2 ‘Mensche en slaven’: legitimering van slavernij in de achttiende eeuw

De koloniale legitimering van het tot slaaf maken is goed terug te zien in de brieven van de Leidse plantage-eigenaar Daniel van Eijs. Hij schreef deze brieven in Leiden aan zijn directeuren op de plantages in Berbice. Uit zijn woordkeus blijkt hoe Van Eijs dacht over slavernij en slaafgemaakten. Hij had het vaak over “Christen en de slaven”. Door hen op deze manier tegen elkaar af te zetten wordt duidelijk wie wel en wie niet in slavernij gehouden zou kunnen worden. Ook onderscheidde hij “Europeanen & slaven”, slaafgemaakten en “blancken” en “mensche en slaven”.⁶⁸⁷ Vooral het laatste onderscheid getuigt van de ontmenselijking van de slaafgemaakten. Van Eijs zag slaafgemaakten als productiemiddelen. Zo schreef hij in 1737 dat alle slaafgemaakten “met sachtheid” behandeld moesten worden, “op welke voet U[w] E[dele] meer als anders van haar krijg[en] zult”.⁶⁸⁸ In de wereld van Daniel van Eijs waren slaafgemaakten dus geen christenen, geen Europeanen, niet wit en geen mens, maar alleen een productiemiddel dat meer opleverde als je hen goed behandelde.

Dit wereldbeeld, van, en uitgedragen door Daniel van Eijs werd ook in Leiden gevormd en verdedigd. Zowel theologen als juristen, zoals Hugo de Groot (1583-1645), verdedigden het koloniseren van gebieden en het tot slaaf maken van mensen.⁶⁸⁹ Het werk van Hugo de Groot raakte verspreid over vele Europese universiteiten en wordt gezien als het begin van internationaal recht. Gebaseerd op onder meer het Romeinse recht en het gewoonterecht concludeerde De Groot dat een slaafgemaakte zich altijd dienstbaar moest opstellen tegenover diens eigenaar. Slavenhouders waren gehouden te zorgen voor voeding en onderdak.⁶⁹⁰ Vanaf de achttiende eeuw kwamen echter steeds meer tegengeluiden op.⁶⁹¹ Tegenstanders stelden dat het christendom het niet toestond om christenen tot slaaf te maken en dat slavernij geen onderdeel was van de Nederlandse cultuur.⁶⁹²

Eén van de opmerkelijkste voorstanders van slavernij was Jacobus Capitein (1717-1747), die geboren was in Ghana, in Leiden theologie studeerde, en een rede hield waarin hij slavernij verdedigde. Capitein was als jong kind van zijn ouders geroofd in West-Afrika en geschonken aan Jacob van Goch, een koopman van de WIC. In 1728 kwam hij met Van Goch te wonen in Den Haag, waar hij is gedoopt en naar de Latijnse School ging.⁶⁹³ Daar kwam een Haagse predikant op het idee om Capitein te gebruiken als zendeling om de Afrikaanse bevolking tot het christendom te bekeren. Om hiertoe in staat te zijn, moest Capitein studeren. Op 22 juni 1737 schreef Capitein zich in als theologiestudent aan de Universiteit Leiden en verhuisde hij naar Leiden. Gedurende zijn studie bleef het duidelijk wat hij na zijn studietijd zou doen: terugkeren naar Afrika en daar ‘zijn’ volk bekeren tot het christendom. Voor zijn geldschietters was dit ook een belangrijke reden om Capiteins studie te ondersteunen. Zo had Van Goch in zijn testament opgenomen dat zijn erfgenamen ervoor moesten zorgen dat Capitein zijn studie succesvol kon afronden en terug kon keren naar West-Afrika. Het Hallet Fonds, dat was opgericht om Leidse theologiestudenten financieel te ondersteunen, gaf hem extra financiële steun voor zijn studie met het oog op zijn terugkeer naar Afrika en zendingswerk onder de lokale bevolking.⁶⁹⁴ Op 19 december 1741, nog voor het afronden van zijn studie, verzocht Capitein aan de Amsterdamse Kamer

van de WIC om “als predikant te gaan na de kust van Guinea”. De WIC gaf hem alvast 150 gulden om zich klaar te maken voor de reis, maar stelde dat hij pas als predikant aangesteld kon worden als hij zijn studie succesvol afrondde.⁶⁹⁵ De verschillende geldschietters wisten dus waarin zij investeerden en wilden allemaal dat hij terugkeerde naar Afrika om daar de lokale bevolking te bekeren.

Het voorgenomen zendingswerk van Capitein was niet onomstreden. Enkele jaren eerder, in 1733, was er een predikant verbannen uit Suriname omdat hij inheemse en Afrikaanse slaafgemaakten probeerde te bekeren.⁶⁹⁶ Bestuurders en slavenhandelaren voorzagen ethische problemen met het tot slaaf maken van christenen en waren bang dat christelijke slaafgemaakten zichzelf vrij zouden verklaren. Om alsnog naar Afrika te mogen gaan en daar Afrikanen te bekeren, moest Capitein dus aantonen dat het geen probleem was om christenen tot slaaf te maken. Dit deed hij in een redevoering die hij gaf op 10 maart 1742 in Leiden, in opdracht van het Hallet Fonds. In zijn betoog ging hij in op de verschillende argumenten die tegenstanders verkondigden. Hij concludeerde dat slavernij was voortgekomen uit de vervloeking van Cham, een Bijbels figuur, en dat diens nazaten in slavernij moesten leven. Dit gold dus enkel voor Afrikanen en niet voor Europese christenen.⁶⁹⁷ Al enkele jaren voor hem drukte Pieter van der Aa een kaart waaruit bleek dat de nazaten van Cham naar Afrika waren gegaan en in het gebied leefden waar de Nederlanders mensen tot slaaf maakten.

Afb. 7.2 Detail van Pieter van der Aa, ‘den Aardbodem na de Zondvloed door Noachs dri Soonen en hare nakomelingen bevolkt’, opgenomen in ‘La galerie agréable du monde’ (Leiden 1729). Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France.

Daarnaast betoogde Capitein dat christenen in het Romeinse Rijk niet per se tegen slavernij waren en slavernij dus verenigbaar was met het christendom. Tot slot beargumenteerde Capitein dat slaafgemaakten zich valselijk tot het christendom zouden bekeren als zij er hun vrijheid mee zouden verdienen. Daarom hoopte hij juist op een betere relatie tussen de slaafgemaakten en de eigenaren als ze allemaal christenen waren.⁶⁹⁸ Met dit betoog zat hij de slavenhandelaren zoals de WIC en plantage-eigenaren dus niet in de weg en ondersteunde hij juist hun handelen.⁶⁹⁹

Afb. 7.3 Detail van de titelpagina voor: *Jacobus Elisa Joannes Capitein, Staatskundig-Godgeleerd onderzoekschrift over de Slavernij (...), 1742. Rijksmuseum, Amsterdam.*

Afb. 7.4 François van Bleijswijk, 'Portret van Jacobus Elisa Joannes Capitein', 1742. Erfgoed Leiden en Omstreken.

Capiteins argumenten raakten snel verspreid. De tekst, oorspronkelijk in het Latijn uitgesproken, werd naar het Nederlands vertaald en als boek uitgebracht. Al snel waren er vier drukken gepubliceerd in Leiden en verspreidden Capiteins ideeën zich door het land. De titelpagina van het boek bracht al een duidelijke boodschap over (afb. 8.3).⁷⁰⁰ Deze laat namelijk een engel zien die Gods woord brengt en met Nederlandse schepen aankomt bij fort Elmina, waar zij zwarte slaafgemaakten gaat bekeren. Daarnaast werden er vanuit Leiden verschillende portretten van Jacobus Capitein verspreid, die hem allemaal afbeelden als een geleerde man en theoloog (afb. 8.4). Onder de prenten zijn gedichten geplaatst, waaruit blijkt dat Capitein naar Elmina zou gaan om daar Afrikanen te bekeren.⁷⁰¹ Het gedicht toont niet alleen wat Capitein in Afrika ging doen, maar is ook een voorbeeld van racistisch denken over zwarte, niet-christelijke mensen in Afrika. In de visie van de dichter stond het bekeren van mensen in Afrika gelijk aan het 'wit maken' van hun ziel:

Aanschouwer zie deez' Moor! Zijn vel is zwart: maar wit
zijn ziel, daar JESUS zelf als Priester voor hem bidt.
Hij gaat Geloof, en Hoop, en Liefde aan Mooren leeren,
Op dat zij, witgemaakt, met hem het LAM steeds eeren.

7.1.3 Camera Obscura

Ideeën over kolonialisme en slavernij zijn ook terug te vinden in literatuur.⁷⁰² Nicolaas Beets schreef zijn bekende *Camera Obscura* tijdens zijn studententijd in Leiden. Het boek dat verscheen in 1839 en tot 1851 met verschillende verhalen uitgebreid, bevat verhalen en schetsen die een satirische kijk geven op de Nederlandse samenleving van de negentiende eeuw. Beets richt zich vooral op de levens van gewone mensen, vaak uit de gegoede burgerij, met al hun eigenaardigheden en tekortkomingen en geeft een realistisch beeld van de Nederlandse samenleving, met thema's als sociale klasse, het gezinsleven en de rol van religie.

In 1851 werd *Camera Obscura* uitgebreid met nieuwe verhalen, waaronder het verhaal *De familie Kegge*. Hierin beschrijft Beets, alias Hildebrand, hoe de fictieve familie rijkdom heeft vergaard met slavernij in de Nederlandsche Caraïben. De familie woont in een groot en imposant huis in Leiden, en hun levensstijl wordt geschetst als overdadig en enigszins decadent. Hildebrand hoort de verhalen aan van de mooie en lichtgekleurde dochter des huizes. Al spelend met haar levende kaketoel, vertelt ze hem over het leven van de familie in Suriname, waar ze "een slaaf voor de zakdoek, een slaaf voor de waaier, een slaaf voor het kerkboek, een slaaf voor de flacon" hadden.⁷⁰³ Wanneer Hildebrand met de familie uit rijden gaat door Leiden, trekt niet alleen het prachtige rijtuig veel bekijks. Minstens zo veel aandacht gaat uit naar "de zwarte lakei achterop, die met onbewegelijke plechtigheid zat rond te kijken en iedereen eerbied inboezemde, behalve de boven alle vooroordelen verheven straatjongen, die hem toeriep: "Mooie jongen, pas op, hoor! Dat de zon je niet verbrandt".⁷⁰⁴

Hoewel Leiden geen prominente rol speelt in het boek, is het interessant dat de stad en zijn inwoners als decor dient voor dit verhaal. De fictieve personages uit *Camera Obscura* bieden inzicht in de vanzelfsprekende aanwezigheid van de koloniën en het plantagebezit het dagelijks leven. De familie Kegge fungeert als een satire op de morele blindheid van de rijke burgerij van die tijd, die profiteerde van de koloniale economie zonder zich te bekommeren om de morele implicaties daarvan. De hoofdpersoon Hildebrand oordeelt mild over de familie, wat interessant is gezien Beets' latere abolitionistische houding, die hieronder aan bod zal komen.⁷⁰⁵

7.2 Leidse Abolitionisten

7.2.1 Pieter Vreede

Abolitionistisch gedachtegoed kreeg lange tijd geen voet aan de grond in Nederland.⁷⁰⁶ Tijdens de Nationale Vergadering van 1797, het toenmalige parlement, werd op initiatief van de in Leiden geboren

en opgeleide jurist en lakenfabrikant Pieter Vreede slavernij en de geleidelijke afschaffing ervan besproken. Vreede benadrukte in zijn voordracht de gedeelde menselijkheid tussen Afrikanen en Europeanen: “Zyn de zwarte bewoners van Afrika, menschen, of zyn zy het niet?”.⁷⁰⁷ Hij bepleitte een geleidelijke afschaffing van de slavernij en een verbod op slavenhandel in de nieuwe grondwet.⁷⁰⁸ Zijn idee was dat zo’n verbod de plantage-eigenaren zou aanmoedigen om tot slaafgemaakten beter te behandelen.

Een speciale commissie werd aangewezen om zich over deze kwestie te buigen. Er werd uiteindelijk geadviseerd om niets over de koloniën in de grondwet op te nemen. Ook onder tegenstanders van de slavernij bestond het idee dat tot slaafgemaakten de vrijheid nog niet aan zouden kunnen, een idee dat was ontstaan na de opstanden op St. Domingue en Curaçao die kort daarvoor hadden plaatsgevonden.⁷⁰⁹ Het afschaffen van de slavernij zou bovendien voor een dermate chaos zorgen dat het niet zeker was of de kolonisten wel voldoende kracht hadden om de koloniën te kunnen behouden.⁷¹⁰ Nederland zou die nadelige economische gevolgen niet kunnen dragen.

Het abolitionisme bleef beperkt tot kleine kringen. Waar Vreede in 1797 hartstochtelijk zijn voorstel verdedigde om slavernij in de ban te doen, kreeg het een jaar later minder prioriteit van hem en zijn medestanders.⁷¹¹ Toen Vreede samen met een groep revolutionairen korte tijd de macht overnam, werd er in de grondwet van dat jaar niet over slavernij gesproken.⁷¹² Pas onder Britse druk stopte Nederland in 1814 met de slavenhandel. Kritische stemmen bleven, zoals blijkt uit het eerdergenoemde proefschrift *De servorum Afrorum commercio, eoque recte sublato, nec non de Afrorum servitute penitus tollenda* van J.T.H. Nedermeijer ridder van Rosenthal dat twee jaar later verscheen. Maar ook aan de universiteit bleven dit soort stemmen schaars.⁷¹³ Jaren na het overlijden van Vreede werd uiteindelijk eerst in 1860 de slavernij afgeschaft in Nederlands-Indië en daarna in 1863 in Suriname en de Nederlandse Caraïben.

7.2.2 Dirk van Hogendorp

Dirk van Hogendorp werd in 1761 geboren in een welgestelde Nederlandse regentenfamilie.⁷¹⁴ Net zoals zijn vader Willem van Hogendorp, die in verschillende hooggeplaatste hoedanigheden voor de VOC in Zuidoost-Azië werkte, studeerde Van Hogendorp rechten in Leiden. Van Hogendorp wilde net zoals zijn vader carrière maken in Nederlands-Indië, waar hij ook als VOC-ambtenaar aan de slag ging.⁷¹⁵

Van Hogendorps vader was kritisch op de wrede manier waarop tot slaafgemaakten in Nederlands-Indië behandeld werden, wat voor Dirk een grote inspiratiebron was. Willem schreef in 1780 de novelle *Kraspoekol*, waarin hij pleitte voor een gematigdere omgang om verdere gewelddadige opstanden te voorkomen.⁷¹⁶ Net zoals zijn vader bekritiseerde Van Hogendorp ook het koloniale bestuur. Hij geloofde in een samenleving waarin er geen plek was voor slavenhandel en slavernij. In zijn ogen was het onrechtvaardig en inefficiënt om mensen in slavernij te houden. Hij meende dat door hen vrijheid te schenken en eigendom van land zouden krijgen, de voormalige tot slaaf gemaakten loyaal voor het koloniale bestuur zouden blijven werken.⁷¹⁷ Dit zou uiteindelijk volgens Van Hogendorp tot meer welvaart leiden. Zijn ideeën werden door de koloniale bestuurders in Batavia slecht ontvangen. Hij werd door zijn tegenstanders beschuldigd van onder meer corruptie en machtsmisbruik en vluchtte in 1798 naar Nederland. Op het moment dat hij zijn ideeën op papier zette, had hij overigens zelf zeker 150 tot slaaf gemaakte mensen in bezit.⁷¹⁸

Terug in Nederland schreef Van Hogendorp het werk van zijn vader om tot het gelijknamige toneelstuk *Kraspoekol*, waarin hij een geleidelijke afschaffing van de slavernij bepleitte. De publieke reactie was gemengd. Toen in 1801 een poging werd gedaan om het stuk in Den Haag op te voeren, werd de voorstelling gesaboteerd door mensen die tegen Van Hogendorp’s abolitionistische ideeën waren. Nog voor de eerste akte werd de opvoering stopgezet.⁷¹⁹

In Van Hogendorp’s idealisme zit een paradox. Na een mislukte carrière onder koning Lodewijk Napoleon en zijn broer, die bij de Slag bij Waterloo verslagen Lodewijk Napoleon Bonaparte, besloot hij in 1815 naar Brazilië te emigreren.⁷²⁰ Net buiten Rio de Janeiro koopt hij een plantage, die hij Novo Sion noemde, naar het buitenverblijf van zijn familie. Hoewel hij pleitte voor de (geleidelijke) afschaffing van

de slavernij, wogen zijn morele waarden niet zwaarder dan zijn persoonlijke belangen. Om de verschillende taken op de koffie- en sinaasappelplantage uit te voeren werkten op Novo Sion zowel vrije arbeiders als mensen die nog in slavernij leefden.⁷²¹ Uit zijn administratie bleek dat hij zelf ook enkele mensen had gekocht voor zijn plantage. In een brief aan zijn nicht Mina beklagde hij zich over de vrijgemaakten die telkens vertrokken wanneer ze hun vrijheid hadden verkregen. Hij verwachtte namelijk dat de mensen die hij bevrijdde, hem uit dankbaarheid trouw zouden blijven. Hij was teleurgesteld dat dit niet het geval bleek te zijn. Vrijheid betekende dus voor Van Hogendorp blijkbaar iets anders voor mensen van kleur dan andere vrije mensen.

Dit soort contrasten typeren het leven van en werk van Van Hogendorp: terwijl hij op papier pleitte voor de afschaffing van slavernij, handelde hij in de praktijk anders. Nog in zijn laatste levensfase in Brazilië kocht hij mensen voor zijn plantage gekocht vanuit de overtuiging dat hij zonder hen zijn plantage niet draaiende kon houden. Van Hogendorp stelde: “voor Huiswerk, moet men hier absoluut Slaven hebben, om dat de vryen al te slecht zijn, en alle oogenblik verhuizen, of weglopen”.⁷²²

Van Hogendorp vormt een complex voorbeeld van de morele tegenstrijdigheden in het abolitionisme van die tijd. Aan de ene kant streden mensen zoals hij tegen het onrecht van slavernij, maar aan de andere kant waren zij vaak niet bereid hun eigen privileges en economische belangen op te offeren om die idealen volledig te realiseren. Van Hogendorp en zijn vader wezen met de vinger naar anderen, maar reflecteerden niet op hun eigen daden als slavenhouders. Dit zien we ook terug bij Simon van Winter, de schrijver van het toneelstuk *Monzongo* dat hieronder besproken wordt.

7.2.3 Nicolaas Beets

In 1856, slechts vijf jaar na de publicatie van bovenbeschreven passages uit zijn *Camera Obscura*, hield Nicolaas Beets voor de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering van de Afschaffing der Slavernij een redevoering met de titel *De bevrijding der slaven*, waarin hij zich uitsprak tegen de slavernij.⁷²³ Hoewel Beets in zijn vroegere werk, zoals in *Camera Obscura*, nog geen uitgesproken afkeuring van slavernij liet zien, veranderde zijn mening onder invloed van de groeiende abolitionistische beweging in Nederland. In zijn toespraak pleitte Beets voor de afschaffing van slavernij, waarbij hij wees op de onmenselijkheid en immoraliteit ervan. Hij stelde in zijn rede onder meer:

“Zoo lang de Vrijheid het hoogste en dierbaarste goed des menschen zal zijn, zal de Slavernij zijn diepste vernedering en zijne vreesselijkste ellende wezen.” En: “Gy vergt my niet, mijne Hoorders! Nederlanders, gy vergt my niet de waarheid van deze stelling te betoogen! Uit te weiden over de waardy der vrijheid in een land, dat met recht als de kweekplaats der vrijheid mag worden beschouwd, voor eene bevolking, op eigenen bodem, van elke gezonde toepassing van het vrijheidsbeginsel zoo naijverig! Wat is het dan dat de oogen van sommigen verduistert, dat de harten van Nederlanders vergeten doet te kloppen, waar het de vraag is van de bevrijding van veertigduizend medemenschen, levende onder de nederlandsche wet? Is het de verre afstand aan de overzijde van den atlantischen oceaan? Is het de kracht van tijd en gewoonte, die het gemoed met het schrikkelijk denkbeeld hebben weten te verzoenen? Is het onverschilligheid voor het lot van stervelingen van een ander volk en van een andere kleur? Zou het kunnen zijn de kracht en het uitwerksel van drogredenen en voorstellingen, zoo dikwijls herhaald, dat ten laatste metterdaad het zedelijk gevoel onder haren invloed bedwelmd en in slaap gewiegd werd?”⁷²⁴

Beets sprak vanuit zijn christelijke overtuiging en legde de nadruk op de fundamentele gelijkheid van alle mensen voor God. Deze opvatting was in lijn met de abolitionistische stroming die in de loop van de negentiende eeuw steeds meer invloed kreeg, zowel in Nederland als internationaal.⁷²⁵

7.2.4 Toneelstukken

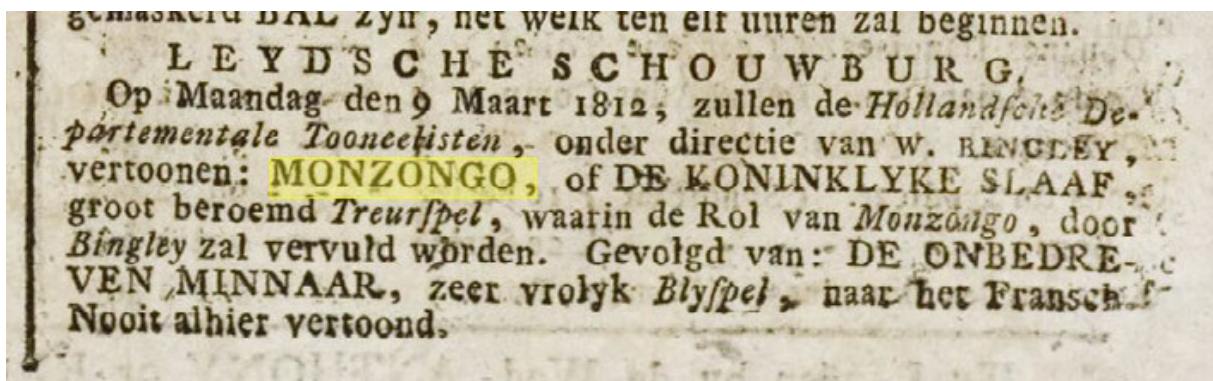
Vóór de negentiende eeuw werd de trans-Atlantische slavenhandel in Nederland nauwelijks bekritiseerd.⁷²⁶ Engelstalige lezers konden al een eeuw eerder lezen over de gruwelen van slavernij in Suriname in de roman *Oronooko; or the Royal Slave* van de Engelse schrijfster Aphra Behn.⁷²⁷ Hierin schreef ze over Oronooko, een Afrikaanse prins, die werd ontvoerd, naar Suriname werd gebracht en na een mislukte opstand door een executie noodlottig aan zijn einde komt. Voor een breder publiek was het echter vooral het toneel dat een toegankelijke manier bood om inzicht te krijgen in de gebeurtenissen in de koloniën.⁷²⁸ Het was een belangrijk medium om de publieke opinie te beïnvloeden. De schrijvers van de abolitionistisch toneelstukken *Monzongo* en *Kraspoekol*, Simon de Winter en Dirk van Hogendorp, waren zich hier maar al te bewust van.

Monzongo

Nicolaas Simon van Winter schreef in 1774 één van de vroegste literaire aanklachten tegen slavernij in Nederland: het treurspel *Monzongo, of de koninklyke slaaf*. De koopman Van Winter, die later samen met zijn echtgenote, de dichteres Lucretia Wilhelmina van Merken, benoemd zou worden tot ereburger van Leiden, schreef het toneelstuk naar aanleiding van de slavenopstand in de Nederlandse kolonie Berbice van 1763.⁷²⁹ De grootste slavenopstand in de Nederlandse koloniën van zijn tijd maakte grote indruk op Van Winter.⁷³⁰ Het was bovendien één van de grootste opstanden die ooit in een Nederlandse kolonie heeft plaatsgevonden.⁷³¹ Op 23 februari 1763 kwamen de tot slaafgemaakte mensen onder leiding van Cuffy en een vijftal andere dappere leiders in opstand tegen het Nederlandse gezag. Ze namen de gehele kolonie over en de koloniale gezaghebbers ontvluchtten de plantages. De opstand werd extreem gewelddadig neergeslagen toen na tien maanden versterking uit Nederland aankwam. Hierbij werden maar liefst 1800 tot slaafgemaakte mensen op brute wijze gestraft.

Van Winter was geraakt door de brute bestraffing van de opstandelingen en kon zich niet verenigen met de apathische reacties van zijn landgenoten. In het voorwoord van het theaterstuk schrijft Van Winter dat hij met zijn stuk wilde aantonen hoe onmenselijk en verwerpelijk slavernij was. Hij schrijft dat hij 'de onbetaamlykheid der slavernye onder het oog' wilde brengen en dat hij bij poogde zijn landgenoten 'de stem der menschlykheid, en het recht der eenvoudige natuur te doen hooren, en hun medelyden op te wekken'.⁷³² In het voorwoord benoemt Van Winter ook de aanleiding voor het schrijven van het toneelstuk, namelijk de eerdergenoemde opstand op Berbice: "Toen in den jaare 1763 de Colonie de Berbice door de slaaven was afgeloopen, en de verbaazende straffen daarover geoeffend waren, vond ik de gevoelens van sommigen myner Landgenooten, en zelfs van eenigen der kundigsten onder hen, zeer verschillende van de myne."⁷³³

In 1775 ging *Monzongo* in première in de Rotterdamse Schouwburg en het werd een van de populairste antislavernijproducties in de Nederlandse toneelgeschiedenis.⁷³⁴ Het stuk werd decennialang opgevoerd in verschillende theaters, waaronder ook in de Leidsche Schouwburg. Zo ook bijvoorbeeld op 9 maart 1812, een flinke tijd nadat Van Winter het stuk had geschreven.

Afb. 7.5 Leydsche Courant 6 maart 1812. Aankondiging dat *Monzongo* enkele dagen daarna in de Leydsche Schouwburg te zien was.

Hoewel het slavernijdebat in Nederland pas in de jaren 1840 echt politiek werd, kan Van Winters werk worden gezien als een van de vroegste stemmen in het Nederlandse abolitionisme.⁷³⁵ Van Winter hoopte dat zijn werk zou bijdragen aan het verzachten van het lot van de tot slaafgemaakten. Hoewel *Monzongo* slavenhandel en slavernij bekritiseert, wordt het in het toneelstuk zelf niet direct benoemd. In plaats daarvan gaat het eufemistische stuk over de opstandige en onderworpen koning Monzongo die zich verzet tegen de Spaanse koloniale overheersing in Spaans-Mexico.⁷³⁶ De keuze voor dit onderwerp was waarschijnlijk om het publiek subtiel bewust te maken van de wreedheden die zich ook in de eigentijdse Nederlandse koloniën afspeelden, zonder die misstanden direct aan de kaak te stellen. Ondanks zijn indirecte aanpak werd Van Winters kritiek door sommige tijdgenoten niet in dank afgenomen.

Dat Van Winter deze kritiek op slavernij schreef, betekende overigens niet dat hij de praktijk volledig afkeurde. Hij handelde zelf namelijk in koloniale waren. Hij was lid van de firma Jacob Muhl & Van Winter, een Amsterdamse onderneming die handelde in onder andere indigo, een kleurstof die werd geproduceerd door tot slaaf gemaakten op plantages, en Campechehout, dat als grondstof diende bij het maken van verf.⁷³⁷ Voor Van Winter en zijn Nederlandse tijdgenoten waren persoonlijke winsten uit de koloniale slavernij verenigbaar met hun publieke morele kritiek op diezelfde slavernij.

Afb. 7.6 Gravure van uit 1774 van Reinier Vinkeles van het vierde bedrijf van *Monzongo* in de Stadsschouwburg in Amsterdam op het Leidseplein. Stadsarchief Amsterdam.

Kraspoekol

Dirk van Hogendorp herschreef begin negentiende eeuw het boek van zijn vader *Kraspoekol* om tot het gelijknamige theaterstuk. De hoofdpersoon in het verhaal is de Indo-Europese vrouw genaamd Kraspoekol, wat Maleis is voor “hard slaan”. Zoals haar naam verraadt, genoot zij ervan de vrouwen die ze in slavernij hield, te slaan.⁷³⁸ Een van deze vrouwen, Tjampakka genaamd, wat in het Maleis “welgeurende bloem” betekent, laat per ongeluk een bord vallen, wat Kraspoekol aangrijpt om

Tjampakka hard te straffen. Het voorval blijkt echter een vooropgezet plan te zijn, als retributie voor de kritiek die Tjampakka had geuit op Kraspoekols mishandelingen.

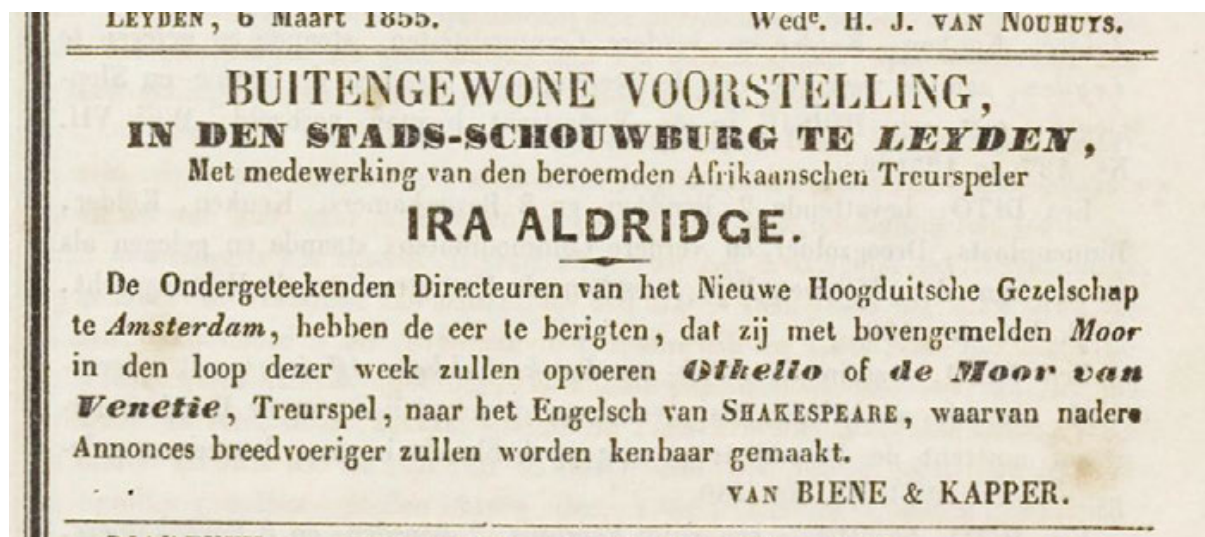
Van Hogendorp creëerde ook het personage Wedano, dat, in de woorden van Smeulders en Sint Niklaas, gezien kan worden als zijn eigen alter ego.⁷³⁹ Wedano is een opperkoopman die tegen de wrede behandeling van tot slaaf gemaakte mensen en slavernij pleitte. Tegenover Wedano staat de arrogante en onwetende edelman Champignon, die symbool staat voor de gebreken binnen het koloniale bestuur in Batavia. Door zichzelf aan Wedano te spiegelen en het kwaad van de slavernij een vrouwelijk gezicht te geven, probeerde Van Hogendorp zich te verdedigen tegen de beschuldiging over zijn eigen betrokkenheid bij slavernij.

In 1801 werd Kraspoekol opgevoerd in de Haagse Schouwburg, wat voor veel weerstand zorgde bij tegenstanders die belangen hadden in de koloniën. Zij hadden geen oren naar Van Hogendorp's voorstel voor de onmiddellijke afschaffing van de slavenhandel een geleidelijke afschaffing van de slavernij.⁷⁴⁰ De voorstelling werd verstoord en stopte voortijdig, maar de publicatie van het toneelstuk werd de volgende dag volledig uitverkocht. Het blijft onduidelijk of het protest alleen voortkwam uit anti-abolitionistische ideeën, of ook vanwege Dirks controversiële karakter.⁷⁴¹

Othello, De Moor van Venetië

“Op 15 maart had ik het genoegen een zeer beroemde Moor Ira Aldridge te Leiden een stuk van Shakespeare te zien spelen, genaamd Othella. Het was waarlijk verheven en mooi zooals hij speelde, vooral voor iemand van zulk eene afkomst als de zijne” schreef Casparus Jacobus de Fremery een paar dagen later in een boekje.⁷⁴² De Fremery werd geboren in een welgesteld Leids milieu als zoon van de directeur van de Leidsche Zoutkeet waar zeewater uit Katwijk geraffineerd werd voor onder meer de productie van Leidse kaas. In een boekje schreef hij herinneringen op, vol vakanties en “snoepreisjes”.⁷⁴³ Ook schreef hij dus over het bezoek aan deze voorstelling.

De voorstelling waar De Fremery over schreef *Othello, De Moor van Venetië* was ook enkele dagen eerder in de krant aangekondigd:

Afb. 7.7 Leyde Courant, 12 maart 1855.

Op een nader bekend te maken datum zou in de Leidse Stadsschouwburg “Met medewerking van den beroemden Afrikaanschen Treurspeler Ira Aldridge” de voorstelling *Othello* opgevoerd worden.⁷⁴⁴ Dit moet de voorstelling zijn waar De Fremery over heeft geschreven.

Op 26 maart 1855 trad Aldridge nogmaals op in de Schouwburg met twee andere toneelstukken: *Shylock, de Koopman van Venetie* en *De Domme Neger Mungo, het Hangslot*. Zoals in het krantenbericht te lezen valt, vervulde Aldridge de rollen van Shylock en Mungo.⁷⁴⁵ Shylock is een wit personage, wellicht heeft Aldridge zich hiervoor wit geschminkt.

Afb. 7.8 Leyde Courant, 23 maart 1855.

In 1866, dus enkele jaren na de afschaffing van de slavernij in de Nederlandse koloniën, konden Leidenaren lezen dat Aldridge de laatste tijd een reis door Rusland maakte. Volgens het artikel zou hij daar op “onderscheidene plaatsen zeer veel succes hebben behaald.”⁷⁴⁶ Diezelfde week reisde hij nog door naar Constantinopel, waar hij *Othello*, *Hamlet* en andere stukken van Shakespeare voor zou dragen.⁷⁴⁷ Vanuit daar kwam later bericht dat de Turkse schouwburg in de wijk Te Pera, die door “de Europeërs bewoond” werd, telkens keer goed werd bezocht.⁷⁴⁸ Uiteindelijk volgde op 14 augustus 1867 het noodlottige bericht dat Aldridge, “de bekende neger-treurspelspeler”, die “ook bij ons zeer gunstig bekend” was, op 7 augustus was overleden tijdens zijn reis naar Sint-Petersburg.⁷⁴⁹

Uitgelicht: Ira Aldridge

Aldridge, was een bekende acteur van kleur, die, ondanks de racistische wereld waar hij in voortbewoog, internationale faam verwierf. Hij was in 1807 in de Verenigde Staten geboren als zoon van twee vrije Afro-Amerikanen met een enorme interesse in toneel en politiek. Aldridge sloot zich aan bij de African Company, het eerste Zwarte Theatergezelschap in de VS. Op 17-jarige leeftijd verhuisde hij vanwege racisme en discriminatie naar Engeland waar hij hoopte op meer kansen in het toneel.⁷⁵⁰ In 1825 maakte hij zijn debuut als Othello in een klein Londens theater, waarmee hij de eerste zwarte acteur ooit werd die deze iconische Shakespeare-rol vertolkte.⁷⁵¹ In een tijd waarin de afschaffing van de slavernij volop ter discussie stond in Engeland, was Aldridge het welkome bewijs dat een vrijgemaakt persoon (ook al was hij dat zelf niet) weldegelijk de maatschappelijke ladder kon beklimmen.⁷⁵² Aldridge's ontving lovende reacties, maar ook racistische kritiek vanwege zijn uiterlijk, accent en achtergrond. In de loop van zijn carrière speelde hij naar zwarte ook witte personages, waarvoor hij soms witte make-up gebruikte, een opmerkelijke en controversiële keuze in die tijd.⁷⁵³

In 1855 toerde Aldridge langs verschillende theaters in Nederland, waaronder De Kleine Komedie in Amsterdam en dus ook de Leidse Stadsschouwburg. Overal waar hij kwam, trok hij volle zalen. Het publiek had niet eerder een zwarte man gezien die Shakespeare's werk speelde, het werd enorm bijzonder gevonden. Hij gebruikte zijn voorstellingen ook om over slavernij te spreken. Na afloop van zijn optredens hield hij toespraken waarin hij opriep tot afschaffing van de slavernij en pleitte voor gelijkheid. Zo gaf hij een nieuw perspectief aan de antislavernijbeweging.

7.3 Aktie ‘Leiden tegen Apartheid’

Ook in latere periodes toonden Leidenaren hun maatschappelijke betrokkenheid bij mondiale vraagstukken. Zo zetten leden van de eerdergenoemde Perhimpunan Indonesia zich in de jaren 1920-’30 in voor de Indonesische onafhankelijkheid en voerde de Surinaamse Studenten Unie actie tegen de Vietnamoorlog en het gebruik van kernwapens. Een voorbeeld van later anti-koloniaal verzet is de protestactie uit 1979 tegen de Apartheidspolitiek in Zuid-Afrika.

In 1948 kwam in Zuid-Afrika de Nationale Partij aan de macht, die de apartheid institutionaliseerde. Het strikte beleid van rassenscheiding en discriminatie versterkte de machtspositie en privileges van de witte bevolking terwijl de zwarte bevolking nog verder werd onderworpen aan armoede, uitsluiting van politieke rechten en systematische discriminatie. De kiem voor de Apartheid werd al gelegd in 1652, toen de eerste Europeanen, onder leiding van de Nederlander Jan van Riebeeck, voet aan wal zetten aan de Zuid-Afrikaanse Kaap. Gedurende de eeuwen daarna werden ongelijke verhoudingen tussen de oorspronkelijke bevolking en de Europese kolonisten steeds meer verankerd. In de twintigste eeuw culmineerde dit in een systeem van institutioneel racisme dat Zuid-Afrika decennialang zou beheersen en waarvan de doorwerking vandaag de dag nog merkbaar is.

Afb. 7.9 Leidse Courant, 11 december 1979.

Op 15 december 1979 vond in het Waaggebouw in Leiden een manifestatie plaats tegen de Zuid-Afrikaanse Apartheid. De Leidse Wereldwinkel, de werkgroep Zuidelijk Afrika en de Boycot Outspan Actie organiseerden het evenement in het kader van de actie “Leiden tegen Apartheid”.⁷⁵⁴ Door uiteenlopende organisaties en personen werd de protestactie gesteund: kerken, kunstenaars, cafés, scholen, schrijvers, politieke partijen en vakbonden.⁷⁵⁵ Voor de manifestatie werden enkele resoluties vastgesteld voor wat het uit moest dragen.⁷⁵⁶ Allereerst was het een onvoorwaardelijke steunbetuiging aan de zwarte vrijheidsbewegingen die in Zuid-Afrika streden voor de afschaffing van het apartheidsregime. Ook werd er gepleit voor het beëindigen van contacten die er nog bestonden tussen Leidse instellingen en bedrijven die het apartheidsregime steunden. De straatnamen van de Transvaalbuurt zouden volgens de organisatoren ook een verkeerd beeld wekken, namelijk dat er nog een speciale band tussen Leiden en Zuid-Afrika bestond. Bovendien werd de vraag aan Universiteit Leiden gesteld om haar contacten met Zuid-Afrikaanse universiteiten te verbreken.

In de periode 1 tot en met 22 december 1979 vonden naast deze manifestatie nog meer activiteiten plaats voor “Leiden tegen apartheid – internationale solidariteit”. Enkele voorbeelden van wat er zoal georganiseerd werd: in het Waaggebouw was een tentoonstelling te zien van werk van kunstenaars uit Leiden en omgeving over Zuid-Afrika; op 11 december vond een poëzie-avond plaats in het Waaggebouw met o.a. de Zuid-Afrikaanse dichter Mazisi Kuene; op 12 december vond er een bijeenkomst plaats in het Vrouwenhuis over de rol van de vrouw in Zuid-Afrika; op 15 december was

er een manifestatie van verschillende politieke partijen, ondersteund door muziekgroepen; en daarnaast waren er verschillende informatie- en discussieavonden georganiseerd in de studentensociëteiten zoals Minerva, Augustinus en SSR. SSR doneerde bovendien tien procent van de netto-winst van de bar in de sociëteit aan een anti-apartheidsproject in Zuid-Afrika.⁷⁵⁷ Ook vanuit de werkgroep Kerken – Zuid-Afrika werd er een informatiepakket samengesteld met daarin onder meer suggesties voor kerkdiensten. Alle Leidse parochies en kerkelijke gemeenten werden opgeroepen om hieraan mee te doen. Op scholen werd er in december aandacht besteed aan Zuid-Afrika.⁷⁵⁸ Voor Leidse scholen werd ook speciaal extra lesmateriaal gemaakt en door middel van projecten dezen ze mee aan deze actie tegen de apartheid. De Leidse gemeenteraad had 10.000 gulden beschikbaar gesteld om de kosten van de actie te dekken.

7.4 Koloniale erbetonen in de openbare ruimte

De openbare ruimte wordt gedefinieerd als “de plaatsen die publiek toegankelijk zijn”.⁷⁵⁹ Het gaat om alles in de buitenlucht, maar reikt ook tot binnen bepaalde gebouwen, zoals musea die als semi-openbare ruimtes tellen. Standbeelden, straatnamen en monumenten in de openbare ruimte vertellen samen het verhaal van mensen en gebeurtenissen waar in de samenleving waarde aan wordt gehecht.⁷⁶⁰ Niet iedereen herkent zich echter in dat verhaal of is het niet eens met de personen en gebeurtenissen die geëerd worden. Dit leidt tot discussies en de vraag naar de toevoeging van nieuwe stemmen.

7.4.1 Straatnamen Leidse Transvaalbuurt

De hedendaagse Leidse Transvaalbuurt strekt zich uit van Leiden Centraal tot aan de Doctor Lelylaan. De wijk is ontstaan uit enkele annexaties, waarbij Leiden haar grondgebied ten koste van omliggende gemeentes uitbreidde. Met de eerste annexatie van 1896 werd er een stuk van Oegstgeest aan Leiden toegevoegd. De vier straten die daar in 1902 gerealiseerd werden vormden het begin van de Transvaalbuurt: de Paul Krugerstraat, de President Steynstraat, de Joubertstraat en de Cronjéstraat. Begin twintigste eeuw werden door het hele land straten en pleinen vernoemd naar personen die tijdens de Boerenoorlogen in Zuid-Afrika een belangrijke rol hadden gespeeld.⁷⁶¹ Dit waren de zogeheten Transvaal-of Afrikaanderwijken.

De wijk werd in 1920 verder uitgebreid toen Oegstgeest opnieuw grondgebied moest afstaan. Deze ‘nieuwe’ straten waren in particulier bezit geweest en waren naar “ijdele huisbazen” of hun kinderen vernoemd (Pieterstraat, Marialaan, Johannastraat en Mertinastraat).⁷⁶² Tijdens de gemeenteraadsvergadering van 15 mei 1920 werd er voorgesteld de straten te herdopen in namen die “verband houden met de geschiedenis van Zuid-Afrika”.⁷⁶³ ‘Groepsbenaming’ was namelijk het uitgangspunt geworden van de straatnaamgeving.⁷⁶⁴ Er werden vijf namen gekozen die aansloten bij het al bestaande Transvaal-Thema: De Wetstraat, Reitzstraat, de La Rijestraat (tegenwoordig De La Reystraat), Pretoriusstraat en Hertzogstraat. De laatste straat zou vervolgens weer verdwijnen als gevolg van de ophoging van de spoorlijn. In 1924 werd de Bothastraat toegevoegd en naast de Transvaalkade kwam in 1928 ook het Transvaalhof. In 1933 en 1969 werden respectievelijk Andries Wolmarans (de Wolmaransstraat) en Jan Smut (de Jan C. Smutstraat) met een straatnaam vereeuwigd.

Op verschillende momenten hebben de straatnamen ter discussie gestaan. Johannis Knuttel, die de bijnaam ‘de communist’ had en van 1919 tot 1927 vertegenwoordiger was van de Leidse communisten in de gemeenteraad, uitte tijdens een raadsvergadering zijn kritiek over de straatnamen die verwezen naar Nederlands-Indië en Zuid-Afrika.⁷⁶⁵ Tijdens die vergadering moest besloten worden of de Nipponstraat, vernoemd naar het buiten van de Japanonderzoeker Von Siebold, voortaan Lombokstraat, naar een eiland van voormalig Nederlands-Indië, vernoemd moest worden. Knuttel reageerde hierop door te zeggen dat hij er niet achter stond “dat de straten in een wijk met namen bestempeld worden, die eigenlijk moeten dienen tot meerdere glorie van een imperialistische mogendheid.”⁷⁶⁶ Het vernoemen was volgens hem een manier om reclame te maken voor “Nederland’s

koloniaal bezit.” Ook verzette Knuttel zich tijdens deze vergadering tegen de straatnamen van de Transvaalwijk, omdat ze volgens hem dienden om de “nationalistische gevoelens levendig te houden”.

De discussie laaide enkele jaren later opnieuw op toen er in 1924 een naam bedacht moest worden voor het straatje tussen de Morsweg en -kade. Er werd voorgesteld om deze naar Louis Botha te vernoemen. Het verwees net als de andere straten in de buurt naar de geschiedenis van Zuid-Afrika en dus zou het passen bij de andere straatnamen in de buurt. Het zou onduidelijk zijn voor bezoekers wanneer er van het thema afgeweken zou worden.

In januari 1978 stuurde de Leidse afdeling van het Algemeen Nederlands Jeugd Verbond, een Nederlandse communistische politieke jongerenorganisatie, een brief aan het college van burgemeester en wethouders met het verzoek de naam van de Paul Krugerstraat in ‘Sowetostraat’ te wijzigen. Kruger zou volgens de A.N.J.V. één van de grondleggers van de apartheid zijn geweest en deze actie was het begin om alle straatnamen van voorstanders te vervangen. De jongerenorganisatie kwam met het voorstel de namen van voorstanders van de apartheidspolitiek te veranderen van namen van tegenstanders van het systeem. De brief ging gepaard met een protestactie waarbij leden van de A.N.J.V. een kartonnen straatnaambordje met de nieuwe straatnaam over het oude bordje heen hingen. Met deze acties hoopte het Verbond de Leidse bevolking tot solidariteit met de zwarte bevolking van Zuid-Afrika aan te zetten.⁷⁶⁷

In mei van dat jaar vergaderde de Commissie voor Algemene en Bestuurlijke Aangelegenheden over het verzoek om de Paul Krugerstraat te wijzigen en besloot niet in te gaan op het voorstel.⁷⁶⁸ Vooral de aanwezige CDA- en VVD-raadsleden konden zich niet vinden in het verzoek om de Paul Krugerstraat te hernoemen naar Soweto, een Zuid-Afrikaanse stad waar in 1976 een felle strijd tegen de apartheid was uitgebroken waarbij tientallen mensen kwamen te overlijden.⁷⁶⁹ Ze wezen op het gevaar dat er in de toekomst misschien nog iets in Soweto voor zou kunnen vallen, waardoor Leiden weer spijt zou krijgen van deze wijziging. De toenmalige burgemeester Aat Vis sloot zich hierbij aan: “Het is veiliger om straten naar overleden personen te noemen, op grond van hun daden. Die personen kunnen niets verkeerd doen.”⁷⁷⁰

De commissie ging dus niet in op het verzoek van de A.N.J.V., maar had wel oren naar het voorstel om straten van één van de nieuwe uitbreidingsgebieden Koppelstein of Bockhorst naar vrijheidsstrijders te vernoemen. Uiteindelijk werd het Koppelstein, waar vanaf 1979 de straten gesierd werden met namen van verzetsstrijders die toen hedendaags waren. Steve Biko kreeg hier samen met onder meer Martin Luther King, Salvador Allende, Gandhi, Jan Palach en Modlane een plek.⁷⁷¹

Transvaal is een voorbeeld van omgang met koloniale straatnamen. Ook de zeeheldenbuurt en de Indische straatnamen in Leiden Noord hebben in het verleden wel tot discussie geleid.

7.4.2 Monument Indiëgangers

Zoals in het vorige hoofdstuk kort is genoemd, werd in het plantsoen naast Molen de Put in 1999 een monument opgericht voor de 26 inwoners van Leiden die tijdens de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog sneuvelden.⁷⁷² Het monument was een initiatief van de Stichting Militair Indië Monument Leiden. De plek van het monument heeft een symbolische betekenis. Op het terrein stond vroeger de Morspoort-kazerne waarvandaan vanaf 1947 ‘onze jongens’ naar ‘de Oost’ vertrokken, aldus het Leidsch Dagblad van 21 oktober 1999. De besluitvorming omtrent dit monument was niet gemakkelijk en de afgesproken datum voor de onthulling moest uitgesteld worden. Journalist Eric-Jan Berendsen concludeert in het Leidsch Dagblad van 23 april 1999: “Een vredesmonument of een gedenksteen voor iemand die nazi’s bestreed, zijn aan de politiek nu eenmaal makkelijker te verkopen dan een monument voor militairen die zijn gesneuveld tijdens politieke acties”.⁷⁷³

Kritiek op het monument is niet iets van de afgelopen tijd. De dag voor de onthulling op 23 oktober 1999 werden de bronzen figuren al uit protest in het Galgewater gegooit.⁷⁷⁴ Aktiegroep Merdeka, wat in het Maleis en Indonesisch ‘vrijheid’ of ‘onafhankelijkheid’ betekent, was verantwoordelijk voor deze actie en verklaarden dat zij vonden dat in plaats van Nederlandse militairen

juist de honderdduizenden Indonesiërs en de miljoenen andere slachtoffers van het Nederlandse kolonialisme herdacht moesten worden.⁷⁷⁵ De toenmalige wethouder reageerde dat hij de vernieling een treurige zaak vond en dat het veel leed bij de nabestaanden van de 25 Leidse slachtoffers veroorzaakte. Hij noemde het “een klap in het gezicht”.⁷⁷⁶

Ook in 2022 kwam het monument weer in opspraak toen Actiegroep Doorbraak in korte tijd eerst het monument met vuilniszakken inpakte en vervolgens later die maand ook met roze verf bekladde. De actiegroep vindt dat het monument geen oog heeft voor de Indonesische slachtoffers van deze oorlog. In de verklaring die ze op hun website hebben gezet, getiteld “#Beeldenstorm: onderneem actie tegen koloniaal afval bij jou in de buurt!”, leggen ze uit wat hen ertoe heeft bewogen:

“De publieke ruimte in Nederland staat vol vereringen van koloniale schurken. Beelden, herdenkingsmonumenten, grafmonumenten, namen van straten en pleinen, ornamenten op gebouwen. Schurken die massamoord en genocide pleegden, mensen tot slaaf maakten en in tot slaaf gemaakten handelden, onderdeel waren van een systeem van eeuwenlange massale plundering en moord. (...) Onze publieke ruimte moet ontdaan worden van koloniaal en racistisch afval. (...) We voegden de daad bij het woord, en verpakten het Indië-monument in Leiden alvast in vuilniszakken. (...) De beeldjes van de moordenaars waren twee dagen lang ingepakt, een verademing dat we ze niet hoefden te zien”.⁷⁷⁷

De gemeente reageerde hierop door de afvalzakken te verwijderen en meldde aangifte te willen doen, uiteindelijk is dat voor deze actie niet gebeurd.

In 2022 maakten ook de Leidse Partij en de Partij voor de Dieren kenbaar dat ze vinden dat het monument niet het volledige verhaal vertelt en dat ze willen dat het stadsbestuur meer context geeft. Het college van bestuur en wethouders wilde dit niet. Als antwoord op de vragen van PvdD-raadslid Malcolm Jones reageerde B&W op 27 juni 2022 als volgt: “Op dit moment zien we daar geen rol in voor de gemeente Leiden. (...) Het monument is niet bedoeld als uitleg van de geschiedenis van de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog. (...) We beseffen dat de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog als geheel meer leed heeft veroorzaakt, maar dit monument is gewijd aan het verlies en het verdriet van omgekomen jonge Leidse mannen.”⁷⁷⁸ Afsluitend wil het college wel “graag in breder perspectief bezien hoe aandacht ge[ge]ven kan worden aan de hele geschiedenis.”

7.4.3 Monumenten voor de Pilgrims

Vanaf de negentiende eeuw is de verheerlijking van de Pilgrims in de Verenigde Staten toegenomen. Ze kregen een centrale rol in de Amerikaanse ontstaansgeschiedenis, zonder oog te hebben voor de inheemse bevolking, en kregen met *Thanksgiving* een nationale feestdag ter ere van hen.⁷⁷⁹ In 1891 richtte de *National Council of the Congregational Churches of the United States of America* een herdenkingsmonument op voor John Robinson, de religieus leider van de Pilgrims. Het monument hangt nog altijd aan de buitenmuur van de Pieterskerk. In de decennia die volgden, kreeg de stad nog meer monumenten en gedenktekens die verwijzen naar de Pilgrims.

In de Verenigde Staten is steeds meer kritiek gekomen op de verering van de Pilgrims en de viering van *Thanksgiving*. Inheemse Amerikanen kwamen vanaf 1970 bijeen in Plymouth, op *Thanksgiving*, voor hun “Day of Mourning”. In 1998 plaatsten zij een monument waarop duidelijk staat wat hun ervaringen bij *Thanksgiving* en de verering van de Pilgrims zijn:

Many Native Americans do not celebrate the arrival of the Pilgrims and other European settlers. To them, Thanksgiving Day is a reminder of the genocide of millions of their people, the theft of their lands, and the relentless assault on their cultures. Participants in National Day of Mourning honor Native ancestors and the struggles of Native peoples to survive today. It is a day of remembrance and spiritual connection as well as a protest of the racism and oppression which Native Americans continue to experience.⁷⁸⁰

Waar de Pilgrims voor veel Amerikanen die afstammen van Europese kolonisten symbool staan van de geboorte van het land, zien inheemse Amerikanen de Pilgrims als symbool voor de sterfte van hun voorouders door kolonialisme, oorlogen en ziekten. Dit zorgt ervoor dat er steeds meer discussie is rondom het feest.⁷⁸¹ Deze discussie heeft ook invloed op de herdenking in Leiden. In 2020 herdachten Leiden & Partners, Museum De Lakenhal, Erfgoed Leiden en Omstreken en de Pieterskerk de 400^e verjaardag van de overtocht van de *Mayflower*. Met deze herdenking sloten zij aan bij de ‘four nations commemoration’, waarin voor het eerst een gelijkwaardige positie was voor de inheemse gemeenschap. In de herdenking was aandacht voor het leed dat de Pilgrims en andere Europese kolonisten in Amerika aanstichtten. Deze ontbreekt nog in de fysieke monumenten die door stad heen verspreid staan.⁷⁸²

7.5 Conclusie

In dit hoofdstuk kwamen Leidenaren en personen die aan de universiteit hebben gestudeerd aan bod die zich in verschillende maatschappelijke discussies hebben uitgesproken over slavernij, de afschaffing daarvan, de Zuid-Afrikaanse Apartheid en de koloniale eerbetonen in de openbare ruimte.

In zijn brieven verdedigde Daniel van Eijs slavernij; rechtsgeleerde Hugo de Groot legitimeerde het tot slaaf maken van mensen door zich te beroepen op het Romeins recht. In het rijtje van voorstanders is Jacobus Capitein als Afrikaanse man, die als kind werd geschonken aan een koopman van de WIC, een opmerkelijke voorstander van slavernij. Leidse abolitionisten lieten eind achttiende eeuw voorzichtig van zich horen. Zo schreef ereburger Nicolaas Simon van Winter het abolitionistische toneelstuk *Monzongo* en agendeerde Pieter Vreede de gruwelen van slavernij tijdens de Nationale Vergadering, maar kritiek op de trans-Atlantische slavenhandel bleef voor de negentiende eeuw zeldzaam. Wanneer iemand zich uitsprak voor de afschaffing van de slavernij, betekende dat overigens niet dat hij dit ook op zijn eigen leven toepaste. In het geval van Dirk van Hogendorp en Nicolaas Simon van Winter won het eigengewin het van hun idealen.

Latere discussies die in Leiden werden gevoerd gingen over het dekoloniseren van het straatbeeld. Zo vertelden de straatnamen van de Leidse Transvaalbuurt en de monumenten voor de Indiëgangers en de Pilgrims volgens tegenstanders een te eenzijdig verhaal. In debat en demonstraties pleitten zij voor meerstemmigheid en het opdiepen van geschiedenis die eerder buiten zicht is gebleven.

Conclusies & aanbevelingen

Conclusies

1. Het Leidse stadsbestuur had banden met slavenhandel, slavernij en kolonialisme.⁷⁸³

Dankzij grote investeringen van Leidenaren was Leiden vertegenwoordigd in de Amsterdamse kamer van de WIC. Later volgde een vertegenwoordiging in de Amsterdamse Kamer van de VOC. Beide compagnieën hielden zich bezig met slavenhandel en slavernij. Leidse bewindhebbers behartigden belangen van de stad, fungeerden als contactpersoon voor Leidse investeerders en draaiden volledig mee in het functioneren van de Amsterdamse Kamers van de VOC en de WIC. Zij behartigden de Leidse belangen van de textielindustrie, waarbij de VOC steeds meer gedwongen werd Leidse stoffen af te nemen. Sommige Leidse stadsbestuurders hadden private belangen in slavenhandel, slavernij en kolonialisme. Zij bezaten aandelen in de WIC en de VOC, en in de Nederlandsche Handel Maatschappij (NHM), ze bezaten plantages, exporteerden naar en importeerden uit de koloniën, en profiteerden van slavernij en kolonialisme. In de negentiende en twintigste eeuw waren verschillende stadsbestuurders nauw betrokken bij de oprichting en/of het bestuur van instellingen die hun bestaansrecht (mede) aan de koloniën dankten of daarmee waren verbonden zoals de NHM en gemeentelijke instelling tot opleiding van Oost-Indische Ambtenaren. Verschillende stadsbestuurders hadden carrière gemaakt in, of dankzij de koloniën.

2. De Leidse economie was zowel direct als indirect verbonden met de koloniale wereld en met slavernij.

Leidenaren investeerden zowel in plantages en in slavernij als ook in de WIC en de VOC. Leidenaren bezaten mensen in slavernij en verdienden aan de mensenhandel rond de Atlantische en Indische Oceaan. Met het geïnvesteerde geld zijn mensen tot slaaf gemaakt, gedwongen aan het werk gezet, ontmenselijk, mishandeld en gedoodkt. Leidenaren droegen bij aan het in stand houden van het koloniale systeem en slavernij en verdienden hier ook aan. Vier eeuwen lang is vanuit Leiden gehandeld met gekoloniseerde gebieden. Leids textiel speelde een belangrijke rol in deze koloniale handel. Verfstoffen en consumptiegoederen, vaak geproduceerd met arbeid door slaafgemaakten, werden geïmporteerd en in Leiden gebruikt. De groei van de populariteit van koloniale waren zorgde voor werkgelegenheid in Leiden. De koloniën fungeerden als afzetmarkt voor de producten van Leidse bedrijven, waaronder kaas, conserven en vuurtorens.

3. Niet alleen de Leidse elite maar ook 'gewone' Leidenaren hadden te maken met, en profiteerden soms van kolonialisme en slavernij en waren betrokken bij koloniaal geweld.

Leidenaren vertrokken vanaf het begin van de zeventiende eeuw om verschillende redenen naar de koloniën. Sommige Leidenaren maakten de reis als straf, anderen vertrokken als kolonisten. In de koloniën kregen zij te maken met inheemse mensen en soms met slaafgemaakten. Sommige Leidenaren vergaarden fortuin ten koste van mensen in gekoloniseerde gebieden en slaafgemaakte mensen. Daarnaast waren Leidenaren actief betrokken bij koloniaal geweld. Leidse soldaten en militairen vertrokken naar de koloniën om voor de koloniale machthebbers te vechten tegen andere kolonisten en tegen de inheemse bevolking. De koloniën boden arme Leidenaren uitzicht op een beter bestaan. Weesjongens werden (gedwongen) ingezet als goedkope arbeidskrachten bij de VOC en WIC. Werkloos geworden textielarbeiders zochten een nieuw bestaan in de koloniën. Gesteund door het stadsbestuur, emigreerden werklieden naar Zuid-Afrika. Armenzorg en liefdadigheidsinitiatieven in de stad waren verbonden met kolonialisme. Er werden hofjes en fondsen opgericht door vermogende inwoners die hun geld (mede) hadden verdiend in de koloniën en soms met slavernij. Bij wijze van werkverschaffing produceerden arme Leidenaren uniformen voor het koloniale leger. De Kweekschool voor Zeevaart voorzag met de opleiding van kansarme jongens in de vraag naar manschappen voor op schepen die naar de koloniën voeren.

4. Door de eeuwen heen kwamen er personen van kleur en studenten uit de koloniën naar Leiden.

Zeldzame sporen in archiefbronnen en schilderijen van Leidse kunstenaars tonen dat personen van kleur en (voormalig) slaafgemaakten in de zeventiende en achttiende eeuw in Leiden aanwezig waren. Hoewel slavernij in Nederland formeel verboden was, is het goed mogelijk dat zij in de praktijk wel in slavernij leefden in Leiden. Leiden trok als universiteitsstad al vroeg jonge mannen uit de koloniën. Uit Batavia, Kaap de Goede Hoop, Suriname en het Caribisch kwamen studenten om in Leiden te studeren. Vanaf de negentiende eeuw groeiden de aantallen. Studenten waren aanvankelijk van Nederlandse afkomst, of hadden in elk geval een Nederlandse vader. Later kwamen er ook steeds vaker studenten van kleur uit Nederlands-Indië en Suriname. In Leiden verenigden studenten uit de koloniën zich in studie- of studentenverenigingen naar afkomst.

5. De koloniën waren zichtbaar in de stad via verzamelingen en collecties

De koloniën waren zichtbaar in de stad via verschillende verzamelingen en collecties van objecten en naturalia. In de context van de 'koloniale rariteiten' werden er ook menselijke preparaten uit Suriname, delen van Afrika, en Azië tentoongesteld. VOC en WIC faciliteerde de vorming van deze collecties. Ook particulieren droegen bij aan de collecties van objecten en naturalia die direct of indirect verband hielden met slavernij en/ of kolonialisme. In de negentiende en twintigste eeuw raakten de koloniën steeds zichtbaarder in de stad. Musea stelden hun collecties en verzamelingen open voor het grote publiek, er verschenen monumenten die de daden van Leidenaren in gekoloniseerde gebieden herdachten, en een de 3 oktoberoptocht van 1931 toonde met praalwagens verschillende facetten van het koloniale verleden, het leven in de koloniën en de opbrengsten van de plantages.

6. Kennis over kolonialisme en slavernij werd verspreid onder brede lagen van de bevolking waardoor vele Leidenaren wisten of konden weten wat er zich afspeelde in de koloniën en op plantages.

Vier eeuwen lang schreven, drukten en lazen Leidenaren uit alle lagen van de bevolking over kolonialisme en slavernij, inclusief de gruwelijkheden die hier aan ten grondslag lagen. De representatie van mensen uit de koloniën in tekst en beeld droeg bij aan de legitimering van kolonialisme. Leidse kranten, die ook werden voorgelezen, berichtten over de gewelddadigheden waarmee de Nederlanders het slavernijsysteem in stand hielden, over de afschaffing van slavernij en de invoering van het uitbuitende systeem van contractarbeid dat hiervoor in de plaats kwam. In krantenadvertenties werden plantages en slaafgemaakte mensen te koop aangeboden. In Leidse kranten is er zo vaak over bericht dat het duidelijk is dat vele Leidenaren op de hoogte waren, of konden zijn, van het leven in de koloniën, op plantages en de leefomstandigheden van slaafgemaakten.

7. Leidenaren spraken zich uit over kolonialisme en slavernij. Slavernij werd aanvankelijk verdedigd en later ter discussie gesteld.

Leidenaren en oud-studenten van de Leidse universiteit hebben zich uitgesproken over slavernij, de afschaffing daarvan, tegen de Zuid-Afrikaanse Apartheid en het koloniale eerbetoon in de openbare ruimte. Verschillende Leidenaren, waaronder de ondernemer Daniel van Eijs, rechtsgeleerde Hugo de Groot en Jacobus Capitein, hebben slavernij gelegitimeerd. Aan het einde van de achttiende eeuw lieten Leidse abolitionisten voorzichtig van zich horen. Woord en daad gingen niet altijd hand in hand: sommige Leidenaren die zich uitspraken tegen slavernij trokken privé profijt uit koloniale handel of bezaten slaafgemaakten. In de twintigste eeuw verenigden Indonesische studenten zich tegen koloniale overheersing, en waren er stemmen te horen tegen koloniaal eerbetoon in de openbare ruimte. Discussies spitsten zich toe op het dekoloniseren van het straatbeeld en richtten zich tegen koloniale straatnamen en koloniale monumenten.

Tot slot willen we nogmaals benadrukken dat bovenstaande conclusies niet de rol van Leidse Universiteit als instelling betreffen. De vraag naar het koloniale en slavernijverleden van de Universiteit Leiden is uitgezet in een apart vooronderzoek en daarom uiv in dit rapport buiten beschouwing gelaten. Wel was er sprake van een voortdurende wisselwerking tussen stad en universiteit en speelden allerlei mensen uit de universitaire gemeenschap een rol in de stad. Om die reden komen de medewerkers, professoren en studenten van de universiteit op verschillende plekken aan bod in dit stadsonderzoek, zoals uit bovenstaande conclusies duidelijk zal zijn.

Onderzoeksaanbevelingen

Het vooronderzoek *Koloniale- en slavernijgeschiedenis van de stad Leiden* bestond uit een inventarisatie van thema's waarin de verbondenheid van Leiden met kolonialisme en het slavernijverleden tot uiting kwam, en van de archieven waarin meer over het koloniale en slavernijverleden van Leiden te vinden is.

Hoe wijdverbreid en alledaags de banden van de stad Leiden met het kolonialisme, en slavernij, waren, blijkt uit de verbondenheid met de meest bekende en typerende gebeurtenissen en ontwikkelingen uit de Leidse geschiedenis. Dat betreft niet alleen de universiteit, de lakenhandel en textielindustrie, maar ook de Leidse hofjes, het chirurgijns-gilde, de Pilgrim Fathers, De Leidsche Courant, de 3 October Vereeniging, de Leidse fijnschilders, de buskruitramp en grote namen als Carolus Clusius, Pieter de la Court, Herman Boerhaave, Samuel le Poole en Heike Kamerlingh Onnes. Het is veelzeggend dat veel van de typische Leidse geschiedenis terugkomt in dit rapport dat gaat over het koloniale en slavernijverleden van Leiden.

Het voorliggende rapport is een verslag van vooronderzoek. Om de impact van de koloniale- en slavernijgeschiedenis op de ontwikkeling van de stad Leiden en de stedelijke gemeenschap goed te kunnen begrijpen, verder te kunnen duiden en een vaste plek te geven in de historisch canon van Leiden, is er meer wetenschappelijk onderzoek nodig. Dat onderzoek zou zich in onze ogen dienen te concentreren op de volgende drie thema's:

- 1. De sociaaleconomische impact van kolonialisme en slavernij op de ontwikkeling van Leiden**
Uit het vooronderzoek blijkt dat er door Leiden en Leidenaren geld werd verdiend aan koloniale handel, slavernij en slavernij-gerelateerde activiteiten. Nader onderzoek is nodig om het relatieve aandeel van deze verdiensten in de Leidse economie te onderzoeken. Daarbij moet er ook aandacht worden besteed aan het relatieve belang van Leidse producten in de koloniale handel en aan de rol die de koloniën speelden als afzetmarkt voor in Leiden geproduceerde goederen. Om de bredere impact op de stad vast te kunnen stellen is het van belang te weten welke rol winsten uit de koloniën precies speelden in de financiering van armenzorg en liefdadigheidsinitiatieven in de stad Leiden.
- 2. Kleur in de stad**
Uit het vooronderzoek blijkt dat door de eeuwen heen mensen van kleur naar Leiden zijn gekomen. Aanvankelijk waren het vooral (voormalig) slaafgemaakten die naar Leiden kwamen, later kwamen ook studenten en andere groepen mensen uit de koloniën. Er is meer onderzoek nodig naar de ervaringen van mensen van kleur in de stad. Het is belangrijk dat hun ervaringen worden geanalyseerd vanuit het perspectief van de mensen zelf en dat daarbij ook onderzoekstechnieken gericht op mondelinge overlevering gebruikt worden.⁷⁸⁴

In Leiden is er over de koloniën geschreven, en waren de koloniën zichtbaar via collecties en tentoonstellingen. Om een goed beeld te krijgen van de manier waarop de koloniën door de eeuwen heen in Leiden zijn gerepresenteerd in tekst, beeld en object is systematisch onderzoek nodig.

3. De doorwerking van het slavernij- en koloniale verleden

Het vooronderzoek richtte zich op de geschiedenis van het koloniale en slavernijverleden van Leiden. Bij de opdrachtformulering werd geconstateerd dat het thema doorwerking, racisme en postkoloniale stad nadrukkelijk verdere aandacht verdient. Een onderzoek naar doorwerking vereist ook een meer interdisciplinaire benadering.⁷⁸⁵ In de gesprekken die in het kader van het vooronderzoek zijn gevoerd met verschillende betrokkenen uit de stad (waaronder nazaten, amateurhistorici, erfgoed specialisten en wetenschappers) en in de feedback sessies (zie bijlage 1 van het rapport) kwam het onderwerp 'doorwerking' ter sprake. Deze gesprekken bevestigden het grote belang van verder onderzoek naar doorwerking van het koloniale en slavernijverleden in het heden.

Waar de eerste twee thema's primair historisch van aard zijn, en uitgevoerd moeten worden door historici, is het derde themagebied vooral sociaalwetenschappelijk van aard. Dit zou uitgevoerd kunnen worden door antropologen en zou in de uitwerking community-based moeten zijn.⁷⁸⁶

Het vooronderzoek *Koloniale- en slavernijgeschiedenis van de stad Leiden* wordt hier gepresenteerd in een schriftelijke eindrapportage. Om tegemoet te komen aan de vragen vanuit de Leidse samenleving over het koloniale en slavernijverleden van Leiden⁷⁸⁷, zijn initiatieven voor een bredere disseminatie van de onderzoeksresultaten van groot belang. Dat geldt zowel voor de resultaten van het vooronderzoek als voor de resultaten van het onderzoek dat nog te velde staat.

Bij de ontwikkeling van initiatieven voor een bredere verspreiding van de kennis in de Leidse samenleving en in het onderwijs, kan worden samengewerkt met partners die betrokken waren bij het vooronderzoek dat werd uitgevoerd door de Universiteit Leiden: Erfgoed Leiden en Omstreken, Museum De Lakenhal, Songs of Freedom. Maar ook kan samenwerking worden gezocht met Leiden Kennisstad, scholen en historische verenigingen in de stad.

Om de opbrengsten van wetenschappelijke onderzoek en publieksgerichte initiatieven op het gebied van de koloniale en slavernijgeschiedenis goed te verankeren en om duurzame resultaten te realiseren, is samenwerking binnen Leiden met verschillende partners belangrijk. Het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden wil graag in samenwerking met Erfgoed Leiden en Omstreken en Museum de Lakenhal een kennisagenda ontwikkelen voor de komende jaren, die gericht is op wetenschappelijk en toegepast onderzoek en de vertaling van kennis door musea, erfgoedinstellingen en andere partijen. De kennisagenda die voortkomt uit en voortbouwt op het landelijke project *Staat en Slavernij* kan hierbij als inspiratie dienen.⁷⁸⁸

Bijlagen

Bijlage 1. Overzicht gesprekspartners en feedbacksessies

Ter begeleiding van het vooronderzoek van stad en universiteit is een adviesgroep ingesteld bestaande uit experts op het gebied van Nederlands slavernijverleden, kolonialisme en doorwerking, erfgoed en geschiedenis van stad en universiteit Leiden, bestaande uit:

Kurt de Belder (Universiteitsbibliotheek Leiden), Esther Captain (Senior onderzoeker KITLV en projectleider Staat en Slavernij), Guno Jones (Anton de Kom leerstoel VU), Nancy Jouwe (Zelfstandig onderzoeker en initiatiefnemer diverse publiekshistorische projecten slavernij, lid Raad voor Cultuur), Ariela Netiv ((voormalig) Directeur Erfgoed Leiden) en Pieter Slaman (Universiteit Leiden).

Personen met wie tijdens het vooronderzoek gesproken is:

Naam	
Jacintha Groen	Initiatiefnemer van de Leidse 1 juli herdenking en viering, voorzitter van de Stichting Songs of Freedom en oprichter van het Ketí Koti verhalenhuis
Sara Wieman	Masterstudent, destijds stagiair bij Museum de Lakenhal waar ze onderzoek deed naar de productie en distributie van de zeventiende stof grein.
Renée Volkers	Conservator Moderne Kunst bij Museum de Lakenhal.
Diana Heredia (PhD-kandidaat)	Promovendus aan Texas University, doet onderzoek naar kleurstof cochenille, die ook veel in de Leidse textielindustrie werd gebruikt.
Cor de Graaf	Per 1 januari 2023 gemeentearchivaris voor Leiden en omstreken.
Susan Suèr	Projectleider educatie bij Erfgoed Leiden en omstreken, gesproken over het lespakket over slavernij.
Dr. Karwan Fatah-Black	Onderzoeker en universitair docent aan Universiteit Leiden. Bijgedragen aan verschillende stadsonderzoeken naar het koloniale en slavernijverleden en heeft samen met Gert Oostindie <i>Sporen van de slavernij in Leiden</i> (2017) geschreven.
Janneke van Asperen	Conservator Oude Meester bij Museum de Lakenhal.
Max Urai	Onder meer schrijver en activist. Hij zet zich in voor Mapping Slavery, waar hij ook rondleidingen geeft door Leiden die het slavernijverleden van het stad belichten.
Dr. Dinah Wouters	Postdoctoraal onderzoeker die onderzoek doet naar hoe geleerden, ook Leidse wetenschappers, teksten uit de klassieke oudheid gebruikten om kolonialisme en slavernij te legitimeren.
Prof.dr. Gert Oostindie	Emeritus hoogleraar Koloniale en postkoloniale geschiedenis en voormalig directeur van het KITLV.
Dr. Anita van Dissel	Universitair hoofddocent, gespecialiseerd in maritieme geschiedenis. Noemde in het gesprek onder meer de koloniale banden van de Kweekschool voor Zeevaart.
Janice Deul	Onder andere journalist, columnist, spreker, activist en schrijver van het boek <i>Ketí Koti</i> .
Prof.dr. Mohamed Daha	Emeritus hoogleraar, gespecialiseerd in immuniteit. Gesproken over zijn ervaringen als oud-lid van de Surinaamse Studenten Unie.
Cor Smit	"Stadshistoricus" van Leiden.
Peter de Leeuw	Doet onderzoek naar de Historische begraafplaats Groenesteeg, gesproken over enkele personen uit de koloniën die daar begraven liggen.
Kaylee Overkleeft	Masterstudent Publieksgeschiedenis, heeft haar BA-scriptie geschreven over buitenlandse vieringen van 3 October.
Yung Lie	Jurist en bestuurskundige. Was medeorganisator van de 'Leiden, samen tegen racisme'-bijeenkomsten.

Paul Day	Oud-lid van de eerste generatie van de Surinaamse Studenten Unie. Was ook gemeenteraadslid.
Ariela Netiv	Voormalig gemeentearchivaris en directeur van Erfgoed Leiden en Omstreken.
Sander van der Horst (PhD-kandidaat)	Is promovendus bij het KITLV waar hij onderzoek doet naar Indonesische vredesbewegingen en Indonesische studenten die in de twintigste eeuw in Nederland studeerden.
ELO-jongerenraad	Negen jonge mensen (tussen de 16 en 27 jaar) denken mee over de publieksuitingen van het archief. Zij hebben hun gedachten gedeeld m.b.t. dit onderwerp.
Dr. Jori Zijlmans	Conservator Geschiedenis bij Museum de Lakenhal.
Tanja Elstgeest	Directeur van Museum de Lakenhal.
Alicia Hoost	Cultuurmaker, erfgoedsspecialist en kunstenaar. Werkte aan de tentoonstelling en installatie <i>Majalla's Mantel</i> in Museum de Lakenhal.
Bart Grob	Conservator Biologie en Geneeskunde bij Rijksmuseum Boerhaave.
Christel Schollaardt	Hoofd Collecties en Onderzoek bij Rijksmuseum Boerhaave.

Presentaties en feedbacksessies

- **21 september 2023:** voorbereidende bijeenkomst, verfijnen onderzoeksvragen met expertgroep
- **13 februari 2024:** presentatie van de eerste fase van het vooronderzoek aan betrokkenen van de gemeente Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken en Museum de Lakenhal
- **15 mei 2024:** bijeenkomst expertgroep
- **26 juni 2024:** presentatie aan waarnemend burgemeester Peter van der Velden en wethouder Kansengelijkheid, Jeugd en Onderwijs Abdelhaq Jermoumi
- **8 november 2024:** Lakenhal Laat over *Majalla's Mantel*
- **13 november 2024:** presentatie in het Ketikoti verhalenhuis

Bijlage 2. Leidse investeerders bij de oprichting van de WIC

Bij de oprichting van de WIC (1621) investeerden de onderstaande Leidenaren een bedrag van in totaal 219.575 gulden. Hiermee was Leiden een van de belangrijkste investeerders buiten Amsterdam. Het leverde het stadsbestuur voor twee eeuwen een permanente vertegenwoordiger in de Kamer van Amsterdam (zie bijlage 3).

Naam	Functie (volgens de lijst)	Bedrag (in guldens)	Opmerking
Jacob van Brouchoven	burgemeester	6000	
Reijnerus Bontius	prof. medecina	4000	
Willem Claesz Warmont		9000	
Cornelis Willems van Kerckheijm		8000	
Gillis van Panhuijsen		6000	
Joannes de Laet		54000	voor hem ende een ander
Gilles Elsevier		4500	
Willem de Bont	officier	2000	
Heurnius	professor medecina	2100	
Bonaventura Elsevier		900	
Joannes Dermanhus	predicant	1000	
Adrian Dirxcs Bont		1200	
Thomas Bruwer		1500	
Christoffel dirxz van Nieuwenhoven	burgemeester	1800	
Harman van Brosterhuijsen		1800	
Simon van Baesdorp	secretaris	600	
Wilhelmus Moerberghen	schepen	1200	
Marten van Egmont		500	
Antonius Waleus	ss. th. prof.	1500	
Fabiaen Fremant		1800	
Jacob Willems Luijdt		300	
Jan de Heudze		300	
Douwe Douwes. de Vries		300	
Adriaen van Tetrode	schepen	800	
Mathijs Crayn de Jonge		1200	
Guiliaumo Noiret		900	
Johan Wenenschoven	pensionaris	600	
Matthijs Crayn de Oude		1200	
Daniel Simons van Alphen	burgemeester	900	
Simon Willemsz van Kerchem		1000	
Geertruijd Buijs		600	wed. Jan Simonsz.
Toussain Muchard		600	
Joannes Polyander	ss. th. prof.	1500	
Wijnandt Linclae		900	
Pieter Francken		900	
Michiel Gerards		1200	
Pieter David		900	
Jan Soete		1500	

Pieter Malveseye		900	
Gedeon van Walscapelle		600	
Festus Hommius	ss. theol.	1200	
Lambert Cloeck		600	
Franchoijs van Strafeel		900	
Elisabet van der Meulen		3000	wed. van Jan Panhuijsen
Andries Appelman		900	
Olivier de Bucoij		900	
Frans Jansz. Bosch		600	
Gouart Sonnemans		2000	
Daniel de Houst		900	
Jaques Balde		300	
Gerson van de Capelle		600	
Christiaen Claessen		1800	
Simon Flonsz.		500	tot Koudekerk
Jan de Houst	cruijdenier	600	
Clara Mamart		2700	wed. Van Dorp
Cornelis van Dorp		1200	
Aert Hendricz Cuijl		450	
Antonius Thisius		1500	
Pauwels Crawter		600	
Wautter Alewijn		1200	
Adrian van Sweeten	dijkgraaf	2400	
Clement van Baesdorp	raedt van staten	1500	
Marcus de Witte	verwer	1200	
Pieter Onzeel		1200	
Daniel Longespe		900	
Gerrit Lenaerts	burgemeester	1000	
Claes van Midlen		300	
Christijntien Hacke		600	wed. Pieter Engelbert
Gerson Balde		1200	
Johan de Honst de Jonge		600	
Pieter de Haes	schepen	1200	
Jan Willemsz.		600	in de Korenaar
Pieter Arentsz Deijman	burgemeester	3000	
Daniel de Burckgrave		1200	
Enerardus Vorsthius	rector magnificus	2000	
Cornelis van Warmont	burgemeester	1500	
Abraham van der Haegen		1500	
Josias Ghijs		800	
Jan Jansz Oorlers	schepen	600	
Daniel Danielsz	pontgaerder	675	samen met Franchoijs de Toor, bierstekker
Hendrick Poock Bellamus		150	
Rutger Jacobsz. Verburggen		450	
Cornelis van der Meer		300	

Willem Hendrickz van Berckel		1500	alias Mol
Pieter Polet		300	
Jan de Forets		600	
Pierre de la Court		200	
Gerard de Forest		300	
Michael van Middelhoven		300	
Daniel Colonius	predicant	1200	
Thomas Erpenius	professor	1000	
Willebrordus Snellius	professor	900	
Cornelius Swaneburgius	professor	600	
Isac de Coene	cleermaker	300	
Karel van de Walle		300	
Cornelis Martensz Vliethoven		600	
Pieter van Middeltem		100	
Francoijs Tarfuol		1000	nam eerste investering van f900 over van Michiel Chimaer
Cornelis van Middelen		100	
Michiel van der Straeten		500	
Lieven Kersteman		600	
Samuel van Middelen		150	
Andries Cloec	boecverkoper	600	
Jan van Daelen		300	
Gabriel Hanedoucke		1000	samen met Isac Hanedoucke
Abraham van Wingen		300	
Jacob Willemsz. Verboom	thesorier	1000	
Cornelis Borwens		400	
Jan Rippersz van Groenendijck	schepen	600	
Pieter Bodin		1200	
Dirck de Jager		100	
Dirck Schaeck	vroetschap	1000	
Crijn Crijnskoij		300	tot Warmont
Tauron Hegue		200	
Baltasar de Banne		1200	
Jan Jacobsz van Banchem		600	
Joannes de Visscher		600	
Franchoijs Moijaert		600	
Charles Gage		600	
Jan Andriesz.		300	
Goutier Engloke		900	
Jan Congne		300	
Pieter Passavant		600	
Pieter Smits		900	samen met Elisabeth Smits
Jaques de Warscijn de Jonge		600	
Jan de Forest		300	
Gerard de Forest		300	

Jaques de Warscijn		900	
Huyg Coedyc	burgemeester	1200	
Claes van der Meer	secretaris van (?)	600	
Guiliaume Lupaert		1500	
Matthijs Elsevier		900	
Andries de Geeter		600	
Jan Jongespe		600	
Janneken Delme		400	wed. Willem van Wingen
Barbara van der Wonde		600	
Jan de Bruijn		600	
Hans van Aecken		600	
Jacob Jansz. Tetrode		1200	
Pieter van Peenen den Ouden		1800	
Franchoijs van der Staet		1200	
Isac Dircksz. van der Molen		1200	
Gillis van der Meulen den Ouden		300	
Jasper Schroen		150	
Johan Balde		2000	
Pieter Dirckx van Leeuwen		300	
Cornelis Heijndricsz van Roter.		1200	
Heijndrick van Rosnu		600	
Heijndrick Cornelisz van Biderweg		1200	
Gerrijtgen Gerrijts inde Roode hant		600	
Jan Claesz		150	tot Koudekerk
	totaal:	219.575	

Bijlage 3. Leidse bewindhebbers in de WIC

Vanaf de oprichting van de WIC vaardigde het Leidse stadsbestuur een eigen bewindhebber af naar de Kamer van Amsterdam. Tot en met 1650 bezat Leiden twee zetels in de Kamer van Amsterdam, daarna had het één zetel. In de regel bleven Leidse bewindhebbers aan tot hun overlijden.

Periode	Naam WIC-bewindhebber
1621-1636	Johannes de Laet
1621-1636	Willem van Moerberghen
1636-1642	Johan Panhuijsen
1639-?	Benjamin Halewijn
1650-?	Johannes de Laet jr.
1662-1670	Paulus van Swanenburg
1670-1683	Diederick van Leijden van Leeuwen
1683-1693	Johan van den Bergh
1693-1696	Jacob van der Maes
1696-1714	Justus Hoogenhouck
1714-1740	Willem Paats
1740-1741	Joost Marcus
1771-1784	Nicolaas van Alphen
1784-1788	Cornelis Chastelein

Bijlage 4. Leidse bewindhebbers in de VOC

Tijdens de onderhandelingen in 1647 voor een nieuw octrooi aan de VOC sprak het Leidse stadsbestuur af dat zij het zouden steunen, mits zij een zetel in de Amsterdamse Kamer van de VOC kregen. Sindsdien heeft het stadsbestuur een permanente afgevaardigde gehad in de Kamer van Amsterdam. Bewindhebbers namen in de regel maximaal zes jaar zitting.

Periode	Naam VOC-bewindhebber
1647-1654	Willem Goes
1654-1661	Johan van Leeuwen
1661-1666	Hendrick van Willigen
1666-1673	Henrick Brouwer
1673	Johan Cunaeus
1673-1676	Johan van Vesanevelt
1676-1679	Wouter van Lanschot
1679-1683	Hendrik Brouwer
1683-1685	Magnus van Aeckeren
1685-1691	Cornelis Wittens
1691-1697	Nicolaas van de Velde
1697-1703	Abraham van Alphen
1703-1709	Gerard van Hoogeveen
1709-1712	Gerard Meerman Fransz.
1712-1718	Abraham van Gerwen
1718-1724	Johan Meerman

1724-1728	Abraham van Gerwen
1728-1733	Dirck de Raet
1733-1754	Simon van Gerwen
1754-1760	Nicolaas van Boetzelaer
1760-1765	Thimon van Schoonhoven
1765-1771	Johan Alexander van Lanschot
1771-1778	Jan van Roijen Adriaansz.
1778-1783	Nicolaas van Leeuwen
1783-1789	Abraham van Gerwen
1789-1794	Cornelis Adriaan van Hoogstraten

Bijlage 5. Lijst van Leidse plantage-eigenaren

Deze lijst toont een eerste inventarisatie van plantages in bezit van Leidenaren en is waarschijnlijk verre van compleet. Directeuren waren fysiek aanwezig op de plantage, eigenaren bezaten de plantage maar verbleven in Leiden.

Plantages	Betrokkenen	Rol in Leiden	Rol in plantage	Kolonie	Periode
Crawassibo	Johan van der Maersche	burgemeester	Directeur en eigenaar	Suriname	eind 17e eeuw-1743
Marselje en Souburg	Jean Gijsberto de Meij	vroedschap	1/5 eigenaar	Suriname	eind 18, begin 19 eeuw
Vredenburg	Anna van Vredenburg en Frans van Kerchem	zoon burgemeester, schutterij	eigenaren, Anna is er geboren	Suriname	eind 17, begin 18 eeuw
x	Marcus van Peene	vroedschap en staalmeester	?	Suriname	1774-1776
x	Jan de Raedt	?	eigenaar, samen met Frederick Bonmijer	Suriname	?-1689
Klein Poelgeest, Groot Poelgeest, Magdalena en Abigael	Daniel van Eijs	lakenhandelaar	eigenaar, samen met twee broers en schoonbroer	Berbice	1735-1751
Leydenshoop en Jacobslust	Hartog Jacobs	oudkleermaker ?	eigenaar	Suriname	1756-1855
x	Eduard Gustaaf Boode	student	eigenaar, geërfd van vader	Essequibo	eind 18e, begin 19e eeuw
Caap Batavia	Hendrik Staal en Catharina Kip	bewoners buitenplaats Berbice	eigenaar, geërfd van (schoon)moeder	Essequibo	eind 18e, begin 19e eeuw
x	Paulus de Rieu	burgemeester	aandeelhouder geërfd van vader	Suriname	19e eeuw
Leijden, l'Union, Leijderdorp, Bel à Soir en Beekveld	Nicolaas en Mattheus Freher	?	eigenaar	Suriname	18e eeuw
Houttuyn	Nicolaas Houtcooper en Philipa Bachman	?	eigenaar	Suriname	begin 18e eeuw
Schoonoor, Constantia, Welgelegen en Lustrijk	Jan David Cellier en Esther de Rayneval	koopman	eigenaar	Suriname	18e eeuw
x	familie Van Vloten	huis aan het Gerecht	eigenaar	Berbice	18e eeuw
Rio Hajama en Schoonoord	Susanna Margaretha van Hoogenhouck en Ambrosius Tulleken	zij dochter van burgemeester en WIC-bewindhebber, hij rechtenstudent	Eigenaar en directeur	Demerary en Curaçao	18e eeuw
De Vriendschap	Justus Swaving en Wilhelmina Balk	schrijver en reiziger	eigenaar	Berbice	eind 18e, begin 19e eeuw
Hollandia en Zeelandia	familie Rigail	koopman	eigenaar, geërfd	Berbice	18e eeuw

Bijlage 6. Lijst van commissarissen van de Nederlandsche Handel-Maatschappij van het kiesdistrict Leiden 1824-1921

Grijs gemarkeerd zijn de mannen die (tegelijktijd) ook een bestuurlijke functie binnen de Leidse gemeente vervulden.

Lijst van commissarissen kiesdistrict Leiden

	Naam	Geboorte	Sterfte	Wanneer in commissie?	Wanneer in Leidse gemeenteraad?
1.	Daniel van Halteren	28 april 1771, Leiden	13 november 1828, Leiden	1824-1827	1809-1810 (hoofd-officier)
2.	Jhr Daniel Francois van Alphen	30 augustus 1774, Utrecht	15 oktober 1840, Voorschoten	1831-1840	1820-1840
3.	Paul du Rieu	20 juli 1791, Leiden	29 november 1857, Leiden	1840-1857	1820-1843, 1843-1850 burgemeester)
4.	Albert Otto Ernst graaf van Limburg Stirum	2 december 1803, Groningen	12 september 1858, Leiden	1857-1858	1834-1851/1852, 1851/1852-1858 burgemeester
5.	Samuel Jacob le Poole	4 februari 1800, Leiden	5 februari 1866, Leiden	1858-1865	1835-1866
6.	Petrus Isaacus de Fremery	11 april 1809, Leiden	27 maart 1894, Leiden	1865-1882	1859-1869
7.	Simon Vissering	23 juni 1818, Amsterdam	21 augustus 1888, Ellecom	1882-1888	n.v.t.
8.	Samuel le Poole	9 juni 1834, Leiden	25 juli 1891, Leiden	1888-1891	1867-1886
9.	David Bierens de Haan	3 mei 1822, Amsterdam	12 augustus, Santpoort	1891-1895	n.v.t.
10.	Theodorus Pieter Viruly	29 augustus 1822, Rotterdam	10 april 1902, Leiden	1895-1902	n.v.t.
11.	Willem Hendrik van Oordt	23 juni 1849, Rotterdam	25 augustus 1903, Valkenburg	1902-1903	n.v.t.
12..	Jan Charles August Everwijn	15 november 1873, Noordwijk	5 januari 1939, Noordwijk	1903-1921	n.v.t.

Bijlage 7. Lijst van plaatsvervanger-commissarissen van de Nederlandsche Handel-Maatschappij van het kiesdistrict Leiden 1839-1921

Grijs gemarkeerd zijn de mannen die (tegelijktijd) ook een bestuurlijke functie binnen de Leidse gemeente vervulden.

	Naam	Geboorte	Sterfte	Wanneer in commissie?	Wanneer in Leidse gemeenteraad?
1.	Paul du Rieu	20 juli 1791, Leiden	29 november 1857, Leiden	[1839]-1841	1820-1843 (1843-1850 burgemeester)
2.	Cornelis Leembruggen	27 mei 1785, Leiden	21 januari 1865	1840-1858	1831-1846
3.	Samuel Jacob le Poole	4 februari 1800, Leiden	5 februari 1866, Leiden	1858	1835-1866
4.	Petrus Isaacus de Fremery	11 april 1809, Leiden	27 maart 1894, Leiden	1858-1865	1859-1869
5.	Boudewijn Franciscus Krantz	4 januari 1806, Den Haag	8 december 1878	1865-1878	1851-1878
6.	Jan Scheltema	30 oktober 1824, Leiden	1 april 1891, Noordwijkerhout	1878-1882	1863-1871, 1875-1884
7.	Samuel le Poole	9 juni 1834, Leiden	25 juli 1891, Leiden	1882-1888	1867-1886
8.	David Bierens de Haan	3 mei 1822, Amsterdam	12 augustus, Santpoort	1888-1891	
9.	Theodorus Pieter Viruly	29 augustus 1822, Rotterdam	10 april 1902, Leiden	1891-1895	
10.	H. van de Velde	?	?	1895-1899	
11.	Willem Hendrik van Oordt	23 juni 1849, Rotterdam	25 augustus 1903, Valkenburg	1899-1902	
12.	Jan Charles August Everwijn	15 november 1873, Noordwijk	5 januari 1939, Noordwijk	1902-1903	
13.	Jacob Moll van Charante	3 december 1875, Rotterdam	?	1903-1921	

Bijlage 8. Namenlijst van stemgerechtigde aandeelhouders in de Nederlandsche Handel-Maatschappij op 7 juli 1914

Naam	Stemmen?	Aantal stemmen
Backer Ca. He & Ja. Ha. & Aa. Pa (3 dames)	10	2
Beman Brouwer, J.D.	7	1
Bierens de Haan, Echtgenoot van Jhr. W.C. Roëll M.C.J.	12	3
Boeke, Prof. J.H.	10	2
Briët, W.	6	1
Brillenburger, Wed. C.H. de Goeje, C.G.J.		1
Bruin, A.G. de	5	1
Chantepie de la Saussaye, Prof. Dr. P.D.	10	2
Crommelin, Mr. F.R.	5	1
Crommelin, M.	7	1
Crommelin, S.	4	1
Fokker, A.D(?)	5	1
Gelder, Dr. H. van	7	1
Gevers, echtgenoot Jhr. G.S. Boreel, S.G.F	6	1
Goeje, E. Th. Hode	4	1
Gravin von der Goltz, [letters niet goed leesbaar] Ma. Aa. Re. Se.	10	1
Heldring, B.	6	1
Hieronimus, J.H.	6	
Linden (Pa. Wa. Aa.) (van der) onder curatele van J.R. de Bruine Groeneveldt	6	1
Lissa (E.R. van) Wed. J.G. Hymans		2
Lynden, J.M.D. Graaf van	7	2
Hennep, echtgenoot jhr. H.H. Gevers van Marquette	4	1
Lely, J.N.	6	1
Marggraaff Echtgn. Mr. J. de Bergh, R.C.J.	5,5	1
Meyboom (wed. dr. J.C.Th. Scheffer) L.F.Th.	5	1
Mierlo, L.A.M. van	22	5
Moll van Charante, Dr. J. Huize ten Wadding	20	5
Moll van Charante, echtgen. V. W.H.E. Vrydag, Ha.	25	6
Nes, H.M. van	6	1
Oordt, D. van	20	6
Oordt, H.J.M.C. van	4	1
Oordt (onder Voogdy h/moeder C.N. Brunting, van Oordt)	4	1
Oordt, de minderj. Ca.Aa. van	4	1
Oordt, Na. Van	4	1
Oordt, Dr. H.	7	1
Overvoerde, Mr. J.C.	1,5	1

Pallandt, Douair J.C. Graaf van Lynden, C.J. Barones van	10	2
Peaux echtgen. J. Klein Ja. Ra.	5	1
Plantfeber, Cha. Ja.	5	1
Pol, Echtgen. Prof. H.M. van Nes, S.A.C. van der	16	4
Panthaleon Barones van Lek, F.	4	1
Reimeringer, A.L.	20	2
Rieu, G.D. du		
Roëll, W.C. Baron	14	3
Sande Bakhuyzen, Mr. A. van de	5	1
Sautyn Kluit (Wed. Dr. W.N. du Rieu) C.A.M.S.J.V.	10	2
Smits (Echtgen. W.J. Methorst) C.H.	7,5	1
Stevenhagen, Jacob		1
Stricker (Wed. Dr. J. Everwyn) A.A.		6
Vrydag, W.H.E.	18	4
Velsen, P.H.	6	1
Wichers (Wed. v. P.F. Rollandet) H.M.	4	1
Willink (Wed. J.H. Willink van Bennebroek) J.G.M.	1	2
Wolff, S.H.J. de		
Westerwoudt, echtgen. H.J. van Ryckevoorsel (??)	4	1

Bijlage 9. Gemeenteverslagen 1851-1895

In deze gemeenteverslagen van de periode 1851 tot 1895 werd de ‘woonplaatsverandering’ van de inwoners van Leiden bijgehouden: onder andere hoeveel mensen er in een jaar werden geboren (wettig en onwettig), trouwden, zijn overleden, maar ook hoeveel inwoners er zijn gemigreerd en hoeveel mensen zich in de gemeente hebben gevestigd.^{lxxv} In de verslagen staat een aparte kolom voor migratie van en naar de koloniën, in onderstaande tabel staan de getallen voor deze periode op een rijtje.

Jaartal	Immigratie (Uit Leiden naar koloniën)	Emigratie (Uit kolonie naar Leiden)	Aantekening gemeenteverslag
1851	0	0	“In den loop van het jaar zijn geene personen uit deze Gemeente voor zoo ver ons bekend is vertrokken ter vestiging in de overzeesche gewesten”.
1852	0	0	“In den loop van het jaar zijn geene personen uit deze Gemeente voor zoo ver ons bekend is vertrokken ter vestiging in de overzeesche gewesten”.
1853	0	0	“In het afgelopen jaar zijn, voor zoo ver bekend is, geene personen uit de Gemeente vertrokken, ter vestiging in de overzeesche gewesten.”
1854	0	0	“Voor zoo ver ons bekend is, zijn geene personen uit deze Gemeente vertrokken, tot vestiging in overzeesche gewesten.”
1855	2	0	“Voor zo ver ons bekend is, zijn tot vestiging in overzeesche gewesten uit deze Gemeente niet meer dan twee personen vertrokken.”
1856	0	0	“In den loop van het jaar zijn geene personen uit deze Gemeente voor zoo ver ons bekend is vertrokken ter vestiging in de overzeesche gewesten”.
1857	5	0	“Uit deze gemeente zijn, voor zoo ver bekend is, vijf personen tot vestiging in de overzeesche bezittingen betrokken, zonder daarom gezegd te kunnen worden tot de zoogenaamde landverhuizers te behooren.”
1858	2	0	“Uit deze gemeente zijn, voor zoo ver bekend is, twee personen tot vestiging in de overzeesche bezittingen vertrokken.”
1859	7	0	“Voor zoover bekend is, zijn uit deze gemeente zeven personen vertrokken om zich in de overzeesche bezittingen te vestigen.”
1860	0	4 mannen, 1 vrouw	“Voor zoover bekend is, zijn uit deze gemeente geen personen vertrokken om zich in de overzeesche bezittingen te vestigen.”
1861	0	4 mannen, 4 vrouwen	“Uit deze gemeente zijn (...) zes personen vertrokken, om zich in de overzeesche bezittingen te vestigen.”*
1862	3 mannen, 1 vrouw	3 mannen, 4 vrouwen	“Uit deze gemeente zijn (...) 4 personen vertrokken, om zich in de Overzeesche bezittingen te vestigen.”
1863	2 mannen, 1 vrouw	19 mannen, 16 vrouwen	“Uit deze gemeente zijn (...) 3 personen betrokken, om zich in de Koloniën van den Staat te vestigen (...) terwijl 35 uit de Kolonien en 19 uit den vreemde zich binnen de gemeente hebben gevestigd.”
1864	0	17 mannen, 10 vrouwen	“Uit deze gemeente zijn (...) 2 personen vertrokken, om zich in de Koloniën van de Staat te Fvestigen (...) terwijl 27 uit de Koloniën (...) zich binnen deze gemeente hebben gevestigd.”*
1865	0	21 mannen, 4 vrouwen	“Uit deze gemeente zijn (...) geene personen vertrokken om zich in de Kolonien van den Staat te vestigen (...) terwijl 25 uit de Koloniën (...) zich binnen de gemeente hebben gevestigd.”

1866	1 man, 2 vrouwen	12 mannen, 11 vrouwen	"Uit deze gemeente zijn vertrokken (...) 3 personen om zich in de Kolonien van den Staat (...) te vestigen, terwijl 23 uit de Kolonien (...) zich binnen de gemeente hebben gevestigd."
1867	2 mannen	15 mannen, 8 vrouwen	Geen opmerkingen
1868	2 mannen, 1 vrouw	33 mannen, 20 vrouwen	Geen opmerkingen
1869	11 mannen, 9 vrouwen	49 mannen, 20 vrouwen	Geen opmerkingen
1870	10 mannen, 7 vrouwen	13 mannen, 6 vrouwen	Geen opmerkingen
1871	3 mannen	29 mannen, 10 vrouwen	Geen opmerkingen
1872	8 mannen, 8 vrouwen	56 mannen, 29 vrouwen	Geen opmerkingen
1873	8 mannen, 6 vrouwen	50 mannen, 22 vrouwen	Geen opmerkingen
1874	18 mannen, 10 vrouwen	22 mannen, 13 vrouwen	Geen opmerkingen
1875	16 mannen, 16 vrouwen	45 mannen, 21 vrouwen	Geen opmerkingen
1876	8 mannen, 3 vrouwen	41 mannen, 12 vrouwen	Geen opmerkingen
1877	15 mannen, 14 vrouwen	27 mannen, 11 vrouwen	Geen opmerkingen
1878	8 mannen, 3 vrouwen	28 mannen, 23 vrouwen	Geen opmerkingen
1879	11 mannen, 13 vrouwen	53 mannen, 38 vrouwen	Geen opmerkingen
1880	13 mannen, 16 vrouwen	19 mannen, 18 vrouwen	Geen opmerkingen
1881	14 mannen, 2 vrouwen	21 mannen, 21 vrouwen	Geen opmerkingen
1882	4 mannen, 3 vrouwen	21 mannen, 13 vrouwen	Geen opmerkingen
1883	7 mannen, 4 vrouwen	24 mannen, 20 vrouwen	Geen opmerkingen
1884	20 mannen, 16 vrouwen	5 mannen, 2 vrouwen	Geen opmerkingen
1885	14 mannen, 10 vrouwen	24 mannen, 18 vrouwen	Geen opmerkingen
1886	9 mannen, 5 vrouwen	16 mannen, 22 vrouwen	Geen opmerkingen
1887	20 mannen	3 mannen	Geen opmerkingen
1888	60 mannen	0	Geen opmerkingen
1889	16 mannen, 9 vrouwen	40 mannen, 20 vrouwen	Geen opmerkingen
1890	9 mannen, 6 vrouwen	23 mannen, 4 vrouwen	Geen opmerkingen
1891	8 mannen	0	Geen opmerkingen
1892	0	0	Geen opmerkingen
1893	0	0	Geen opmerkingen
1894	0	0	Geen opmerkingen
1895	0	0	Geen opmerkingen

* Tekst en nummer komen niet overeen in de bron.

Bijlage 10. Lijst van gemeenteraadsleden met een (in)directe link met de koloniën in de periode 1803-2002, op chronologische volgorde

Naam	Wanneer zitting in raad?	Hoe betrokken bij koloniën?	Aantekeningen
Diderik van Leyden Gael	1803-1844	Leidse afdeling der Maatschappij ter Bevordering van het Godsdienstig Onderwijs onder de Slaven en Kleurlingen in de Kolonie Suriname (MBGO)	
Daniel van Halteren	1809-1810	Commissaris Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM), kiesdistrict Leiden	
Abraham van Gerwen	1816-1836	Bestuurder Leidse MBGO	
Evert Hendrik Jacob Cunaes	1816-1833	Bestuurder Leidse MGBO	
Jhr. Daniel François van Alphen	1820-1840	Commissaris NHM, kiesdistrict Leiden	
Paul du Rieu	1820-1850 (1843-1850 burgemeester)	Commissaris NHM, kiesdistrict Leiden	
Albert Otto Ernst graaf van Limburg Stirum	1834-1858 (1851/1852-1858 burgemeester geweest)	Commissaris NHM, kiesdistrict Leiden	
Samuel Jacob le Poole	1835-1866	Commissaris NHM, kiesdistrict Leiden	
Pieter Glaudius Hubrecht	1844-1851	Hoofdcommissie Leidsche Maatschappij van Weldadigheid	
Jean Corneille Bucaille	1851-1860	Secretaris van de Koninklijke Nederlandse Grofsmederij	
Peter Ludwig Carl [Louis] Driessen	1855-1903	Directeur Leidse Katoenmaatschappij	Commissie toezicht Kweekschool voor Zeevaart
Marie Adrien Kluit	1855-1863	Oprichter Kweekschool voor Zeevaart, penningmeester/secretaris commissie van toezicht	
Christinus Wijnand Hubrecht	1856-1872	Commissie toezicht Kweekschool voor Zeevaart	
Paulus du Rieu	1856-1883	Voorzitter Leidsche Maatschappij van Weldadigheid	
Petrus Isaacus de Fremery	1859-1887	Commissaris NHM, kiesdistrict Leiden	
Bartholomeus Willem Wttewaal	1863-1874	Commissaris Kon. Nederl. Grofsmederij	
Jan van Heukelom jr.	1866-1881	Commissaris Kon. Nederl. Grofsmederij	
Samuel le Poole	1867-1886	Commissaris NHM, kiesdistrict Leiden en commissie toezicht Kweekschool voor Zeevaart	
Johann Seelig	1872-1876	In Batavia geboren, Oost-Indisch Hoofdambtenaar (Luit. Kolonel)	Echtgenote Johanna Carolina Julia Louisa Gey van Pittius werd in Samarang geboren
Herman Cornelis Juta	1873-1908	Penningmeester/secretaris toezicht Kweekschool voor Zeevaart	

Pieter Anthonie van der Lith	1875-1881	Hoogleraar-directeur van de gemeentelijke inrichting tot opleiding van Oost-Indische ambtenaren	
Louis Marie de Laat de Kanter	1876-1894 (1880-1894) burgemeester	Gepensioneerd inspecteur bebakening, kustverlichting en loodswezen in Nederlands-Indië, lid van curatorium gemeentelijke opleiding	Getrouwd met Philippina Anna Petronella de Kanter, zij werd in Paramaribo geboren
Gerrit Wilhelmy Damsté	1876-1885	Van beroep tabakshandelaar, sigarenmaker en beschermheer van de Tabakswerkvereniging "Hulp door Vriendschap"	
Michael Jan de Goeje	1879-1908	Curator Gemeentelijke opleiding voor O.I. ambtenaren, commissie toezicht Kweekschool voor zeevaart	
Hendrik Johannes Bool	1881-1891	"O.I. Hoofdamtenaar", curator gemeentelijke opleiding	
François Was	1883-1903 (tevens burgemeester geweest)	Commissie toezicht Kweekschool voor Zeevaart	
Henri van der Hoeven	1883-1889	Penningmeester commissie toezicht Kweekschool voor zeevaart	Getrouwd met Elisabeth Plate. Zij werd te Batavia geboren
Pieter Jan Kaiser	1884-1903	Was van beroep verificateur van rijkszeinstrumenten	
Joël 'Benjamin' Vos	1886-1887	Oud W. Ind. Kantonrechter	
Lodewijk Gerardus le Poole	1886-1895	Penningmeester Leidsche Maatschappij van Weldadigheid	
Joost Adriaan van Hamel	1887-1927	Secretaris Gemeentelijke opleiding O.I. ambtenaren, voorzitter Vereniging Oost en West (afdeling Leiden)	Koninklijke Nederlandse Grofsmederij
Pieter Zillesen	1888-1901	Commissaris Kon. Nederl. Grofsmederij	
Daniel Eliza Siegenbeek van Heukelom	1891-1900	Commissaris Koninklijke Nederlandse Grofsmederij	
Arnold Willem Kroon	1894-1897	Commissie toezicht Kweekschool voor Zeevaart	
Abraham van der Elst	1903-1919	Secretaris Nederlandse Zuid-Afrika vereniging	
Nicolaas de Ridder	1903-1909	Commissie toezicht Kweekschool voor Zeevaart en bestuurslid Nederlandse militaire vereniging "Onze Vloot"	
Siebre Boer	1905-1919	Firmant "Rijnders" in koloniale waren, secretaris Collectanten Vereniging "Zuid-Afrika"	Helaas is er in ELO/Delpher niets terug te vinden over de firma Rijnders
Nicolaas Charles de Gijselaar	1910-1927 burgemeester van Leiden	Commissie toezicht Kweekschool voor Zeevaart	
Hendrik Willem Fischer	1911-1928	Penningmeester Bataks Instituut	
Jan Hugues	1919-1920	Volgens Leids Pluche "tabaksplanter" op Sumatra	Helaas in ELO/Delpher niets terug te vinden over deze onderneming
Johannes Philippus de la Rie	1919-1921	Grossier in sigaren en sigaretten	

Hendrik van Welzen	1933-1964 (m.u.v. de oorlogsjaren)	Van beroep sigarenmaker	
Raden Mas Hadiono Koesoemo Oetoyo	1945-1946	In Japara geboren	
Johannes [Job] Drijber	1953-1961	In Malang geboren en opgeleid in Indisch- en Nederlands recht	Zijn vader was tot 1931 hoofdvertegenwoordiger in Nederlands-Indië
Johan Winsemius	1958-1963	In Soerabaja geboren, vader was daar gezagvoerder van de Koninklijke Pakketvaart Maatschappij	
Eduard Richard Frans	1962-1969	In Bandoeng geboren	
George Philibert Hewitt	1967-1970	Werd in Nickerie, Suriname geboren	
Theodoor Hinrich Wessels	1972-1978	In Padang geboren	
Piet Heijn Schoute	1974-1985	Vader was directeur van cacao-fabriek	
Rubia Marieta Louise Zschüsschen	1998-2002	In Paramaribo geboren, vader was van beroep "Planter. Plantagedirecteur", lid van de Sti. Surinamers Leiden (SSL) en Surinaamse Studenten Unie (SSU)	Was betrokken bij het vinden van Anton de Koms manuscript

Bijlage 11. Lijst van Indonesische studenten die tussen 1937-1949 ingeschreven stonden bij Universiteit Leiden

In het archief van de Indologische Vereeniging zit een lijst van studenten uit Indonesië, compleet met studie en adres. Het jaartal van de lijst staat er niet bij, maar volgens de datering van de map waar dit document in zat, moet het ergens 1937-1949 zijn geweest. Het gaat volgens deze lijst om een zestigtal studenten uit Indonesië, die op dat moment bij de universiteit ingeschreven stonden.¹

	Naam	Adres	Studie
	Abdoel Karim, D.A.	Laat de Kanterstraat 22	Indol.
	Alatas, A.B.	Boerhaavelaan 6	Scheik.
	Bambang Oetomo	Sitterlaan 91	Jur. Ind.
	Costa, G.J. da	De Ridderstraat 20	Med.
	Djadiningrat, P.A.	Zoeterwoudse Singel 109	Med.
	Goesti Agoeng Gde Winaja	Terweeweg 1	Indol.
	Gubbels, M.O.R.	Druckerstraat 8	Ind. Recht
	Hassan Tan	Merelstraat 38	Med.
	Heyden, R.J.	Spieghelstraat 1	Ind. Recht
	Ismael, R.M.	Joh. De Wittestraat 46	Indol.
	Ismet	Emmalaan 4	Med.
	Kartodirdjo, R.	Herenstraat 62	Med.
	Kwa Joe Liang	Zendingsschool, Ogestgeest	Theol.
	Kwee Swan Liat	Boonstr. 1	Wis. Natk.
	Lalisang, R.H.	Jan van Goyenkade 19	Indol.
	Latuasan, L.E.	Witte Rozenstraat 52A	Indol.
	Leeden, A.C. van der	Oude Singel 146	Indol.
	Liem Kee Hong	V.D. Hoevenstraat 6	Med.
	Liem Kit Siang	Jan v. Eyckstr. 28C	?
	Liem Oey Jam Djin	Wasstraat 1	?
	Lima, J.J. de	De Ridderstraat 20	Med
	Limapo	Lorentzkade 36	?
	Lim Bok Seng	Lijsterstr. 11	?
	Lim Kok Wie	Spieghelstr. 1	Sinol.
	Loemban Tobing, Ph.	Jonkerlaan 72	Oost. Lett.
	Maartono, R.M.	Rijnsburgerweg 50	Med.
	Makaliwy, L.H.P.S.	Huize Warmond	Ind. Recht.
	Manus	Wilhelminapark 31	Ind. Recht
	Manusama, Z.J.	Wilhelminapark 31	Indol.
	Maramis	Oude Singel 146	Indol.
	Martono, R.M.	Mariënpoelestr. 19A	?
	Muller, F.W.	Perponcherstr. 68	?
	Naerssen, W. van	Lijsterstr. 8	Indol.
	Nasoetion, M.Z.	Witte Singel 58B	Indol.
	Oey Bing Swan	Utrechtse Jaagpad	?
	Ompi, B.	De Kempenaerstr. 80	Indol.

	Ong Boen Djie	v.d. Hoevenstraat 6	Ind. Recht.
	Pangalila, C.J.A.	Lijsterst. 7	Indol.
	Patty, J.	Beeklaan 500	Ind. Recht.
	Piry, J.	Terweepark 3	Indol.
	Poetiray, H.R.J.	Hogewoerd 28A	Indol.
	Pouw Boen Giok, ds.	Zendingsschool, Oegstgeest	Theol.
	Rotteveel, H.	Lijsterstr. 8	Indol.
	Sastrowijoto	Leidse Straatweg 11	Med.
	Schuyt, van der	Deutzstraat 7.	Indol.
	Soplaniy (Soplanie?)	Lijsterstr. 7	Ind. Recht.
	Tamboenan, M.K.W.	Koninginnelaan 11	Ind. Recht.
	Tan Fay Thiang	Hugo de Grootstr. 13	Indol.
	Tan Liang Nio	Bezuidenhout 89	?
	Tan Tjong Hwan	Merelstrat 38	?
	Taylor Weber, L.	Deutzstr. 7	Indol.
	Tengkoe Banan	3 Octoberstr. 22A	Ind. Recht.
	The, G.W.	Regentesselaan 40	Wis. Natk.
	Tie Liang Hoat	Leidse Straatweg 11	?
	Tja Tjang Tjan	Terweepark 3	Indol.
	Tjoa Tjeng Hoei	Utrechts Jaagpad 3	?
	Utrecht	Oude Vest 83	Indol.
	Zijp, van	Deutzstr. 11	Indol.
	La Ode Manarfa	Wilhelminapark 31	?

Bijlage 12. Lijst van bestellingen van het ministerie van Marine en ministerie van Koloniën 1900-1907 bij Firma Jacob & Abraham Le Poole

Jaar	Voor wie?	Bestelling	Gulden
1900	Departement van Marine	1150 meter kardoessaai	687,50
1901	Departement van Marine	5800 meter vlaggendoek	1373
1901	Departement van Kolonie	Partij vlaggendoek	2961
1901	Departement van Koloniën	525 meter kardoessaai	375
1900	Departement van Marine	500 meter kardoessaai	312,50
1901	Departement van Marine	700 meter kardoessaai	487,50
1901	Departement van Marine	900 meter kardoessaai	620
1902	Departement van Marine	1530 meter kardoessaai	1033,75
1902	Departement van Marine	3900 meter vlaggendoek	1030
1902	Departement van Marine	750 meter kardoessaai	562,50
1902	Departement van Koloniën	Partij vlaggendoek, vlaggen en kardoessaai	5344,70
1903	Departement van Marine	3550 meter kardoessaai	2482,50
1903	Departement van Marine	Blauw vlaggendoek	150
1903	Departement van Koloniën	Een partij vlaggendoek	5629,72
1904	Departement van Marine	4400 meter vlaggendoek	1344
1904	Departement van koloniën	3500 vlaggendoek	3744
1905	Departement van Koloniën	Kardoessaai	200
1905	Departement van Marine	1500 meter vlaggendoek	495
1905	Departement van Marine	1500 meter vlaggendoek	515
1905	Departement van Koloniën	Blauw kardoessaai	756
1906	Departement van Marine	1500 meter kardoessaai	1212,50
1906	Departement van Marine	5700 meter vlaggendoek	1971
1906	Ministerie van Marine	3000 meter vlaggendoek	1210
1907	Departement van Marine	7500 meter vlaggendoek	2585
1907	Ministerie van Marine	2000 meter vlaggendoek	835
1907	Departement van Kolonien	Vlaggendoek	1139,50
1907	Departement van Marine	1500 kardoessaai	1262,50

Bijlage 13. Prenten over koloniale onderwerpen uitgegeven door
Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V.

Nummer 13 van de serie prenten "Tot nut van het algemeen" over "Nederlandsch Oost-Indië" uitgegeven door Sijthoff.
Rijksmuseum, RP-P-OB-206.597.

PRENTEN TOT NUT VAN HET ALGEMEEN.
NEDERLANDSCH OOST-INDIE.

EEN JAVAAN.

O neen! mijn moodige Javaan,
Uw wapentuig staat ons niet aan;
Want wij zijn vrienden van den vrede,
Maar ook ons boederlijk de hand,
Want dagglijke stijgt ook onze hede
Voor u in 't lieve vaderland.

EEN LANDSCAP OP JAVA.

Hoe spreidt natuur haar pracht ten toon!
Zij past het goede aan 't rijkste schoon,
Op Java weiden milde binnens,
Waaruit genot en duurzaam nut
Door nooten ijver wordt geput
En rijke welvaart is gewonnen.
Daar waait aan iedre boom of plant
Een gouden vrucht voor Nederland.

EENE JAVAANSCH VROUW EEN DEN TOEGEMAKEN
STAND.

Wat is dat danotje opgetuit!
't Is mogelijk een Javaansche bruid,
Of moet zij ergens keruis houden?
Dat is een toei die 'k niet begreep:
Maar och! het is 's lands wijs, 's lands eer:
De jongen kleeft zich als de vanden.

EENE DANSEER.

Foot, meise! foot, zoo naakt en bloot,
En dansend om en om te zweten,
Dat kunstje geeft u ligt den dood,
En o! hoe kunstrijk is het leven!
En schoon de mode 't u gebiedt,
Denk toch er aan: het past zoo niet.

EEN AFGELOOTENDEEL.

Een afgelooten! welk een huis!
Werd dat verord' och, arme ziel!
Die daarvoor onder nooten knielen!
God dank! ik ken en kribbe en kruis;
Javaan! ook, waart gij in ons midden,
Dan zoudt ge ook: „Onze Vader!“ bidden.

EEN JAVAAN IN OPHOUDTUEK.

Wel zoo, Javaan! in feestgewaad,
Gaat gij den Gouverneur begroeten?
Maar 'k vind toch dat het aardig staat
Om dat te doen op bloote voeten.
Nu, doet hem ook een groet van mij,
En met uw speer gerust ter zij.

Uitgave van A. W. SYTHOFF, te Leyden.

Nummer 3 van de serie prenten "Tot nut van het algemeen" over "Nederlandsch Oost-Indie", uitgegeven door Sijthoff.
Rijksmuseum: RP-P-OB-206.578.

No. 31. NIEUWE HOLLANDSCHE KINDERPRENTEN.

Steekt af en haest het lastig vaarwel!
Dat geluk van deze reis,
Aan 't vaartuig dat straks vogeland,
Zal klieven 't gulfeklot,
Vaarsel, klinkt waivend Godfrieds toon.
't Schip draagt den rijkten schat — mijn zoon!

Ver van gebergte en dal en stroom,
Van een veldgedenkt,
Denkt hij hier rustend aan dien boom
Aan 't waterrijke huir;
Houd moed maar, zwerfver, voortgegan!
Met God landt gij eens veilig aan.

Wat middel ook 't vernuft verniet,
Tot hulp aan strand in nood:
Den zeeman leeft die weder noch wind,
Gewaar intant noch dood,
Hem wordt zoo menig kruis geweid,
Voor wonders van menachverendheid.

Vrij, kinderen! is befspraak waard:
Maar als ge 't prentje ziet,
Denk dan, als ge op die slaven staart,
Wat voortgegt gij gniel;
Gij gaat ter school, en gij zijt vrij;
Zij blijven dom en ruw er bij.

De neger drijft den trek-en voort:
Het land wacht op den ploug,
Schoon thans hem 't wooten swiep niet spoort,
Is 't lot toch wreed gmoeg;
Maar, zwarte man! hoe 't land u kniel',
Is 't eind maakt God, voor u, 't ook wel

Hoe fel de strijd sonk, wenen mogt;
Bij sulferaar en damp,
Hier voert men tegen 't wegeluip
Ook een gedachten kamp;
Maar 't volke kent den wooten kint,
En maakt hem af aan 't grommend strand.

't Is schoon als 't toetsel waarde houdt,
Voor d'armen schiedbreuking;
Maar, Woltende en Narebout!
Uw zelfverloering,
Nikt steeds in onverdofben gloed,
Meer dan een reddingtoetsel doet.

Wat zwogt en sweet, wat spit en woort
Men rusteloos hier rond!
Hoe menigwerf is ons gemoed,
Het heid van deen grond:
't Hiert vank, in ijdelheid verward,
Als deen bodem stug en hard!

De Gouverneur van 't eiland slaat,
Fortuna en red hier gâ,
Als toudre stieraar van den Staat,
Kijkt hij zijn leshoud na;
Zoo wakende voor vord en land,
Siet hij zijn rang, oet hij zijn stand.

Uitgave van A. W. SYTHOFF, te Leyden.

N°. 42. NIEUWE HOLLANDSCHE KINDERPRENTEN.

Vorst Darma was een Indisch vorst,
Hij vond de theedrank uit,
Zijn vinding leucht nog China's dorst,
Elk roemt die vinding luid;
Ziet hoe de theeplant waar zij bloeit,
Steeds wordt begoten en besproeid.

Daar waar de moerbeij tiert en leeft,
Daar spint het wormpje voort,
Dat ons de kostbare zijde geeft,
Beroemd van oord tot oord,
Livorno's kust, Marcellus wal,
Behalen de eerkroon bovenal.

Daar waar de zon den schedel roost,
Daar ziet men, in het gloeiend Oost
De woning van den Indiaan,
Omringd door boomen, breed van blad,
Die keurgewas en geeft ons hien
Zoo als wij 't in Europa nooit zien.

Een markt! wat veilt men hier voor waren,
't Zijn Slaven! — 't Moed stolt ons in de aaren:
Waartoe die wreede heerschappij?
Gaf God de vrijheid niet aan allen?
Laat, handlaars! dan hun ketens vallen:
De neger is een mensch als gij.

Hier leeft de Zwarte in zijn dal,
Zijn woning is zijn laai;
En als, na lied en hoorngechal,
Zijn voo in 't klaver rust,
Dan wekt gebonnt' of berg of meêr,
Verguld door 't licht hem 's morgens weêr.

Hier wordt de thee geschild, gekeerd,
Of op den eest gedroogd;
Haar geurige sijnheid wordt vermoert,
Haar smaak en kracht verhoogd:
De Hyssant en de Joojes thee,
Wie kent ze niet, die kostbare twee?

Gekerd, geschild, bereid, verkocht,
Blijft China's geurige plant,
Gehel de wereld door gezocht,
't Meest ook in Nederland;
Steeds moog' de thee, wat plant er kwijn',
Voor Hollands beurs een goudmijn zijn.

Uitgave van A. W. SYTHOFF, te Leyden.

Fransje - Brinkman

N°. 34. NIEUWE HOLLANDSCHE KINDERPRENTEN.

Dáár, waar de rijstplant groeit en tiert,
En langs de velden golfte en zwierd.
Dáár wordt zij door verfrischend nat,
Met zorg begoten en bespat;
Oj niet hoe hier de zonne vlijt,
Zich aan het veldbegieten wijt.

De ploeg bereidt en knooft het land:
d'Or, dien men voor de ploegeloof spant,
Trekt hier de voren in het veld,
Waarin de plant vol karrels zwelt,
Die dan, door lucht en zon gestoofd,
Van zwarte wiegend kromt het hoofd.

Hier wordt de rijst verplant, verzet,
Zorgvuldig wordt er op gelet,
Dat, ingevoegd in andere aerd,
De plant voor d'opgroei wordt bewaard;
Zoo biekt ze, in 't einde, rijk belân,
Den planter keur van karrels aan.

Eik zet hier d'arbeid voort met drift,
Hier wordt de rijst gepeld, gesift;
Dan reist zij hoel de wereld door,
Men zet den Vorst ze als spijze voor;
En aan den schaamlen diest, zet zij,
Den afgeleefde, krachten bij.

De vlokjes van den boom geplukt;
Die 's wandlaars blik in d'Oost verrukt —
't Katoen geweven en gereed,
Strekt der Sultane zelfs tot kleed;
Gestreijt, gekleurd, 't zij fijn of grof,
't Wordt lyfkleed in hut en hof.

Als diep geplooid en broed en zwaz,
De zijde in winkel of Bazaar,
Ons lukt door glansen, schoon gekleurd,
En voor Vorstinnen waard gekleurd;
Dan, waar die precht voor 't oog ons speelt,
Zien wij een schat der zijdetreid.

Uitgave van A. W. SYTHOFF, te Leyden.

Bijlage 14. Mensen van kleur in Leidse kunst

Dit is slechts een begin van de inventarisatie van kunstwerken die door Leidenaren in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw zijn vervaardigd waarop mensen van kleur zijn afgebeeld. Verder onderzoek moet een completer overzicht bieden van de weergave van mensen van kleur door Leidse kunstenaars. Deze lijst is tot stand gekomen met hulp van Janneke van Asperen, conservator Oude Kunst bij Museum De Lakenhal.

Kunstenaar	Titel kunstwerk	Datering	Collectie
Anoniem	Aanbidding van de koningen	1510-1540	Museum De Lakenhal
Lucas van Leyden (werkplaats)	The Adoration of the Magi	1515	The British Museum
Cornelis Engebrechtsz	Drieluik met de kruisiging van Christus	1515-1517	Museum De Lakenhal
Cornelis Engebrechtsz (werkplaats)	The Adoration of the Magi	1515-1525	Art Institute Chicago
Anoniem	Aanbidding van de wijzen	1520-1530	Sint Anna Aalmoeshofje
Pseudo Jan Wellens de Cock (toegeschreven aan)	Drieluik met de kruisiging van Christus	ca. 1525	Rijksmuseum Amsterdam
Rembrandt van Rijn	Doop van de Kamerling	1626	Museum Catharijneconvent
Jan Lievens	Borstbeeld van een zwarte vrouw	1625-1674	Rijksmuseum Amsterdam
Jan Lievens	Moor met tulband	1627-1629	Privéverzameling (Den Haag)
Rembrandt van Rijn	Judas geeft de dertig zilverlingen terug	1629	Engeland, privécollectie
Rembrandt van Rijn	Buste van een Afrikaanse vrouw	ca. 1630	Rijksmuseum Amsterdam
Jan Lievens	Die Wahrsagerin	ca. 1630	Gemäldegalerie, Berlijn
Gerrit Dou	Tronie van een jonge man met een tulband	ca. 1630	Landesmuseum Hannover
Gerrit Dou	Hoofd van een Afrikaan	1628-1675	Statens Museum for Kunst (Kopenhagen)
Jan Lievens	De opwekking van Lazarus	1631	Brighton & Hove Museums.
Rembrandt van Rijn	Raub der Proserpina	ca. 1631	Gemäldegalerie, Berlijn
Rembrandt van Rijn	Doop van de Kamerling	ca. 1630-1635	Staatliche Graphische Sammlung, München
Rembrandt van Rijn en werkplaats	Doop van de Kamerling	ca. 1630-1635	Privécollectie
Rembrandt van Rijn en werkplaats	Doop van de Kamerling	ca. 1631-1636	The Kremer Collection
Jan Gilles van Vliet, naar Rembrandt	Doop van de Kamerling	1631	Rembrandthuis
Jan van Staveren	Twee tronies van Afrikanen in oriëntalistisch kostuum	1640-1643	Museum FENIX, Rotterdam
Monogrammist IS	Doop van de man uit Ethiopië	1644	Museum Catharijneconvent
Abraham van den Tempel	De Leidse Stedenmaagd ontvangt de Neringhe	1651	Museum De Lakenhal
Jan Steen	Fantasy Interior with Jan Steen and the Family of Gerrit Schouten	1659-1660	Nelson Atkins Museum of Art
Jan Steen	Laban zoekt de door Rachel gestolen Terafim	ca. 1661	Museum De Lakenhal
Gabriël Metsu	Woman in a Red Dress	1667	National Trust, Polesden Lacey.
Bartholomeus Maton	Een elegant geklede donkere jongen die een pijp rookt	1658-1684	Privécollectie
Bartholomeus Maton	Zwarte jongen met een vlag, hangend uit een raam	1658-1684	Privécollectie

Ary de Vois	Dido en Aeneas aan het jagen	1660-1670	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Pieter Slingelandt	Portrait de Frans Gerritsz. Meerman	1668	Louvre
Frans van Mieris de Oude	Head of a black woman	1650-1681	The British Museum
Frans van Mieris de Oude	Jonge vrouw voor de spiegel	ca. 1665	Staatliche Museen zu Berlin, Gemäldegalerie
Jan Steen	Mozes en de kroon van de farao	1670	Mauritshuis
Frans van Mieris de Oude	Femme se peignant, assistée d'un jeune serviteur noir	1678	Louvre
Willem van Ingen	Aanbidding van de koningen	1675-1725	Museum De Lakenhal
Jacob Toorenvliet	Banket in open lucht	1690	Privécollectie
Matthijs Naiveu	De kwakzalver	1647-1726	Markiezenhof, Bergen op Zoom
Carel de Moor II	Allegorie der Liebe mit einem Eleganten Paar in Parklandschaft	1683-1738	Privécollectie
Carel de Moor II	Een jonge vrouw spelend op de luit voor een amoureux paartje, met een bediende	1683-1738	Privécollectie
Willem van Mieris	The Neglected Lute	1710	Royal Collection Trust
Pieter Jansz. van Ruyven	Vier plafondstukken met allegorische voorstellingen van de werelddelen	1714	Museum De Lakenhal
Willem van Mieris	An African Woman	1710-1715	New Orleans Museum of Art (NOMA)
Cornelis Bavelaar (de Oude of de Jonge?)	Moorse kust met gebouwen en schepen	1747-1831	Museum De Lakenhal
Jabes Heenck	Ein Fächerpapagei und ein Braunschulterstärting	1775	Städel Museum, Frankfurt am Main
Abraham Delfos	Schoorsteenstuk in het Stadhuis	1806	Erfgoed Leiden en Omstreken
Wandtapijt in het stadhuis van Leiden	Jan Goedeljee	ca. 1900	Erfgoed Leiden en Omstreken

Bijlage 15. Leidse aandeelhouders in Abraham ter Borch & Zoonen

De Amsterdamse firma Abraham ter Borch & Zoonen was een belangrijke investeerder in de plantages op de Deense eilanden in het Caribisch gebied, St. Croix, St. Thomas en St. Jan. In 1785 is een lijst opgesteld van Leidse aandeelhouders met het aantal aandelen dat ze in bepaalde jaren afsloten. Indien op de lijst vermeld, staat ook hun functie erbij.

Naam	Functie	Aantal 1767	Aantal 1768	Aantal 1769	Aantal 1771
Weesmeesteren der stad Leiden	weesmeesters		1	2	
Jacob Balthasar Douw en Passchier Soetbrood	Jacob is Raad en Oud Schepen	1	3	4	
Passchier Soetbrood		13	3	8	
Johanna Elisabeth Robide	weduwe Pieter van Peene	6	12	24	
Johan Andreas Cunaeus	Raad en Oud Schepen	1	1	1	
M. Patijn	weduwe J. A. W. Heldewier		3	3	
Antonij Cornelis de Malmoe	griffier	1			
Hermanus van Seppenwolde				54	1
Gideon Mohr	woont in Alphen	4	6	39	
Jacob van der Meer	Raad en Burgemeester	1			
Matthijs Snoek	Raad en Oud Schepen		2		
Abraham van Gerwen	Raad en Oud Schepen	7			
Sara Maria Henrietta Willemsdorf	weduwe Luitenant Generaal Mijners	2			
Wil. Marcus	weduwe Johan Pompe van Meerdervoort	1			
Willem Musketier		1			
Abraham Musketier		1			
Willem Musketier Arendsz.				1	
Henricus Caan	predikant gereformeerde gemeente Leiden		1		
Adrianus Boers				3	
Henricus Fortman				2	
Galenus van der Kaaij				2	
Hermanus van den Bogaard				4	
A. F. Hakkenberg			1		
Johannes de Poorter				3	
Jacob le Poole			4		
Hermanus van Hensen		1			
M. A. Feijth	weduwe Drabbe		2		
E. Feijth	weduwe Drabbe			2	
Maria Magdeleena Knibbe				4	
C. A. Pook	weduwe Craane		5		
Johanna van Steevenink			2		
A. W. Fieboel	weduwe Jan de Kruijff			5	
J. E. van den Honert			1	1	

Bijlage 16. Namenlijst van het VOC-aandeel op de naam van Leiden

Op 2 oktober 1671 werden de volgende namen genoteerd als inschrijvers van het VOC-aandeel dat op naam van de stad Leiden is gezet.

Naam inschrijver	Naam kind	Leeftijd kind	Naam moeder
Nicolaes de Bye	Gerrit Fransz. Meerman	13	Theodora van Hooegeveen
Jacob van der Maes	Jan Jansz. van der Maes	10	Cornelia Nattenhoven
Maria van Nattenhoven	Cornelis de Ramaus	13	Maria van Nattenhoven
Hendrick Brouwer	Hendrick Jansz. Brouwer	12	Maria Swedenrijk
Hendrick Brouwer	Albertus Jansz. Brouwer	10	Maria Swedenrijk
Diderick van Leyden van Leeuwen	Alida van Leyden van Leeuwen	11	Alida Paedts
Laurentius Laurentii	Catharina Laurentia	17	Catharina van Hersbeeck
Laurentius Laurentii	Philippus Laurentius	14	Catharina van Hersbeeck
Philippe d'Orville	Philippe d'Orville	16	Cornelia van den Boogaert
Adriaen van Assendelft	Jan van Assendelft	12	Johanna Malebesey
Jacob Ardinoy	Anna Ardinoy	16	Anna de Visscher
Johannes Snoek	Johannes Snoek	16	Catharina Goddaeus
Dirck Salomonsz. van Outhoorn	Dirkje Dirck van Outhoorn	13	Jacomina de Myter
Anna van den Burg	Cornelia Dina van Hooegeveen	17	Anna van den Burg
Anna van den Burg	Aletta van Born	14	Aletta Hooegeveen
Cornelia van Hooegeveen	Clara van Panhuysen	16	Cornelia van Hooegeveen
Cornelia van Hooegeveen	Gillis Albertus van Panhuysen	12	Cornelia van Hooegeveen
Cornelia van Hooegeveen	Catharina van Panhuysen	14	Cornelia van Hooegeveen
Anna van Nes	Catharina van Hooegeveen	16	Anna van Nes
Anna van Nes	Gerrit Fransz. Meerman	13	Theodora van Hooegeveen
Maria van Dorp	Geertruyd van Alphen	12	Maria van Dorp
Barbara van Panhuysen	Maria van Willigen	18	Barbara van Panhuysen
Barbara van Panhuysen	Hendrick van Willigen	17	Barbara van Panhuysen
Maria Malebesey	Elisabeth de Crauwelaers	17	Maria Malebesey
Catharina van Leeuwen	Bartholomeus van Assendelft	12	Catharina van Leeuwen
Catharina van Leeuwen	Wilhelmus van Assendelft	10	Catharina van Leeuwen
Johanna van Leeuwen	Maria de Maerschalk	13	Johanna van Leeuwen
Sophia Verloo	Cornelis van Wouw	12	Sophia Verloo

Bijlage 17. Opbrengsten van de VOC-aandelen op de naam van de stad Leiden

Hieronder volgt een overzicht van de afgifte van de Leidse VOC-aandelen in de Kamer van Middelburg tussen 1671 en 1765. Het toont de datum van de afgifte, het ingelegde bedrag, tegen welk percentage, de opbrengst en de opbrengst na de onkosten. De belangrijkste onkosten waren de zogenaamde '200^e penning' aan de Staten van Zeeland.

Datum	Naam	Ingelegd bedrag	Percentage	Opbrengst	Na onkosten
1-6-1671	1 ^e afgifte	f9000	45	f4181:12:8	f4.114:17:8
1-6-1671	2 ^e afgifte	f9000	15	f1393:17:8	f456:18:8
1-6-1671	3 ^e afgifte	f15000	15	f2.250	f443:17:8
1-5-1673	4 ^e afgifte	f3000	30	f1000	f1040
1-3-1676	5 ^e afgifte	f3000	25	f772:10	f533:19
1-1-1679	6 ^e afgifte	f3000	12½	f392:10	f336:9:8
1-1-1680	7 ^e afgifte	f3000	25	f750	f739:15
1-1-1681	8 ^e afgifte	f3000	22½	f685:2:8	f596:3:8
1-7-1682	9 ^e afgifte	f3000	33 1/3	f1025	f943:7
1-2-1685	10 ^e afgifte	f3000	40	f1242	f1117:14
1-6-1686	11 ^e afgifte	f3000	12½	-	-
15-4-1687	12 ^e afgifte	f3000	20	-	-
15-4-1688	13 ^e afgifte	f3000	33 1/3	-	-
?-4-1689	14 ^e afgifte	f3000	33 1/3	f1000	f846:18
15-4-1690	15 ^e afgifte	f3000	40	f1239	f1041:7
1-8-1691	16 ^e afgifte	f3000	20	f619:10	f429:18
15-4-1692	17 ^e afgifte	f3000	25	f750	f582:18:0
1-4-1693	18 ^e afgifte	f3000	20	f628:10	f439:0
1-4-1693	19 ^e afgifte	f3000	20	f624	f404:12:8
1-11-1695	20 ^e afgifte	f3000	25	f778:2:8	f551:13
1-6-1696	21 ^e afgifte	f3000	15	f450	f215:11:8
1-6-1697	22 ^e afgifte	f3000	15	f450	f210:16
1-6-1698	23 ^e afgifte	f3000	15	f450	
15-9-1698	24 ^e afgifte	f3000	15	f450	f686
1-6-1699	25 ^e afgifte	f3000	20	f622:10	f455:9
1-12-1699	26 ^e afgifte	f3000	15	f466:17:8	f458:18
15-7-1700	27 ^e afgifte	f3000	25	-	-
20-5-1701	28 ^e afgifte	f3000	20	f622:10	f403:1
15-5-1702	29 ^e afgifte	f3000	20	f622:10	f402:6
16-5-1703	30 ^e afgifte	f3000	25	f755:12:8	f534:10
16-6-1704	31 ^e afgifte	f3000	25	f763:2:8	f511:19
25-5-1705	32 ^e afgifte	f3000	25	f766:17:8	f515:14:8
1-5-1706	33 ^e afgifte	f3000	25	f768:15	f517:11
15-4-1707	34 ^e afgifte	f3000	25	f778:2:8	f526:15:8
1-5-1708	34 ^e afgifte (<i>sic</i>)	f3000	25	f778:2:8	f525:8:8
15-5-1709	35 ^e afgifte	f3000	25	f778:2:8	f527:1:8
17-5-1710	36 ^e afgifte	f3000	25	f778:2:8	f526:16:8
15-5-1711	37 ^e afgifte	f3000	25	f778:2:8	f526:16:8

?-5-1712	38° afgifte	f3000	25	f456:17:6 2/5	f210:14:6 2/5
1-5-1713	39° afgifte	f3000	30	f933:15	f680:8
1-5-1714	40° afgifte	f3000	33	f1037:10	f782:16:8
1-4-1715	41° afgifte	f3000	40	f1245	f987:12
1-5-1716	42° afgifte	f3000	40	f1245	f987:12
1-5-1717	43° afgifte	f3000	40	f1245	f987:12
2-5-1718	44° afgifte	f3000	40	f1245	f987:12
1-5-1719	45° afgifte	f3000	40	f1245	f987:12
1-5-1720	46° afgifte	f3000	40	f1245	f987:12
9-6-1721	47° afgifte	f3000	33 1/3	f1037:10	f782:16:8
1-5-1722	48° afgifte	f3000	30	f933:15	f680:7
1-5-1723	49° afgifte	f3000	12½	f389:1:4	f172:15
1-5-1724	50° afgifte	f3000	15	f466:17:8	f249:10
1-5-1725	51° afgifte	f3000	20	f622:10	f433:1
3-6-1726	52° afgifte	f3000	25	f778:2:8	f586:13
1-5-1727	53° afgifte	f3000	20	f622:10	f373:3
10-5-1728	54° afgifte	f3000	15	f466:17:8	f219:12
2-5-1729	55° afgifte	f3000	25	f778:2:8	f526:16
1-5-1730	56° afgifte	f3000	25	f778:2:8	f526:16
4-6-1731	57° afgifte	f3000	25	f778:2:8	f526:16
1-5-1732	58° afgifte	f3000	25	f778:2:8	f526:16
1-5-1733	59° afgifte	f3000	25	f770:12:8	f519:7
16-5-1735	60° afgifte	f3000	25	f778:2:8	f526:14:8
?-?-1736	61° afgifte	f3000	20	f622:10	f373:1
20-5-1737	63° afgifte	f3000	15	f466:17:8	f219:10
12-5-1738	64° afgifte	f3000	15	f466:17:8	f219:10
12-5-1739	65° afgifte	f3000	15	f466:17:8	f219:10
23-5-1740	66° afgifte	f3000	12 ½	f390:18:12	f144:6
?-5-1743	67° afgifte	f3000	12 ½	f390:18:12	f144:4
?-5-1744	68° afgifte	f3000	15	f471:7:8	f223:17:8
1-5-1745	69° afgifte	f3000	15	f471:7:8	f221:7:8
?-5-1746	70° afgifte	f3000	20	f628:10	f379:7
15-5-1747	71° afgifte	f3000	20	f628:10	f378:18
27-5-1748	72° afgifte	f3000	20	f628:10	f378:18
19-5-1749	73° afgifte	f3000	25	f785:12:8	f532
15-5-1750	74° afgifte	f3000	25	f785:12:8	f532
3-5-1751	75° afgifte	f3000	25	f785:12	f532
15-5-1752	76° afgifte	f3000	25	f785:12:8	f532
16-5-1753	77° afgifte	f3000	20	f628:10	f379:7
13-5-1754	78° afgifte	f3000	20	f628:10	f379:7
5-5-1755	79° afgifte	f3000	20	f628:10	f379:7
10-5-1756	80° afgifte	f3000	20	f628:10	f379:7
16-5-1757	81° afgifte	f3000	15	f628:10	f223:13:8
29-5-1758	82° afgifte	f3000	15	f471:7:8	f223:13:8
14-5-1759	83° afgifte	f3000	15	f464:12:8	f216:18:8

12-5-1760	84 ^e afgifte	f3000	15	f464:12:8	f216:18:8
25-5-1761	85 ^e afgifte	f3000	15	f471:7:8	f223:9:4
10-5-1762	86 ^e afgifte	f3000	15	f463:10	f213:13
9-5-1763	87 ^e afgifte	f3000	15	f462:7	f214:11
14-5-1764	88 ^e afgifte	f3000	15	f464:12:8	f216:16:8
13-5-1765	89 ^e afgifte	f3000	17 ½	f540:15	f292:2

Bibliografie

Geraadpleegde archieven

ELO (Erfgoed Leiden en Omstreken, Leiden)

0016	Archief van de firma Van Eys.
0023	Archief van de familie De la Court.
0052	Archief van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid.
0055	Archief van de Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Vereeniging.
0083	Archief van de familie Dozij.
0096	Archief van Daniël van der Meulen en Hester de la Faille.
0098	Archief van de Vereniging tot instandhouding en bevordering van de bloei der Kweekschool voor Zeevaart te Leiden.
0108	Archief van de Leidsche Katoenmaatschappij v-h De Heijder en Co NV.
0141	Archief van de Koninklijke Nederlandsche Grofsmederij NV.
0203	Archief van de Gemeentelijke instelling voor de opleiding van Oostindische ambtenaren te Leiden.
0260a	Archieven van het Leidsche Studenten Corps (deel 2).
0269	Archief van de firma Jacob en Abraham le Poole.
0351	Archief van het gemeentebestuur van Oegstgeest (en Poelgeest).
0501a	Stadsarchief van Leiden (SAII).
0506	Oude notariële archieven van Leiden (ONA).
0508	Oud Rechterlijk Archief van Leiden (ORA).
0509	Archieven van de Gilden, de beurzen en de rederijderskamers.
0510	Archieven van de Hallen.
0511b	Archief van de Kerkeraad van de Nederlands Hervormde gemeente te Leiden.
0516	Stadsarchief van Leiden (SAIII).
0518	Archief van de Weeskamer te Leiden.
0519	Archief van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis (HGW).
0529a	Archief van de familie Hubrecht.
0535	Archieven van de Waalse gemeente te Leiden.
0539	Archief van de 3 October-Vereeniging.
0546	Archief van de familie (Siegenbeek) Van Heukelom.
0800	Archief der gemeente Leiderdorp.
0801	Archief van de gemeente Leiderdorp, 1934-1985.
1001	Stadarchief van Leiden (SAIV).
1004	Beschrijving van de doop-, trouw-, begraaf- en geboorteboeken Leiden (DTB Leiden).
1196	Archief van Democraten '66.
1612	Archieven van het Sint Salvatorhofje en het Sint Jacobshof.
LB	Bibliotheek.
	Handelingen van de Gemeenteraad Leiden, www.leidencourant.nu

NA (Nationaal Archief, Den Haag)

1.04.02	Archief van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC).
1.05.01.01	Archief van de Oude West-Indische Compagnie (OWIC).
1.05.01.02	Archief van de Tweede West-Indische Compagnie (WIC).
1.05.03	Archief van de Sociëteit van Suriname (SvS).
1.05.05	Archief van de Sociëteit van Berbice (SvB).
2.20.01	Archief van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM).
3.12.21	Archief van het Rijksmuseum van Oudheden.
3.20.61.02	Archief van de familie Van Vredenburg.

UBL (Universitaire Bibliotheken Leiden)

Ubl002	Leiden University archives, Board of Governors.
Ubl042	Leiden University archives, Senate and Faculties. Bijzondere collecties.

ZA (Zeeuws Archief, Middelburg)

20	Archief van de Middelburgse Commercie Compagnie (MCC)

Gedrukte bronnen

- Court van der Voort, Pieter de la, *Bijzondere Aenmerkingen over het aanleggen van Pragtige en Gemeene Landhuiuzen, Lusthoven, Plantagien en aenklevende Cieraeden (enz.)* (Amsterdam 1763).
- Dapper, Olfert, *Naukeurige beschrijvinge der Afrikaensche gewesten van Egypten, Barbaryen, Lybien, Biledulgerid, Negrosland, Guinea, Ethiopiën, Abyssinie (...)* (Amsterdam 1676).
- Francq van Berkheij, Johannes le, *Leidens burger-Traanen, Op de Grafzerken der Edele Groot-Achtbaare Heeren Vaderen Mr. Johan van der Marck, Mr. Jacob Pla, Burgermeesteren; en Mr. Johan Alexander van Lanschot, meesterknaap van Holland, Mitsgaders Bewindhebber der oost-Indische Maatschappye ter Kamer Amsterdam. Schepen der Stad Leiden* (Leiden 1771).
- Laet, Johannes de, *Historie ofte laerlijck verhael van de verrichtingen der Geoctroyeerde West-Indische compagnie* (Leiden 1644).
- Orlors, Jan, *Beschrijvinge der stad Leyden (...)* (Leiden 1641). (z.n.) *Barbaarsche tyranny: de wreede nogt meer gehoorde Turkse wreetheyd aen agt slave begaen (...)* (Amsterdam 1717).
- (z.n.) *Catalogus oft register vande sonderlingheden oft rareyten ende ander uitheemsche zeehorens [...] die Christiaen Porrett, wijlen apoteker, in zijn cunstcamer vergadert had. etc. Verkoopning 28. Martij 1628* (Leiden 1628).
- (z.n.) *Catalogus van alle de Principaalste Rareyten. Die op de Anatomie-Kamer binne de Stad Leyden vertoont worden. Ghestelt in Ordre volghens de Plaetsen daer de selve staan* (Leiden z.j.).
- (z.n.) *Impost op de dranken koffie, thee, chocolade, etc.* (Leiden 1717).
- (z.n.) *Klaghten en Doleatien van Pieter Goodschalck, gebooren Borger der Stadt Leyden, en Artillery- meester aldaar over De Procedures jegens hem voor den Raadt van Justitie op Batavia ondernomen* (Leiden 1712).
- (z.n.) *Register Van t Indiaanse Cabinet, Inhoudende veelderhande vreemde Dieren en Gewassen, swemmende naer natuyrlijcke levens gestalt in een balsaemse Vocht. Zijnde te Sien in de Thuyn van de Academie tot Leyden* (Leiden 1711).
- (z.n.) *Requeste en Documenten, van Pieter Goodschalk, gebooren Burger en Artillery-Meester der Stadt Leyden* (Leiden 1710).

Literatuurlijst

- Abendanon, J.H., 'De vlootaanval onder bevel van Jhr. Pieter van der Does op de Canarische eilanden en het eiland Santo Thomé in 1599 volgens Nederlandsche en Spaansche bronnen' *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 8 (1921) 12-63.
- Adams, Sarah J., 'De rebellen van Berbice: Slavernij en de rechtvaardigheid van verzet in Nicolaas Simon van Winters Monzongo, of de koninklijke slaaf (1774)' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 136:3 (2020) 130-146.
- Allen, Rose Mary, Esther Captain, Matthias van Rossum en Urwin Vyent, eds., *Staat en slavernij: het Nederlandse koloniale slavernijverleden en zijn doorwerkingen* (Amsterdam 2023).
- Amptmeijer, Herman en Cor Smit, 'Onzalige partijenschappen: Bestuur en politiek', in: Boudien de Vries ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 3 - 1795-1896* (Leiden 2004) 11-135.
- Antunes, Cátia en Filipa Ribeiro da Silva, 'Windows of global exchange: Dutch ports and the slave trade, 1600-1800' *The International Journal of Maritime History* 30:3 (2018) 422-441.
- Archangel, Stephanie, 'João. Tussen twee vuren in Nederlands-Brazilië', in: Eveline Sint Nicolaas en Valika Smeulders eds., *Slavernij. Het verhaal van João, Wally, Oopjen, Paulus, Van Bengalen, Surapati, Sapali, Tula, Dirk, Lohkay* (Amsterdam en Antwerpen 2021) 62-83.
- Baar, Piet de en Kees Walle, "'Voor de verdrevene ende andere behouftige arme vrome luyden"- De Beurs van Jacob van Brouckhoven' *Leids Jaarboekje* 114 (2022) 80-95.
- Bakker, M.S.C., E. Homburg, Dirck van Lente, H.W. Lintsen, J.W. Schot en G.P.J. Verbong, *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel III* (Zutphen 1993).
- Bangs, Jeremy D., *Strangers and Pilgrims, Travellers and Sojourners. Leiden and the Foundations of Plymouth Plantation* (Plymouth 2009).
- Barend – van Haeften, Marijke, en Gelderblom, Arie Jan, *Buyten gaets. Twee burleske reisbrieven van Aernout van Overbeke* (Hilversum 1998).
- Beets, Nicolaas, *De bevrijding der slaven: redevoering gehouden in openbare vergaderingen van de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering van de Afschaffing der Slavernij* (Haarlem 1856).
- Beets, Nicolaas, *Camera Obscura*, Willem van den Berg, e.a. (eds.), (Amsterdam 1998).
- Bel, Martijn van den, Lodewijk Hulsman en Lodewijk Wagenaar, *De reizen van Adriaan van Berkel naar Guiana. Indianen en planters in de 17de eeuw* (Leiden 2014).
- Berg, Rob van den, *Een passie voor precisie. Frederik Kaiser (1808-1872), vader van de Leidse Sterrewacht* (Amsterdam 2022).
- Biesboer, Pieter, 'Barend Gast (ca. 1625-1679) meesterzilvermid in Delft en Leiden' *De Stavelij Jaarboek* (2016) 26-31.
- Bleker, Otto en Frank Lequin, *Ferdinand Dejean (1731-1797). VOC-chirurgijn, wereldburger en opdrachtgever van Mozart* (Wormerveer 2013).
- Bok, Marten Jan, 'European Artists in the Service of the Dutch East India Company', in: Michael North en Thomas Kaufmann eds., *Mediating Netherlandish Art and Material Culture in Asia* (Amsterdam 2014) 177-204.
- Boom, L. J., 'Dien godlosen hoop van menschen'. *Vervolging van homoseksuelen in de Republiek in de jaren dertig van de achttiende eeuw* (Amsterdam 1997).
- Boukema, Robbert, "'Tot handhavinghe van de Ware Religie": het leven van theoloog-bewindhebber Johannes de Laet (1581-1649)' *Masterthesis Universiteit Leiden* (Leiden 2018).
- Bossenbroek, Martin, *De Boerenoorlog* (Amsterdam 2012).
- Branden, F. Jos van den en J.G. Frederiks, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*, (Amsterdam 1888-1891).
- Bremer, Francis J., *One Small Candle. The Plymouth Puritans and the Beginning of English New England* (Oxford 2020).
- Broeke, Leon van den, 'Schip, markt en kerk. De relatie tussen de admiraliteiten, de Verenigde Oost-Indische Compagnie, de West-Indische Compagnie en de kerkelijke deputaten voor de overzeese zaken in de context van slavernij en slavenhandel', in: Bente de Leede en Martijn Stoutjesdijk eds., *Kerk, kolonialisme en slavernij. Verhalen van een vervlochten geschiedenis* (Utrecht 2023) 25-44.
- Brown, Christopher, An Van Camp en Christiaan Vogelaar, *Jonge Rembrandt* (Oxford 2019).
- Buiskool, H.A., 'Uit de geschiedenis van het leger in Nederlandsch-Indië' *De militaire spectator* (1941) 13-39.
- Davids, Karel, 'Neringen, hallen en gilden. Kapitalisten, kleine ondernemers en de stedelijke overheid in de tijd van de Republiek', in: C.A. Davids, W. Fritschy en L.A. van der Valk eds., *Kapitaal, Ondernemerschap en*

- Beleid. Studies over economie en politiek in Nederland, Europa en Azië van 1500 tot heden* (Amsterdam 1996) 95-120.
- Delft, Dirk van, 'Een tweesnijdend zwaard: het Janssenfonds voor vakopleidingbeurzen en het ontstaan van de Leidse Instrumentenmakersschool' *Dirk van Eck boekje* (2011) 167-202.
- Dijk, Cees van, '1600-1898. Gezanten, slaven, een schilder en enkele scholieren', in: Harry A. Poeze ed., *In het land van de overheerser I. Indonesiërs in Nederland 1600-1950* (Dordrecht en Cinnaminson 1986) 1-22.
- Doorn-Beersma J.A. van en Faber, D.J., *Het Leidse Pluche: 150 jaar Gemeentebestuur in Leiden* (Leiden 2001).
- Driessen, Felix, 'In memoriam: Peter Ludwig Carl Driessen' *Leids Jaarboekje* (1906) 3-27.
- Driessen, Louis A., 'In memoriam: Felix Hendrik August Driessen' *Leidsch Jaarboek* (1937) LXXXIII-LXXXIX.
- Egmond, Florike, *The World of Carolus Clusius. Natural history in the making, 1550-1610* (London 2010).
- Ekkart, Rudolf E.O., 'Het portret van de familie Meerman door Pieter van Slingelandt', in: Abraham Horodisch ed., *De arte et libris. Festschrift Erasmus 1934-1984* (Amsterdam 1984) 69-76.
- Endhoven, Hans, 'Een Leidse archiefdief' in: Cor de Graaf en Ariela Netiv, eds., *Eudiete overpijzingen: 45 bijdragen over de stad en zijn omgeving* (Leiden 2006) 49-53.
- Fasseur, Cees, 'Hemelse godin of melkgevende koe. De Leidse universiteit en de Indische ambtenaarsopleiding 1825-1925' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 103 (januari 1988) 209-224.
- Fatah-Black, Karwan, *Slavernij en beschaving. Geschiedenis van een paradox* (Amsterdam 2021).
- Fatah-Black, Karwan, Lauren Lauret en Joris van den Tol, *Geketend voor Hollands Glorie. Slavernij in de geschiedenis van de provincie Zuid-Holland* (Leiden 2023).
- Feltz, A.C.A.W. van der, 'Pieter Jansz. Van Ruijven (2)', in: Abraham Horodisch ed., *De arte et libris. Festschrift Erasmus 1934-1984* (Amsterdam 1984) 129-141.
- Gaastra, Femme, 'De textielhandel van de VOC' *Textielhistorische Bijdragen* 34 (1994) 50-69.
- Gaastra, Femme, 'Leiden en de VOC', in: Dick E.H. de Boer ed., *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Zwolle 1982) 52-64.
- Gelder, Maartje van, 'Tussen Noord-Afrika en de Republiek. Nederlandse bekeerlingen tot de islam in de zeventiende eeuw' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 126:1 (2013) 16-33.
- Giay, Ligi, 'Aenbiedende onse vermogen tot dienst ende avantage van uwe Compaignie': Explorative report on the colonial and slavery history of Leiden University (Leiden 2025)
- Glasbergen, Stefan, 'Leydenshoop. Hoe Leidse Joden een plantage in Suriname stichtten' *Leids Jaarboekje* (2022) 96-117.
- Goddeeris, Idesbald, *Missionarissen. Geschiedenis, herinnering, dekolonisering* (Amsterdam 2021).
- Groenveld, S. en Jan A.F. de Jongste, 'Bestuur en beleid', in: S. Groenveld ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 2 1574-1795* (Leiden 2003) 54-83.
- Grootes, E.K., *Wonderlicke avontuer van twee goelieven: een verhaal uit 1624* (Muiderberg 1984).
- Heijer, Henk den, *De geschiedenis van de WIC* (Zutphen 1994).
- Heijer, Henk den, *Nederlands slavernijverleden. Historische inzichten en het debat nu* (Zutphen 2021)
- Heijer, Henk den, 'Een Afrikaan in Leids laken', in: Maurits Ebben, Henk den Heijer en Joost Schokkenbroek eds., *Alle streken van het kompas. Maritieme geschiedenis in Nederland* (Zutphen 2010) 277-294.
- Heniger, J., 'De eerste Nederlandse wetenschappelijke reis naar Oost-Indië' *Leids Jaarboekje* 65 (1973) 27-50.
- Hendriksen, Marieke, 'The fate of the Beaded Babies: Forgotten Early Colonial Anatomy', in: Rina Knoeff en Robert Zwijnenberg eds., *The Fate of Anatomical Collections* (Farnham en Burlington 2015) 179-194.
- Heuvel, Danielle van den en Elise van Nederveen Meerkerk, 'Huishoudens, werk en consumptieveranderingen in vroegmodern Holland. Het voorbeeld van koffie- en theeverkopers in 18de eeuws Leiden' *Holland. Historisch Tijdschrift* 42:2 (2010) 102-124.
- Heuvel, Danielle van den, 'Bij uijtlandigheid van haar man'. *Echtgenotes van VOC-zeelieden, aangemonsterd voor de kamer Enkhuizen (1700-1750)* (Amsterdam 2005).
- Hoftijzer, Paul, *Pieter van der Aa (1659-1733). Leids drukker en boekverkoper* (Hilversum 1999).
- Hoftijzer, Paul, 'Veilig achter Minerva's schild. Het Leidse boek in de zeventiende en achttiende eeuw', in: André Bouwman e.a. eds., *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden 1260-2000* (Leiden 2008) 153-265.
- Hoijsink, Mirjam, *Caspar J.C. Reuvers en de musea van oudheden in Europa (1800-1840)* (Amsterdam 2009).
- Honings, R.A.M., 'De eerste Indonesische doctor' in: Kasper van Ommen en Garrelt Verhoeven, eds., *Boeken die geschiedenis schreven* (Amsterdam 2022) 191-199.
- Honings, Rick en Peter van Zonneveld eds. *Camera Obscura: Hildebrand* (Amsterdam 2014).
- Honings, Rick, *Het land van 'Oosterzonnegloed'. Sporen van Indië in negentiende-eeuwse schrijversarchieven* (Leiden 2021).

- Holzmann, Julia, *Geschiede der Sklaverei in der Niederländischen Republik. Recht, Rassismus und die Handlungsmacht Schwarzer Menschen und People of Color, 1680-1863* (Bielefeld 2022).
- Hoog, Frank den, 'Versleten en vergeten. De wimpel van de Spaanse Armada in de collectie van Museum De Lakenhal' *Leids Jaarboekje* 111 (2019) 6-25.
- Hoogenboom, Annemieke, 'Willem van Mieris's ornamental easel: the title page for Pieter de la Court van der Voort's art collection' *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art* 40:4 (2018) 302-315.
- Hoonhout, Bram, 'Financiering van de vergeten koloniën in Guyana', in: Pepijn Brandon e.a. eds., *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdam-onderzoek* (Amsterdam 2020) 112-119.
- Houten, H.R. van, 'Over de Caraïbische Commissie' *Christoffel* 1:8 (1956) 341-346.
- Huisman, Tim, 'Resilient Collections: The Long Life of Leiden's Earliest Anatomical Collections', in: Rina Knoeff en Robert Zwijnenberg eds., *The Fate of Anatomical Collections* (Farnham en Burlington 2015) 73-92.
- Israel, Johathan, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall (1477-1806)* (Oxford 1998).
- Jacobs, Jaap, 'Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld' *Jaarboek van het Centraal Bureau voor genealogie* 50 (1996) 108-131.
- Jacobs, Jaap, *Een zegenrijk gewest. Nieuw-Nederland in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1999).
- Johnson, Lisa, 'Pieter de la Court van der Voort and innovations in pineapple cultivation in early eighteenth-century gardens' *Garden History* 47:1 (2019) 23-41.
- Jongbloet-van Houtte, Gisela, *Brieven en andere bescheiden betreffende Daniel van der Meulen 1584-1600. Deel 1. Augustus 1584-september 1585* (Den Haag 1986).
- Jouwe, Nancy, Gerrit Verhoeven en Ingrid van der Vlis, *Rapport slavernijverleden van Delft* (Delft 2023).
- Kagi, Rudi, *Jantjes van Leiden* (Leiden 1986).
- Kardux, Joke en Eduard van de Bilt, *Newcomers in an old City: the Americal Pilgrims in Leiden 1609-1620* (Leiden 1998).
- Karels, R.B. *Mijn aardse leven vol moeite en strijd: Raden Mas Noto Soeroto, Javaan, dichter, politicus, 1888-1951* (Gouda 2008).
- Kars, Marjoleine, *Bloed in de rivier: het onbekende verhaal van de massale slavenopstand in een Nederlandse kolonie* (Amsterdam 2021).
- Kernkamp, J.H., 'Brieven uit de correspondentie van Pieter de la Court en zijn verwanten (1667- 1683). Met bijlagen (1657-1685)' *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 72 (1958) 3-195.
- Keurs, Pieter ter, 'Betoverende beelden uit de Oost. Hindoe-boeddhisme uit Nederlandsch-Indië laat in Leiden zijn sporen na', in: Pieter ter Keurs en Willem Wirtz eds., *Rijksmuseum van Oudheden Leiden: een geschiedenis van 200 jaar* (Zwolle 2018) 114-119.
- Keurs, Pieter ter, '1830-1848. Economische crisis, politieke onrust en een nieuw RMO-gebouw', in: Pieter ter Keurs en Willem Wirtz eds., *Rijksmuseum van Oudheden Leiden: een geschiedenis van 200 jaar* (Zwolle 2018) 139-141.
- Klinkers, Ellen, 'Het kronkelige pad naar 'vrije' arbeid', in: Rose Mary Allen, e.a., eds., *Staat en slavernij: het Nederlandse koloniale slavernijverleden en zijn doorwerkingen* (Amsterdam 2023) 111-121.
- Klooster, Wim, 'Amsterdam, de WIC en het Groot Desseyn', in: Pepijn Brandon e.a. eds., *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdam-onderzoek* (Amsterdam 2020) 62-68.
- Klooster, Wim en Oostindie, Gert, *Realm between Empires. The Second Dutch Atlantic, 1680-1815* (Ithaca en Londen 2018).
- Kolfin, Elmer, 'Zwart in de kunst van Rembrandts tijd', in: Elmer Kolfin en Epco Runia eds., *Zwart in Rembrandts tijd* (Zwolle 2020) 12-37.
- Kooijmans, Luuc, *Het orakel. De man die de geneeskunde opnieuw uitvond: Herman Boerhaave 1668-1738* (Amsterdam 2011).
- Kouwenhoven, Peter, 'Vuurtoren Pulau Lengkuas en de andere broertjes van de Lange Jaap' *De Vuurboete* (2023) 4-11.
- Kpobi, David Nii Anum, *Mission in chains. The life, theology and ministry of the ex-slave Jacobus E.J. Capitein (1717-1747) with a translation of his major publications* (Zoetermeer 1993).
- Kroon, J.E., *Album Studiosorum. Academiae Lugduno Batavae MDCCCLXXV-MCMXXV* (Leiden 1925).
- Kurtiş, Tuğçe, Glenn Adams en Michael Yellow Bird, 'Generosity or genocide? Identity implications of silence in American Thanksgiving commemorations' *Memory* 18:2 (2010) 208-224.
- Lauret, Lauren, 'De Nederlandse politiek en slavernij in de negentiende eeuw' in: Rose Mary Allen e.a., eds., *Staat en slavernij: het Nederlandse koloniale slavernijverleden en zijn doorwerkingen* (Amsterdam 2023) 133-143.
- Lindeboom, G.A., *Herman Boerhaave. The man and his work* (Rotterdam 2007).
- Maduro, Emy, 'Nos a bai Ulanda – Antillianen in Nederland 1634-1954', in: Gert Oostindie en Emy

- Maduro eds., *In het land van de overheerser II. Antillianen en Surinamers in Nederland, 1634/1667-1954* (Dordrecht en Cinnaminson 1986) 133-244.
- Meeter, J., 'Het Militair Invalidenhuis te Leiden', *Mededelingen van de Nederlandse vereniging voor Zeegeschiedenis* (1977) 38-47.
- Th. J. Meijer, 'Alleen voor liefhebbers. De Leidse musea ten tijde van Robert Fruin', in: Dick de Boer ed., *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Zwolle 1982) 113-120.
- Miller, Sara Cedar, *Before Central Park* (New York 2022).
- Moerman, Ingrid W.L., 'De familie Le Poole' *Dirk van Eck boekje* (1996) 67-86.
- Moes, E.W., 'De sonderling-heden oft rariteyten ende wtgelesen sinnelickheden van Christiaen Porret' *Leids Jaarboekje* 2 (1905) 93-100.
- Mooijaart, Marijke en Rudi van Maanen, *Straatnamen in Leiden: een verhaal van zeven eeuwen* (Leiden 2019).
- Mooren, J., K. Stutje, K. en F. van Vree, eds., *Sporen: Onderzoek naar herkomstgeschiedenis en betekenisgeving van culturele projecten en collecties verworven in koloniale situaties*. (Amsterdam 2022).
- Nimako, Kwame, Mano Delea en Mitchell Esajas, *Waarom vrijheid niet kon wachten: het parlementair debat rondom de afschaffing van de slavernij. Een rapport met betrekking tot het onderzoeksproject over de periode voor de afschaffing van de slavernij (1853-1863)* (Amsterdam 2020).
- Noordam, Dirk Jaap, *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum 1994).
- Oostindie, Gert, 'Kondremman in Bakrakondre – Surinaamers in Nederland 1667-1954', in: Gert Oostindie en Emy Maduro, *In het land van de overheerser II. Antillianen en Surinamers in Nederland, 1634/1667-1954* (Dordrecht en Cinnaminson 1986) 1-132.
- Oostindie, Gert, ed., *50 Years Later: Capitalism, Modernity and Antislavery in the Dutch Orbit* (Leiden 1995).
- Oostindie, Gert en Karwan Fatah-Black, *Sporen van de slavernij in Leiden* (Leiden 2017).
- Östlund, Joachim, 'The Barbary Coast and Ottoman Slavery in the Swedish Early Modern Imagination', in: Magdalena Naum en Fredrik Ekengren eds., *Facing Otherness in Early Modern Sweden. Travel, Migration and Material Transformations 1500-1800* (Woodbridge 2018) 307-325.
- Otterspeer, Willem, *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575-1672* (Amsterdam 2000).
- Otterspeer, Willem, *De vestiging van de macht. De Leidse universiteit, 1673-1775* (Amsterdam 2002).
- Otterspeer, Willem, 'Boeren en academici: de Leidse universiteit en het enthousiasme voor de Zuidafrikaanse Boeren rond de eeuwwisseling' *De moderne tijd: De negentiende eeuw* 15:4 (1991) 203-221.
- Oudschans Dentz, Fred, 'De Hortus Surinamensis' *De West-Indische Gids* 22 (1940) 334-336.
- Paasman, A.N., *Reinhart: Nederlandse literatuur en slavernij ten tijde van de Verlichting* (Leiden 1984).
- Paul, Helen Julia, 'The South Sea Company's Slaving Activities' *Discussion Papers in Economics and Econometrics* (2009).
- Pálffy, Géza, 'Ransom Slavery along the Ottoman-Hungarian Frontier in the Sixteenth and Seventeenth Centuries', in: Géza Dávid en Pál Fodor eds., *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth-Early Eighteenth Centuries)* (Leiden en Boston 2007) 35-84.
- Peters, John, 'Volunteers for the wilderness: the Walloon petitioners of 1621 and the voyage of the Nieu Nederlandt to the Hudson river in 1624' *Proceedings of the Huguenot Society* 24 (1987) 421-433.
- Petterson, *Eigenwijs vaderland* (Amsterdam 2017).
- Pijper, G.F., 'Professor Dr. Pangeran Ario Hoesein Djajadiningrat: 8 december 1886-12 november 1960' *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 117:4 (1961) 401-409.
- Poeze, Harry, *In het land van de overheerser I: Indonesiërs in Nederland 1600-1950* (Dordrecht 1986).
- Ponte, Mark, 'Zwart in Amsterdam rond 1650', in: Elmer Kolfin en Epco Runia eds., *Zwart in Rembrandts tijd* (Zwolle 2020) 44-59.
- Ponte, Mark, 'Tussen slavernij en vrijheid in Amsterdam', in: Pepijn Brandon e.a. eds., *De slavernij in oost en west. Het Amsterdam-onderzoek* (Amsterdam 2020) 248-256.
- Prak, Maarten, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1780* (Amsterdam 1985).
- Prins, Yvonne, 'Leidse vrouwen naar de Oost' *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 56 (2002) 179-216.
- Ramackers, Sjoerd, 'Daniel van Eijs – Van lakenhandelaar naar plantage-eigenaar (1725-1739)' *Leids Jaarboekje* (2023) 72-89.
- Rijckevorsel, Jan van, 'De "Africaanse Moor". Slavenhalers en abolitionisten bij Amicitia', in: Jan van Rijckevorsel en Paul Menken eds., *De vriendschap die ons bindt. Sociëteit Amicitia Leiden 1768-2018* (Leiden 2018) 58-60.
- Rinaldi, Bianca Maria, *The 'Chinese Garden in good Taste'. Jesuits and Europe's Knowledge of Chinese Flora and Art of the Garden in the 17th and 18th Centuries* (München 2006).

- Ravensbergen, Sanne, 'Het lawaai van het koloniaal archief: de constructie van archieven en collecties', in: Alicia Schrikker e.a. eds., *Nederlands kolonialisme van archief tot geschiedschrijving. Een gids voor onderzoekers* (Leiden 2023) 99-126.
- Ravensbergen, Sanne, 'De archiefdraad oppakken: historisch onderzoek in het koloniaal archief', in: Alicia Schrikker e.a. eds., *Nederlands kolonialisme van archief tot geschiedschrijving. Een gids voor onderzoekers* (Leiden 2023) 127-153.
- Rossum, Mathias van Karwan Fatah-Black, 'Wat is winst? De economische impact van de Nederlandse trans-Atlantische slavenhandel' *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 9:1 (2012) 3-29.
- Saviello, Julia, 'Tobacco's Appeal to the Senses and the Early Modern Smoker's Still Life' *Ikonotheka* 29 (2019) 123-150.
- Schmidt, Ariadne, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001).
- Schmidt, Ariadne en Kaylee Overkleef, 'De viering van een herinnering: het Leidens Ontzet in het buitenland', *Leidschrift* 39:2 (2024) 53-73.
- Schrikker, Alicia et.al., *Nederlands kolonialisme van archief tot geschiedschrijving. Een gids voor onderzoekers* (Leiden 2023).
- Schütz, Raymund en Joëlle Glerum, 'Den Haag: de koloniale handelsgeest en de bestuurlijke mentaliteit, 1600-1940', in: Esther Captain, Gert Oostindie en Valika Smulders eds., *Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag* (Amsterdam 2022) 73-89.
- Schwartz, Gary, 'Terms of Reception. Europeans and Persians and Each Other's Art', in: Michael North en Thomas Kaufmann eds., *Mediating Netherlandish Art and Material Culture in Asia* (Amsterdam 2014) 25-63.
- Smeulders, Valika en Lisa Lambrechts, 'Dirk. Van abilitonist tot slavenhouder' in: Valika Smeulders en Evelien Sint Nicolaas eds., *Slavernij: het verhaal van João, Wally, Oopjen, Paulus, Van Bengalen, Surapati, Sapali, Tula, Dirk, Lohkay* (Amsterdam en Antwerpen 2021) 240-263.
- Smit, Cor, *Strijden tegen armoede. Tweehonderd jaar Leidsche Maatschappij van Weldadigheid ter Voorkoming van Verval tot Armoede* (Leiden 2018).
- Sperling, Marise, 'Die wit man altyd baas wees', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 13:2 (2010) 24-44.
- Steenmeijer, Guido, 'De Laecken-Halle. Bouw en gebruik 1639-1868', in: Meta Knol, Aukje Vergeest en Jori Zijlmans eds., *Museum De Lakenhal. Gebouw, geschiedenis, collectie* (Rotterdam 2019) 57-74.
- Stowell, Olivia, 'Re-heating the "First" Thanksgiving: the Thanksgiving episode as settler colonial narrative' *Critical Studies in Television* 9 (2024).
- Swan, Claudia, 'Collecting Naturalia in the Shadow of Early Modern Dutch Trade', in: Londa Schiebinger en Claudia Swan eds., *Colonial Botany. Science, Commerce, and Politics in the Early Modern World* (Philadelphia 2005) 223-236.
- Swan, Claudia, 'Of Gardens and other Natural History Collections in Early Modern Holland. Modes of Display and Patterns of Observation', in: Robert Felfe en Kirsten Wagner eds., *Museum, Bibliothek, Stadtraum. Räumliche Wissensordnungen 1600-1900* (Berlijn 2010) 173-190.
- Swan, Claudia, 'Apotheker, tuinman, verzamelaar. Christiaan Porrets omgang met de wonderen van de natuur', in: Esther van Gelder ed., *Bloeiende kennis. Groene ontdekkingen in de Gouden Eeuw* (Hilversum 2012) 55-62.
- Swan, Claudia, 'Birds of paradise for the sultan. Early seventeenth-century Dutch-Turkish encounters and the uses of wonder' *De Zeventiende Eeuw* 29:1 (2013) 49-63.
- Termen-de Loos, J. 'De bouwgeschiedenis van het hofje Meermansburg' *Leids Jaarboekje* 44 (1952) 118-131.
- Thiels, Ch. en A.M. Luyendijk-Elshout, 'De Leidse chirurgijns en hun kamer boven de waag' *Nederlands Kunsthistorisch jaarboek* 31 (1980) 215-238.
- Tros, Tamar, 'Wij waren het eerste vonkje' *Mare Leids Universitair Weekblad* 47:13 (2023) 6.
- Uffelen, G.A. van en P.J.A. Keßler, *425 years Hortus botanicus Leiden* (Leiden 2015).
- Velden, Sjaak van der, 'Kinderopvang bij De Heyder in 1885' *Dirk van Eck boekje* (2013) 67-89.
- Veldman, Sarina, 'Prins der botanici. De reizen, verzamelingen en studies van Paul Hermann', in: Esther van Gelder ed., *Bloeiende kennis. Groene ontdekkingen in de Gouden Eeuw* (Hilversum 2012) 148-157.
- Verbaan, Eddy, *De woonplaats van de faam. Grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse Republiek* (Hilversum 2011).
- Vink, Stef, 'Leiden en de Oude West-Indische Compagnie, 1621-1674' (ongepubliceerd werkstuk Geschiedenis Universiteit Leiden 2022).
- Walsh, Patrick, *The South Sea Bubble and Ireland. Money, Banking and Investment, 1690-1721* (Woodbridge 2014).
- Weststeijn, Arthur, *De radicale Republiek. Johan en Pieter de la Court, dwarse denkers uit de gouden eeuw* (Amsterdam 2013).

- Weststeijn, Arthur, *Het Welvaren van Leiden* (Amsterdam 2018).
- Wieren-Maan, Dita van, 'Met tranen in mijn ogen...' *Brieven aan het Heilige Geest Weeshuis te Leiden* (Leiden 2018).
- Zijlmans, Jori, Ponsen, Arti en Roepers, Nicole, *Holland Mania. Amerikaanse en Japanse beeldvorming over Nederland* (Leiden 2009).
- Zoeteman, Martine, "'Tot hun groot hartseer en schade". Opsluiting op verzoek van ouders en andere familieleden' *Leids Jaarboekje* 90 (1998) 34-53,
- Zoeteman, Martine, *De studentenpopulatie van de Leidse universiteit, 1757-1812: "Een volk op zyn Siams gekleet eenige mylen van Den Haag woonende"* (Leiden 2011).

Websites

- Actiegroep Doorbraak, 'Actie tegen Leids Indië-Monument', website *Doorbraak*, (januari 2000) <https://www.doorbraak.eu/gebladerte/10626f37.htm> (laatst geraadpleegd 22 oktober 2024).
- Actiegroep Doorbraak, '#Beeldenstorm: onderneem actie tegen koloniaal afval bij jou in de buurt!', website *Doorbraak*, (2 juni 2022) <https://www.doorbraak.eu/beeldenstorm-onderneem-actie-tegen-koloniaal-afval-bij-jou-in-de-buurt-video/> (laatst geraadpleegd 22 oktober 2024).
- Allen, Rose Mary, Esther Captain, Matthias van Rossum en Urwin Vyen, *Het Nederlandse koloniale verleden en zijn doorwerkingen*. *Kennisagenda 2025-2035* (online publicatie 2023) <https://www.staatenslavernij.nl/nl/de-kennisagenda/> (laatst geraadpleegd 7 maart 2025).
- Amatmoekrim, Karin, 'Deze dappere man leidde de eerste grote opstand tegen de Nederlandse slavernij', *De Correspondent* (22 januari 2021) <https://decorrespondent.nl/9762/deze-dappere-man-leidde-de-eerste-grote-opstand-tegen-de-nederlandse-slavernij/ebcdabd1-031c-08e5-0906-52a682972235> (laatst geraadpleegd 17 oktober 2024).
- Black Archives, <https://www.theblackarchives.nl/ira-aldrige.html> (laatst geraadpleegd 12 oktober 2024).
- Blekendaal, Martijn, 'De arrestatie van Mohammad Hatta', *Historisch Nieuwsblad* (22 juni 2006) <https://www.historischnieuwsblad.nl/de-arrestatie-van-mohammed-hatta/> (laatst geraadpleegd 7 augustus 2024).
- Boot, Joke, 'Paul du Rieu (1791-1857) keldergraf 98 vak A', website *begraafplaats Groenesteeg* (augustus 2015) https://www.begraafplaatsgroenesteeg.nl/N_B_personen/Du%20Rieu%20-%20versie%20website.pdf (laatst geraadpleegd 3 mei 2024).
- Boot, Joke, 'François Was (1846-1903) zandgraf 403, vak G', website *begraafplaats Groenesteeg* (september 2015) https://www.begraafplaatsgroenesteeg.nl/N_B_personen/Was%20-%20versie%20website.pdf (laatst geraadpleegd 10 maart 2024).
- Boom, Stef van den, 'Jubileumverpakking van ingeblikte nasi goreng', website *Things That Talk* (2022) <https://thingsthattalk.net/nl/t/tt:TRrywW> (laatst geraadpleegd 20 oktober 2024).
- 'Brouchovenlijst', Website *Historische Vereniging Oud Leiden*, <https://www.oudleiden.nl/werkgroepen/jan-van-hout-archiefonderzoek/brouchovenfonds/brouchovenlijst> (laatst geraadpleegd 2 oktober 2024).
- De Stem van Leiden, 'Verhaal: Jeugdherinneringen van C.J. de Fremery, 1849-1855' (10 februari 2020) <https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/uw-verhalen/uw-verhalen/verhaal/id/844%20> (laatst geraadpleegd 20 oktober 2024).
- Dijke, Isaak van, 'Irawan Soejono: het verzet van 'Henk van De Bevrijding Oorlogsbronnen' (17 oktober 2024) <https://www.oorlogsbronnen.nl/artikel/irawan-soejono-het-verzet-van-henk-van-de-bevrijding> (laatst geraadpleegd 20 oktober 2024).
- Kallenberg, Lodewijk, 'Frederik Kaiser (1808-1872) zandgraf 400, vak G', website *begraafplaats Groenesteeg* (december 2019) https://www.begraafplaatsgroenesteeg.nl/N_B_personen/Artikel%20Kaiser.pdf (laatst geraadpleegd 3 mei 2024).
- 'Kritiek op het Pilgrim herdenkingsjaar', website *Doorbraak*, <https://www.doorbraak.eu/kritiek-op-het-pilgrim-herdenkingsjaar-in-leiden/> (laatst geraadpleegd 11 oktober 2024).
- Lydia Figes, 'Ira Aldridge: a brief visual history of the Black Shakespearean actor', website *Art UK* (1 oktober 2021) <https://artuk.org/discover/stories/ira-aldrige-a-brief-visual-history-of-the-black-shakespearean-actor> (laatst geraadpleegd 18 oktober 2024).
- Makdoembaks, Nizaar, 'Rehabilitatie Anton de Kom begon al in 1969: geautoriseerde heruitgaves van een dichtbundel en *Wij slaven van Suriname*, gestencild en verspreid door de Surinaamse Studenten Unie (SSU) te Leiden' *Stichting Eerherstel Oorlogsslachtoffers Curaçao* (10 februari 2021), <https://aprilmoorden.nl/wp-content/uploads/2021/02/Anton-de-Kom-SSU-Leiden-DEF.pdf> (laatst geraadpleegd 18 oktober 2024).
- Museum de Fundatie, 'Harm Kamerlingh Onnes – Gemeente Hellendoorn', *Museum de Fundatie* <https://www.museumdefundatie.nl/nl/harm-kamerlingh-onnes/> (laatst geraadpleegd 12 oktober 2024).
- Netiv, Ariela, '#VVDW: Onderwijs op de plantages', *ELO* (11 mei 2023) <https://www.erfgoedleiden.nl/nieuws/vondst-van-de-week/1367-vvdw-onderwijs-op-de-plantages> (laatst geraadpleegd 10 oktober 2024).
- Noort, André van, '#VVDW: Indische dagboek uit WOII', *ELO* (28 april 2023) <https://www.erfgoedleiden.nl/nieuws/vondst-van-de-week/1364-vvdw-indisch-dagboek-uit-woii> (laatst geraadpleegd 18 november 2024).

- Oorlogsbronnen, 'Perhimpunan Indonesia', *Oorlogsbronnen*
<https://www.oorlogsbronnen.nl/thema/Perhimpunan%20Indonesia> (laatst geraadpleegd 15 oktober 2024).
- Sow, Emma, 'De verhalen van het hof', website *Things That Talk* (2022)
<https://thingsthattalk.net/nl/zone/transvaal/t/tt:TdGGCh/stories/stories-of-the-hof> (laatst geraadpleegd 20 oktober 2024).
- Stiphout, Evi van, 'De vergeten wereld van de Surinaamse doeken en de Leidse Katoenmaatschappij', *Universiteit Leiden* (16 september 2024) <https://www.universiteitleiden.nl/nieuws/2024/09/de-vergeten-wereld-van-de-surinaamse-doeken-en-de-leidse-katoenmaatschappij> (laatst geraadpleegd 10 oktober 2024).
- Stiphout, Evi van, 'Stof tot nadenken: de Surinaamse doeken van de Leidsche Katoenmaatschappij', *Modemuze*
<https://modemuze.nl/blog/stof-tot-na%C2%ADden%C2%ADken-de-su%C2%ADri%C2%ADna%C2%ADme-doe%C2%ADken-van-de-leid%C2%ADsche-ka%C2%ADtoen%C2%ADmaat%C2%ADschap%C2%ADpij> (laatst geraadpleegd 10 oktober 2024).
- Stolk, Britt, 'Blog: Weesjongens in dienst van de VOC en de WIC – kinderbrieven als waardevol historisch bronmateriaal', website *Maritiem Portal* (1 mei 2022) <https://maritiemportal.nl/blog-weesjongens-in-dienst-van-de-voc-en-wic-kinderbrieven-als-waardevol-historisch-bronmateriaal/> (laatst geraadpleegd 30 september 2024).
- 'This vile custome': a history of tobacco's medical interpretations', Website *Royal College of Physicians of Edinburgh*
<https://www.rcpe.ac.uk/heritage/heritage-blog/vile-custome-history-tobaccos-medical-interpretations> (laatst geraadpleegd 13 augustus 2024).
- Versluys, Annemiek, 'Michael Jan de Goeje, keldergraf 198, vak B', website *begraafplaats Groenesteeg* (december 2017)
https://www.begraafplaatsgroenesteeg.nl/N_B_personen/Artikel%20de%20Goeje.pdf (laatst geraadpleegd 10 maart 2024).

Eindnoten

¹ Gert Oostindie en Karwan Fatah-Black, *Sporen van de slavernij in Leiden* (Leiden 2017).

² Zie voor een recent overzicht van de Nederlandse slavernijgeschiedenis de bijdragen van verschillende auteurs in: Rose Mary Allen, Esther Captain, Matthias van Rossum en Urwin Vyent, eds., *Staat en slavernij: het Nederlandse koloniale slavernijverleden en zijn doorwerkingen* (Amsterdam 2023).

³ Zie voor een goede uiteenzetting van deze problematiek Sanne Ravensbergen, 'Het lawaai van het koloniaal archief: de constructie van archieven en collecties' en 'De archiefdraad oppakken: historisch onderzoek in het koloniaal archief' in: Schrikker et. al., *Nederlands kolonialisme van archief tot geschiedschrijving. Een gids voor onderzoekers* (Leiden 2023) 99-126, 127-153.

⁴ Gerhard de Kok, *Walcherse ketens: De trans-Atlantische slavenhandel en de economie van Walcheren, 1755-1780* (Zutphen 2020); Alex van Stipriaan, *Rotterdam in slavernij* (Amsterdam 2020); Gert Oostindie (red.), *Het koloniale verleden van Rotterdam* (Amsterdam 2020); Francio Guadeloupe, Liane van der Linden en Paul van de Laar (red.), *Rotterdam, een postkoloniale stad in beweging* (Amsterdam 2020).

⁵ Nancy Jouwe, Matthijs Kuipers en Remco Raben (red.), *Slavernij en de stad Utrecht*, (Zutphen 2021); Rosemarijn Hoeft e.a., *Koloniaal Haarlem* (Haarlem 2023); Esther Captain, Gert Oostindie en Valika Smeulders (red.), *Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag* (Amsterdam 2022); Nancy Jouwe, Gerrit Verhoeven en Ingrid van der Vlis, *Rapport slavernijverleden van Delft* (Delft 2023); Rosemarijn Hoeft, *Een westers beschavingsoffensief: sporen van het koloniaal en postkoloniaal verleden van Tilburg* (Zutphen 2024); Suzanne Rastovac e.a., *De stad verteld: Vooronderzoek naar het slavernijverleden van Eindhoven* (digitaal gepubliceerd, 2024); het onderzoek naar het slavernijverleden van de gemeente Nijmegen startte in mei 2024 en wordt momenteel nog uitgevoerd door dr. Joris van den Tol, dr. Coen van Galen, Luc Meijboom en Lianne Wilhelmus; Coretta Bakker (red.), *Het koloniaal en slavernijverleden van Gouda: Een verkenning* (Gouda, 2024).

⁶ Dirk Jaap Noordam, *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum 1994) 10-20, 41; Maarten Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1780* (Amsterdam 1985) 30-32; S. Groenveld en Jan A.F. de Jongste, 'Bestuur en beleid', in: S. Groenveld ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 2 1574-1795* (Leiden 2003) 54-83, aldaar 55-61.

⁷ Prak, *Gezeten burgers*, 30.

⁸ Ibidem, 45-46.

⁹ Groenveld en De Jongste, 'Bestuur en beleid', 61-62.

¹⁰ Stef Vink, 'Leiden en de Oude West-Indische Compagnie, 1621-1674' (ongepubliceerd werkstuk Geschiedenis Universiteit Leiden 2022) 6-13; Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Stadsarchief van Leiden (SAIL) (0501a), inv.nr. 6701, 'Lijsten van door de bode te ontbieden personen, zijnde potentiële deelnemers in de WIC, een lijst van intekenaren (?) en een index daarop, 1622'.

¹¹ Jaap Jacobs, 'Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld' *Jaarboek van het Centraal Bureau voor genealogie* 50 (1996) 108-131.

¹² Vink, 'Leiden en de Oude West-Indische Compagnie', 6 en 10.

¹³ De brieven zijn opgenomen in: ELO, SAIL, inv.nr. 6699, 'Stukken betreffende de WIC in het algemeen, 1621-1682'.

¹⁴ ELO, SAIL (0501a), inv.nr. 6706. 'Memorie betreffende het wonen van de Leidse bewindhebber van de WIC te Leiden (begin 18e eeuw)'.

¹⁵ Vink, 'Leiden en de Oude West-Indische Compagnie', 10-11.

¹⁶ Nancy Jouwe, Gerrit Verhoeven en Ingrid van der Vlis, *Rapport slavernijverleden van Delft* (Delft 2023) 9; Johathan Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall (1477-1806)* (Oxford 1998) 315-327.

¹⁷ ELO, SAIL (0501A), inv.nr. 480, 'Vroedschapsboeken. T. 1638-1649', 19 juni 1645.

¹⁸ Femme Gaastra, 'Leiden en de VOC', in: Dick E.H. de Boer ed. *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Zwolle 1982) 52-64, aldaar 56-57.

¹⁹ Noordam, *Geringde buffels en heren van stand*, 27; Prak, *Gezeten burgers*, 123.

²⁰ Femme Gaastra, 'De textielhandel van de VOC' *Textielhistorische Bijdragen* 34 (1994) 50-69, aldaar 63.

²¹ ELO, SAIL (0501a), inv.nr. 6716. 'Rapport van David van Royen betreffende de VOC wegens de vernieuwing van het octrooi, met bijlagen, 1740', f. 9.

²² ELO, SAIL (0501a), inv.nr. 6717, 'Memorie betreffende het nadeel van de aanvoer van stoffen door de VOC voor de Leidse textielindustrie en de onbillijke verdeling van de lakenhandel met Perzië en Oost-Indië door de VOC, opgesteld i.v.m. het te vernieuwen octrooi, (ca. 1740)'.

²³ ELO, SAIL (0501a), inv.nr. 6716, 'Rapport van David van Royen', f. 25v-28v.

²⁴ ELO, SAIL (0501a), inv.nr. 6718, 'Ingekomen en minuten van uitgaande stukken betreffende de Leidse verhouding tot de VOC en leveranties van lakense stoffen door Leidse ondernemingen, 1741-1743'.

²⁵ ELO, SAIL (0501a), inv.nr. 6720, 'Ingekomen en minuten van uitgaande stukken van Jan van Royen Adriaansz., bewindhebber van de VOC, i.v.m. octrooi vernieuwing, 1772-1774', hierbinnen: brief van Michiel Abraham van Peene, 7-3-1771.

²⁶ Ibidem, hierbinnen: brief van Jan van Royen Davidsz., februari 1774.

²⁷ Ibidem, hierbinnen: brief van Jan van Royen Davidsz., 1-3-1774.

²⁸ ELO, SAIL (0501a), inv.nr. 6724. 'Stukken betreffende aan de VOC geleverde lakens en grijnen, o.a. door Leidse fabrikanten'.

- ²⁹ ELO, SAIL (0501a), inv.nr. 10374, “Repartitie- en quitantieboeken van de oostindize actiën”, registers van uitkeringen van dividend van 5 aandelen in de kamer Zeeland van de VOC, op naam van de stad gesteld, 1670-1765’.
- ³⁰ Het contract is opgenomen in: ELO, SAIL (0501a), inv.nr. 10374, “Repartitie- en quitantieboeken van de oostindize actiën”, registers van uitkeringen van dividend van 5 aandelen in de kamer Zeeland van de VOC, op naam van de stad gesteld, 1670-1765’.
- ³¹ ELO, SAIL (0501a), inv.nr. 10374, “Repartitie- en quitantieboeken van de oostindize actiën”, registers van uitkeringen van dividend van 5 aandelen in de kamer Zeeland van de VOC, op naam van de stad gesteld, 1670-1765’; ELO, SAIL (0501a), inv.nr. 10377, ‘Attestaties de vita en kwitanties van betalingen ter tresorie aan aandeelhouders van de kamer Zeeland van de VOC, 1704-1711, 1737-1738’.
- ³² Noordam, *Geringde buffels en heren van stand*, 91; Prak, *Gezeten burgers*, 117 en 122-123.
- ³³ Prak, *Gezeten burgers*, 127.
- ³⁴ NA, Archief van de Tweede West-Indische Compagnie (WIC) (1.05.01.02), inv.nr. 358, ‘Registers van resoluties, 1703’, f.239-240.
- ³⁵ NA, Archief van de Sociëteit van Suriname (SvS) (1.05.03), inv.nr. 273, ‘Ingekomen brieven en papieren van de Gouverneur en andere overheidspersonen. Met bijlagen. 1744 januari-juni’, hierbinnen: ‘Leijste der suijkeren door mij Jh Labadie gekeurt in de Rivier Commewijne & onder Horige Crequen in den maent sept. 1743.’, f. 446.
- ³⁶ Prak, *Gezeten burgers*, 126-127, 184-185 en 194.
- ³⁷ Een marrongemeenschap bestaat uit afstammelingen van gevluchte tot slaaf gemaakte Afrikanen die zich in afgelegen gebieden vestigden, meestal in de bossen. In die samenlevingen ontwikkelden ze nieuwe culturen.
- ³⁸ ELO, SAIL, (0501a), inv.nr. 9544, ‘Stukken betreffende het zenden van troepen naar Suriname, 1774’. Het gaat hier om een verzoek dat door het Amsterdamse stadsbestuur werd ingediend bij de Staten-Generaal. Raadspensionaris Pieter van Bleijswijk heeft dit verzoek, inclusief bijlagen, naar het Leidse stadsbestuur gestuurd. Amsterdam vond immers dat zij al te veel geld uitgaven aan Suriname en men wilde dat de 100.000 gulden die de verdediging zou kosten, eerlijk over alle provinciën verspreid zou worden. Het is vooralsnog onduidelijk hoe het Leidse stadsbestuur op het verzoek heeft gereageerd.
- ³⁹ Jouwe, Verhoeven en Van der Vlis, *Rapport slavernijverleden van Delft*, 15-18, 23, 39, 61.
- ⁴⁰ NA, Archief van de familie Van Vredenburg (3.20.61.02), inv.nr. 12, ‘Akte van legitimatie door de Staten van Holland ten verzoeken van Abraham van Vredenburg verleend aan Anna Clara Theophile van Vredenburg’.
- ⁴¹ NA, Archief van de familie Van Vredenburg (3.20.61.02), inv.nr. 10, ‘Contract tussen Abraham van Vredenburg en Barbara van den Brouck over den afstand van de helft der plantage van Vredenburg ten behoeve van hun dochter Clara Theophile’.
- ⁴² NA, Archief van de familie Van Vredenburg (3.20.61.02), inv.nr. 7, ‘(...) requesten en memorien van Anna van Vredenburg (zuster van Abraham) gehuwd met Jacob Gronovius aan de Staten van Holland om zich te verzetten tegen bovengenoemde wetgeving’.
- ⁴³ NA, Archief van de familie Van Vredenburg (3.20.61.02), inv.nr. 15, ‘Twee brieven van Barbara van den Broeck aan haar dochter Anna Clara Theophile van Vredenburg’, brief van 20 december 1710.
- ⁴⁴ Ibidem, brief van 20 augustus 1708.
- ⁴⁵ NA, SvS (1.05.03), inv.nr. 125, ‘Request van J. van der Marsche en andere belanghebbenden om een regeling te treffen voor de aanvoer van slaven naar, de defensie van en de vrije handel op de kolonie Suriname’.
- ⁴⁶ ELO, ONA (0506), inv.nr. 1324, aktenr. 54. Archief van notaris Dirck [Abrahamsz.] Toornvliet, 1675-1725.
- ⁴⁷ Prak, *Gezeten burgers*, 184-185; L. J. Boom, ‘Dien godlosen hoop van menschen’. *Vervolging van homoseksuelen in de Republiek in de jaren dertig van de achttiende eeuw* (Amsterdam 1997) 54-56, 106, 124-127, 205 en 331.
- ⁴⁸ NA, SvS (1.05.03), inv.nr. 132, ‘Resoluties van Gouverneur en Raden. Met bijlagen. 1724-1731’, f. 822-823.
- ⁴⁹ Ibidem, 16 maart 1729.
- ⁵⁰ Informatie over de omvang en samenstelling van de Leidse stadsbesturen in de periode 1796-1850 is te vinden in de zogeheten ‘adresboekjes’. Hierin staat per jaar een duidelijk overzicht opgenomen van welke personen, welke functie bekleedden. Van enkele jaren ontbreekt het jaarboekje echter, zoals van 1809.
- ⁵¹ Vanaf 1851 is het zogeheten *Het Leidse Pluche* bijgehouden. Dit is een overzicht van personen die in de periode 1851-2007 verschillende functies hebben vervuld in het Leidse stadsbestuur. Op alfabetische volgorde, compleet met biografische informatie staat hierin ook de nevenactiviteiten van de stadsbestuurders vermeld.
- ⁵² Herman Amptmeijer en Cor Smit, ‘Onzalige partijenschappen: Bestuur en politiek’, in: Boudien de Vries ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 3 - 1795-1896* (Leiden 2004) 11-135, aldaar 115.
- ⁵³ Smit, *Strijden tegen armoede*, 24.
- ⁵⁴ De achtergrondinformatie over de Maatschappij van Weldadigheid is gebaseerd op het boek dat Cor Smit schreef over het tweehonderdjarig bestaan van de vereniging: Cor Smit, *Strijden tegen armoede. Tweehonderd jaar Leidsche Maatschappij van Weldadigheid ter Voorkoming van Verval tot Armoede* (Leiden 2018).
- ⁵⁵ Op 10 april 1815 vond er een enorme uitbarsting plaats van de vulkaan Tambora op het eiland Soembawa in het toenmalige Nederlands-Indië. De ramp zorgde voor bijna honderdduizend doden in de archipel, en het puin en stof dat daardoor in de dampkring kwam, beïnvloedde het klimaat over de hele wereld in de jaren die volgden. Smit, *Strijden tegen armoede*, 24.
- ⁵⁶ Ibidem, 13.
- ⁵⁷ Ibidem, 33.
- ⁵⁸ Ibidem.
- ⁵⁹ Ibidem, 35.

-
- ⁶⁰ Ibidem, 39.
- ⁶¹ Ibidem, 34.
- ⁶² Werkgroep Leden Leidse Gemeenteraad, *Het Leidse Pluche*, 139-140.
- ⁶³ ELO, Archief van de familie Hubrecht 1568-2005 (0529A), inv.nr. 285, 'Krantenknipsels betreffende een expeditie naar Nieuw-Guinea met o.a. P.F. Hubrecht, 1920-22' en inv.nr. 1665, '1 Foto's van de wetenschappelijke expeditie naar Nieuw-Guinea, 1920'.
- ⁶⁴ Over deze vondst is al eens geschreven door Erfgoed Leiden en Omstreken. Zie daarvoor: André van Noort, '#VVDW: Indische dagboek uit WOII', *website ELO* (28 april 2023) <https://www.erfgoedleiden.nl/nieuws/vondst-van-de-week/1364-vvdw-indisch-dagboek-uit-woii> (laatst geraadpleegd 18 november 2024).
- ⁶⁵ ELO, Archief van de familie Hubrecht 1568-2005 (0529A), inv.nr. 76, 'Correspondentie en andere stukken betreffende de N.V. Cultuurmaatschappij Kremboong en Toelangan met J.B. Hubrecht als aandeelhouder, 1936-1938'; inv.nr. 77, 'Rapporten en berichten van de Vereenigde Javasuiker Producenten, 1927-1929'; inv.nr. 152, 'Stukken betreffende de N.V. Cultuurmaatschappij Kremboong en Toelangan, 1959-1962'; inv.nr.295, 'Inventaris van de boedel in het huis van Hubrecht te Kremboong, 1951' en inv.nr.360: 'Dagboek van J.B. Hubrecht op Kremboong en Toelangan, 1950'.
- ⁶⁶ Raadslid Adrien Kluit: Werkgroep Leden Leidse Gemeenteraad, *Het Leidse Pluche*, 152-153. Joan Frederik Sandifort en Adrien Kluit kenden elkaar al voordat ze betrokken raakten bij de oprichting van de Kweekschool voor Zeevaart. Ze waren oud-zeeofficieren. Kluit was ten tijde van de oprichting van de Kweekschool voor Zeevaart ook secretaris van de Leidse afdeling van de Maatschappij van Weldadigheid.
- ⁶⁷ Rudie Kagie, *Jantjes van Leiden* (Leiden 1986) 12-13.
- ⁶⁸ Ibidem, 44.
- ⁶⁹ Werkgroep Leden Leidse Gemeenteraad, *Het Leidse Pluche*, 114; Raadsleden Michael Jan de Goeje en François Was liggen zijn op de begraafplaats Groenesteeg begraven. Naar hen is onderzoek gedaan, zie daarvoor Joke Boot, 'François Was (1846-1903) zandgraf 403, vak G', *website begraafplaats Groenesteeg* (september 2015) https://www.begraafplaatsgroenesteeg.nl/N_B_personen/Was%20-%20versie%20website.pdf (laatst geraadpleegd 10 maart 2024); Annemiek Versluys, 'Michael Jan de Goeje, keldergraf 198, vak B', *website begraafplaats Groenesteeg* (december 2017) https://www.begraafplaatsgroenesteeg.nl/N_B_personen/Artikel%20de%20Goeje.pdf (laatst geraadpleegd 10 maart 2024).
- ⁷⁰ Christinus Wijnand Hubrecht: Werkgroep Leden Leidse Gemeenteraad, *Het Leidse Pluche*, 139-140; Samuel le Poole: Ibidem, 205; Herman Cornelis Juta: Ibidem, 146; François Was: Ibidem, 255-256.
- ⁷¹ Cees Fasseur, 'Hemelse godin of melkgevende koe. De Leidse universiteit en de Indische ambtenaarsopleiding 1825-1925' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 103 (januari 1988) 209-224, aldaar 213.
- ⁷² Ibidem, 214.
- ⁷³ Ibidem.
- ⁷⁴ Handelingen van de raad gemeente Leiden (1 maart 1877) <https://leiden.courant.nu/issue/HR/1877-03-01/edition/null/page/1> (laatst geraadpleegd 2 april 2024) 15-17.
- ⁷⁵ Voor informatie wanneer Goudsmit in de gemeenteraad zat en wat zijn nevenfuncties betroffen, zie: Werkgroep Leden Leidse Gemeenteraad, *Het Leidse Pluche*, 115-116.
- ⁷⁶ Handelingen van de raad gemeente Leiden (1 maart 1877).
- ⁷⁷ Ibidem.
- ⁷⁸ Handelingen van de raad gemeente Leiden (6 september 1877) <https://leiden.courant.nu/issue/HR/1877-09-06/edition/null/page/1> (laatst geraadpleegd 2 april 2024) 71-72.
- ⁷⁹ Ibidem.
- ⁸⁰ Ibidem.
- ⁸¹ Ibidem.
- ⁸² Handelingen van de raad gemeente Leiden (6 september 1877); Conrad Cock: Werkgroep Leden Leidse Gemeenteraad, *Het Leidse Pluche*, 80; Johannes Groll: Ibidem, 117; Louis Marie de Laat de Kanter: Ibidem, 168.
- ⁸³ Het boekje *Bepalingen betreffende de gemeentelijke inrichting tot opleiding van Oost-Indische Ambtenaren te Leiden* dat in 1883 door boekdrukkerij P.W.M. Trap te Leiden is gedrukt, noemt De Laat de Kanter als lid van het curatorium Dat betekent dat hij tegelijkertijd zowel curator van de Gemeentelijke instelling als burgemeester van Leiden was. Hij vervulde deze functie namelijk vanaf 1880 tot aan zijn dood in 1894. Voor meer informatie zie: Werkgroep Leden Leidse Gemeenteraad, *Het Leidse Pluche*, 180.
- ⁸⁴ ELO, Archief van de Gemeentelijke instelling voor de opleiding van Oostindische ambtenaren te Leiden, 1877-1891 (0203), inv.nr. 6, 'Programma van lessen van de cursussen 1881/82-1896/97. Gedrukt 1881-1897'.
- ⁸⁵ Ibidem.
- ⁸⁶ Handelingen van de raad gemeente Leiden (19 november 1885) <https://leiden.courant.nu/issue/HR/1885-11-19/edition/null/page/1> (laatst geraadpleegd 2 april 2024) 87-96.
- ⁸⁷ Ibidem.
- ⁸⁸ Ibidem; ELO, Archief van de Gemeentelijke instelling voor de opleiding van Oostindische ambtenaren te Leiden, 1877-1891 (0203), inv.nr.4, 'Lijst van ingeschrevenen met vermelding van hun geboorteplaats en leeftijd, 1878-1891'.
- ⁸⁹ Handelingen van de raad gemeente Leiden (19 november 1885).
- ⁹⁰ Ibidem.

- ⁹¹ Handelingen van de raad gemeente Leiden (3 december 1885) <https://leiden.courant.nu/issue/HR/1885-12-03/edition/null/page/2> (laatst geraadpleegd 2 april 2024) 98.
- ⁹² Handelingen van de raad gemeente Leiden (12 februari 1891) <https://leiden.courant.nu/issue/HR/1891-02-12/edition/null/page/3> (laatst geraadpleegd 2 april 2024) 11-13.
- ⁹³ Ibidem.
- ⁹⁴ Ibidem.
- ⁹⁵ Fasseur, 'Hemelse godin of melkgevende koe', 209.
- ⁹⁶ Door Erfgoed Leiden is er al eens geschreven over dit pamflet uit 1830. Zie daarvoor: Ariela Netiv, '#VVDW: Onderwijs op de plantages', *website ELO* (11 mei 2023) <https://www.erfgoedleiden.nl/nieuws/vondst-van-de-week/1367-vvdw-onderwijs-op-de-plantages> (laatst geraadpleegd 10 oktober 2024).
- ⁹⁷ ELO, bibliotheek (LB 78024 portefeuille). *Ciculaire van de Leidsche afdeeling der Maatschappij ter bevordering van het Godsdienstig onderwijs onder de slaven en kleurlingen in de kolonie Suriname* (Leiden: 1830).
- ⁹⁸ Ariela Netiv, '#VVDW: Onderwijs op de plantages'.
- ⁹⁹ Ibidem.
- ¹⁰⁰ In dit hoofdstuk wordt de Leidse Katoenmaatschappij in het kort behandeld. In het volgende hoofdstuk over het economische belang van de koloniën voor Leidenaren komt de Leidse Katoenmaatschappij uitvoerig aan bod.
- ¹⁰¹ Het archief van de Haagse Vereeniging Oost en West werd in 1971 overgedragen aan het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV).
- ¹⁰² KITLV, *Treasures: uit de collecties van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde te Leiden*, via <https://www.kitlv.nl/wp-content/uploads/2014/06/24-9-09-Treasures.pdf> (laatst geraadpleegd 10 mei 2024) 94-95.
- ¹⁰³ ELO, archieven van het Leidsche Studenten Corps (deel 2) betreffende de subverenigingen, commissies, (streek-)gezelschappen, genootschappen en disputen, 1820-1972 (0260A), inv.nr. 2074, 'Stukken betreffende het huishoudelijk reglement van de Vereniging Oost en West der studenten te Leiden, 1911'; R.B. Karels, *Mijn aardse leven vol moeite en strijd: Raden Mas Noto Soeroto, Javaan, dichter, politicus, 1888-1951*, Proefschrift aan Universiteit van Amsterdam (Gouda 2008) 119-120.
- ¹⁰⁴ Nieuwe Leidsche Courant, 'Suriname – een land met veel problemen: Peter Creutzberg voor "Oost en West"', 6 maart 1951.
- ¹⁰⁵ Ibidem.
- ¹⁰⁶ Ibidem.
- ¹⁰⁷ Felix Driessen, 'In memoriam: Peter Ludwig Carl Driessen' *Leids Jaarboekje* (1906) 3-27, aldaar 20.
- ¹⁰⁸ Dit is geen compleet overzicht van de raadsleden. Er zullen vast en zeker nog meer mannen zijn, maar het geeft wel een inzicht in de dwarsverbanden die er bestaan tussen de raadsleden die financieel profiteerden van de koloniën.
- ¹⁰⁹ In *Het Leidse Pluche* staat bij het beroep van Jan Huges dat hij tabaksplanter was op Sumatra, maar verder staat er geen informatie bij genoteerd. Zie: Werkgroep Leden Leidse Gemeenteraad, *Het Leids Pluche*, 140.
- ¹¹⁰ Zie voor meer informatie *Het Leids Pluche*. Voor Johannes Philippus de la Rie: *Het Leidse Pluche*, 211; Hendrik van Welzen: *Het Leidse Pluche*, 257 en Siebren Boer: *Het Leidse Pluche*, 64-65.
- ¹¹¹ Werkgroep Leden Leidse Gemeenteraad, *Het Leidse Pluche*, 262.
- ¹¹² Leidsch Dagblad, 30 september 1949.
- ¹¹³ NA, omschrijving van 2.20.01 Inventaris van het Archief van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) (1784) 1824-1964 (1994). Zie: <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.20.01> (laatst geraadpleegd 18-11-2024).
- ¹¹⁴ Bij de oprichting van de NHM bedroeg het aantal kiescolleges twaalf: Amsterdam, Brussel, Brugge, Doornik, Dordrecht, Gent, Leiden, Middelburg, Oostende, Rotterdam en Schiedam. Het aantal kiescolleges varieerde in de loop van de tijd. In 1831 bestond het aantal uit zes en werden ernaast in Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht, Middelburg en 's-Gravenhage ook namens het kiesdistrict Leiden een commissaris aangesteld. Zie de pagina van het archief van de NHM op de website van het Nationaal Archief: <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.20.01>
- ¹¹⁵ ELO, Familiearchief (Siegenbeek) Van Heukelom, (1514) 1610-1928 (0546), inv.nr. 580, 'Stukken betreffende een obligatie op hypotheek van plantages in Suriname, nagelaten door Paulus du Rieu aan zijn minderjarige kinderen, Paulus en Sara Cornelia Petronella du Rieu, onder voogdij van Jan Pieter van Klinkenberg Dozy en Etienne Luzac 7a, welke na hun meerderjarigheid door Paulus du Rieu aan zijn zuster in volle en vrije eigendom wordt gecedeerd, 1806-1820'.
- ¹¹⁶ Wat het precieze aandeel van de familie Du Rieu hierin is geweest is onduidelijk, maar de obligatie in het archief vormt een startpunt.
- ¹¹⁷ Joke Boot, 'Paul du Rieu (1791-1857) keldergraf 98 vak A', *website begraafplaats Groenesteeg* (augustus 2015) https://www.begraafplaatsgroenesteeg.nl/N_B_personen/Du%20Rieu%20-%20versie%20website.pdf (laatst geraadpleegd 3 mei 2024).
- ¹¹⁸ Ibidem. De hofjes waar hij als regent bij betrokken was waren onder meer het Jan Pesijnhofje (1832-1856), het Tevelingshofje (1837-1857) het Van Assendelfthofje (1838-1856), het Brouckhovenhofje (1840-1856) en het Pieter Gerritsz Speckhofje (1852-1856).
- ¹¹⁹ Johann Seelig: Werkgroep Leden Leidse Gemeenteraad, *Het Leidse Pluche*, 223; Hendrik Johannes Bool: Werkgroep Leden Leidse Gemeenteraad, *Het Leidse Pluche*, 65.
- ¹²⁰ Niet alle ingeschrevenen rondde de gehele tweejarige opleiding af. Het was ook mogelijk om enkele vakken te volgen. ELO, Archief van de Gemeentelijke instelling voor de opleiding van Oostindische ambtenaren te Leiden, 1877-1891 (0203), inv.nr.4, 'Lijst van ingeschrevenen met vermelding van hun geboorteplaats en leeftijd, 1878-1891'.

- ¹²⁰ Werkgroep Leden Leidse Gemeenteraad, *Het Leidse Pluche*, 105.
- ¹²¹ Ibidem, 147.
- ¹²² Lodewijk Kallenberg, 'Frederik Kaiser (1808-1872) zandgraf 400, vak G', *website begraafplaats Groenesteeg* (december 2019) https://www.begraafplaatsgroenesteeg.nl/N_B_personen/Artikel%20Kaiser.pdf (laatst geraadpleegd 3 mei 2024).
- ¹²³ Rob van den Berg, *Een passie voor precisie. Frederik Kaiser (1808-1872), vader van de Leidse Sterrewacht* (Amsterdam 2022); Ligia Giay, 'Aenbiedende onse vermogen tot dienst ende avantage van uwe Compagnie': Explorative report on the colonial and slavery history of Leiden University (Leiden 2025).
- ¹²⁴ Werkgroep Leden Leidse Gemeenteraad, *Het Leidse Pluche*.
- ¹²⁵ Werkgroep Leden Leidse Gemeenteraad, *Het Leidse Pluche*, 263-264.
- ¹²⁶ Ibidem, 92.
- ¹²⁷ Ibidem, 156.
- ¹²⁸ George Philibert Hewitt: Werkgroep Leden Leidse Gemeenteraad, *Het Leidse Pluche*, 129; Ibidem, 270.
- ¹²⁹ ELO, Archief van de Weeskamer te Leiden (0518), inv.nr. 15202-15208, 'Jan de Raedt'.
- ¹³⁰ Cátia Antunes en Filipa Ribeiro da Silva, 'Windows of global exchange: Dutch ports and the slave trade, 1600-1800' *The International Journal of Maritime History* 30:3 (2018) 422-441, aldaar 436.
- ¹³¹ Sjoerd Ramackers, 'Daniel van Eijs – Van lakenhandelaar naar plantage-eigenaar (1725-1739)' *Leids Jaarboekje* (2023) 72-89, aldaar 80.
- ¹³² Stefan Glasbergen, 'Leydenshoop. Hoe Leidse Joden een plantage in Suriname stichtten' *Leids Jaarboekje* (2022) 96-117, aldaar 101-105.
- ¹³³ Ibidem, 105-113.
- ¹³⁴ Oostindie en Fatah-Black, *Sporen van de slavernij*, 18-20 en 40-41.
- ¹³⁵ Ramackers, 'Daniel van Eijs', 84, 85-86.
- ¹³⁶ NA, SvS (1.05.03), inv.nr. 139, 'Resoluties van Gouverneur en Raden, 1747-1747', 22 juni 1747.
- ¹³⁷ NA, Archief van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) (1.04.02), inv.nr. 7956, Kopie-lijsten van de inwoners en kruidnagelbomen op Ambon, 1693', hierbinnen: 'Ambons beschrijvinge der Zielen van 't Jaar 1690', f.28v-29.
- ¹³⁸ Matthias van Rossum, *Kleurrijke Tragiek*.
- ¹³⁹ ELO, Archief van de Weeskamer (0518), inv.nr. 10523, 'Hendrick Cras, gehuwd met Elisabeth Teding: Diverse bijlagen', brief van Elisabeth Teding, Batavia 20 december 1723.
- ¹⁴⁰ Maarten Prak, *Gezeten burgers*, 117-124.
- ¹⁴¹ Ibidem. Zie voor de plantageleningen: Bram Hoonhout, 'Financiering van de vergeten koloniën in Guyana', in: Pepijn Brandon e.a. eds., *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdam-onderzoek* (Amsterdam 2020) 112-119.
- ¹⁴² Wim Klooster en Gert Oostindie, *Realm between Empires. The Second Dutch Atlantic, 1680-1815* (Ithaca en Londen 2018) 67-68.
- ¹⁴³ ELO, Archief van de Weeskamer te Leiden (0518), inv.nr. 6575, 'Everhard ten Ham: Stukken over een negotiatie van gebroeders Ter Borch op plantages op de West-Indische eilanden, 1785 en 1786'.
- ¹⁴⁴ Zie de pagina van het archief van de NHM op de website van het Nationaal Archief: <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.20.01>
- ¹⁴⁵ NA, Archief van de Nederlandsche Handel-Maatschappij 1824-1964 (2.20.01), inv.nr. 8, 'Stukken betreffende de samenstelling en wijziging der statuten', hierbinnen: artikel 59 van de oprichtingsstatuten.
- ¹⁴⁶ Ibidem.
- ¹⁴⁷ NA, Archief van de Nederlandsche Handel-Maatschappij 1824-1964 (2.20.01), inv.nr. 8, 'Stukken betreffende de samenstelling en wijziging der statuten'. Artikel 1 van de oprichtingsstatuten uit 1825 noemt ook enkele Belgische steden waar intekenlijsten liggen. Hieraan is te zien dat dit voor de Belgische revolutie van 1830 plaatsvond, waarna deze steden niet meer bij Nederland hoorden.
- ¹⁴⁸ NA, Archief van de Nederlandsche Handel-Maatschappij 1824-1964 (2.20.01), inv.nr. 8, 'Stukken betreffende de samenstelling en wijziging der statuten', zie de statuutsherziening van 1874, artikel 12.
- ¹⁴⁹ NA, Archief van de Nederlandsche Handel-Maatschappij 1824-1964 (2.20.01), inv.nr. 8, 'Stukken betreffende de samenstelling en wijziging der statuten', zie de oprichtingsstatuten 1825.
- ¹⁵⁰ Ibidem, artikel 69.
- ¹⁵¹ Het is ook interessant om nader onderzoek te verrichten naar familie Le Poole. Zoals ook later in dit hoofdstuk besproken zal worden, bezaten zij aandelen in de NHM, maar produceerde zij tegelijkertijd ook voor hetzelfde bedrijf. In die zin profiteerden zij tweemaal van de groei van de NHM: vraag naar producten alsmede het uitkeren van dividend op hun aandelen.
- ¹⁵² Verslagen van bijeenkomsten van stemgerechtigde aandeelhouders zijn belangrijke documenten om onderzoek te doen naar de invloed van de Leidse stadsbestuurders op de koers van de NHM, per person staan uitspraken genoteerd. Zie hiervoor: NA, Archief van de Nederlandsche Handel-Maatschappij 1824-1964 (2.20.01), inv.nr.12, 'Stukken betreffende vergaderingen van stemgerechtigde deelhebbers [aandeelhouders], alsmede correspondentie van de president inzake verlenging van de werkingsduur van de vennootschap en statutenwijzigingen'.
- ¹⁵³ Karel Davids, 'Neringen, hallen en gilden. Kapitalisten, kleine ondernemers en de stedelijke overheid in de tijd van de Republiek', in: C.A. Davids, W. Fritschy en L.A. van der Valk eds., *Kapitaal, Ondernemerschap en Beleid. Studies over economie en politiek in Nederland, Europa en Azië van 1500 tot heden* (Amsterdam 1996) 95-120, aldaar 96.

- ¹⁵⁴ NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 798, 'Registers van uitgaande brieven aan diverse personen en instanties "hier te lande", 1706-1713', brief van 20 juni 1709.
- ¹⁵⁵ NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 594, 'Ingekomen brieven met bijlagen van Curaçao, 1747-1748'.
- ¹⁵⁶ Ramackers, 'Daniel van Eijs', 79.
- ¹⁵⁷ Henk den Heijer, 'Een Afrikaan in Leids laken', in: Maurits Ebben, Henk den Heijer en Joost Schokkenbroek eds., *Alle streken van het kompas. Maritieme geschiedenis in Nederland* (Zutphen 2010) 277-294, aldaar 280
- ¹⁵⁸ Gisela Jongbloet-van Houtte, *Brieven en andere bescheiden betreffende Daniel van der Meulen 1584-1600. Deel 1. Augustus 1584-september 1585* (Den Haag 1986) XLIX, LVII-LVIII.
- ¹⁵⁹ ELO, Archief van Daniël van der Meulen en Hester de la Faille (0096), inv.nr. 113, Scheepstijdingen, inv.nr. 114: Rekeningen van retouren van het schip genaamd "De Witte Eenhoorn", inv.nr. 116, Request van Joost van Sonneveld c.s. aan burgemeesters van Leiden betreffende de paspoorten voor de schepen "De Heremyt" en "De Salamandre", inv.nr. 117, Bescheiden betreffende het schip "Sphera Mundi".
- ¹⁶⁰ ELO, Sall (0501a), inv.nr. 6699, 'Stukken betreffende de WIC in het algemeen', hierbinnen: 'extract uijt den brief van den Generael van de Cust van Guinea', 31 juli 1639.
- ¹⁶¹ Ibidem.
- ¹⁶² NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 794, 'Registers van uitgaande brieven aan diverse personen en instanties "hier te lande", 1674-1681', hierbinnen: f.221.
- ¹⁶³ NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 1244, 'Balansen op de kapitaalboeken, kohieren Middelburg, Vlissingen, Veere en Tholen, 1681-1705', daarin: 'Ballance getrocken op de Capitaalboucken vande Geoctroijeerde Westindische Compagnie ter Camer van Zeeland. Onder dato ultimo februarij 1689', f. 2.
- ¹⁶⁴ ELO, Sall (0501a), inv.nr. 6699, 'Stukken betreffende de WIC in het algemeen', hierbinnen: 'extract uijt den brief van den Generael van de Cust van Guinea', 31 juli 1639.
- ¹⁶⁵ NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 798, 'Registers van uitgaande brieven aan diverse personen en instanties "hier te lande", 1706-1713', brief van 20 juni 1709.
- ¹⁶⁶ NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 814, 'Register van uitgaande brieven aan diverse personen en instanties in het buitenland, 1730-1749', brief van 14 juli 1733.
- ¹⁶⁷ Olfert Dapper, *Naukeurige beschrijvinge der Afrikaensche gewesten van Egypten, Barbaryen, Lybien, Biledulgerid, Negrosland, Guinea, Ethiopiën, Abyssinie (...)* (Amsterdam 1676) 126-127, 141, 201, 235.
- ¹⁶⁸ Den Heijer, 'Een Afrikaan in Leids laken', 279.
- ¹⁶⁹ Mathias van Rossum en Karwan Fatah-Black, 'Wat is winst? De economische impact van de Nederlandse trans-Atlantische slavenhandel' *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 9:1 (2012) 3-29, aldaar 11.
- ¹⁷⁰ Zeeuws Archief, Archief van de Middelburgse Commerce Compagnie (MCC) (20), inv.nr. 78.3, 'Ingekomen brieven van correspondenten', hierbinnen: brief van Jan du Pon & Zoon, 11 augustus 1738. Zie voor de reis van kapitein Dirk Megem: <https://www.slavenhandelmcc.nl/people> (laatst geraadpleegd 10 augustus 2024).
- ¹⁷¹ Jaap Jacobs, *Een zegenrijk gewest. Nieuw-Nederland in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1999) 219.
- ¹⁷² ELO, Sall (0501a), inv.nr. 2458. 'Brief van Johan van den Bergh met plan om drapiers en lakenfabrikanten aan te trekken uit Rijssel, 1708'.
- ¹⁷³ ELO, Archief van de familie Dozij (0083), inv.nr. 93, 'Memorie van Jaques Dozij betreffende de toestand van zijn zaak, 31 mei 1735'.
- ¹⁷⁴ ELO, Archief van de firma Van Eys (0016), inv.nr. 1u, 'Brieven uit Cádiz', brief van Guilielmo de Wint en Francesco de Wint, Cadiz, 2 juli 1737.
- ¹⁷⁵ NA, SvS (1.05.03), inv.nr. 337, 'Ingekomen brieven en papieren van de Gouverneur en ander overheidspersonen. 1769 januari – 1769 april', 328-331v.
- ¹⁷⁶ NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 82, 'Extracten uit resoluties van de Staten-Generaal betreffende de Oost- en West-Indische Compagnie. West: 1757-1763', f. 233-235.
- ¹⁷⁷ NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 571, 'Ingekomen brieven met bijlagen van Curaçao, met tafels, 1712-1714', f. 794v en 795v.
- ¹⁷⁸ Ramackers, 'Daniel van Eijs', 79.
- ¹⁷⁹ NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 1179, 'Ladingmanifesten van schepen, varende van Curaçao naar het vaderland', 14-2-1786, 4-6-1786, 17-7-1786, 24-7-1786, 19-6-1786, 19-6-1787, 30-7-1787, 29-2-1788, 25-4-1788, 14-7-1789 en 11-6-1790.
- ¹⁸⁰ NA, VOC (1.04.02), inv.nr. 5002, 'Kopie-memorie betreffende de in Batavia ontvangen ladingen van schepen Schiedam en Leiden'. De achttiende-eeuwse cargolijsten zijn doorzoekbaar via de database: [Bookkeeper-General Batavia/Boekhouder-Generaal Batavia](#)
- ¹⁸¹ ELO, Archief van het Sint Salvatorhofje en het Sint Jacobshof (1612), inv.nr. 340, 'Monsterboek van Gommarus van Craeyenbosch betreffende zijn lakenhandel, 1671-1671', f. 11-11v.
- ¹⁸² ELO, Archief van de firma Van Eys, 0016, inv.nr. 1u, ingekomen brieven uit Amsterdam. Brieven van Johan Georg Reijnhardt, 8-8-1735, 24-8-1735, 30-8-1735, 1-10-1735, 16-10-1735, 2-11-1735, 18-8-1736 en 26-10-1736.
- ¹⁸³ NA, VOC (1.04.02), inv.nr. 8800, 'Kopie-missiven en -rapporten ingekomen bij gouverneur-generaal en raden uit Bengalen. 1749-1750', f.92v-93.
- ¹⁸⁴ NA, VOC (1.04.02), inv.nr. 8893, 'Kopie-missiven en -rapporten ingekomen bij gouverneur-generaal en raden uit Coromandel, 1749-1750', f.17.

- ¹⁸⁵ NA, VOC (1.04.02), inv.nr. 8897, 'Kopie-missiven en -rapporten ingekomen bij gouverneur-generaal en raden uit Coromandel, 1752-1752', f.583.
- ¹⁸⁶ ELO, SAI (0501a), inv.nr. 183, 'Burgemeestersdagboek. 2P. 1785-1789', f.28-31.
- ¹⁸⁷ Gaastra, 'De textielhandel van de VOC', 53, 65-66; Gaastra, 'Leiden en de VOC', 58-60.
- ¹⁸⁸ Ingrid W.L. Moerman, 'De familie Le Poole' *Dirk van Eck boekje* (1996) 67-86, aldaar 67.
- ¹⁸⁹ Ibidem, 69.
- ¹⁹⁰ Aangezien de Le Poole's zelf ook aandelen hadden in de NHM en ook op een gegeven moment door het kiesdistrict verkozen werden tot commissarissen, zal het geen toeval zijn dat de firma bestellingen kreeg.
- ¹⁹¹ ELO, Archief van de firma Jacob en Abraham le Poole, 1680-1936, en van het Archief van de familie Le Poole, 1651-1984, inv.nr. 658: 'Voorwaarden, contracten, aanbestedingen betreffende de levering van vlaggedoek, saai-, grein- en kardoestoffen aan de Ned. Handelsmij., 's Rijks Marine en 's Rijks Artillerie-Magazijnen, 1845-1873.
- ¹⁹² H.A. Buiskool, 'Uit de geschiedenis van het leger in Nederlandsch-Indië *De militaire spectator* (1941) 13-39, aldaar 31. Geraadpleegd via <https://www.militairespectator.nl/sites/default/files/bestanden/uitgaven/1941/1941-0013-01-0006.PDF>.
- ¹⁹³ ELO, Archief van de firma Jacob en Abraham le Poole, 1680-1936, en van het Archief van de familie Le Poole, 1651-1984 (0269), inv.nr.658, 'Voorwaarden, contracten, aanbestedingen betreffende de levering van vlaggedoek, saai-, grein- en kardoestoffen aan de Ned. Handelsmij., 's Rijks Marine en 's Rijks Artillerie-Magazijnen, 1845-1873'.
- ¹⁹⁴ Cochenille en indigo zijn beide verfstoffen die uit de koloniën werden gehaald. Het is interessant om te onderzoeken waar firma Le Poole hun producten vandaan haalde.
- ¹⁹⁵ ELO, Archief van de firma Jacob en Abraham le Poole, 1680-1936, en van het Archief van de familie Le Poole, 1651-1984 (0269), inv.nr.658, 'Voorwaarden, contracten, aanbestedingen betreffende de levering van vlaggedoek, saai-, grein- en kardoestoffen aan de Ned. Handelsmij., 's Rijks Marine en 's Rijks Artillerie-Magazijnen, 1845-1873', zie meerdere bestellingen van het departement van Marine uit 1865; mogelijk ging het hier om Petrus Isaacus de Fremery die hier borgstonden. Op het eerste oog lijken de initialen P.S. of P.L. op de overeenkomst te staan, maar dit zou ook P.I. kunnen zijn. De Fremery was een invloedrijk man in Leiden. Hij zat van 1859 tot 1862 in de gemeenteraad als raadslid, was tussen 1862 en 1887 ook wethouder. Hij zat bovendien ook namens het kiesdistrict Leiden commissaris bij de Nederlandsche Handelsmaatschappij. In het geval van W.C. Hubrecht kon het mogelijk gaan om Christinus Wijnand Hubrecht, die net zoals De Fremery en de Le Pooles een invloedrijk persoon was in de stad. Hij was tussen 1856 en 1860 raadslid en heeft daarna tot 1872 de functie van wethouder vervuld. Daarnaast was hij onder meer penningmeester in de raad van toezicht van de Kweekschool van Zeevaart.
- ¹⁹⁶ Op het moment van deze bestelling zaten Samuel Jacob le Poole en Samuel le Poole overigens nog niet in de Raad van Commissarissen van de NHM. Zes jaar later, dus in 1858 werd Samuel Jacob le Poole verkozen.
- ¹⁹⁷ Dit bedrag is eind april uitgerekend met behulp van de rekentool van het IISG waarin het mogelijk was om bedragen om te rekenen naar de koopkracht vandaag de dag. Helaas is deze tool recentelijk offline gehaald.
- ¹⁹⁸ ELO, Archief van de firma Jacob en Abraham le Poole, 1680-1936, en van het Archief van de familie Le Poole, 1651-1984, inv.nr. 665, 'Ingekomen stukken van de Directie der Marine betreffende de bestelling en levering van vlaggedoek en enkele andere stoffen voor de Marine, 1897-1915'.
- ¹⁹⁹ M.S.C. Bakker en anderen, *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel III* (Zutphen 1993) 64, via: https://www.dbnl.org/tekst/lint011gesc03_01/lint011gesc03_01_0004.php
- ²⁰⁰ Felix Driessen, 'In memoriam: Peter Ludwig Carl Driessen' *Leids Jaarboekje* (1906) 3-27, aldaar 9; Sjaak van der Velden, 'Kinderopvang bij De Heyder in 1885' *Dirk van Eck boekje* (2013) 67-89, aldaar 69.
- ²⁰¹ M.S.C. Bakker, *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, 64.
- ²⁰² Ibidem, 65.
- ²⁰³ Ibidem.
- ²⁰⁴ Felix Driessen, 'In memoriam: Peter Ludwig Carl Driessen' *Leids Jaarboekje* (1906) 3-27, aldaar 12-13.
- ²⁰⁵ Ibidem.
- ²⁰⁶ Ibidem, 19.
- ²⁰⁷ M.S.C. Bakker, *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, 71.
- ²⁰⁸ De fabriek was overigens berucht door de slechte werkomstandigheden voor de arbeiders. Bovendien werkten er veel jonge kinderen, waarvan sommigen slechts zes jaar oud waren. Afkomstig uit Sjaak van der Velden, 'Kinderopvang bij De Heyder in 1885' *Dirk van Eck boekje* (2013) 67-89, aldaar 70.
- ²⁰⁹ Louis A. Driessen, 'In memoriam: Felix Hendrik August Driessen' *Leidsch Jaarboek* (1937) LXXXIII-LXXXIX, aldaar LXXXIII.
- ²¹⁰ Ibidem, LXXXIV.
- ²¹¹ Sjaak van der Velden, 'Kinderopvang bij De Heyder in 1885' *Dirk van Eck boekje* (2013) 67-89, aldaar 71.
- ²¹² Leidsch Dagblad, 'Ir. G.L. Driessen 25 jaar directeur Gemeentewerken', 21 mei 1926, via: <https://leiden.courant.nu/issue/LD/1926-05-21/edition/0/page/1>
- ²¹³ Ibidem.
- ²¹⁴ Evi van Stiphout, 'De vergeten wereld van de Surinaamse doeken en de Leidse Katoenmaatschappij' *website van Universiteit Leiden* (16 september 2024) <https://www.universiteitleiden.nl/nieuws/2024/09/de-vergeten-wereld-van-de-surinaamse-doeken-en-de-leidse-katoenmaatschappij> (laatst geraadpleegd 10 oktober 2024).

- ²¹⁵ Evi van Stiphout, 'Stof tot nadenken: de Surinaamse doeken van de Leidsche Katoenmaatschappij' *website Modemuze* <https://modemuze.nl/blog/stof-tot-na%C2%ADden%C2%ADken-de-su%C2%ADri%C2%ADna%C2%ADme-doe%C2%ADken-van-de-leid%C2%ADsche-ka%C2%ADtoen%C2%ADmaat%C2%ADschap%C2%ADpij> (laatst geraadpleegd 10 oktober 2024).
- ²¹⁶ In ELO zijn verschillende stalenboeken te bekijken, bijvoorbeeld: ELO, Archief van de Leidsche Katoenmaatschappij v-h De Heijder en Co NV, 1840-1936 (0108), inv.nr. 14, 'Stalenboek, behoort bij verslag reis 1878/1979 (nr. 15)'. Dit materiaal is ook grotendeels gedigitaliseerd.
- ²¹⁷ Evi van Stiphout, 'Stof tot nadenken'.
- ²¹⁸ NA, Archief van de Sociëteit van Berbice (SvB) (1.05.05), inv.nr. 1, 'Registers van de minuut-notulen van de Directie, 1749-1753', hierbinnen: resoluties van 29 November 1753, 'antwoord aan Hend.k Blankenburg'.
- ²¹⁹ NA, SvB (1.05.05), inv.nr. 425, 'Facturen' ladingmanifesten van goederen bestemd voor Berbice'.
- ²²⁰ NA, VOC (1.04.02), inv.nr. 8055, 'Kopie-dagregisters van Banda. Met bijlagen, 1694-1695', f.217.
- ²²¹ NA, VOC (1.04.02), inv.nr. 8936, 'Kopie-missiven en -rapporten ingekomen bij gouverneur-generaal en raden uit Ceylon, 1721-1722', hierbinnen: 20 april 1722.
- ²²² NA, VOC (1.04.02), inv.nr. 9015a, 'Kopie-missiven en -rapporten ingekomen bij gouverneur-generaal en raden uit Malabar. Band 1', hierbinnen: 18 april 1733.
- ²²³ NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 357, 'Registers van resoluties. 1702 jan. – 1702 dec.', f.243.
- ²²⁴ NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 500, 'Ingekomen brieven met bijlagen van de Kust van Guinee, 1783-1788', f.1384.
- ²²⁵ Stef van den Boom, 'Jubileumverpakking van ingeblikte nasi goreng', *website Things That Talk* (2022) <https://thingsthattalk.net/nl/t/ttt:TRrywW> (laatst geraadpleegd 20 oktober 2024).
- ²²⁶ Ibidem.
- ²²⁷ Emma Sow 'De verhalen van het hof', *website Things That Talk* (2022) <https://thingsthattalk.net/nl/zone/transvaal/t/ttt:TdGGCh/stories/stories-of-the-hof> (laatst geraadpleegd 20 oktober 2024).
- ²²⁸ Op 31 maart 1850 verkreeg het bedrijf het recht om de naam 'Grofsmederij' te wijzigen naar 'Koninklijke Grofsmederij'. Hierdoor kon het bedrijf meer indruk maken op buitenlandse opdrachtgevers.
- ²²⁹ Leidse Courant, 'Grofsmederijbrug: herinnering aan een roemrucht bedrijf', 30 november 1983. Via: <https://leiden.courant.nu/issue/LLC/1983-11-30/edition/0/page/5>.
- ²³⁰ Ibidem.
- ²³¹ Peter Kouwenhoven, 'Vuurtoren Pulau Lengkuas en de andere broertjes van de Lange Jaap' *De Vuurboete* (herfst 2023) 4-11, aldaar 8. Via: <https://vuurtorensinnederland.nl/wp-content/uploads/2023/11/2023-3-Vuurtoren-Pulau-Lengkuas-en-de-andere-broertjes-van-de-Lange-Jaap.pdf>.
- ²³² In ELO liggen verschillende contracten van de Grofsmederij, bijvoorbeeld: ELO, Archief van de Koninklijke Nederlandsche Grofsmederij NV, 1836-1977 (0141), inv.nr. 151, 'Stukken betreffende de levering van productten aan het Rijk, met name de Marine, 1839-1899'.
- ²³³ Leidse Courant, 30 november 1983.
- ²³⁴ Kouwenhoven, 'Vuurtoren Pulau Lengkuas en de andere broertjes van de Lange Jaap', 4.
- ²³⁵ Ibidem.
- ²³⁶ Ibidem.
- ²³⁷ Ibidem.
- ²³⁸ Java-bode, 'De vuurtoren op de "Noordwachter"', 29 april 1868.
- ²³⁹ Nieuwe Rotterdamsche courant, 'Koloniën: Batavia, 11 november', 20 december 1869.
- ²⁴⁰ Javasche courant, 'Kustverlichting', 9 november 1869.
- ²⁴¹ Ibidem.
- ²⁴² Julia Saviello, 'Tobaccos's Appeal to the Senses and the Early Modern Smoker's Still Life' *Ikonotheke* 29 (2019) 123-150, aldaar 128.
- ²⁴³ "'This vile custome": a history of tobacco's medical interpretations', *Website Royal College of Physicians of Edinburgh*, <https://www.rcpe.ac.uk/heritage/vile-custome-history-tobaccos-medical-interpretations> (laatst geraadpleegd 13 augustus 2024).
- ²⁴⁴ Danielle van den Heuvel en Elise van Nederveen Meerkerk, 'Huishoudens, werk en consumptieveranderingen in vroegmodern Holland. Het voorbeeld van koffie- en theeverkopers in 18de eeuws Leiden' *Holland. Historisch Tijdschrift* 42:2 (2010) 102-124.
- ²⁴⁵ Zie voor de bekendmaking van de belasting: Collectie Rijksmuseum, 'Impost op de dranken koffie, thee, chocolade etc., 1717', inv.nr. RP-P-OB-83.491.
- ²⁴⁶ ELO, SA II (0501a), inv.nr. 3961, 'Lijsten van aangeslagenen in het koffie- en theegeld, 1732'.
- ²⁴⁷ <https://www.hetklaverblad.com/nl/pages/our-history> (laatst geraadpleegd 12 oktober 2024).
- ²⁴⁸ Johannes le Francq van Berkheij, *Leidens burger-Traanen, Op de Grafzerken der Edele Groot-Achtbaare Heeren Vaderen Mr. Johan van der Marck, Mr. Jacob Pla, Burgermeesteren; en Mr. Johan Alexander van Lanschot, meesterknaap van Holland, Mitsgaders Bewindhebber der oost-Indische Maatschappye ter Kamer Amsterdam. Schepen der Stad Leiden* (Leiden 1771) 8.
- ²⁴⁹ Joke Kardux en Eduard van de Bilt, *Newcomers in an old City: the Amercial Pilgrims in Leiden 1609-1620* (Leiden 1998) 62.
- ²⁵⁰ Jeremy D. Bangs, *Strangers and Pilgrims, Travellers and Sojourners. Leiden and the Foundations of Plymouth Plantation* (Plymouth 2009) 569-572.

- ²⁵¹ Francis J. Bremer, *One Small Candle. The Plymouth Puritans and the Beginning of English New England* (Oxford 2020) 83-85 en 107-108.
- ²⁵² Bangs, *Strangers and Pilgrims*, 161-164.
- ²⁵³ Jacobs, *Een zegenrijk gewest*, 395.
- ²⁵⁴ Robbert Boukema, "'Tot handhavinghe van de Ware Religie": het leven van theoloog-bewindhebber Johannes de Laet (1581-1649)' *Masterthesis Universiteit Leiden* (Leiden 2018) 19-21.
- ²⁵⁵ Jacobs, *Een zegenrijk gewest*, 63-64, 107.
- ²⁵⁶ Sara Cedar Miller, *Before Central Park* (New York 2022) 24-32; John Peters, 'Volunteers for the wilderness: the Walloon petitioners of 1621 and the voyage of the Nieu Nederlandt to the Hudson river in 1624' *Proceedings of the Huguenot Society* 24 (1987) 421-433.
- ²⁵⁷ Deze aantallen zijn gebaseerd op de database: [VOC: Opvarenden | Nationaal Archief](#). In totaal geeft de database 10.803 namen van mannen met een herkomst Leiden, omdat namen soms dubbel voorkomen in de database, noemen we niet deze absolute getallen, maar hebben we de schattingen naar beneden afgerond.
- ²⁵⁸ ELO, ORA (0508), inv.nr. 3+21, 'Criminele vonnissenboek. 1681-1684', f. 49.
- ²⁵⁹ NA, SvS (1.05.03), inv.nr. 18, 'Registers van resoluties. 1685-1686', f. 172-172v.
- ²⁶⁰ ELO, ORA (0508), inv.nr. 3+23, 'Criminele vonnissenboek. 1687-1692', f. 8v-10v.
- ²⁶¹ ELO, ORA (0508), inv.nr. 3+17, 'Criminele vonnissenboek. 1670-1672', f. 34v.
- ²⁶² ELO, ORA (0508), inv.nr. 3+20, 'Criminele vonnissenboek. 1678-1681', f. 31v.
- ²⁶³ ELO, ORA (0508), inv.nr. 3+54, 'Criminele vonnissenboek. 1773-1775', f. 11v-12.
- ²⁶⁴ NA, VOC (1.04.02), inv.nr. 14497, 'Scheepssoldijboeken van de opvarenden van voor de kamer Hoorn uitgevaren schepen. Abbekerk: Grootboek 1774-1775', f. 212.
- ²⁶⁵ ELO, Archief van de Weeskamer (0518), inv.nr. 12675, 'Eva Muller, weduwe Barent Casarius en Anna de Bucquoy, gehuwd met Nicolaas Huyst (erfdeel van Benjamin Muller Benjaminsz): Correspondentie betreffende Benjamin Muller's vertrek naar West-Indië in 1696', brief van Pieter van de Poel, Amsterdam 13 september 1696.
- ²⁶⁶ Ibidem, brief van Benjamin Muller, Suriname 29 juni 1697.
- ²⁶⁷ NA, SvS (1.05.03), inv.nr. 233, 'Ingekomen brieven en papieren van de Gouverneur en andere overheidspersonen. Met Bijlagen. 1706', f.497. En: ibidem, inv.nr. 242, 'Ingekomen brieven en papieren van de Gouverneur en andere overheidspersonen. Met Bijlagen. 1715', f.23.
- ²⁶⁸ Ibidem, inv.nr. 242, 'Ingekomen brieven en papieren van de Gouverneur en andere overheidspersonen. Met Bijlagen. 1715', hierbinnen: 'Generale Leijste der blanken, Roode en Swarte Slaven onder Ede Solemneel opgenoomen voor den Jaare 1714'.
- ²⁶⁹ Marten Jan Bok, 'European Artists in the Service of the Dutch East India Company', in: Michael North en Thomas Kaufmann eds., *Mediating Netherlandish Art and Material Culture in Asia* (Amsterdam 2014) 177-204, aldaar 192.
- ²⁷⁰ Pieter Biesboer, 'Barend Gast (ca. 1625-1679) meesterzilversmid in Delft en Leiden' *De Stavelij Jaarboek* (2016) 26-31. Met dank aan Alexander Pechtold.
- ²⁷¹ Gary Schwartz, 'Terms of Reception. Europeans and Persians and Each Other's Art', in: Michael North en Thomas Kaufmann eds., *Mediating Netherlandish Art and Material Culture in Asia* (Amsterdam 2014) 25-63, aldaar 34-36.
- ²⁷² Luuc Kooijmans, *Het orakel. De man die de geneeskunde opnieuw uitvond: Herman Boerhaave 1668-1738* (Amsterdam 2011) 13, 30-31, 37, 41, 72, 97 en 108.
- ²⁷³ G.A. Lindeboom, *Herman Boerhaave. The man and his work* (Rotterdam 2007) 61-62, 88-91 en 206-207.
- ²⁷⁴ NA, VOC (1.04.02), inv.nr. 1939, 'Overgekomen brieven en papieren uit Indië aan de Heren XVII en de kamer Amsterdam, LLLLLL. Negende boek: Ceylon, eerste deel 1721', f. 456v.
- ²⁷⁵ Ramackers, 'Daniel van Eijs', 84-85.
- ²⁷⁶ ELO, Archief van de firma Van Eys (0016), inv.nr. 14, 'brievenboeken', f. 483.
- ²⁷⁷ Ibidem, f. 599-600.
- ²⁷⁸ NA, SvS (1.05.03), inv.nr. 13, 'Minuutresoluties met (losse) bijlagen, 1733-1735', notulen van 1 september 1734.
- ²⁷⁹ Fred Oudschans Dentz, 'De Hortus Surinamensis' *De West-Indische Gids* 22 (1940) 334-336, aldaar 334; NA, SvS (1.05.03), inv.nr. 262, 'Ingekomen brieven en papieren van de Gouverneur en andere overheidspersonen. Met bijlagen. 1735', f. 315v.
- ²⁸⁰ NA, SvS (1.05.03), inv.nr. 96, 'Registers van brieven aan de Gouverneur en andere overheidspersonen. 1733-1739', f. 126-126v.
- ²⁸¹ Kooijmans, *Het orakel*, 79-80.
- ²⁸² NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 1, 'Registers van resoluties van de Vergadering van Tienen. Met klappers. 1701-1707', f. 217.
- ²⁸³ NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 370, 'Registers van resoluties. Met klappers. 1715', f. 183v.
- ²⁸⁴ NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 4, 'Registers van resoluties van de Vergadering van Tienen. Met klappers. 1714-1719', f. 407.
- ²⁸⁵ NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 523, 'soldijboek van de Kust van Guinee', f. 16.
- ²⁸⁶ NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 124, 'Resoluties van de directeur-generaal en raden; Extracten en afschriften met enige bijlagen. 1683-1729', 16 juni 1718.
- ²⁸⁷ NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 383, 'Registers van resoluties, 1728', f. 65.
- ²⁸⁸ ELO, DTB Leiden (1004), inv.nr. 248, 'Dooptboek van de Hooglandse Kerk (NH) te Leiden, 1718-1726', 26 maart 1723.
- ²⁸⁹ NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 376, 'Registers van resoluties. Met klappers. 1721', f. 34-35.
- ²⁹⁰ NA, VOC (1.04.02), inv.nr. 5549, 'Scheepssoldijboeken. Hof van Ilpendam: Grootboek en journaal, 1705-1706', f. 124.

- ²⁹¹ NA, VOC (1.04.02), inv.nr. 1840, 'Overgekomen brieven en papieren uit Indië aan de Heren XVII en de Kamer Amsterdam. DDDDDD. Elfde boek: Batavia's ingekomen brievenboek, deel I: Ambon, Banda, Ternate, Makassar', f. 233.
- ²⁹² Stephanie Archangel, 'João. Tussen twee vuren in Nederlands-Brazilië', in: Eveline Sint Nicolaas en Valika Smeulders eds., *Slavernij. Het verhaal van João, Wally, Oopjen, Paulus, Van Bengalen, Surapati, Sapali, Tula, Dirk, Lohkay* (Amsterdam en Antwerpen 2021) 62-83, aldaar 64.
- ²⁹³ Henk den Heijer, *De geschiedenis van de WIC* (Zutphen 1994) 13-21.
- ²⁹⁴ Frank de Hoog, 'Versleten en vergeten. De wimpel van de Spaanse Armada in de collectie van Museum De Lakenhal', *Leids Jaarboekje* 111 (2019) 6-25.
- ²⁹⁵ J. H. Abendanon, 'De vlootaanval onder bevel van Jhr. Pieter van der Does op de Canarische eilanden en het eiland Santo Thomé in 1599 volgens Nederlandsche en Spaansche bronnen' *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 8 (1921) 12-63, aldaar 17-27.
- ²⁹⁶ Johannes de Laet, *Historie ofte laerlijck verhael van de verrichtinghen der Geoctroyeerde West-Indische compagnie* (Leiden 1644).
- ²⁹⁷ UBL, Bijzondere Collecties, inv.nr. M826165, 'Brieven van Johannes De Laet (1581-1649) aan Bestuurders der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie Amsterdam', brief van Johannes de Laet aan de Heren XIX, Leiden, 19 december 1644.
- ²⁹⁸ Wim Klooster, 'Amsterdam, de WIC en het Groot Desseyn', in: Pepijn Brandon e.a. eds., *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdam-onderzoek* (Amsterdam 2020) 62-68, aldaar 62.
- ²⁹⁹ Archangel, 'João', 64.
- ³⁰⁰ NA, OWIC (1.05.01.01), inv.nr. 14, 'Notulen van de Kamer Amsterdam, 1635-1636', 3 september 1635.
- ³⁰¹ NA, OWIC (1.05.01.01), inv.nr. 65, 'Overgekomen brieven en papieren van Brazilië. 1649', lijst van bij Guarapes gesneuvelde officieren en manschappen van het regiment Van den Brande.
- ³⁰² ELO, SAI (0501a), inv.nr. 6699, 'Stukken betreffende de WIC in het algemeen', hierbinnen: 'memorie voorde militie den Staet in Brasill gedient hebbende, mitsgaders derselve crediteurs'.
- ³⁰³ 'Brouchovenlijst', *Website Historische Vereniging Oud Leiden*, <https://www.oudleiden.nl/werkgroepen/jan-van-hout-archiefonderzoek/brouchovenfonds/brouchovenlijst> (laatst geraadpleegd 2 oktober 2024).
- ³⁰⁴ ELO, ORA (0508), inv.nr. 3+15, 'Criminele vonnissenboek. 1647-1664', f. 191v.
- ³⁰⁵ Gerrit Knaap, Henk den Heijer, Michiel de Jong, *Oorlogen overzee. Militair optreden door compagnie en staat buiten Europa 1595-1814* (Amsterdam 2015)
- ³⁰⁶ ELO, bibliotheek, LB 7000-06, 'Klaghten en Doleatien van Pieter Goodschalck, gebooren Borger der Stadt Leyden, en Artillery-meester aldaar over De Proceuren jegens hem voor den Raadt van Justitie op Batavia ondernomen (1712)'.
- ³⁰⁷ NA, VOC (1.04.02), inv.nr. 1612, '1699 NNNNN. Dertiende boek: Batavia's ingekomen brievenboek, deel V: Kaap de Goede Hoop, Java (Bantam, Cheribon, Java's Oostkust)', hierbinnen: f181-188: translaat Maleijtse missive geschreven door Intje Mijna Kore tot Japara aan zijn Edelheijt de Heer Willem van Outhoorn gouverneur generaal ende Ed[e]le Heer Joan van Hoorn, directeur generaal van Nederlands India ontfangen tot Batavia den 24e februarij 1698 en f411-413, 422, 'Relaas gedaan door den luitenant der Boegisen Topasomparang den 25e Septemb[er] a[nn]o 1698'.
- ³⁰⁸ ELO, bibliotheek, LB 7000-03, 'Requeste en Documenten, van Pieter Goodschalk, gebooren Burger en Artillery-Meester der Stadt Leyden (1710)'.
- ³⁰⁹ ELO, Archief van de Weeskamer (0518), inv.nr. 12900, 'Geertruid van Nieuland, gehuwd met Pieter Godschalk: Brieven van Weesmeesteren van Batavia enz.', hierbinnen: brief van Baltazar van Nieuwelandt, Batavia, 29 november 1702.
- ³¹⁰ ELO, Archief van het Heilige Geest- of Arme Weest- en Kinderhuis (HGW), 1334-1979 (0519), inv.nr. 3992, 'Ministeriële verklaring omtrent het overlijden van [de eertijds opgenomen] Cornelis Marbus, kannonier tweede klasse, zoon van Gijsbert en Geertrui Kramer, overleden te Weltevreden (Indië) 8 november 1852, 1854 feb. 4. Met bijbehorend stuk'.
- ³¹¹ Nancy Jouwe, Gerrit Verhoeven en Ingrid van der Vlis, *Rapport slavernijverleden van Delft* (Delft 2023) 51 en 65.
- ³¹² F. Jos van den Branden en J.G. Frederiks, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*, (Amsterdam, 1888-1891). Passage over Jhr. Willem Iman Cornelis Rammelman Elsevier via website DBNL: https://www.dbnl.org/tekst/bran038biog01_01/bran038biog01_01_1293.php
- ³¹³ Hans Endhoven, 'Een Leidse archiefdief' in: Cor de Graaf en Ariela Netiv eds., *Eudiete overpijzingen. 45 bijdragen over de stad en zijn omgeving* (Leiden 2006) 49-53, aldaar 49. In de tekst staat dat Rammelman Elsevier in 1846 op eigen verzoek eervol werd ontslagen. De penning in de collectie van de Lakenhal zou echter bewijzen dat hij in 1863 op Borneo vocht, hoe kan dit verklaard worden?
- ³¹⁴ Online collectie van de Lakenhal, *Klein model van het draagteken ter herinnering aan veldtocht op Borneo, 1863* (inv.nr. 3499).
- ³¹⁵ ELO, Stadsarchief III 1816-1929 (0516), inv.nr. 1415, 'Staten van verpleegden in het Militair Invalidenhuis voor wie attestaties de vita zijn aangevraagd in verband met gage of pensioen, 1852'.
- ³¹⁶ J. Meeter, 'Het Militair Invalidenhuis te Leiden', *Mededelingen van de Nederlandse vereniging voor Zeegeschiedenis* (1977), 38-47, aldaar 38.
- ³¹⁷ ELO, SA III (0516), inv.nr. 1415, in dit archief zitten drie interessante lijsten van mannen die in het Militair Invalidenhuis woonden en het lijkt erop dat zij een koloniaal pensioen ontvingen. Wie waren deze mannen en waar in de koloniën zijn zij geweest?

- ³¹⁸ ELO, Archief van de gemeente Leiderdorp, 1934-1985 (0801), inv.nr. 2451, 'Stukken betreffende Leiderdorpse vrijwilligers en dienstplichtigen naar Nederlands Oost-Indië en Nieuw-Guinea, 1947-1950'.
- ³¹⁹ Dit NIWIN-Comité was een landelijk initiatief dat zich inzette voor het welzijn van Nederlandse militairen in Nederlands-Indië. Plaatselijk, zoals in Leiderdorp, bestonden er afdelingen.
- ³²⁰ Brief van J.L. van de Kommer, afkomstig uit ELO, 0801, inv.nr. 2451.
- ³²¹ In de dossiermap (ELO, 0801, inv.nr. 2451) zijn enkele van deze brieven bewaard gebleven. De brieven waar in komende alinea's uit wordt geciteerd zijn hieruit afkomstig.
- ³²² Nederland verloor tijdens de Tweede Wereldoorlog tijdelijk zijn gezag over Nederlands-Indië. Op 17 augustus 1945 riepen de Indonesische leiders Soekarno en Mohammed Hatta na een decennialang durende onafhankelijkheidsstrijd, de Republiek Indonesia uit. Nederland erkende de onafhankelijkheid niet en besloot zijn gezag te herstellen door militair ingrijpen. 'Politionele acties' is een eufemisme voor het grootschalige militair ingrijpen van het Nederlands leger, die de Indonesische Onafhankelijkheid moesten voorkomen.
- ³²³ Uit een artikel dat gebaseerd is op het boek *Indische Nederlanders en gerepatrieerden* (Amsterdam 1985) van J.E. Ellemers en R.E.F. Vaillant. Via: https://psychotraumanet.org/sites/default/files/documents/082_Gerepatrieerden%20%20%20%28Ellemers%29.pdf (laatst geraadpleegd 21 november 2024).
- ³²⁴ In hoofdstuk 6 van dit rapport wordt er dieper ingegaan op de verschillende protestacties tegen dit monument.
- ³²⁵ Van Dale, 'repatriëren', website *Van Dale*: <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/repatrieren> (laatst geraadpleegd 21 november 2024).
- ³²⁶ ELO, bibliotheek (LB 28160 portefeuille), *Oproep van de Stichting 'Nederland helpt Indië' werkcomité Leiden* (1945).
- ³²⁷ Smit, *Strijden tegen armoede*, 24.
- ³²⁸ Ibidem, 29-30 en 36-37.
- ³²⁹ Zie hiervoor bijvoorbeeld: Jouwe, Verhoeven en Van der Vlis, *Rapport slavernijverleden van Delft*, 36-37.
- ³³⁰ ELO, Archief van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis (HGW) (0519), inv.nr. 3903, 'Lijst van onderdelen van de uitrusting van een matroos van V.O.C., W.I.C. of Admiraliteit, die voor een jaar op reis gaat'.
- ³³¹ Gaastra, 'Leiden en de VOC', 62.
- ³³² Deze brieven zijn door Britt Stolk onderzocht. Zie daarvoor: Britt Stolk, 'Blog: Weesjongens in dienst van de VOC en de WIC – kinderbrieven als waardevol historisch bronmateriaal', website *Maritiem Portal* (1 mei 2022) <https://maritiemportal.nl/blog-weesjongens-in-dienst-van-de-voc-en-wic-kinderbrieven-als-waardevol-historisch-bronmateriaal/> (laatst geraadpleegd 30 september 2024).
- ³³³ Dita van Wieren-Maan, 'Met tranen in mijn ogen...'. *Brieven aan het Heilige Geest Weeshuis te Leiden* (Leiden 2018) 39-40.
- ³³⁴ ELO, HGW (0519), inv.nr. 221, 'Ingekomen brieven bij regenten en functionarissen van het Weeshuis en Arme Kinderhuis en derden, van verschillende personen, betreffende verschillende onderwerpen', hierbinnen brief van Jacob Isaac Domus, 'in de Baay van Punto Galen', 2 oktober 1789.
- ³³⁵ Ibidem.
- ³³⁶ Ibidem.
- ³³⁷ Van Wieren-Maan, 'Met tranen in mijn ogen...', 56.
- ³³⁸ NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 986, 'Afschriften van de correspondentie van het hoofdhort met de buitenforten, en van de dagregisters van het hoofdfort. 1777 juli-december', 28 november 1777.
- ³³⁹ ELO, HGW (0519), inv.nr. 221, 'Ingekomen brieven bij regenten en functionarissen van het Weeshuis en Arme Kinderhuis en derden, van verschillende personen, betreffende verschillende onderwerpen', hierbinnen: brief van Passchier van Beek, fort Batenstein, 17 januari 1778.
- ³⁴⁰ NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 910, 'Brieven van de Kamer Amsterdam aan de Kust van Guinea. Afschriften', hierbinnen: brief van de WIC Kamer te Amsterdam aan Pieter Voortman, Directeur Generaal te Elmina, Amsterdam, 10 september 1778.
- ³⁴¹ NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 936, 'Ingekomen brieven met bijlagen van de kust van Guinea, 1779-1784', hierbinnen: 'Lijst der overleedene Persoonen 't zeedert primo januarij tot den 21 december 1779', f. 27.
- ³⁴² Wieren-Maan, 'Met tranen in mijn ogen...', 53 en 68.
- ³⁴³ Ibidem, 52-53.
- ³⁴⁴ ELO, Archief van de Hallen (0510), inv.nr. 8, 'Aantekeningen betreffende de Leidse fabrieken, de lonen en de afgeleverde stukken, 1720-1752'.
- ³⁴⁵ ELO, Archief van de Weeskamer (0518), inv.nr. 15008, 'Maria Pruymer, gehuwd met Pieter Bartels, en diens boedel: Diverse bijlagen', 24 oktober 1687.
- ³⁴⁶ ELO, Archief van de Weeskamer (0518), inv.nr. 15006, 'Maria Pruymer, gehuwd met Pieter Bartels, en diens boedel: Verklaring dat Pieter Bartels 7 augustus 1693 op Banda is overleden'.
- ³⁴⁷ ELO, Archief van de Hallen (0510), inv.nr. 834 'Verwers-Leerknechts Boeck', f. 60v.
- ³⁴⁸ NA, VOC (1.04.02), inv.nr. 14370, 'Scheepssoldijboeken van de opvarenden van voor de kamer Hoorn uitgevaren schepen. Opperdoes: Grootboek 1719', f. 71.
- ³⁴⁹ Ariadne Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001) 70.
- ³⁵⁰ Danielle van den Heuvel, 'Bij uijtlandigheid van haar man'. *Echtgenotes van VOC-zeelieden, aangemonsterd voor de kamer Enkhuizen (1700-1750)* (Amsterdam 2005) 55-57.

-
- ³⁵¹ NA, VOC (1.04.02), inv.nr. 13967, 'Scheepssoldijboeken van de opvarenden van voor de kamer Delft uitgevaren schepen. Delftland: Grootboek 1739', f. 44.
- ³⁵² Gaastra, 'Leiden en de VOC', 61.
- ³⁵³ De brief van Willem Zekveld is op de volgende plek te vinden: ELO, Stadsarchief Leiden (SA IV) 1929-1946 (1001), inv.nr. 13593, 'Stukken betreffende de emigratie naar Zuid-Afrika, 1935-1938'.
- ³⁵⁴ Ibidem.
- ³⁵⁵ Ibidem.
- ³⁵⁶ Ibidem. Op Zekvelds brief volgt ook het besluit van het college van burgemeester en wethouders. Hierin valt te lezen dat hem zijn borgstelling verleend werd door de gemeente Leiden.
- ³⁵⁷ In ELO, 1001, inv.nr. 13593 zitten ook de verzoeken van de andere Leidse mannen die in deze alinea's worden besproken.
- ³⁵⁸ Besluit gemeenteraad 19 september 1935, afkomstig uit ditzelfde archief.
- ³⁵⁹ Ibidem, in het dossier zit ook een handgeschreven brief van Weesel, waarin hij B&W aanschrijft.
- ³⁶⁰ Ibidem, verzoek van Adrianus Matthijs Johannes Buysen van 27 maart 1936.
- ³⁶¹ Ibidem, brief van Stichting Landverhuizers Nederland van 19 maart 1936 over het verzoek van A.J.M. Buysen.
- ³⁶² Vink, 'Leiden en de Oude West-Indische Compagnie', 14.
- ³⁶³ Piet de Baar en Kees Walle, "'Voor de verdrevene ende andere behouftige arme vrome luyden'" - De Beurs van Jacob van Brouckhoven' *Leids Jaarboekje* 114 (2022) 80-95, aldaar 82-84.
- ³⁶⁴ Vink, 'Leiden en de Oude West-Indische Compagnie', 14.
- ³⁶⁵ De toekenningen uit het Jacob van Brouchovenfonds voor de periode 1644-1704 is digitaal te doorzoeken. Zie hiervoor: 'Brouchovenlijst', *Website Historische Vereniging Oud Leiden*, <https://www.oudleiden.nl/werkgroepen/jan-van-hout-archiefonderzoek/brouchovenfonds/brouchovenlijst> (laatst geraadpleegd 2 oktober 2024).
- ³⁶⁶ De Baar en Walle, "'Voor de verdrevene ende andere behouftige arme vrome luyden'", 87.
- ³⁶⁷ Ibidem, 81-83.
- ³⁶⁸ Schmidt, *Overleven na de dood*, 188.
- ³⁶⁹ Ibidem, 187-191.
- ³⁷⁰ J. Termen-De Loos, 'De bouwgeschiedenis van het hofje Meermansburg' *Leids Jaarboekje* 44 (1952) 118-131.
- ³⁷¹ Jouwe, Verhoeven en Van der Vlis, *Rapport slavernijverleden van Delft*, bijlage 1.
- ³⁷² ELO, Archieven van het Salvatorhofje en het Jacobshof (1612), inv.nr. 341, 'Dagboek 'Register van mijne wijderije van de ossen begonnen anno 1662 E''.
- ³⁷³ ELO, Archief van het Salvatorhofje en het Jacobshof (1612), inv.nr. 518, 'Correspondentie met Andries Ouseel betreffende de handel in suiker, 1668' en inv.nr. 347, 'Ingekomen stukken en kopieën van uitgegane stukken betreffende de handel in (voornamelijk) laken en sinaasappels met Pedro en Jaques Stalpart in Lissabon, 1670-1672'.
- ³⁷⁴ NA, Archief van de Oude West-Indische Compagnie (OWIC) (1.05.01.01), inv.nr. 67, 'Overgekomen brieven en papieren van Brazilië. 1652-1654', hierbinnen: verslag van verhoor van Gerrit Janssen, van Amsterdam, schipper van het opgebrachte schip St. Francisco, 21 november 1652.
- ³⁷⁵ Smit, *Strijden tegen armoede*, 35.
- ³⁷⁶ Ibidem, 37-39.
- ³⁷⁷ Ibidem, 39.
- ³⁷⁸ Ibidem, 54.
- ³⁷⁹ Ibidem, 55.
- ³⁸⁰ Ibidem, 55-56.
- ³⁸¹ ELO, Archief van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid 1817-2009 (0052), inv.nr. 486-539: 'Ingekomen stukken betreffende de vervaardiging van kledij voor de koloniale troepen. Met bijlagen, 1838-1891'; inv.nr. 540-551: 'Kopieboeken van uitgegane stukken betreffende de vervaardiging van kledij voor de koloniale troepen, 1838-1906'.
- ³⁸² Ibidem.
- ³⁸³ Ibidem.
- ³⁸⁴ Marc Lohnstein van het Koninklijk Tehuis voor Oud-Militairen en Museum Bronbeek deed onderzoek naar de uniformering van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger vanaf 1814. In de collectie van het museum zitten mogelijk enkele attila's, een bepaald type uniformjas met lange mouwen en opstaande kraag, die door de Leidse of Delftse Maatschappij van Weldadigheid zijn geproduceerd.
- ³⁸⁵ Een deel van het archief is in te zien in het ELO, zie: archief van de Vereniging tot instandhouding en bevordering van de bloei der Kweekschool voor Zeevaart te Leiden, 1868-1993 (0098). Inv.nr 1-21.
- ³⁸⁶ Rudie Kagie, *Jantjes van Leiden* (Leiden 1986) 12-13.
- ³⁸⁷ Ibidem, 15.
- ³⁸⁸ Ibidem, 29-30.
- ³⁸⁹ Ibidem, 27. Dr. Anita van Dissel, universitair hoofddocent en gespecialiseerd in maritieme geschiedenis, vertelde tijdens een gesprek dat er kort is geëxperimenteerd met het opleiden van jongens uit Nederlands-Indië. Dit zijn waarschijnlijk de jongens waar zij het over had.
- ³⁹⁰ M.J. v.d. Mark heeft een lijst opgesteld met namen van de 'kwekelingen' die bij de Kweekschool ingeschreven stonden in de periode 1855-1880. De lijst is gepubliceerd op de website van ELO, zie: <https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/uw-verhalen/uw-verhalen/verhaal/id/305>.

---

³⁹¹ Ibidem, 24 en 44.

³⁹² Dirk van Delft deed onderzoek naar het Janssenfonds en schreef daar een artikel over voor het Dirk van Eck boekje van 2011. Zie: Dirk van Delft, 'Een tweesnijdend zwaard: het Janssenfonds voor vakopleidingbeurzen en het ontstaan van de Leidse Instrumentenmakersschool' *Dirk van Eck boekje* (2011) 167-202.

³⁹³ Heike Kamerlingh Onnes was hoogleraar en directeur van het Natuurkundig Laboratorium van de Rijksuniversiteit Leiden. Daar heeft hij zijn belangrijkste ontdekkingen gedaan, zoals het vloeibaar maken van helium, waar hij later ook de Nobelprijs voor heeft gekregen. Het laboratorium werd naar hem vernoemd en heet vandaag de dag nog steeds Kamerlingh Onnes Gebouw.

³⁹⁴ Dirk van Delft, 'Een tweesnijdend zwaard', 168.

³⁹⁵ Ibidem, 169.

³⁹⁶ Ibidem, 188.

³⁹⁷ Ibidem, 199.

³⁹⁸ Museum de Fundatie, 'Harm Kamerlingh Onnes – Gemeente Hellendoorn', website Museum de Fundatie <https://www.museumdefundatie.nl/nl/harm-kamerlingh-onnes/> (laatst geraadpleegd 12 oktober 2024).

³⁹⁹ Ibidem.

⁴⁰⁰ Deze brieven schreef hij niet met de intentie dat ze gepubliceerd zouden worden. Dit gebeurde in 1999 alsnog, wat resulteerde in het boek *De reis van Harm Kamerlingh Onnes: brieven uit de Oost 1922-1923* van Dirk A. Buiskool (Hilversum 1999).

⁴⁰¹ Voor het schilderij *Het Chineezen asyl te Medan*, 1922 (inv.nr. S 5129) van Harm Kamerlingh Onnes, zie de online catalogus van de Lakenhal: <https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/s-5128>; voor het schilderij *Medan*, 1923 (inv.nr. S 5803), zie <https://www.lakenhal.nl/en/collection/s-5803>.

⁴⁰² De Caraïbische Commissie was in het kort een samenwerking van Nederland, Groot-Brittannië, Frankrijk en de Verenigde Staten. Vandaar dat de vlaggen van deze landen het ontwerp van Kamerlingh Onnes' postzegels sieren. Voor meer informatie zie: H.R. van Houten, 'Over de Caraïbische Commissie' *Christoffel* 1:8 (maart 1956), 341-346.

⁴⁰³ *Postzegel met afbeelding van de St. Annabaai op Curaçao, 1956* (Inv.nr: S 5212); *Ontwerp voor een postzegel met afbeelding van de St. Annabaai op Curaçao, 1956* (Inv.nr: 10625.4) en *Ontwerp voor een postzegel met afbeelding van de St. Annabaai op Curaçao, 1956* (inv.nr. 10625.5).

⁴⁰⁴ ELO, Bibliotheek (LB 3030 portefeuillefolio). *Circulaires en inteekenbiljet voor bijdragen in Indië voor de ramp* (Leiden 1807).

⁴⁰⁵ Ibidem.

⁴⁰⁶ Welk bedrag er destijds voor de heropbouw van de stad is opgehaald in Nederlands-Indië is niet bekend.

⁴⁰⁷ ELO, Oud Rechterlijk Archief van Leiden (ORA) (0508), inv.nr. 44+1k, 'Dingboeken van de grote zaken. 1676 mei – 1679 juli', f. 242.

⁴⁰⁸ Elmer Kolfin, 'Zwart in de kunst van Rembrandts tijd', in: Elmer Kolfin en Epco Runia eds., *Zwart in Rembrandts tijd* (Zwolle 2020) 12-37, aldaar 37.

⁴⁰⁹ Christopher Brown, An Van Camp en Christiaan Vogelaar, *Jonge Rembrandt* (Oxford 2019) 204-206.

⁴¹⁰ Kolfin, 'Zwart in de kunst van Rembrandts tijd', 26-29.

⁴¹¹ Ibidem, 30.

⁴¹² Rudolf E.O. Ekkart, 'Het portret van de familie Meerman door Pieter van Slingelandt', in: Abraham Horodisch ed., *De arte et libris. Festschrift Erasmus 1934-1984* (Amsterdam 1984) 69-76.

⁴¹³ ELO, Oude notariële archieven van Leiden (ONA) (0506), inv.nr. 1297, aktenr. 102, 'Minuutakten van notaris Dirck [Abrahamsz.] Toornvliet, 1678'.

⁴¹⁴ ELO, Oud Rechterlijk Archief van Leiden (ORA) (0508), inv.nr. 44+1k, 'Dingboeken van de grote zaken. 1676 mei – 1679 juli', f. 242.

⁴¹⁵ Kolfin, 'Zwart in de kunst van Rembrandts tijd', 29.

⁴¹⁶ Guido Steenmeijer, 'De Laecken-Halle. Bouw en gebruik 1639-1868', in: Meta Knol, Aukje Vergeest en Jori Zijlmans eds., *Museum De Lakenhal. Gebouw, geschiedenis, collectie* (Rotterdam 2019) 57-74, aldaar 70.

⁴¹⁷ Yvonne Prins, 'Leidse vrouwen naar de Oost' *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 56 (2002) 179-216, aldaar 188.

⁴¹⁸ Jan van Rijckevorsel, 'De 'Africaanse Moor'. Slavenhalers en abolitionisten bij Amicitia', in: Jan van Rijckevorsel en Paul Menken eds., *De vriendschap die ons bindt. Sociëteit Amicitia Leiden 1768-2018* (Leiden 2018) 58-60.

⁴¹⁹ Zie bijvoorbeeld het onderzoek dat historicus Mark Ponte verricht in de notariële archieven van Amsterdam: Mark Ponte, 'Zwart in Amsterdam rond 1650', in: Elmer Kolfin en Epco Runia eds., *Zwart in Rembrandts tijd* (Zwolle 2020) 44-59 en Mark Ponte, 'Tussen slavernij en vrijheid in Amsterdam', in: Pepijn Brandon e.a. eds., *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdam-onderzoek* (Amsterdam 2020) 248-256.

⁴²⁰ Ponte, 'Tussen slavernij en vrijheid in Amsterdam', 255.

⁴²¹ NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 69, 'Register van uitgaande brieven naar "America": naar Curaçao, Sint Eustatius, Sint Maarten, Essequibo, Demerary, Suriname en Berbice, 1691 mei 19 - 1706 nov. 16', f. 57-66, inv.nr. 355, 'Register met resoluties, 1700', f. 102v.

⁴²² NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 358. Register met resoluties. 1703 jan. 2-1703 dec. 28. f. 258v-259.

⁴²³ Universitaire Bibliotheken Leiden (UBL). Leiden University archives, Senate and Faculties, 1575-1877 (ubl042), inv.nr. ASF 15, 'Volumina inscriptionum, 1755-1808', f. 155.

- ⁴²⁴ Willem Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575-1672* (Amsterdam 2000) 117-118.
- ⁴²⁵ Leon van den Broeke, 'Schip, markt en kerk. De relatie tussen de admiraliteiten, de Verenigde Oost-Indische Compagnie, de West-Indische Compagnie en de kerkelijke deputaten voor de overzeese zaken in de context van slavernij en slavenhandel', in: Bente de Leede en Martijn Stoutjesdijk eds., *Kerk, kolonialisme en slavernij. Verhalen van een vervlochten geschiedenis* (Utrecht 2023) 25-44, aldaar 25-27.
- ⁴²⁶ ELO, Beschrijving van de doop-, trouw-, begraaf- en geboorteboeken Leiden (DTB Leiden) (1004), inv.nr. 253, 'Dooptboek van de Hooglandse Kerk (NH) te Leiden, 2 juli 1767-28 mei 1780) 9 april 1772.
- ⁴²⁷ Otto Bleker en Frank Lequin, *Ferdinand Dejean (1731-1797). VOC-chirurgijn, wereldburger en opdrachtgever van Mozart* (Wormerveer 2013) 72-73.
- ⁴²⁸ NA, VOC (1.04.02), inv.nr. 10620, 'Stukken van de gouverneur en raden van Kaap de Goede Hoop. 1769 mrt.1'.
- ⁴²⁹ Bleker en Lequin, *Ferdinand Dejean*, 78-79.
- ⁴³⁰ Gert Oostindie en Karwan Fatah-Black, *Sporen van de slavernij in Leiden* (Leiden 2017) 23-24.
- ⁴³¹ ELO, ONA (0506), inv.nr. 2302, 'Minuutakten van notaris Johannes [Johannesz.] Thijssen, 1769', akte 123. In het testament bepaalde Temming ook dat haar oudste zoon "de Neegerin, of het Neeger Meisje, met naame Claudina, met haar hebbende of nog te krijgene Kinderen" erfde.
- ⁴³² ELO, Archief van de Kerkeraad van de Nederlands Hervormde gemeente te Leiden (0511B), inv.nr. 13. "Acta", notulen van de vergaderingen van de Bijzondere kerkeraad. 1768-31 augustus 1787', 27 mei 1768.
- ⁴³³ ELO, Archief van de Waalse gemeente te Leiden (0535), inv.nr. 47, 'Kerkeraadsacta. 1766 januari 5 – 1784 december 27', vanaf 29 mei tot en met 24 juni 1768.
- ⁴³⁴ *Leydse Courant*, 19 juni 1752.
- ⁴³⁵ Nationaal Archief, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 590, ingekomen brieven met bijlagen van Curaçao. 1743 apr. 6 - 1744 jan. f.447.
- ⁴³⁶ Prins, 'Leidse vrouwen naar de Oost', 179, 188.
- ⁴³⁷ Oostindie en Fatah-Black, *Sporen van de slavernij in Leiden*, 20.
- ⁴³⁸ ELO, DTB Leiden (1004), inv.nr. 230, 'Dooptboek van de Pieterskerk (NH) te Leiden, 1770-1795', 6 april 1792.
- ⁴³⁹ ELO, DTB Leiden (1004), inv.nr. 211 a, 'Ondertrouwboek en trouwboek voor schepenen van Leiden (alle gezindt) 1795-1799', 21 juli 1797.
- ⁴⁴⁰ ELO, ONA (0506), inv.nr. 2301, 'Minuutakten van notaris Johannes [Johannesz.] Thijssen, 1768', akte 187.
- ⁴⁴¹ ELO, Archief der gemeente Leiderdorp (0800), inv.nr. 1495, 'Registers van ontvangst van de impost op trouwen en begraven van Leiderdorp, 1723-1805', f. 36.
- ⁴⁴² Klooster en Oostindie, *Realm between Empires*, 203.
- ⁴⁴³ Martine Zoeteman, *De studentenpopulatie van de Leidse universiteit, 1757-1812: "Een volk op zyn Siams gekleet eenige mylen van Den Haag woonende"* (Leiden 2011) 113-115 en 437.
- ⁴⁴⁴ Cees van Dijk, '1600-1898. Gezanten, slaven, een schilder en enkele scholieren', in: Harry A. Poeze ed., *In het land van de overheerser I. Indonesiërs in Nederland 1600-1950* (Dordrecht en Cinnaminson 1986) 1-22, aldaar 7.
- ⁴⁴⁵ Gert Oostindie, 'Kondreman in Bakrakondre-Surinaamers in Nederland 1667-1954', in: Gert Oostindie en Emy Maduro, *In het land van de overheerser II. Antillianen en Surinamers in Nederland, 1634/1667-1954* (Dordrecht en Cinnaminson 1986) 1-132, aldaar 29.
- ⁴⁴⁶ Emy Maduro, 'Nos a bai Ulanda – Antillianen in Nederland 1634-1954', in: Gert Oostindie en Emy Maduro, *In het land van de overheerser II. Antillianen en Surinamers in Nederland, 1634/1667-1954* (Dordrecht en Cinnaminson 1986) 133-244, aldaar 171-172.
- ⁴⁴⁷ ELO, Archief van de Weeskamer (0518), inv.nr. 16896, 'Johannes Philippus Sipman : Brieven uit Indië, 1725-1727', brief van de Weeskamer van Batavia, 3 februari 1725.
- ⁴⁴⁸ ELO, SAI (0501a), inv.nr. 1296, 'Register van poorterinschrijvingen H, 1666-1718', f. 218.
- ⁴⁴⁹ ELO, Archief van de Weeskamer (0518), inv.nr. 10524, 'Samuel Cras: Rekening van de overgenomen gelden, 27 september 1724'.
- ⁴⁵⁰ ELO, Archief van de Weeskamer (0518), inv.nr. 10523, 'Hendrick Cras, gehuwd met Elisabeth Teding: Diverse bijlagen', hierbinnen: brief van Elisabeth Teding, Batavia, 20 december 1723.
- ⁴⁵¹ ELO, DTB Leiden (1004), inv.nr. 36, 'NH Ondertrouw MM juli 1732 – mei 1736, 18 februari 1734.
- ⁴⁵² ELO, Archief van de Weeskamer (0518), inv.nr. 9960, 'Joan Everhard Coop a Groen: Codicil van Bernardus Coop a Groen, 17 februari 1738'.
- ⁴⁵³ ELO, Archief van de Weeskamer (0518), inv.nr. 9963, 'Joan Everhard Coop a Groen: Uitbestedingscontracten voor Joan Everhard Coop a Groen, 1742-1744'.
- ⁴⁵⁴ ELO, Archief van de Weeskamer (0518), inv.nr. 9968, 'Joan Everhard Coop a Groen: Machtiging om f 5000 te geven voor zijn uitrusting naar Indië en vertering onderweg, 12 maart 1746'.
- ⁴⁵⁵ ELO, Archief van de Weeskamer (0518), inv.nr. 9964, 'Joan Everhard Coop a Groen: Reglementen betreffende zijn dienst als sergeant op het schip 'De Batavier' naar Batavia, 1742'.
- ⁴⁵⁶ ELO, Archief van de Weeskamer (0518), inv.nr. 9974, 'Joan Everhard Coop a Groen: Brieven', hierbinnen: brief van Joan Everhard Coop á Groen, Batavia, 28 maart 1747.
- ⁴⁵⁷ ELO, Archief van de Weeskamer (0518), inv.nr. 3835, 'Hendrik Degenaar: Brieven van de weeskamer te Batavia en particuliere brieven uit Indië aan J.Th. Degenaar', hierbinnen: brief van Dirk Benkelbergh, Batavia, 10 oktober 1731.
- ⁴⁵⁸ Ibidem, hierbinnen: brief van Anna Bieswanger, weduwe van Dirk Benkelbergh, Batavia, 25 december 1731.

- ⁴⁵⁹ Martine Zoeteman, "'Tot hun groot hartseer en schade". Opsluiting op verzoek van ouders en andere familieleden' *Leids Jaarboekje* 90 (1998) 34-53, aldaar 38 en 49.
- ⁴⁶⁰ ELO, Archief van de Weeskamer (0518), inv.nr. 3837, 'Hendrik Degenaar: Testament van Jan Thomas Degenaar, 22 maart 1732'.
- ⁴⁶¹ J.E. Kroon, *Album Studiosorum. Academiae Lugduno Batavae MDCCCLXXV-MCMXXV* (Leiden 1925). Historicus Peter de Leeuw vond de namen door in deze bron te zoeken op de term 'Paramaribo'. Deze bron is ook interessant om studenten uit 'de Oost' te identificeren. 'Soerabaja' levert bijvoorbeeld 109 resultaten op en 'Batavia' 155. Beschikbaar via Delpher: <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB02:000122361>.
- ⁴⁶² De grafsteen van Henry Charles Levy is terug te vinden op keldergraf 225.
- ⁴⁶³ Nizaar Makdoembaks, 'Rehabilitatie Anton de Kom begon al in 1969: geautoriseerde heruitgaves van een dichtbundel en *Wij slaven van Suriname*, gestencild en verspreid door de Surinaamse Studenten Unie (SSU) te Leiden' (10 februari 2021), digitaal gepubliceerd op de website van Stichting Eerherstel Oorlogsslachtoffers Curaçao, <https://aprilmoorden.nl/wp-content/uploads/2021/02/Anton-de-Kom-SSU-Leiden-DEF.pdf> (laatst geraadpleegd 18 oktober 2024).
- ⁴⁶⁴ Tamar Tros, 'Wij waren het eerste vonkje' *Mare Leids Universitair Weekblad* 47:13 (2023) 6.
- ⁴⁶⁵ Ibidem.
- ⁴⁶⁶ Ibidem.
- ⁴⁶⁷ Zie de pagina op de website van de *Canon van Nederland* die over Anton de Kom gaat: <https://www.canonvannederland.nl/nl/antondekom>.
- ⁴⁶⁸ G.F. Pijper, 'Professor Dr. Pangeran Ario Hoesein Djajadiningrat: 8 december 1886-12 november 1960' *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 117:4 (1961) 401-409, aldaar 402; Harry Poeze, *In het land van de overheerser I: Indonesiërs in Nederland 1600-1950* (Dordrecht: Floris Publications, 1986) 53.
- ⁴⁶⁹ R.A.M. Honings, 'De eerste Indonesische doctor' in: Kasper van Ommen en Garrelt Verhoeven (red.), *Boeken die geschiedenis schreven* (Amsterdam 2022) 191-199, aldaar 194.
- ⁴⁷⁰ Ibidem, 197.
- ⁴⁷¹ Ibidem, 198-199.
- ⁴⁷² Bukittinggi is vandaag de dag de grootste stad van West-Sumatra.
- ⁴⁷³ Martijn Blekendaal, 'De arrestatie van Mohammad Hatta' *website Historisch Nieuwsblad* (22 juni 2006) <https://www.historischnieuwsblad.nl/de-arrestatie-van-mohammed-hatta/> (laatst geraadpleegd 7 augustus 2024).
- ⁴⁷⁴ Ibidem.
- ⁴⁷⁵ Ook Mohammed Hatta is opgenomen in de Canon van Nederland, zie hiervoor zijn pagina: <https://www.canonvannederland.nl/nl/page/292809/mohammad-hatta>.
- ⁴⁷⁶ Ibidem.
- ⁴⁷⁷ Honings, 'De eerste Indonesische doctor', 193.
- ⁴⁷⁸ Karels, *Mijn aardse leven vol moeite en strijd*, 31-64.
- ⁴⁷⁹ Ibidem. Hoeveel personen waren lid van de PI? Het is geen compleet beeld, maar in het archief van de Indologische Vereeniging (ELO, 0260A I, inv.nr. 44: 'Lijsten met de namen van de leden van de Indologen Vereniging [ca. 1945-1960]') zit een lijst met namen van studenten uit Indonesië, compleet met studie en adres. Het jaartal van de lijst staat er niet boven, maar volgens de datering van de map waar dit document in zat, moet het ergens tussen 1937-1949 zijn geweest. Zie bijlage 12.
- ⁴⁸⁰ Oorlogsbronnen, 'Perhimpunan Indonesia', themapagina op website *Oorlogsbronnen* <https://www.oorlogsbronnen.nl/thema/Perhimpunan%20Indonesia> (laatst geraadpleegd 15 oktober 2024).
- ⁴⁸¹ Een plaquette in de muur van de Hugo de Grootstraat 12 herinnert de voorbijganger hieraan.
- ⁴⁸² Annemarie van Dijk, 'Niet voor de Hollanders, maar tegen de Duitsers: het verzet van Evy Poetiray', *website Oorlogsbronnen* (19 april 2023) <https://www.oorlogsbronnen.nl/artikel/tegen-de-overheersing-evy-poetiray> (laatst geraadpleegd 15 oktober 2024); Harry Poeze, *In het land van de overheerser I*, 266 en 301.
- ⁴⁸³ Annemarie Van Dijk, 'Niet voor de Hollanders'.
- ⁴⁸⁴ Ibidem.
- ⁴⁸⁵ Harry Poeze, *In het land van de overheerser I*, 308.
- ⁴⁸⁶ Ibidem; Isaak van Dijke, 'Irawan Soejono: het verzet van "Henk van De Bevrijding"', *website Oorlogsbronnen* (17 oktober 2024) <https://www.oorlogsbronnen.nl/artikel/irawan-soejono-het-verzet-van-henk-van-de-bevrijding> (laatst geraadpleegd 20 oktober 2024).
- ⁴⁸⁷ ELO, archieven van het Leidsche Studenten Corps (deel 2) betreffende de subverenigingen, commissies, (streek-)gezelschappen, genootschappen en disputen, 1820-1972 (0260A), inv.nr. 2032-2076. Deze archiefstukken gaan over India Orientalis.
- ⁴⁸⁸ ELO, 0260A II, inv.nr. 2034, '1860-1866'. Hierin zit het verslag van de eerste bijeenkomst van India Orientalis op 21 oktober 1860.
- ⁴⁸⁹ Ibidem.
- ⁴⁹⁰ Het archief van India Orientalis is nu opgenomen in het archief van Minerva. L.S.C. is gefuseerd.
- ⁴⁹¹ ELO, 0260A II, inv.nr. 2068, 'Verslag van de reis van het bestuur van het gezelschap India Orientalis naar de Poehoen Relapa te Utrecht, 1887'; ELO, 0260A II, inv.nr., 2069: "Poehoen Klappa", uitnodigingskaartjes voor het bijwonen van vergaderingen van het gezelschap India Orientalis in Utrecht'.

- ⁴⁹² ELO, 0260A II, inv.nr. 2052, 'Mededeling van het bestuur aan de leden van het gezelschap India Orientalis voor een inzamelactie voor Java, 1861'.
- ⁴⁹³ ELO, 0260A II, inv.nr. 2064, 'Stukken betreffende een liefdadigheidsfeest voor het inzamelen van geld ten behoeve van de ramp op Krakatau georganiseerd'. Het Leidsch Etnografisch Museum zou later het Volkenkunde heten, wat in 2023 het Wereldmuseum werd. In het citaat werd gerefereerd aan de "Amsterdam Tentoonstelling", wat de Internationale Koloniale Uitvoerhandel Tentoonstelling was, die op dat moment op het Museumplein in Amsterdam te bezoeken was. Eén van de bezienswaardigheden was een Javaans dorp, inclusief bewoners.
- ⁴⁹⁴ ELO, 0260A II, inv.nr. 2064. Hierin zit een overzichtje van de totale inkomsten en kosten. In totaal komt men dan uit op 1.825,63 gulden uit, wat omgerekend naar vandaag de dag €22.920,83 is. Voor het omrekenen is de rekentool van het IISG gebruikt. Helaas is deze in het najaar van 2024 offline gehaald.
- ⁴⁹⁵ ELO, 0260A II, inv.nr. 23, 'Jubileum-uitgave van het Indologenblad ter herdenking van ons gezag in Nederlands-Indië, 1916'.
- ⁴⁹⁶ ELO, 0260A II, inv.nr. 20, 'Zegel van de Indologenvereniging, 1902'; ELO, 0260A II, inv.nr. 21, 'Statuten en reglementen van de Indologenvereniging, 1902, 1945, 1948'; ELO, 0260A II, inv.nr. 23.
- ⁴⁹⁷ Op 19 augustus 1816 werd voor het stadhuis van Batavia het bestuur van 'Java en Onderhorigheden' officieel overgedragen aan het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Dit moment was de geboorte van 'Nederlands-Indië'. De kolonie werd bestuurd door een grote ambtenarij, waarvan de gouverneur-generaal de hoogste bewindhebber was. Ter ere van deze gebeurtenis werd een jubileumnummer uitgegeven, zie ELO, 0260A II, inv.nr. 23.
- ⁴⁹⁸ Zie de inleiding van het jubileumnummer ter ere van 100 jaar 'herstel' van het koloniale gezag, ELO, 0260A II, inv.nr. 23.
- ⁴⁹⁹ ELO, 0260A II, inv.nr. 2, zie de bijdrage van Jo van Heutsz.
- ⁵⁰⁰ ELO, 0260A II, inv.nr. 2
- ⁵⁰¹ Ibidem, zie de inleiding van het jubileumnummer, die geschreven werd door de toenmalige Minister van Koloniën.
- ⁵⁰² ELO, 0260A II, inv.nr. 30, 'De vorming van den bestuursambtenaar voor overzeesche gewesten in Nederland, Engeland, Frankrijk, Beldië en Italië', een uitgave van het Indologenblad ter gelegenheid van het VIIe lustrum der Indologenvereniging, 1937'.
- ⁵⁰³ Ibidem.
- ⁵⁰⁴ ELO, 0260A II, inv.nr. 14, 'Notulen van de vergaderingen van het Indologen Werkgezelschap, 1924-1941'. In de statuten van het Indologen Werkgezelschap van 16 maart 1937 staat in artikel 3 en 4 omschreven wat het doel van de vereniging is. Ook interessant: ELO, 0260A II, inv.nr.15, 'Ingekomen stukken bij en kopieën van uitgaande brieven van de Ab-actis van het Indologische Werkgezelschap, 1937-1949'.
- ⁵⁰⁵ Citaat afkomstig uit de flyer over de film *Kleur en Glorie onze tropen*, zie ELO, 0260A II inv.nr.15.
- ⁵⁰⁶ Ibidem.
- ⁵⁰⁷ Ibidem.
- ⁵⁰⁸ Tim Huisman, 'Resilient Collections: The Long Life of Leiden's Earliest Anatomical Collections', in: Rina Knoeff en Robert Zwijnenberg eds., *The Fate of Anatomical Collections* (Farnham en Burlington 2015) 73-92, aldaar 79.
- ⁵⁰⁹ Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid*, 440.
- ⁵¹⁰ Eddy Verbaan, *De woonplaats van de faam. Grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse Republiek* (Hilversum 2011) 179-182.
- ⁵¹¹ Jan Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden (...) (Leiden 1641)* 203-206.
- ⁵¹² Florike Egmond, *The World of Carolus Clusius. Natural history in the making, 1550-1610* (London 2010) 102-103.
- ⁵¹³ G.A. van Uffelen en P.J.A. Keßler, *425 years Hortus botanicus Leiden* (Leiden 2015) 11 en 15.
- ⁵¹⁴ J. Heniger, 'De eerste Nederlandse wetenschappelijke reis naar Oost-Indië' *Leids Jaarboekje* 65 (1973) 27-50, aldaar 31-33.
- ⁵¹⁵ Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid*, 195-198; Claudia Swan, 'Collecting Naturalia in the Shadow of Early Modern Dutch Trade', in: Londa Schiebinger en Claudia Swan eds., *Colonial Botany. Science, Commerce, and Politics in the Early Modern World* (Philadelphia 2005) 223-236, aldaar 228-229; Heniger, 'De eerste Nederlandse wetenschappelijke reis naar Oost-Indië', 37-38.
- ⁵¹⁶ Bianca Maria Rinaldi, *The 'Chinese Garden in good Taste'. Jesuits and Europe's Knowledge of Chinese Flora and Art of the Garden in the 17th and 18th Centuries* (München 2006) 67-69.
- ⁵¹⁷ Sarina Veldman, 'Prins der botanici. De reizen, verzamelingen en studies van Paul Hermann', in: Esther van Gelder ed., *Bloeiende kennis. Groene ontdekkingen in de Gouden Eeuw* (Hilversum 2012) 148-157.
- ⁵¹⁸ Willem Otterspeer, *De vestiging van de macht. De Leidse universiteit, 1673-1775* (Amsterdam 2002) 123-125.
- ⁵¹⁹ In 1737, 1740, 1741, 1742, 1744, 1749, 1750, 1753, 1754, 1756, 1759, 1761, 1779, 1785, 1787 en 1788 zijn er lijsten gestuurd vanaf Ceylon met daarin de beschrijving van de zaden en planten die voor de Leidse hortus met de VOC naar de Republiek zijn verzonden. Zie hiervoor: 'VOC: Overgekomen brieven en papieren', *website Nationaal Archief*, <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/zoekhulpen/voc-overgekomen-brieven-en-papieren-1609-1795> zoekterm 'lei*den' (laatst geraadpleegd 19 oktober 2024).
- ⁵²⁰ NA, VOC (1.04.02), inv.nr. 8641, 'Kopie-missiven en -rapporten ingekomen bij gouverneur-generaal en raden uit Malakka. Met bijlagen. 1754 feb-1754 sep', hierbinnen: 'van Malacca den 25 maart 1754'.
- ⁵²¹ NA, VOC (1.04.02), inv.nr. 8641, 'Kopie-missiven en -rapporten ingekomen bij gouverneur-generaal en raden uit Malakka. Met bijlagen. 1755 jan-1755 sep', hierbinnen: 'van Malacca den 30 april 1755'.
- ⁵²² Otterspeer, *De vestiging van de macht*, 117.
- ⁵²³ NA, SvS (1.05.03), inv.nr. 244, 'Ingekomen brieven en papieren van de Gouverneur en andere overheidspersonen. Met bijlagen. 1717', f. 198.

- ⁵²⁴ ELO, bibliotheek, LB 73444, 'Register Van t Indiaanse Cabinet, Inhoudende veelderhande vreemde Dieren en Gewassen, swemmende naer natuyrlijke levens gestalt in een balsaemse Vocht. Zijnde te Sien in de Thuyn van de Academie tot Leyden' (Leiden 1711).
- ⁵²⁵ Deel van een gedicht van W. Prins (1670), opgenomen in: Otterspeer, *De vestiging van de macht*, 127.
- ⁵²⁶ Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden*, 209.
- ⁵²⁷ Huisman, 'Resilient Collections', 76.
- ⁵²⁸ Ibidem, 85-87.
- ⁵²⁹ Ibidem, 77; UBL, Leiden University archives, Board of Governors, 1574-1815 (ubl002), inv.nr. AC1 43, 'Bijlagen tot de resolutien', 19 februari 1619.
- ⁵³⁰ Huisman, ; Resilient Collections', 77-79.
- ⁵³¹ Jacobs, *Een zegenrijk gewest*, 486.
- ⁵³² ELO, bibliotheek, LB 73441, 'Catalogus van alle de Principaalste Rariteyten. Die op de Anatomie-Kamer binne de Stad Leyden verthoont worden. Ghestelt in Ordre volghens de Plaetsen daer de selve staan'.
- ⁵³³ Ibidem, voor deze en de volgende beschrijvingen.
- ⁵³⁴ Met dank aan Bart Grob, conservator Rijksmuseum Boerhaave.
- ⁵³⁵ Marieke Hendriksen, 'the fate of the Beaded Babies: Forgotten Early Colonial Anatomy', in: Rina Knoeff en Robert Zwijnenberg eds., *The Fate of Anatomical Collections* (Farnham en Burlington 2015) 179-194.
- ⁵³⁶ Heniger, 'De eerste Nederlandse wetenschappelijke reis naar Oost-Indië', 38.
- ⁵³⁷ E.W. Moes, 'De sonderling-heden oft rariteyten ende wtgelesen sinnelickheden van Christiaen Porret' *Leids Jaarboekje* 2 (1905) 93-100, aldaar 93, 97.
- ⁵³⁸ Claudia Swan, 'Apotheker, tuinman, verzamelaar. Christiaan Porrets omgang met de wonderen van de natuur', in: Esther van Gelder ed., *Bloeiende kennis. Groene ontdekkingen in de Gouden Eeuw* (Hilversum 2012) 55-62, aldaar 57-60.
- ⁵³⁹ Claudia Swan, 'Of Gardens and other Natural History Collections in Early Modern Holland. Modes of Display and Patterns of Observation', in: Robert Felfe en Kirsten Wagner eds., *Museum, Bibliothek, Stadtraum. Räumliche Wissensordnungen 1600-1900* (Berlijn 2010) 173-190, aldaar 184-186.
- ⁵⁴⁰ Zie voor de veilingcatalogus: Rijksmuseum Boerhaave, bibliotheek, inv.nr. BOERH s 8374 a, 'Catalogus oft register vande sonderlingheden oft rariteyten ende ander uitheemsche zeehorens [...] die Christiaan Porrett, wijlen apoteker, in zijn cunstkamer vergadert had. etc. Verkoopning 28. Martij 1628 (Leiden 1628).
- ⁵⁴¹ Claudia Swan, 'Birds of paradise for the sultan. Early seventeenth-century Dutch-Turkish encounters and the uses of wonder' *De Zeventiende Eeuw* 29:1 (2013) 49-63, aldaar 58-60.
- ⁵⁴⁰ Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid*, 192; Ch. Thiels en A.M. Luyendijk-Elshout, 'De Leidse chirurgijns en hun kamer boven de waag' *Nederlands Kunsthistorisch jaarboek* 31 (1980) 215-238, aldaar 216.
- ⁵⁴³ ELO, archief van de Gilden, de beurzen en de rederijderskamers (0509), inv.nr. 301, 'Inventaris van de instrumenten en meubelen van het chirurgijns-gilde, 1713 en 1753. Hierin: Reglement rakende de goederen, 1714, en achterin: rekeningen van ontvangsten en uitgaven, 1677-1684'.
- ⁵⁴⁴ Thiels en Luyendijk-Elshout, 'De Leidse chirurgijns en hun kamer boven de waag', 226-228.
- ⁵⁴⁵ Arthur Weststeijn, *Het Welvaren van Leiden* (Amsterdam 2018) 14-30.
- ⁵⁴⁶ Arthur Weststeijn, *De radicale Republiek. Johan en Pieter de la Court, dwarse denkers uit de gouden eeuw* (Amsterdam 2013) 107-111 en 123.
- ⁵⁴⁷ ELO, DTB Leiden (1004), inv.nr. 16, 'Q. Kerkelijk ondertrouwboek (NH) van Leiden, januari 1657-februari 1661', f. 359v.
- ⁵⁴⁸ ELO, Archief van de familie De la Court (0023), inv.nr. 55e, 'Concept-request aan de Staten-Generaal ter verkrijging van een octrooi, door Pieter de la Court'.
- ⁵⁴⁹ ELO, Archief van de familie De la Court (0023), inv.nr. 55o, 'Aantekening van het verhandelde in de vergadering van participanten over het indienen van een nieuw request bij de Staten-Generaal'.
- ⁵⁵⁰ ELO, Archief van de familie De la Court (0023), inv.nr. 55j, 'Grievens van de bewindhebbers der VOC en weerlegging hiervan'.
- ⁵⁵¹ Weststeijn, *De radicale Republiek*, 123-128.
- ⁵⁵² J.H. Kernkamp, 'Brieven uit de correspondentie van Pieter de la Court en zijn verwanten (1667-1683). Met bijlagen (1657-1685)' *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 72 (1958) 3-195, aldaar 55.
- ⁵⁵³ Zie voor alle brieven van Nicolaes de la Court aan zijn neef Pieter de la Court: Kernkamp, 'Brieven uit de correspondentie van Pieter de la Court en zijn verwanten', 51-63.
- ⁵⁵⁴ NA, OWIC (1.05.01.01), inv.nr. 17, 'notulen van de vergadering van Hoofdparticipanten, 1646-1674', f. 24.
- ⁵⁵⁵ Ibidem, f. 83v.
- ⁵⁵⁶ Ibidem, f. 117-119.
- ⁵⁵⁷ ELO, Archief van de familie De la Court (0023), inv.nr. 11, 'Scheiding van de nalatenschap van Guilielmo van der Voort' en: inv.nr. 6, 'Akten van boedelscheiding van de nalatenschap'.
- ⁵⁵⁸ ELO, Archief van de familie De la Court (0023), inv.nr. 34, 'Staatboek, 1736-1739', f. 3.
- ⁵⁵⁹ Helen Julia Paul, 'The South Sea Company's Slaving Activities' *Discussion Papers in Economics and Econometrics* (2009).
- ⁵⁶⁰ Patrick Walsh, *The South Sea Bubble and Ireland. Money, Banking and Investment, 1690-1721* (Woodbridge 2014) 61-62 en 80.
- ⁵⁶¹ ELO, Archief van de familie De la Court (0023), inv.nr. 36, 'Grootboek, 1736', f. 26.
- ⁵⁶² Prak, *Gezeten burgers*, 138.

- ⁵⁶³ ELO, Archief van de familie De la Court (0023), inv.nr. 55p, 'Aantekeningen van Pieter de la Court van der Voort over het oprichten van de Noordsche Maatschappij'.
- ⁵⁶⁴ ELO, Archief van de familie De la Court (0023), inv.nr. 55t, 'Bezwaren tegen de oprichting van de maatschappij en weerlegging hiervan'.
- ⁵⁶⁵ Annemieke Hoogenboom, 'Willem van Mieris's ornamental easel: the title page for Pieter de la Court van der Voort's art collection' *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art* 40:4 (2018) 302-315, aldaar 310.
- ⁵⁶⁶ A.C.A.W. van der Feltz, 'Pieter Jansz. Van Ruijven (2)', in: Abraham Horodisch ed., *De arte et libris. Festschrift Erasmus 1934-1984* (Amsterdam 1984) 129-141, aldaar 132-134.
- ⁵⁶⁷ ELO, Archief van de familie De la Court (0023), inv.nr. 132, 'Raadgevingen betreffende het beheer, 1733 à 1748, en staat van het meubilair, 1748, en verdere bezittingen, waaronder sieraden, schilderijen en boeken. Van de hand Pieter de la Court van der Voort'.
- ⁵⁶⁸ Lisa Johnson, 'Pieter de la Court van der Voort and innovations in pineapple cultivation in early eighteenth-century gardens' *Garden History* 47:1 (2019) 23-41, aldaar 24; ELO, Archief van de familie De la Court (0023), inv.nr. 31, 'Brieven van de bisschoppen van Mainz, Münster en Würzburg met dankzegging voor toegezonden ananassen'; en: inv.nr. 32, 'Brieven van gezanten en aanzienlijke vreemdelingen (...) alle betreffende de tuin van Pieter de la Court en de producten daaruit'.
- ⁵⁶⁹ Pieter de la Court van der Voort, *Bijzondere Aenmerkingen over het aenleggen van Pragtige en Gemeene Landhuizen, Lusthoven, Plantagien en aenklevende Cieraeden* (enz.) (Amsterdam 1763) 384-385.
- ⁵⁷⁰ Johnson, 'Pieter de la Court van der Voort and innovations in pineapple cultivation in early eighteenth-century gardens', 39.
- ⁵⁷¹ ELO, Archief van de familie De la Court (0023), inv.nr. 114, 'Catalogus van de schilderijen, prenten, kaarten en tekeningen'; en: inv.nr. 117A, 'Catalogus van schilderijen, opgemaakt in duplo, december 1749'.
- ⁵⁷² ELO, Archief van de familie De la Court (0023), inv.nr. 119, 'Catalogus van de rariteiten en gesteenten, 1749'.
- ⁵⁷³ NA, Rijksmuseum van Oudheden (3.12.21), inv.nr. 621, 'Stukken inzake het bouwen en inrichten van een museum van oudheden'.
- ⁵⁷⁴ Voor meer informatie over de herkomst en teruggave van deze beelden uit het tempelcomplex Singasari in 2023 en 2024, zie <https://commissie.kolonialecollecties.nl/publicaties?trefwoord=&startdatum=&einddatum=&type=Advies> (laatst geraadpleegd 3 februari 2025).
- ⁵⁷⁵ Mirjam Hoijtink, *Caspar J.C. Reuvers en de musea van oudheden in Europa (1800-1840)* (Amsterdam 2009) 41-42, 53-54, 82, 85-86, 106-108, 119-121; Pieter ter Keurs, 'Betoverende beelden uit de Oost. Hindoe-boeddhisme uit Nederlandsch-Indië laat in Leiden zijn sporen na', in: Pieter ter Keurs en Willem Wirtz eds., *Rijksmuseum van Oudheden Leiden: een geschiedenis van 200 jaar* (Zwolle 2018) 114-119, aldaar 118-119; Pieter ter Keurs, '1830-1848. Economische crisis, politieke onrust en een nieuw RMO-gebouw', in: Pieter ter Keurs en Willem Wirtz eds., *Rijksmuseum van Oudheden Leiden: een geschiedenis van 200 jaar* (Zwolle 2018) 139-141.
- ⁵⁷⁶ Zie voor vraagstukken in Leidse en Zuid-Hollandse musea: Karwan Fatah-Black, Lauren Lauret en Joris van den Tol, *Geketend voor Hollands Glorie. Slavernij in de geschiedenis van de provincie Zuid-Holland* (Leiden 2023) 168-170. En ook: Jona Mooren, Klaas Stutje en Frank van Vree (eds.), *Sporen: Onderzoek naar herkomstgeschiedenis en betekenisgeving van culturele projecten en collecties verworven in koloniale situaties*. (Amsterdam 2022). Voor herkomstonderzoek van reeds teruggeven objecten uit Leids musea, zie de website van de Commissie Koloniale Collecties: <https://commissie.kolonialecollecties.nl/> (laatst geraadpleegd 3 februari 2025).
- ⁵⁷⁷ Sjoep de Jong deed onderzoek naar deze Javaanse kampong die enkele maanden in Leiden heeft gestaan. Hij publiceerde over zijn vondsten op zijn LinkedIn-pagina. Zie: Sjoep de Jong, https://www.linkedin.com/posts/sjoep-de-jong-8aa18220b-de-leienaar-moet-toch-raar-gekeken-hebben-activity-7231740050663755777-Md8g/?utm_source=share&utm_medium=member_ios (laatst geraadpleegd 5 november 2024).
- ⁵⁷⁸ In de volksmond werd het de 'Wereldtentoonstelling' genoemd.
- ⁵⁷⁹ Onderzoek van Sjoep de Jong. Het 's Rijks Ethnografisch Museum, dat beter bekend stond onder de naam Volkenkunde, staat vandaag de dag nog steeds aan de Steenstraat. Sinds 2024 is de naam veranderd in Wereldmuseum.
- ⁵⁸⁰ Citaat afkomstig uit het Leidsch Dagblad van 18 juni 1884 onder het kopje 'Gemengd nieuws' op de voorpagina. Via: <https://leiden.courant.nu/issue/LD/1884-06-19/edition/0/page/1>.
- ⁵⁸¹ Onderzoek van Sjoep de Jong.
- ⁵⁸² Marise Sperling, 'Die wit man altyd baas wees', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 13:2 (2010) 24-44, aldaar 30.
- ⁵⁸³ Martin Bossenbroek, *De Boerenoorlog* (Amsterdam 2012) 12.
- ⁵⁸⁴ Ibidem, 12-13; Anne Petterson, *Eigenwijs vaderland* (Amsterdam 2017) 169.
- ⁵⁸⁵ Willem Otterspeer, 'Boeren en academici: de Leidse universiteit en het enthousiasme voor de Zuidafrikaanse Boeren rond de eeuwwisseling', *De moderne tijd: De negentiende eeuw* 15:4 (1991), 203-221, aldaar 205.
- ⁵⁸⁶ Petterson, *Eigenwijs vaderland*, 170.
- ⁵⁸⁷ Bossenbroek, *De Boerenoorlog*, 11.
- ⁵⁸⁸ Otterspeer, 'Boeren en academici', 205.
- ⁵⁸⁹ Ibidem, 208.
- ⁵⁹⁰ Handelingen van de raad gemeente Leiden (2 december 1901) <https://leiden.courant.nu/issue/HR/1901-12-02/edition/null/page/1> (laatst geraadpleegd 10 augustus 2024) 1; Marijke Mooijaart en Rudi van Maanen, *Straatnamen in Leiden: een verhaal van zeven eeuwen* (Leiden 2019) 89.

- ⁵⁹¹ ELO, Archief van de Familie Dozy 0083, inv.nr. 1009, Stukken betreffende de "Boerenoorlog" in Zuid-Afrika, 1899-1900 Ch.M. Dozy, was penningmeester van het bestuur van de Leidse afdeling en omstreken der Nederl. Zuidafrik. Vereeniging.
- ⁵⁹² ELO, Archief van het gemeentebestuur van Oegstgeest (en Poelgeest), 1813-1930 (0351), inv.nr. 2140: 'Stukken betreffende een collecte voor de nabestaanden van de slachtoffers van de oorlog in Zuid-Afrika, 1902'.
- ⁵⁹³ Otterspeer, 'Boeren en academici', 213.; In de statuten van de Leidse afdeling van de Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Vereeniging valt te lezen op welke manier zij personen in Zuid-Afrika wilden helpen. Zie: ELO, Archief van de Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Vereeniging, afd. Leiden, 1899-1922 (0055), inv.nr. 4: 'Statuten en reglementen, 1901 en (ca. 1910).
- ⁵⁹⁴ ELO, 0055, inv.nr. 18: 'Verslagen over de verenigingsjaren 1901-1905'. Hier zit een verslag in getiteld "een kort overzicht van het door ons verrichte".
- ⁵⁹⁵ Door heel Nederland kwamen er mensen op tegen deze onderdrukking, ook in Leiden. In hoofdstuk 8 van dit rapport komen verschillende protestacties aan bod.
- ⁵⁹⁶ ELO, 0351, inv.nr. 2140.
- ⁵⁹⁷ ELO, 0055, inv.nr. 34, 'Drukwerk, krantenknipsels e.d. betreffende Zuid-Afrika, Herman Coster, de vereniging enz., 1896-1921'. In deze map zitten enkele krantenknipsels over het bezoek van Kruger aan Leiden, maar de artikelen zijn zo uitgeknipt dat de datum is weggevallen. Wanneer Kruger dus in Leiden is geweest, is op deze manier niet precies vast te stellen.
- ⁵⁹⁸ *Circulaire van de Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereeniging, Afdeling "Leiden en omstreken"* uit ELO, 0055, inv.nr. 4: 'Statuten en reglementen, 1901'.
- ⁵⁹⁹ Ibidem.
- ⁶⁰⁰ Otterspeer, 'Boeren en academici', 217.
- ⁶⁰¹ Gedrukt boekje van de Toespraak die werd gehouden bij de onthulling van de gedenksteen voor H.J. Coster uit: ELO, 0055, inv.nr. 34.
- ⁶⁰² Aankondiging van de oprichting van het Herman Coster-Fonds uit: ELO, 0055, inv.nr. 34; Otterspeer, 'Boeren en academici', 217.
- ⁶⁰³ Otterspeer, 'Boeren en academici', 218.
- ⁶⁰⁴ Leidsch Dagblad, 'Jaarvergadering der 3-Oct-Vereeniging: de keuze tusschen twee feestplannen', 30 januari 1931. Via: <https://leiden.courant.nu/issue/LD/1931-01-30/edition/0/page/1>.
- ⁶⁰⁵ Leidsch Dagblad, 'De a.s. 3-Octoberoptocht: oost en west in kleur en klank', 11 april 1931. Via: <https://leiden.courant.nu/issue/LD/1931-04-11/edition/0/page/1>
- ⁶⁰⁶ In het jaarverslag van 1931 wordt dit aantal bezoekers genoemd, zie: ELO, 0539, inv.nr. 331, 'Jaarmap 1931'.
- ⁶⁰⁷ Ibidem; ELO, Archief van de 3 October-Vereeniging, 1886-1974 (0539), inv.nr. 147, 'Ingekomen en uitgaande brieven 1929-1932 dossier 44, Optocht deelnemers 1931'.
- ⁶⁰⁸ In het boekje over de 3 October optocht van 1931 staan alle deelnemende wagens nauwkeurig omschreven, zie: ELO, 0539, inv.nr. 331: 'Jaarmap 1931'. In het fotoboek van de periode 1929-1932 staan schetsen die Van Driest maakten voor de optocht, zie: ELO, 0539, inv.nr. 331A, 'Fotoboek 1929-1930 en 1931'.
- ⁶⁰⁹ Over de protestbijeenkomst werd bijvoorbeeld het volgende gemeld in het Leidsch Dagblad: 'Protest-meeting tegen den optocht "Oost en West" (2 oktober 1931), voorblad. Via: <https://leiden.courant.nu/issue/LD/1931-10-02/edition/1/page/1>.
- ⁶¹⁰ Voor deze brief aan de heer L.D. Petit in Amsterdam, zie: ELO, (0539), inv.nr. 147.
- ⁶¹¹ Leidsch Dagblad, 'Protest-meeting tegen den optocht "Oost en West"' (2 oktober 1931); Het volk: dagblad voor de arbeiderspartij, 'Zóó geen 3 Octoberfeest: drukbezochte protestvergadering van Indonesiërs en Chineezers' (2 oktober 1931); Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad, 'Tegen de optocht "Oost en West"' (2 oktober 1931).
- ⁶¹² Het Haagsche Volk, 2 oktober 1931.
- ⁶¹³ Het volk: dagblad voor de arbeiderspartij, 'Zóó geen 3 Octoberfeest: drukbezochte protestvergadering van Indonesiërs en Chineezers'.
- ⁶¹⁴ ELO, 0539, inv.nr. 331, 'Jaarmap 1931'. Hier zitten ook verschillende krantenknipsels in over de optocht van 1931.
- ⁶¹⁵ Ariadne Schmidt en Kaylee Overkleef schreven voor Leidschrift een artikel over vieringen van Leidens Ontzet die in het buitenland plaatsvonden. Ariadne Schmidt en Kaylee Overkleef, 'De viering van een herinnering: het Leidens Ontzet in het buitenland' *Leidschrift* 39:2 (2024) 53-73.
- ⁶¹⁶ Ibidem, 60-63.
- ⁶¹⁷ Ibidem, 60.
- ⁶¹⁸ ELO, Archief van de 3 October-Vereeniging, 1886-1974 (0539), inv.nr. 346A, Plakboek 1936-1946. Verzameling krantenknipsels betreffende vergaderingen, feestvieringen, ingezonden stukken en advertenties, foto's, drukwerk enz. (...) Sibajak op weg van Indië naar Nederland, bericht over 3 oktoberviering aan boord (...).
- ⁶¹⁹ In ELO, 0539, inv.nr. 346A zit het jaarboekje van 1946. Op pagina 76 en 77 staat de brief van dr. Versluys die schrijft over deze speciale 3 Octoberviering.
- ⁶²⁰ E.K. Grootes, *Wonderlicke avontuer van twee goelieven: een verhaal uit 1624* (Muiderberg 1984) 106.
- ⁶²¹ Ibidem.
- ⁶²² Ibidem, 51-53.
- ⁶²³ Marijke Barend-van Haeften en Arie Jan Gelderblom, *Buyten gaets. Twee burleske reisbrieven van Aernout van Overbeke* (Hilversum 1998) 9-13.
- ⁶²⁴ Ibidem, 57.
- ⁶²⁵ Ibidem, 84.

- ⁶²⁶ Martijn van den Bel, Lodewijk Hulsman en Lodewijk Wagenaar, *De reizen van Adriaan van Berkel naar Guiana. Indianen en planters in de 17de eeuw* (Leiden 2014) 9-10.
- ⁶²⁷ NA, SvS (1.05.03), inv.nr. 7, 'Minuutresoluties met (losse) bijlagen, 1705-1710', zaterdag 1 augustus 1705.
- ⁶²⁸ NA, SvS (1.05.03), inv.nr. 223, 'Ingekomen brieven en papieren van de Gouverneur en andere overheidspersonen. Met bijlagen. 1706-1707', brief van Paul van der Veen, Paramaribo, 27 september 1706.
- ⁶²⁹ NA, SvS (1.05.03), inv.nr. 94, 'Registers van brieven aan de Gouverneur en andere overheidspersonen, 1706-1716', f. 17v.
- ⁶³⁰ NA, SvS (1.05.03), inv.nr. 236, 'Ingekomen brieven en papieren van de Gouverneur en andere overheidspersonen. Met bijlagen. 1709-1709', f. 101.
- ⁶³¹ Van den Bel, Hulsman en Wagenaar, *De reizen van Adriaan van Berkel naar Guiana*, 13.
- ⁶³² Grootes, *Wonderlicke avontuer van twee goelieven*, 15.
- ⁶³³ Van den Bel, Hulsman en Wagenaar, *De reizen van Adriaan van Berkel naar Guiana*, 124.
- ⁶³⁴ Ibidem, 144.
- ⁶³⁵ Paul Hoftijzer, *Pieter van der Aa (1659-1733). Leids drukker en boekverkoper* (Hilversum 1999) 33-61.
- ⁶³⁶ Bibliotheek ELO, (LB 71253 portefeuille), catalogus *Mooie boeken verkrijgbaar bij Gebrs. Van der Hoek (najaar 1924)*.
- ⁶³⁷ Zie bijlage 13 voor prenten over koloniale onderwerpen die de Uitgeversmaatschappij Sijthoff heeft uitgegeven. Verschillende koloniale onderwerpen komen aan bod. Naast 'Nederlandsch Oost-Indië' wordt ook de rijstteelt in een andere prent besproken. Het vijftal prenten is afkomstig uit de collectie van het Rijksmuseum.
- ⁶³⁸ Zie online fotodatabase van ELO. De signatuur van de foto is PV30500.9-2.
- ⁶³⁹ Paul Hoftijzer, 'Veilig achter Minerva's schild. Het Leidse boek in de zeventiende en achttiende eeuw', in: André Bouwman e.a. eds., *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden 1260-2000* (Leiden 2008) 153-265, aldaar 166-167, 242 en 257.
- ⁶⁴⁰ Leydse Courant, 25 november 1720.
- ⁶⁴¹ Leydse Courant, 9 oktober 1750.
- ⁶⁴² Leydse Courant, 27 september 1723.
- ⁶⁴³ Leydse Courant, 9 mei 1735.
- ⁶⁴⁴ Leydse Courant, 6 juni 1763.
- ⁶⁴⁵ Leydse Courant, 10 mei 1779.
- ⁶⁴⁶ Leydse Courant, 7 november 1862.
- ⁶⁴⁷ Leydse Courant, 3 december 1862.
- ⁶⁴⁸ Leydse Courant, 3 december 1862.
- ⁶⁴⁹ Leidsch Dagblad, 18 april 1863.
- ⁶⁵⁰ Ibidem.
- ⁶⁵¹ Leydse Courant, 8 juni 1750.
- ⁶⁵² Leydse Courant, 2 mei 1753.
- ⁶⁵³ Leydse Courant, 31 december 1723.
- ⁶⁵⁴ Leydse Courant, 26 juni 1743.
- ⁶⁵⁵ Leydse Courant, 28 oktober 1772.
- ⁶⁵⁶ Leydse Courant, 5 juni 1776.
- ⁶⁵⁷ Leydse Courant, 16 maart 1792.
- ⁶⁵⁸ Leydse Courant, 11, 18 en 25 april 1792.
- ⁶⁵⁹ Het valt gelijk op dat er significant minder aandacht wordt besteed aan de afschaffing van de slavernij in de Oost.
- ⁶⁶⁰ Leydse Courant, 9 augustus 1854.
- ⁶⁶¹ Het valt op dat er significant minder zoekresultaten zijn wanneer er op zoektermen wordt gezocht die te maken hebben met slavernij in 'de Oost'. Om goed te onderzoeken hoe er in kranten over slavernij in dat gebied werd geschreven is dus een andere aanpak nodig.
- ⁶⁶² Leydse Courant, 9 mei 1859.
- ⁶⁶³ Leydse Courant, 10 september 1856.
- ⁶⁶⁴ Leydse Courant, 8 november 1858.
- ⁶⁶⁵ Ibidem.
- ⁶⁶⁶ Leidsch Dagblad, 3 augustus 1863.
- ⁶⁶⁷ Leidsch Dagblad, 1 juli 1863.
- ⁶⁶⁸ Ibidem.
- ⁶⁶⁹ Leydse Courant, 1 februari 1861.
- ⁶⁷⁰ Ibidem. Uit dit krantenartikel is niet goed op te maken wie er precies met 'leden' bedoeld werd.
- ⁶⁷¹ Op de website van de Rijksoverheid staat een korte uitleg over wat de periode van Staatstoezicht inhield. Zie: Rijksoverheid, 'Herdenkingsjaar Slavernijverleden', <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/discriminatie-en-racisme/slavernijverleden/herdenkingsjaar-slavernijverleden#:~:text=Slavernij%20150%20jaar%20geleden%20afgeschaft&text=Dit%20gebeurde%20onder%20staatstoezicht%20en,was%20dat%20150%20jaar%20geleden> (laatst geraadpleegd 20 november 2024).
- ⁶⁷² Leydse Courant, 4 november 1863.
- ⁶⁷³ Leidsch Dagblad, 22 september 1863.
- ⁶⁷⁴ Leidsch Dagblad, 22 september 1863.

- ⁶⁷⁵ Leidsch Dagblad, 19 december 1863.
- ⁶⁷⁶ Ibidem.
- ⁶⁷⁷ Leidsch Dagblad, 21 februari 1867.
- ⁶⁷⁸ Nicolaas Beets, *De bevrijding der slaven: redevoering gehouden in openbare vergaderingen van de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering van de Afschaffing der Slavernij* (Haarlem 1856) 10. Bereikbaar via de website Digital Collections van Universiteit Leiden: <http://hdl.handle.net/1887.1/item:362275>.
- ⁶⁷⁹ Oostindie en Fatah-Black, *Sporen van de slavernij in Leiden*, 48.
- ⁶⁸⁰ Oostindie en Fatah-Black, *Sporen van de slavernij in Leiden*, 56.
- ⁶⁸¹ Ellen Klinkers, 'Het kronkelige pad naar 'vrije' arbeid', in: Rose Mary Allen e.a., eds., *Staat en slavernij* (Amsterdam 2023), 111-121.
- ⁶⁸² ELO, Bibliotheek, inv.nr. LB 86580, 'Barbaarsche tyranny: de wreede nogt meer gehoorde Turkse wreetheyd aen agt slave begaen (...) (Amsterdam 1717)'.
- ⁶⁸³ Joachim Östlund, 'The Barbary Coast and Ottoman Slavery in the Swedish Early Modern Imagination', in: Magdalena Naum en Fredrik Ekengren eds., *Facing Otherness in Early Modern Sweden. Travel, Migration and Material Transformations 1500-1800* (Woodbridge 2018) 307-325, aldaar 307 en 318.
- ⁶⁸⁴ Géza Pálffy, 'Ransom Slavery along the Ottoman-Hungarian Frontier in the Sixteenth and Seventeenth Centuries', in: Géza Dávid en Pál Fodor, *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth – Early Eighteenth Centuries)* (Leiden en Boston 2007) 35-84, aldaar 38.
- ⁶⁸⁵ De Baar en Walle, "'Voor de verdrevene ende andere behoeftige arme vrome luyden", 90-91.
- ⁶⁸⁶ Maartje van Gelder, 'Tussen Noord-Afrika en de Republiek. Nederlandse bekeerlingen tot de islam in de zeventiende eeuw' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 126:1 (2013) 16-33, aldaar 18.
- ⁶⁸⁷ ELO, Archief van de firma Van Eys (0016), inv.nr. 14, 'brievenboeken', f. 313, 359, 490.
- ⁶⁸⁸ Ibidem, f. 551.
- ⁶⁸⁹ David Nii Anum Kpobi, *Mission in chains. The life, theology and ministry of the ex-slave Jacobus E.J. Capitein (1717-1747) with a translation of his major publications* (Zoetermeer 1993) 98-99.
- ⁶⁹⁰ Julia Holzmann, *Geschichte der Sklaverei in der Niederländischen Republik. Recht, Rassismus und die Handlungsmacht Schwarzer Menschen und People of Color, 1680-1863* (Bielefeld 2022) 46-48, 62 en 65-82.
- ⁶⁹¹ Karwan Fatah-Black, *Slavernij en beschaving. Geschiedenis van een paradox* (Amsterdam 2021) 101-103; Henk den Heijer, *Nederlands slavernijverleden. Historische inzichten en het debat nu* (Zutphen, 2021) 25-54.
- ⁶⁹² Kpobi, *Mission in chains*, 106-107.
- ⁶⁹³ Raymund Schütz en Joëlle Glerum, 'Den Haag: de koloniale handelsgeest en de bestuurlijke mentaliteit, 1600-1940', in: Esther Captain, Gert Oostindie en Valika Smulders eds., *Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag* (Amsterdam 2022) 73-89, aldaar 83-84.
- ⁶⁹⁴ Kpobi, *Mission in chains*, 56 en 60-62.
- ⁶⁹⁵ NA, WIC (1.05.01.02), inv.nr. 396, 'Beleidsbepaling, intern bestuur, interne administratie, afbakening bij bevoegdheden, 1741', f. 264v-265v.
- ⁶⁹⁶ Kpobi, *Mission in chains*, 112-113.
- ⁶⁹⁷ Ibidem, 71, 105.
- ⁶⁹⁸ Ibidem, 110-111.
- ⁶⁹⁹ Fatah-Black, *Slavernij en beschaving*, 101.
- ⁷⁰⁰ Ibidem, 101-102.
- ⁷⁰¹ Kpobi, *Mission in chains*, 63-64.
- ⁷⁰² Oostindie en Fatah-Black, *Sporen van de slavernij in Leiden*, 63.
- ⁷⁰³ Nicolaas Beets, *Camera Obscura*, Willem van den Berg e.a., eds., (Amsterdam 1998) 170. Via: https://www.dbnl.org/tekst/beet005wvan01_01/beet005wvan01_01.pdf.
- ⁷⁰⁴ Ibidem, 179.
- ⁷⁰⁵ *Camera Obscura* is al eerder genalyseerd op koloniale elementen. Bijvoorbeeld door eerdergenoemde Gert Oostindie en Karwan Fatah-Black in *Sporen van de slavernij in Leiden*, maar ook in: Rick Honings en Peter van Zonneveld (e.d.), *Camera Obscura: Hildebrand* (Amsterdam 2014).
- ⁷⁰⁶ Gert Oostindie (e.d.), *50 Years Later: Capitalism, Modernity and Antislavery in the Dutch Orbit* (Leiden 1995); Oostindie en Fatah-Black, *Sporen van de slavernij in Leiden*, 56;
- ⁷⁰⁷ A.N. Paasman, *Reinhart: Nederlandse literatuur en slavernij ten tijde van de Verlichting* (Leiden 1984) 126; wandeling van Oostindie en Fatah-Black, p.56.
- ⁷⁰⁸ Lauren Lauret, 'De Nederlandse politiek en slavernij in de negentiende eeuw' in Rose Mary Allen e.a., eds., *Staat en slavernij* (Amsterdam 2023) 133-143, aldaar 133.
- ⁷⁰⁹ De slavenopstanden op St-Domingue (1791-1804) waren een reeks opstanden waarin slaafgemaakten vochten voor vrijheid, wat uiteindelijk leidde tot de Haïtiaanse Revolutie. Dit leidde tot het ontstaan van de eerste onafhankelijke republiek ter wereld. Op Curaçao vond in 1795 onder leiding van Tula een grote opstand plaats waarbij slaafgemaakten, geïnspireerd door de idealen van de Franse Revolutie, hun vrijheid eisten.
- ⁷¹⁰ Lauret, 'De Nederlandse politiek en slavernij in de negentiende eeuw', 133.

⁷¹¹ Kwame Nimako, Mano Delea en Mitchell Esajas, *Waarom vrijheid niet kon wachten: het parlementair debat rondom de afschaffing van de slavernij. Een rapport met betrekking tot het onderzoeksproject over de periode voor de afschaffing van de slavernij (1853-1863) in Nederland*, (Amsterdam 2020) 11-13.

⁷¹² Ibidem.

⁷¹³ Zie over diens verdere levensloop en anti-slavernij activiteiten: <https://erfgoedgelderland.nl/wp-content/uploads/2024/03/Sporen-van-Slavernijverleden-Arnhem-PDF-versie-1.pdf> (laatst geraadpleegd 6 januari 2025).

⁷¹⁴ Zijn jongere broer Gijsbert Karel van Hogendorp was onder meer betrokken bij het opstellen van de Nederlandse Grondwetten van 1814 en 1815. Verschillende van Dirk's familieleden zijn ook nauw betrokken geweest bij de koloniën. Zijn oom, die ook Dirk heette, was resident in Oost-Indië, waar hij de koloniale politiek ook bekritiseerde en diens zoon, Carel Sirardus Willem van Hogendorp ging in Nederlandse dienst in Nederlands-Indië.

⁷¹⁵ Valika Smeulders en Lisa Lambrechts, 'Dirk. Van abolitionist tot slavenhouder' in: Valika Smeulders en Evelien Sint Nicolaas eds., *Slavernij: het verhaal van João, Wally, Oopjen, Paulus, Van Bengalen, Surapati, Sapali, Tula, Dirk, Lohkay* (Amsterdam en Antwerpen 2021) 240-263, aldaar 245.

⁷¹⁶ Ibidem, 248.

⁷¹⁷ Ibidem.

⁷¹⁸ Ibidem, 249.

⁷¹⁹ Ibidem, 243.

⁷²⁰ Rijksmuseum, 'Dirk', *website Rijksmuseum*.

<https://www.rijksmuseum.nl/nl/stories/tentoonstellingen/slavernij/story/dirk#:~:text=Of%20witte%20Europeanen%20die%20tegen,belangen%20in%20het%20gedrang%20kwamen> (laatst geraadpleegd 22 oktober 2024). Ibidem, 257.

⁷²¹ Ibidem.

⁷²² Smeulders en Lambrechts, 'Dirk', 243.

⁷²³ Voor zijn gehele redvoering die hij in 1856 sprak voor de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering van de Afschaffing der Slavernij, zie: Nicolaas Beets, *De bevrijding der slaven: redevoering gehouden in openbare vergaderingen van de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering van de Afschaffing der Slavernij* (Haarlem 1856). Bereikbaar via de website Digital Collections van Universiteit Leiden: <http://hdl.handle.net/1887.1/item:362275>.

⁷²⁴ Ibidem, 10.

⁷²⁵ Zie voor een interpretatie van de plek van kolonialisme in het leven en werk van Beets: Rick Honings, *Het land van 'Oosterzonnegloed'. Sporen van Indië in negentiende-eeuwse schrijversarchieven* (Leiden 2021).

⁷²⁶ Oostindie en Fatah-Black, *Sporen van de slavernij in Leiden*, 53.

⁷²⁷ Smeulders en Lambrechts, 'Dirk', 248.

⁷²⁸ Ibidem.

⁷²⁹ Zijn echtgenote schreef een toneelstuk over Leidens Ontzet. In 1783 verhuisde Van Merken en Van Winter naar het Rapenburg 41, waar ze tot aan hun dood gewoond. Op het moment dat Van Winter zijn toneelstuk schreef, woonde hij nog niet in Leiden, maar het is interessant om uit te zoeken wat voor invloed hij later in zijn leven in de stad en op haar inwoners heeft gehad. Hij dacht na over (de afschaffing van) de slavernij en schreef erover, dus het is aannemelijk dat hij er ook gesprekken over voerde met andere Leidenaren.

⁷³⁰ Marjoleine Kars schreef het boek *Bloed in de rivier: het onbekende verhaal van de massale slavenopstand in een Nederlandse kolonie* (Amsterdam 2021) over de opstand van Berbice; Karin Amatmoekrim schreef ook een stuk over Cuffy voor De Correspondent: 'Deze dappere man leidde de eerste grote opstand tegen de Nederlandse slavernij', *website De Correspondent* (22 januari 2021) <https://decorrespondent.nl/9762/deze-dappere-man-leidde-de-eerste-grote-opstand-tegen-de-nederlandse-slavernij/ebcdabd1-031c-08e5-0906-52a682972235> (laatst geraadpleegd 17 oktober 2024).

⁷³¹ Smeulders en Lambrechts, 'Dirk', 245.

⁷³² Het volledig uitgetypte toneelstuk staat op de website van Leiden University Department of Dutch Language & Literature: A.J.E. Harmsen (red.), *Monzongo, of de koninklyke slaaf* (uitgegeven door G.C. Uitert) <https://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Ceneton/WinterMonzongo1774b.html> (laatst geraadpleegd 17 oktober 2024), voorbericht.

⁷³³ Ibidem.

⁷³⁴ Sarah J. Adams, 'De rebellen van Berbice: Slavernij en de rechtvaardigheid van verzet in Nicolaas Simon van Winters *Monzongo, of de koninklijke slaaf* (1774)' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 136:3 (2020), 130-146, aldaar 130.

⁷³⁵ Ibidem.

⁷³⁶ Smeulders en Lambrechts, 'Dirk', 251.

⁷³⁶ Ibidem, 248.

⁷³⁷ Adams, 'De rebellen van Berbice', 131.

⁷³⁸ Smeulders en Sint Nicolaas, 251.

⁷³⁹ Ibidem.

⁷⁴⁰ Ibidem, 253.

⁷⁴¹ Ibidem, 256.

⁷⁴² ELO, De Stem van Leiden, 'Verhaal: Jeugdherinneringen van C.J. de Fremery, 1849-1855' (10 februari 2020) <https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/uw-verhalen/uw-verhalen/verhaal/id/844%20>. Hier zijn de getranscribeerde verhalen van Casparus Jacobus de Fremery terug te vinden.

- ⁷⁴³ De Stem van Leiden, 'Verhaal: Jeugdherinneringen van C.J. de Fremery'.
- ⁷⁴⁴ Leydse Courant, 12 maart 1855.
- ⁷⁴⁵ Leydse Courant, 23 maart 1855.
- ⁷⁴⁶ Leidsch Dagblad, 28 maart 1866.
- ⁷⁴⁷ Ibidem.
- ⁷⁴⁸ Leidsch Dagblad, 19 april 1866.
- ⁷⁴⁹ Leidsch Dagblad, 14 augustus 1867.
- ⁷⁵⁰ Lydia Figes, 'Ira Aldridge: a brief visual history of the Black Shakespearean actor', *website Art UK* (1 oktober 2021) <https://artuk.org/discover/stories/ira-aldrige-a-brief-visual-history-of-the-black-shakespearean-actor> (laatst geraadpleegd 18 oktober 2024).
- ⁷⁵¹ The Black Archives schreef ook kort iets over Ira Aldridge. Zie hun website: <https://www.theblackarchives.nl/ira-aldrige.html> (laatst geraadpleegd 12 oktober 2024).
- ⁷⁵² Joost Groeneboer, 'Huid, haar, hartstocht en Othello', *website Trouw* (22 april 1993) <https://www.trouw.nl/voorpagina/huid-haar-hartstocht-en-othello~b1594fce/> (laatst geraadpleegd 18 oktober 2024).
- ⁷⁵³ The Black Archives, 'Ira Aldridge'.
- ⁷⁵⁴ ELO, Archief van Democraten '66 (D66), 1971-1992 (1196), inv.nr. 4, 'Notulen van de redactievergaderingen van het afdelingsblad 'De Leidse Democraat', notulen van de algemene ledenvergaderingen en stukken betreffende het project Leiden tegen Apartheid in Zuid-Afrika, 1978-1983'; inv.nr. 14, 'Brochure van de Boykot Outspan Aktie (tegen de apartheid in Zuid-Afrika), 1983'.
- ⁷⁵⁵ Leidsch Dagblad, 'Manifestaties tegen apartheid', 30 november 1979.
- ⁷⁵⁶ Leidsch Dagblad, 'Leiden maand in teken apartheid', 16 november 1979; Leidsch Dagblad, 'Manifestaties tegen apartheid', 30 november 1979.
- ⁷⁵⁷ Leidsch Dagblad, 'Leiden maand in teken apartheid', 16 november 1979.
- ⁷⁵⁸ Leidsch Dagblad, 'Manifestaties tegen apartheid', 30 november 1979.
- ⁷⁵⁹ Idesbald Goddeeris, *Missionarissen* (Amsterdam 2021) 12.
- ⁷⁶⁰ Ibidem.
- ⁷⁶¹ De Boerenoorlogen (1880-1881 en 1899-1902) waren conflicten over de onafhankelijkheid van de Boerenrepublieken Transvaal en Oranje Vrijstaat in een poging van Groot-Brittannië om controle over deze gebieden te nemen, deels gedreven door de controle over de rijke goud- en diamantvoorraden. Paul Kruger was president van Transvaal en Marthinus Theunis Steyn van Oranje Vrijstaat. Piet Joubert en Piet Cronjé waren beiden Boerengeneraals.
- ⁷⁶² Handelingen van de raad gemeente Leiden (30 juli 1928), <https://leiden.courant.nu/issue/HR/1928-07>.
- ⁷⁶³ Handelingen van de raad gemeente Leiden (11 maart 1920), <https://leiden.courant.nu/issue/HR/1920-03-11/edition/null/page/2>.
- ⁷⁶⁴ Marijke Mooijaart en Rudi van Maanen, *Straatnamen in Leiden: een verhaal van zeven eeuwen* (Leiden 2019) 94.
- ⁷⁶⁵ Leidsche Courant, 'Stadsnieuws', 24 maart 1920.
- ⁷⁶⁶ Handelingen van de raad gemeente Leiden (22 maart 1920).
- ⁷⁶⁷ Leidsche Courant, 'Paul Krugerstraat geen Sowetostraat', 30 mei 1978.
- ⁷⁶⁸ Commissie voor Algemene en Bestuurlijke Aangelegenheden Leiden, notulen bijeenkomst maandag 29 mei 1978.
- ⁷⁶⁹ Leidsche Courant, 'Paul Krugerstraat geen Sowetostraat', 30 mei 1978; Mooijaart en Van Maanen, *Straatnamen in Leiden*, 110.
- ⁷⁷⁰ Leidsche Courant, 'Paul Krugerstraat geen Sowetostraat'.
- ⁷⁷¹ Handelingen van de raad gemeente Leiden: 2 december 1901, 11 maart 1920, 30 juli 1928.
- ⁷⁷² Leidsch Dagblad, 'Onthulling Indië-monument', 21 oktober 1999.
- ⁷⁷³ Leidsch Dagblad, 'Er komt schot in het Indië-monument', 23 april 1999.
- ⁷⁷⁴ Leidsch Dagblad, 'Je kunt monumenten natuurlijk niet van schokbeton maken', 23 oktober 1999; Leidsch Dagblad, 'Actiegroep eist vernieling Indië Monument op', 25 oktober 1999.
- ⁷⁷⁵ Actiegroep Merdeka schreef op hun website over hun demonstratie tegen het monument, zie: 'Actie tegen Leids Indië-Monument' (januari 2000) <https://www.doorbraak.eu/gebladerte/10626f37.htm> (laatst geraadpleegd 22 oktober 2024).
- ⁷⁷⁶ Leidsch Dagblad, 'Vandalen gooien Indië-monument in Galgewater', 22 oktober 1999.
- ⁷⁷⁷ Citaat afkomstig van oproep van Actiegroep Doorbraak, zie: '#Beeldenstorm: onderneem actie tegen koloniaal afval bij jou in de buurt!' (2 juni 2022) <https://www.doorbraak.eu/beeldenstorm-onderneem-actie-tegen-koloniaal-afval-bij-jou-in-de-buurt-video/> (laatst geraadpleegd 22 oktober 2024).
- ⁷⁷⁸ Antwoord van het college van burgemeester en wethouders op schriftelijke vragen (ingediend 7 juni 2022) van PvdD-raadslid Malcolm Jones. Te raadplegen via: https://leiden.parlaeus.nl/user/questions/env=help/action=answerdoc/gd=25974/20220607_SV_PvdD_Jones_over_het_Indië_monument.pdf (laatst geraadpleegd 12 oktober 2024).
- ⁷⁷⁹ Jori Zijlmans, Arti Ponsen en Nicole Roepers, *Holland Mania. Amerikaanse en Japanse beeldvorming over Nederland* (Leiden 2009) 86-88 en 128-135.
- ⁷⁸⁰ National Day of Mourning Monument (1998). Collectie Plimoth Patuxet Museums.

---

⁷⁸¹ Zie bijvoorbeeld: Tuğçe Kurtiş, Glenn Adams en Michael Yellow Bird, 'Generosity or genocide? Identity implications of silence in American Thanksgiving commemorations' *Memory* 18:2 (2010) 208-224; Olivia Stowell, 'Re-heating the "First" Thanksgiving: the Thanksgiving episode as settler colonial narrative' *Critical Studies in Television* 9 (2024) (nog niet gedrukt).

⁷⁸² <https://pieterskerk.com/museum/pilgrims/> (laatst geraadpleegd 15 november 2024). Kritiek op de viering van het zogenaamde Pilgrimjaar 2020 was er onder meer vanuit actiegroep Doorbraak. Zie hiervoor: 'Kritiek op het Pilgrim herdenkingsjaar', *website Doorbraak*, <https://www.doorbraak.eu/kritiek-op-het-pilgrim-herdenkingsjaar-in-leiden/> (laatst geraadpleegd 11 oktober 2024).

⁷⁸³ Voor de presentatie van de conclusies hebben wij ons laten inspireren door Nancy Jouwe, Gerrit Verhoeven, Ingrid van der Vlis, *Rapport slavernijverleden van Delft* (juni 2023).

⁷⁸⁴ Rose Mary Allen, Esther Captain, Matthias van Rossum en Urwin Vyen, *Het Nederlandse koloniale slavernijverleden en zijn doorwerkingen. Kennisagenda 2025-2035* (online publicatie, 2023) [pu-kitlv-kennisagenda-slavernijverleden-nl-def2.pdf](#) p. 1, 48-49

⁷⁸⁵ Rose Mary Allen, Esther Captain, Matthias van Rossum, Urwin Vyen, *Het Nederlandse koloniale slavernijverleden en zijn doorwerkingen. Kennisagenda 2025-2035* (online publicatie, 2023) [pu-kitlv-kennisagenda-slavernijverleden-nl-def2.pdf](#), 37-54.

⁷⁸⁶ Zie voor een discussie over dit type vervolgonderzoek: Guno Jones, Nancy Jouwe & Susan Legêne 'Over de (on)mogelijkheid van opdrachtonderzoek. Vragen en meer vragen over de doorwerking van kolonialisme en slavernij in Amsterdam en Utrecht', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 136:3 (2023) 277-284.

⁷⁸⁷ Deze vragen kwamen onder meer naar voren tijdens de gesprekken gevoerd, en de feedbacksessies gehouden in het kader van het vooronderzoek – zie bijlage 1.

⁷⁸⁸ Rose Mary Allen, Esther Captain, Matthias van Rossum, en Urwin Vyen, *Het Nederlandse koloniale verleden en zijn doorwerkingen. Kennisagenda 2025-2035* (online publicatie 2023) <https://www.staatenslavernij.nl/nl/de-kennisagenda/>

Colofon:

Leiden, 2025

Illustratie cover: Abraham van den Tempel, De Leidse Stedenmaagd ontvangt de Neringhe, 1651. Museum de Lakenhal, Leiden

Eindredactie: Eva Thielen en Kiki Bolwijn

Dit vooronderzoek is uitgevoerd in opdracht van de gemeente Leiden.
Het overnemen van teksten uit deze publicatie is toegestaan, op voorwaarde van correcte bronvermelding.

